ابن بطوطہ جو سفر

(سنڌ ۽ هندستان جي سفر متعلق)

مدير و مرتب: عمر حسين الختاب

مترجم: محمد ابراهيم عباسي

ابن بطوطه جو سفر

(سنڌ ۽ هندستان جي سفر متعلق)

مدير و مرتب
عمر حسين الخشاب

مترجم
محمد ابراهيم عباسي بي، اي، بي، ٽي

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ
١٩٧٦ع

ڇاپو پهريون   آڪٽوبر ١٩٧٦ع   ڪاپيون ١٠٠٠

سنڌي ادبي بورڊ جا حق ۽ واسطا قائم

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

قيمت پندرهن روپيا

ملڻ جي ايڊريس

سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال
سنڌ يونيورسٽي ڪئمپس
پوسٽ باڪس نمبر ١٢، حيدرآباد سنڌ

هي ڪتاب سردار پرنٽنگ پريس، گاڏي کاتو، حيدرآباد
۾ ڇپيو ۽ غلام رباني آگرو، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد
طرفان شايع ڪيو.

فهرست

عنوان	صفحو
ديباچو	ا
ابن بطوطہ جي سوانح حيات	۵
باب پهريون **فصل پهريون**	
درياءَ سنڌ	۱
فصل ٻيو	
خوفناڪ گينڊو	٦
فصل ٽيون	
سنڌونديءَ جو سفر	۱۳
عجيب کنڊهرات	۱۵
فصل چوٿون	
بادشاه جي سخاوت	۱۷
ملتان جو حاڪم	۱۸
باب ٻيو **فصل پهريون**	
هندستان جي وڻن ۽ ميون جو بيان	۲۳
فصل ٻيو	
هندستان ۾ اناج جي پوک	۲۷
ڪافرن لٽيرن سان اسان جو پهريون مقابلو	۲۹
فصل ٽيون	
هندستان ۾ ستي لڪڙيءَ جو رواج	۳۲
فصل چوٿون	
دهليءَ جو شهر	۳۷
دهليءَ جو شهرپناهہ ۽ ان جا دروازا	۳۸
دهليءَ جي جامع مسجد	۳۹
دهليءَ جا وڏا حوض	۴۲

عنوان	صفحو

دهليءَ شهر جا مزارات ۴۳
سندس ڪرامت ۴۵

باب ٻيون — فصل پهريون

دهليءَ جي فتح ۽ مختلف بادشاه ۴۷
سلطان شمس الدين (التمش) ۴۸
سلطان رڪن الدين ۴۹
رضيه سلطانه ۵۰
سلطان ناصر الدين ۵۱

فصل ٻيو

سلطان غياث الدين بلبل ۵۳
بادشاه جي ڪهاڻي ۵۳
سلطان معزالدين بن ناصرالدين بن سلطان غياث الدين بلبن ۵٦

فصل ٽيون

جلال الدين فيروز خلجي ۵۹
سلطان علاؤالدين محمد شاه خلجي ٦۰
سلطان شهاب الدين ٦۴
سلطان قطب الدين ٦۵
سلطان خسرو خان ناصر الدين جو بيان ٦۸

فصل چوٿون

سلطان غياث الدين تغلق شاه ۷۲
سندس پٽ جي ناڪام بغاوت ۷٦
تغلق جو لکنوتي ڪاهي وڃڻ ۽ موٽ ني سندس اچاڪ موت ۷۷

باب ٽيون — فصل پهريون

سلطان ابي المجاهد محمد شاه ابن سلطان غياث الدين تغلق ۸۰
بادشاه جون خصلتون ۸۰
شاهي محل جا دروازا ۽ ديوان خانا ۸۱

عنوان | صفحو

بادشاھ جو مجلس عام ۾ وهڻ جو طريقو ۸۳

فصل ٽيون

ٻاھرين ملڪن جي مسافرن جي نذراني رکڻ جو طريقو ۸٦
سرڪاري ماڻھن جي نذراني پيش ڪرڻ جو طريقو ۸۷
عيد نماز لاءِ جلوس ڪيڏڻ جي رسم ۸۷
عيد جي مجلس ۽ تخت وغيره جو بيان ۹۰

فصل ڏيون

بادشاھ جي سفر تان واپسيءَ جو جلوس ۹۳
بادشاھ جو خاص دسترخوان ۹۴
بادشاھ جو عام دسترخوان ۹۴

باب پنجون

فصل پھريون

بادشاھ جي سخاوت ۽ نيڪي ۹۷
بادشاھ جو شھاب الدين گازرونيءَ کي بخشش ڏيڻ جو قصو ۹۷
شيخ الشيوخ رڪن الدين کي بخشش ۱۰۰
واعظ ترمذي ناصر الدين کي بخشش ۱۰۱
عبدالعزيز اردويليءَ کي بخشش ۱۰۳
شمس الدين اند ڪانيءَ کي بخشش ۱۰۳
قاضي مجدالدين کي بخشش ۱۰۳
برھان الدين ساغر کي بخشش ۱۰۴
حاجي ڪاون کي بخشش ۽ سندس ڳالھہ ۱۰۴

فصل ٻيو

ابن الخليفہ جو بادشاھ وٽ اچڻ ۱۰٦
حڪايت ۱۰۹
حڪايت ۱۰۹
ابن الخليفہ جي ڪنجوسپائيءَ جون ڪي ڳالھيون ۱۱۱

فصل ٽيون

امير سيف الدين عزا بن ھبة الله بن مھنيءَ امير عبدالشاہ

عنوان	صفحو
تي بادشاه جي نظر عنايت	۱۱۴
بادشاه جي ڀيڻ جي امير سيف الدين سان شادي ٿيڻ جو بيان	۱۱۵
امير الغرا جو بيان	۱۱۹
سلطان جو وزير جي ڌين جي شادي خداوند زاده قوام الدين جي پٽن سان ڪرڻ	۱۲۲
بادشاه جي تواضع ۽ انصاف مطابق ڳالھ	۱۲۲
اھڙي ھڪ ٻي ڳالھ	۱۲۲
ھڪ ٻي ڳالھ	۱۲۳
نماز لاءِ سختي	۱۲۳
شرعي حڪمن لاءِ سختي	۱۲۴
مظلومن جي فرياد رسي ۽ انصاف	۱۲۴
ڏڪار ۾ ماڻھن کي کاڌو رسائڻ	۱۲۵
باب ڇھون — فصل ڇھريون	
بادشاه جا ظلم	۱۲۶
پنھنجي ڀاءُ کي قتل ڪرڻ جو بيان	۱۲۷
بادشاه جو ھڪ ڏي وقت ساڍا ٽي سو ماڻھو مارائڻ	۱۲۷
شيخ شھاب الدين کي عذاب ڏيئي قتل ڪرائڻ	۱۲۸
مدرسي جي فقيه عفيف الدين ڪاشاني کي ۽ ٻن فقيھن کي ھن سان گڏ قتل ڪرائڻ	۱۳۱
بادشاه جو ٻن سنڌي فقيھن کي، جيڪي سندس نوڪريءَ ۾ ھئا، قتل ڪرائڻ	۱۳۲
شيخ ھود کي قتل ڪرائڻ	۱۳۴
ابن تاج العارفين ۽ ان جي اولاد کي قيد ڪرائڻ ۽ مارائڻ	۱۳۶
شيخ علي حيدريءَ کي قتل ڪرائڻ	۱۳۸
طوغان ۽ ان جي ڀاءُ کي قتل ڪرائڻ	۱۳۹
ملڪ التجار کي قتل ڪرائڻ	۱۴۰
خطيب الخطباء کي موت جي مار ڏيارڻ	۱۴۱

عنوان	صفحو
دهليءَ جي شهر کي برباد ڪرڻ ۽ انڌي ۽ منڌي کي مارائڻ جو عجيب واقعو	١٤١
غياث الدين بهادر (ڀوري) جو قتل	١٤٣
فصل ٻيو	
بادشاه جي ڀڻات جي بغاوت	١٤٥
ڪشلو خان جي بغاوت ۽ سندس موت	١٤٧
قراجيل جي جبل ۾ بادشاه جي لشڪر سان هڪ واقعو	١٤٨
امير حلاجون جي بغاوت	١٤٩
شريف جلال الدين جي معبر جي ملڪ ۾ بغاوت ۽ وزير جو پنهنجي پاڙيچي کي، جيڪو انهيءَ سان شامل هو، قتل ڪرائڻ جو بيان	١٥١
امير حلاجون جي بغاوت	١٥٣
بادشاه جي لشڪر ۾ وبا پوڻ	١٥٤
بادشاه جي موت جو افواه ۽ ملڪ هوشنج جو ڀڄي وڃڻ	١٥٥
شريف ابراهيم جي بغاوت	١٥٦
تلنگانا ۾ بادشاه جي نائب جي بغاوت	١٥٨
فصل ٽيون	
بادشاه جو گنگانديءَ جي ڪناري تي شهر ٻڌائڻ ۽ عين الملڪ جي بغاوت	١٦٠
بادشاه جو دارالخلافه ۾ واپس اچڻ، علي شاهڪر (ٻوڙي) جي بغاوت	١٧٠
امير بخش جو ڀڄي وڃڻ ۽ قيد ٿيڻ	١٧١
شاه افغان جي سنڌ ۾ بغاوت	١٧٣
قاضي جلال جي بغاوت	١٧٣
ابن ملڪ مل جي بغاوت	١٧٥
ملڪ مقبل ۽ ابن الڪوتيءَ جي لڙائي	١٧٨

عنوان | صفحو

باب ستون — فصل ڇهريون

هندستان ۾ ڏکار پوڻ ١٨٠
اسان جو بادشاه جي غيرحاضريءَ ۾ شاهي محل ڏانهن وڃڻ ١٨١
بادشاه جي والده جو گهر پهچڻ ۽ سندس خصلتن جو بيان ١٨٢
مهمانيءَ جو بيان ١٨٤
منهنجي ڌيءَ جي وفات ۾ منهنجي همدردي ١٨٦
بادشاه ۽ وزير جا مون تي احسان ١٨٩
بادشاه جي غير حاضريءَ ۾ عيد ١٩٠
اسان جو بادشاه جي استقبال لاءِ ٻاهر وڃڻ ١٩١

فصل ٻيو ”الف“

بادشاه جو دارالخلافه ۾ اچڻ ۽ اسان کي سواريءَ لاءِ
پنهنجي گهوڙن مان گهوڙا عطا ڪرڻ ١٩٤
بادشاه جي دربار ۾ حاضر ٿيڻ ۽ اسان کي جاگيرون ۽ عهدا ملڻ ١٩٥
بادشاه جو ٻيو عطيو ۽ ان ۾ دير ٿيڻ ٢٠٠
لهڻيدارن جو مون کي تنگ ڪرڻ، منهنجو بادشاه جي
مداح ۾ قصيدو لکڻ، بادشاه جو قرض جي ادائگيءَ
لاءِ حڪم ڏيڻ، ۽ دير پوڻ ٢٠٢

فصل ٻيو ”ب“

بادشاه جو شڪار لاءِ ٻاهر وڃڻ ۽ اسان جو هن سان گڏ وڃڻ ٢٠٧
بادشاه کي مون هڪ اٺ تحفي طور ڏنو ٢١١
بادشاه جو ٻاهر وڃڻ ۽ مون کي دارالخلافه ۾ رهڻ جو حڪم ڏيڻ ٢١٤
مقبري جو انتظام ٢١٧
ماڻهن کي وليمي مان ڪاڌي ڏيڻ جو رواج ٢١٩

فصل ٽيون

هزار امروه ڏانهن سفر ٢٢٠
ڪن دوستن جي مون سان مهرباني ڪرڻ ٢٢٢

عنوان	صفحو

بادشاه جو منزل ڏانهن وڃڻ	٢٢٤
بادشاه جي ناراضگي ۽ خدا جي فضل سان منهنجي جند آزاد ٿيڻ	٢٢٤
منهنجو نوڪري ڇڏي تارڪ دنيا ٿيڻ	٢٢٥
بادشاه جو مون کي واپس نوڪريءَ لاءِ سڏڻ ۽ منهنجو انڪار ڪري عبادت ۾ جهد ڪرڻ	٢٢٦
بادشاه جو مون تي راضي ٿيڻ ۽ مون کي چين جو سفير ڪري موڪلڻ	٢٢٦
چين جي بادشاه ڏانهن تحفا موڪلڻ	٢٢٧
ڪول جي پرسان اسان جي ڪافرن سان لڙائي	٢٣١

فصل چوٿون

منهنجو مصيبت ۾ پوڻ ۽ هڪ وليالله جي مدد سان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ	٢٢٣
شيخ جي ڳالهه	٢٤٢
قاضيءَ جي ڳالهه	٣٤٤
ڳالهه	٢٤٢
علاپور جي حاڪم جي شهادت	٢٤٧
جوڳين جي جادوءَ جو بيان	٢٤٩
ڳالهه	٢٥٠
ڳالهه	٢٥١
ڳالهه	٢٥٥
ڳاني بجاني جي بازار	٢٥٨
ڳالهه	٢٦٣
اتي جي راجا جو بيان	٢٦٤

باب اڻون — فصل پهريون

اسان جي سمنڊ رستي سفر جو بيان	٢٦٦
هتي جو راجا	٢٦٨

عنوان	صفحو
ان جوڳيءَ جي ڳالهه	٢٦٨
هنور جي بادشاه جو بيان	٢٧٢
هن جي ڪاڏي جو نمونو	٢٧٢
ڪارن سرچڻ جو بيان	٢٧٧
هتي جي راجا جو بيان	٢٧٩
هتي جي بادشاه جو بيان	٢٨٠
هتي جي بادشاه جو بيان	٢٨٢
جامع مسجد جي سامهون عجيب شان وارو وڻ	٣٨٣
ڳالهه	٢٨٥
هتي جو راجا	٢٨٦

فصل ٻيو

چين جا جهاز	٢٨٨
اسان جو چين جي سفر تي سنبرڻ ۽ تباهيءَ جو اچڻ	٢٩٠
دار چيني ۽ ٻقم	٢٩٤
هتي جو راجا	٢٩٥
اسان جو سندا پور تي ڪاهي وڃڻ ۽ فتحياب ٿيڻ	٢٩٧

فصل ٽيون

هتي جا وڻ	٣٠٣
هن ٻيٽ جا باشندا ۽ انهن جي رهائش	٣٠٤
هتي جون عورتون	٣٠٨
هنن ٻيٽن ۾ اسلام پکڙڻ جو سبب	٣١٠
هنن ٻيٽن جي حڪمران ملڪه	٣١٣
وزير، ان جون خلعتون ۽ ٻيا عهديدار	٣١٥
مان هنن ٻيٽن ۾ ڪيئن آيس	٣١٥
وزير جا مون تي ڪي احسان	٣٢٠

فصل چوٿون

وزير جو رخ بدلجڻ ۽ منهنجو اتان هليو وڃڻ جو ارادو ڪرڻ	٣٢٢

عنوان	صفحو
منهنجي هنن سان عيد ڪرڻ	٣٢٤
منهنجي شادي ڪرڻ، ۽ منهنجو قاضي مقرر ٿيڻ	٣٢٦
وزير عبدالله بن محمد الحرضرمي؛ جنهن کي سلطان شهاب الدين "سوبد" جي پيٽ ۾ جلاوطن ڪري موڪليو هو، جو اچڻ ۽ منهنجي ۽ هن جي وچ ۾ اڻبڻت ٿيڻ	٣٢٨
منهنجي هنن کان جدائي ۽ ان جو سبب	٣٢٩
هڪ پستان واري عورت	٣٣٤
باب ناٺون — فصل پهريون	
سيلان جو راجا	٣٣٨
آئي جو بادشاهه	٣٤١
ياقوت	٣٤٢
بـالـدر	٣٤٣
اڏامندڙ ڇوڙ	٣٤٤
فصل ٻيو	
سرانديپ جو جبل	٣٤٦
قدم شريف	٣٤٧
فصل ٽيون	
معبر جي ملڪ جو بادشاهه	٣٥٢
منهنجو سلطان غياث الدين وٽ پهچڻ	٣٥٣
اسان جو سفر ۾ زالن ۽ ٻارن جي قتل جو وحشتناڪ نظارو ڏسڻ	٣٥٤
ڪافرن سان لڙائي ۽ اسلام جي شاندار فتح	٣٥٦
بادشاهه جو فوت ٿيڻ ۽ سندس ڀائٽي جو تخت تي ويهڻ ۽ منهنجو اتان روانو ٿيڻ	٣٦٠
فصل چوٿون	
هرزو ڌاڙن جو اسان کي ڦرڻ	٣٦٤

عنوان	صفحو
بنگال جو بادشاھ	٣٦٨
گهالهہ	٣٦٩
شيخ جلال الدين جو بيان	٣٧٠
سندس ڪرامت	٣٧٠
سندس ٻي ڪرامت	٣٧١
شيخ جون ٻيون عجيب ڪرامتون	٣٧٢

ديباچو

خداوند ڪريم جا لک شڪرانا، جو اڄ منهنجي دل جي هڪ مراد پوري ٿي آهي، جنهن لاءِ مون کي عرصي دراز کان انتظار هو. اصل ۾ مون کي اڊوينچر (Adventure) يا حقيقت تي بنياد رکندڙ پُرخطر ڪهاڻيون، قصا يا آپ بيتيون ننڍيءَ عمر کان وڻنديون آهن. مون کي ياد آهي ته مان جڏهن پڙهڻ لائق ٿيو هوس، تڏهن مون کي الف ليليٰ جي قصن مان قصو، چار درويش، حاتم طائي ۽ ان جا ڏاڪڙا، سندباد جهازيءَ جا جڙيل سنڌي قصا ڏاڍا پسند ايندا هئا ۽ انهن جي سفرن ۽ ان ۾ ڏنل ڳالهيون ڏاڍيءَ دلچسپيءَ سان رات جو دير تائين پڙهندو رهندو هوس، ۽ ائين محسوس ٿيندو هوم، ڄڻ ته مان خود به هنن سان گڏ خيالي دنيا ۾ گڏ هلندو ٿي رهيس. جيتوڻيڪ مٿيان سڀ قصا فرضي هئا ۽ جلد پڙهي ختم ڪيم، تڏهن به انهن جي پيٽ ۾ مون کي ڀيا ديون ۽ پرين جا فرضي قصا اصل ڪين وڻندا هئا. ان کان پوءِ هڪ اهڙو به دور آيو، جو انگريزي جاسوسي ناولن تان ترجمو ٿيل، سنڌي جاسوسي ناول پڙهڻ شروع ڪيم، ۽ پنجين يا ڇوٿين درجي تائين پڙهي ختم ڪري ڇڏيم. پوءِ وري ٻئي قسم جي ادب ڏانهن ڌيان ڇڪجي ويم، تان جو جڏهن بي - اي جو امتحان، عربي سبجيڪٽ سان، پاس ڪيم، تڏهن هڪ استاد کان مصر ۾ ڇپيل ”ابن بطوطه ۽ ان جا سفر“ رنگين با تصوير رسالو وٺي پڙهيم. اُن مون کي ايترو ته لطف ڏنو، جو اڳيون سڀ يادون تازيون ٿي لڳيون ۽ هڪ دفعو وري اڊوينچر (Adventure) قسم جي ناولن پڙهڻ تي شوق جاڳيو.

اُئين ابن بطوطه جا ٻئي حصا ڏاڍي شوق سان پڙهي پورا ڪيم، ۽ خيال ڪيم ته هن عربي ڪتاب تان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڇپرائجي. پر ان وقت ڪنهن خاص سبب جي ڪري ڪجهه به لکي ڪين سگهيس، ۽ وقت گذرندو رهيو. آخر اهو وقت اچي ويو، جو سنڌيءَ ۾ ايم - اي پريويس پاس ڪرڻ کان پوءِ ايم - اي فائينل لاءِ ڪو ڪتاب ترجمو ڪرڻو پيم. ۽ چاڪاڻ ته مون کي ائڊوينچر (Adventure) قسم جي ڪتابن سان خاص انس هو، تنهنڪري ڪتاب پڻ اهي ئي يونيورسٽيءَ اختياريءَ وارن صاحبن کي پيش ڪيم. اهي ڪل ٽي ڪتاب هئا، جن ۾ ٻه انگريزيءَ ۾ ۽ ٽيون ابن بطوطه جا سفر، سنڌ ۽ هندستان متعلق، (عربي ۾) هو. خوش قسمتيءَ سان يونيورسٽي اختياريءَ وارن جي قابل داد چونڊ سبب مون کي ابن بطوطه جا سفر حصو پيو (جنهن ۾ سندس سنڌ ۽ هندستان جو مڪمل سفر اچي ٿي ويو) ترجمي لاءِ مليو. مان هن ڪم کي شوق سان لڳي ويس، پر هيءُ ڪم مون جهڙو آسان سمجهيو هو، تهڙوئي مون لاءِ مشڪل ثابت ٿيو. بهرحال ٻن سالن جي مسلسل محنت کان پوءِ آخر ان ڏکئي ڪم کي ختم ڪيم. هن ڪم ۾ پنهنجي محترم استاد ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جي مشفقانه رهبريءَ ۽ همت افزائيءَ جو به گهڻي قدر هٿ آهي، چاڪاڻ ته سندن ئي صلاح سان مان ڪراچي يونيورسٽيءَ جي عربڪ ڊپارٽمينٽ جي هيڊ، مسٽر عبدالعزيز ميمڻ سان مليس، جنهن صاحب ڪمال مهربانيءَ فرمائي، مون کي ابن بطوطه جي سفرن متعلق مناسب ڇاپي حاصل ڪرڻ ۽ ان مان ترجمي ڪرڻ لاءِ صحيح رهبري ڏيڻ ۾ ڪابه ڪسر ڪانه ڇڏي، ۽ پوءِ مون اچي پنهنجي ڪم کي لڳس.

ترجمي جي دوران مون کي جيڪي مشڪلاتون پيش آيون، تن مان ڪي هيٺ ڏجن ٿيون:

١- چاڪاڻ ته 'ابن بطوطه' تقريباً سڄيءَ دنيا جو سير ڪيو آهي، تنهنڪري هن هر ملڪ جا لفظ هر هنڌ استعمال

پئي ڪيا آهن. نتيجو اهو ٿو نڪري، جو پڙهڻ وارو انهن جي ڳولا عربي ڊڪشنرين ۾ ڪندو ٿو رهي، پر اهي لفظ ملي ڪين ٿا سگهنس. انهيءَ خاص تڪليف لاءِ مون کي جناب مولانا عبدالعزيز ميمڻ جي مدد وٺڻي پيئي، جنهن هر وقت مون کي مفيد مشورو ڏيئي، منهنجي هن ڪم ۾ تمام گهڻي مدد ڪئي.

٢- ڪيترن شهرن جا نالا هن وقت گهڻو ڪري بدلجي ويا آهن ۽ ڪي شهر اصل بلڪل نابود ٿي ويا آهن، جن جو ڪٿي نشان به ملي نٿو سگهي. پر تنهن هوندي به انڊين امپيريل گزيٽيئر، ابوالفضل جو آئين اڪبري، تاريخ معصومي، چچ نامو، تاريخ فرشته ۽ تحفة الڪرام جهڙين تاريخن، ڪننگهام جي رپورٽن، جيڪي هن آثار قديم متعلق لکيون آهن ۽ ٻين ڪن سنڌس همعصر مؤرخن ۽ سياحن جا ڪتاب هٿ ڪري، انهن مان انهن شهرن جا نشان ۽ پتا هٿ ڪيم. پر جيڪڏهن اڃا به ڪجهه رهجي ويا هجن ته پڙهندڙ حضرات انهن بابت مون کي ڪا معلومات ڏيندا ته سندن نوازش ۽ پنهنجي همت افزائي سمجهندس.

٣- ابن بطوطه جو اصل لکيل سفر جو احوال ته سندس بيان مطابق ڪائنس دريائي ڌاڪن ڦري ورتو هو؛ تنهنڪري جيڪي ڪجهه به لکيو اٿس، سو رڳو پنهنجي يادگيريءَ ۽ ذهن مان لکيو اٿس. ان لاءِ به ڪوشش ڪري، هن جي ڪن ڳالهين کي فوٽ نوٽن وسيلي ڪجهه درست ڪيو ويو آهي.

٤- ابن بطوطه ڪيترن هندستاني لفظن کي عربي جيءَ اچارن موجب لکي ويو آهي ۽ وري عربي ڪاتبن ته اصل انهن جي صورت ئي بدلائي ڇڏي آهي، مثلاً گواليار کي ڪاليور (ڪيالير)، گجرات کي الجزرات ڪري لکيو ويو آهي؛ تنهن لاءِ پڻ ڪٿي ڪٿي اصل متن وارو لفظ لکي، اتي ئي ڏنگين ۾ صحيح لفظ لکيو ويو آهي.

مطلب ته هن ڪتاب جي دقيق محاورن کي سلجهائڻ ۽

سولي ۽ بامحاوره سنڌيءَ ۾ ترجمي ڪرڻ لاءِ ٻه سال ڪافي نه هئا، پر مسون محنت ڪري، سنڌيءَ جي علم ادب جي خدمت ڪرڻ خاطر، هن ڪتاب ۾ پنهنجي حتي المقدور ڪوشش صرف ڪئي آهي. اميد ته هيءُ ڪتاب تاريخي ذوق رکندڙ حضرات ۽ سنڌي علم ادب جي شائق سڄڻن لاءِ ڪافي دلچسپ ثابت ٿيندو.

وَ آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمين.

محمد ابراهيم عباسي

بي - اي، بي - ٽي - ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد سنڌ.

۱۹ اپريل ۱۹۵۹ع

ابن بطوطہ جي سوانح حيات

ابن بطوطہ جي حياتيءَ متعلق وڌيڪ ڄاڻ ڪانہ آهي، پر رڳو ايترو ئي معلوم آهي، جيڪو هو خود پنهنجي زباني، پنهنجي سفرن جي دوران ۾ ٻڌائي ٿو.

ابن جزي، جيڪو سندس سفرن جو اصل مؤلف ۽ مدير آهي، تنهن جي لکڻ موجب هو طنجير (Tangier) جي شهر ۾ ٢۴ فبروري سن ١٣٠۴ع ۾ ڄائو هو، ۽ سندس سفرن جي تفصيل وار بيان موجب، معلوم ٿو ٿئي تہ هن جي موراڪو موٽڻ کان پوءِ هن کي انهي موراڪي جي هڪ شهر ۾ قاضيءَ جو عهدو ڏنو ويو هو، جتي هو سن ١٣٦٨ع يا ١٣٦٩ع ۾ وفات ڪري ويو. هن جو اصل نالو محمد بن عبدالله هو. ابن بطوطہ سندس خانداني لقب هو. اهو خاندان اڃا بہ موراڪو ۾ موجود آهي. سندس حياتيءَ جو وڌيڪ احوال سندس سفرن مان خود سندس زباني هن ڪتاب ۾ موجود آهي، پر تنهن هوندي بہ اسان سندس سڀني سفرن جو مختصر بيان هيٺ ڏيون ٿا، تہ ڪيئن هن کي پهريائين سفر جو شوق ٿيو ۽ ڪيئن هو هندستان ۾ آيو.

زير نظر ڪتاب ۾ رڳو سندس انهيءَ سفر بابت احوال آهي، جيڪو هن سنڌ، هندستان ۽ آسپاس جي ڪن مختلف ٻيٽن ۾ ڪيو هو.

ابن بطوطہ جي سفر جو اختصار

ابن بطوطہ جي سفر پڙهڻ وقت معلوم ٿيندو تہ، هن اٺين صدي هجريءَ ڌاري، ان وقت جي دنيا جي تقريباً سڀني آباد

ملڪن جو سفر ڪيو هو. هڪ طرح سان ڏٺو وڃي ته اُن وقت
رڳو هن هڪ ئي شخص اهڙو سفر ڪين ڪيو هو، بلڪ هن
وانگر ٻيا به ڪيترائي سياح هئا، پر ٻين سياحن جي گهڻي خبر
ڪانه ٿي پئجي سگهي، ڇو ته هنن "ابن بطوطه" وانگر ڪو به
ڪتاب ڪونه لکيو هو.

ٻاويهن سالن جي عمر ۾ ابن بطوطه سفر تي نڪتو هو،
جنهن جي شروعات هن هيئن ڪئي، جو هو پنهنجي ملڪ طنجير
مان حج ڪرڻ جي ارادي سان روانو ٿيو هو، ۽ آفريڪا جي
ڪيترن خاص خاص شهرن جو سير ڪندو، مصر ۾ پهتو. اُتان عيذاب
جي بندر تائين اچي پهتو، جتان سندس ارادو مڪي معظمه ڏانهن
وڃڻ جو هو. اهو بندر عدن کان ٿورو ئي پري آهي. پر انهن
ڏينهن اتي جو بادشاه منگولن سان لڙائي ڪري رهيو هو، تنهنڪري
جهاز ملي ڪين سگهيس ۽ ابن بطوطه واپس مصر هليو ويو، جتان
سنه ٧٢٦ هجري ۾ جي شعبان مهيني ۾ شام ڏانهن هليو ويو، جتي
دمشق وڃي، وقت جي ڪن مشهور عالمن کان علم حديث ۽
فيض حاصل ڪيائين. اُتان ساڳئي سال شوال جي مهيني ۾ حاجين
جي هڪ قافلي سان مديني شريف ۽ اتان مڪي معظمه ۾ پهتو.
اتي حج ڪرڻ کان پوءِ عجمين جي هڪ قافلي سان گڏجي، هو
عراق ۾ پهتو، جتان نجف اشرف جي زيارت ڪري، هو بغداد
هليو ويو. اتان واسطه ۽ اتان وري رواق ۾ پهچي، سيد احمد رفاعي ۽
جي قبر جي زيارت ڪري، اتان بصري ۾ پهتو، جتان اچي ايران
کان نڪتو. ڪجهه ڏينهن وشوستر ۾ رهي، اصفهان کان ٿيندو،
هو وڃي شيراز کان نڪتو، جتي قاضي مجيدالدين شيرازي ۾ سان
ملاقات ۽ شيخ ابو عبدالله خفيف ۽ شيخ سعدي عليه الرحمت جي
قبرن جي زيارت ڪيائين. اتان وري گازرون جي بندر تي پهتو،
جتان وري عراق ويو ۽ ڪوفي کان ٿيندو وڃي بغداد پهتو. ان
وقت بغداد ويران ٿي ويو هو، پر تڏهن به ڪافي وڏو شهر
هو. هو اتان موصل ۽ ماردين کان ٿيندو، وري ٻئي حج لاءِ

سنہ ٧٢٨ هجريءَ ۾ مڪي معظمہ ڏانهن هليو ويو. هڪ سال اتي ترسي، پوءِ جدي ويو، جتان جهاز ۾ چڙهي، آفريڪا جو سير ڪندو، وچي يمن ۾ پهتو. وري عدن مان هڪ جهاز رستي هو مقدشو ڏانهن ويو. جيڪو آفريڪا جي اڀرندي ڪناري تي آهي. اتان زنزيبار ۽ ممباسا جي ٻيٽن مان گهمندو، جهاز ۾ چڙهي، عربستان جي ڏاکڻين ڪناري تي حضرموت جي ظفار شهر ۾ پهتو. اتان وري عمان کان ٿيندو، هرموز جي شهر ۾ پهتو، جتان هو اتي جي مکي بادشاه تهمتن سان ملاقات ڪري، اناطول ڏانهن ويو. اتي هر هنڌ فساد لڳا پيا هئا ۽ اڃا تازو اتي عثمانيہ خاندان جو بنياد پيو هو. اتان جي بروصہ شهر کان ڪاري سمنڊ جي ڪناري وارا شهر گهمندو، وڃي قبچاچ کان نڪتو، جتان ڇهن مهينن جو رستو لتاڙي ڪريميا ۾ پهتو، جتي ان وقت سلطان ازبق، هڪ مسلمان بادشاه حڪمران هو. هو چنگيز خان جي اولاد مان هو ۽ روس جو گهڻو ملڪ سندس حڪومت ۾ داخل هو ۽ وولگا نديءَ تي سراءِ نالي شهر سندس تخت گاه هو. اتان هو بلغار ڏانهن ويو. اهو رمضان جو مهينو هو ۽ وڏن ڏينهن ٿيڻ جي موسم پڻ هئي، تنهنڪري مغرب ۽ عشا جي نماز ٿي پڙهجي مس پوري ٿيندي هئي تہ صبح ٿي ويندو هو. اتان هن جو ڪنهن ٻني پاسي وڃڻ جو ارادو هو، پر عيد جي ڏينهن اتفاق سان هو بادشاه جي ڪئمپ ۾ هليو ويو، جتان جڏهن هو حاجي ترخان جي شهر ۾ بادشاه وٽ آيو، تڏهن ان وقت بادشاه جي هڪ ملڪہ جيڪا ڪنهن نصراني بادشاه جي ڌيءَ هئي، قسطنطنيہ وڃڻ جي بادشاه کان اجازت گهري. پوءِ ابن بطوطہ هن ملڪہ سان گڏجي قسطنطنيہ ويو، جتان واپس سراءِ جي شهر ۾ ويو. اتان هو دشت جي رستي خوارزم ويو، جتان بخارا ڏانهن هليو ويو. اتي ڪجهہ وقت هو سلطان علاؤالدين طرم شيرين، ترڪستان جي بادشاه جي دربار ۾ رهيو. اهو بادشاه چنگيز خان جي اولاد مان هو. اتان هو سمرقند ويو، جتان بلخ ۽ هرات مان ٿيندو جام، مشهد

شريف، نيشاپور ڏسندو، قندار جي رستي هندوڪش کان ٽپندو، الوراب ۽ پنج سين جي رستي پشائي ۽ پروان مان گهمندو، غزنيءَ، تنهن کان پوءِ وري ڪابل کان هلي اچي سنڌ ۾ پهتو. ان کان پوءِ سندس هيءُ سفر شروع ٿئي ٿو، جنهن جا سڀ احوال هن ڪتاب ۾ سڌا سنوان تفصيل وار ڏنل آهن.

بسم الله الرحمن الرحيم

فصل پهريون

درياءَ سنڌ

سنہ ۷۳۴ هجري جي ماه محرم الحرام جي پهرين تاريخ اسين سنڌو درياءَ تي اچي پهتاسين. ان درياءَ کي پنج آب (پنجاب) به ڪري چوندا آهن. هيءُ درياءَ دنيا جي تمام وڏن دريائن مان هڪ شمار ڪيو ويندو آهي. گرميءَ جي مند ۾ هن کي چاڙهه ٿيندو آهي، ۽ جهڙيءَ طرح مصر جي باشندن جي زراعت جو مدار نيل نديءَ جي چاڙهه تي آهي، اهڙيءَ طرح هن ملڪ جي رهاڪن جي زندگي به هن درياءَ جي چاڙهه تي منحصر آهي. هتان ڪان وٺي سلطان محمد شاهه (۱) هندستان ۽ سنڌ جي مسلمان بادشاهه جي حڪومت شروع ٿئي ٿي.

جڏهن اسين هن درياءَ تي پهتاسين، تڏهن بادشاهه جا اخبار نويس اسان وٽ آيا ۽ اسان جي اچڻ جي خبر يڪدم ملتان جي حاڪم قطب الملڪ کي ڏياري موڪليائون. بادشاهه جي طرفان انهن ڏينهن سنڌ جو امير سرتيز (۲) هو. هيءُ شخص بادشاهه جو

---

(۱) هيءُ، غياث الدين تغلق، جيڪو تغلق گهراڻي جو پهريون حاڪم هو، تنهن جو پٽ هو. سندس اصل نالو جونا خان هو، ۽ پيءُ جي مرڻ ڪان پوءِ محمد شاه تغلق جي لقب سان تخت تي ويٺو.

(۲) سرتيز (عمادالملڪ)، پنهنجي قوم جو سردار ۽ بادشاهه محمدشاه تغلق جو نائي ۽ فوج جو سپهه سالار هو. سنہ ۷۴۸ هجري ۾، هو جڏهن دکن ۾ حسن ڪاڪوئي بهمنيءَ جي بغاوت بند ڪرڻ ۾ مصروف هو، تڏهن هڪ لڙائيءَ ۾ مارجي ويو.

غلام ۽ فوج جو سپہ سالار هو. جڏهن اسين سنڌ ۾ پهتاسين، تڏهن شهر جو امير سيوستان (۱) ۾ ترسيل هو.

سيوستان کان ملتان تائين ڏهن ڏينهن جو رستو آهي ۽ ملتان کان دارالخلافه دهليءَ تائين پنجاهه ڏينهن جو رستو آهي. اخبار نويس جيڪا خبر بادشاهه کي لکندا آهن، اها هن وٽ ڏاڪ جي ذريعي پنجن ڏينهن ۾ پهچي ويندي آهي.

ڏاڪ کي هن ملڪ ۾ بريد (۲) چوندا آهن، جيڪا ٻن قسمن جي ٿيندي آهي، هڪ گهوڙي واري ۽ ٻي پيادي. گهوڙي واريءَ ڏاڪ کي "اولاق" چوندا آهن ۽ هر چئن ڪوهن کان پوءِ گهوڙو بدلايو ويندو آهي. هي گهوڙا بادشاهه جي طرفان مليل هوندا آهن. پيادي ڏاڪ جو انتظام وري هيئن ٿيندو آهي، جو هڪ ميل ۾، جنهن کي هتي جا ماڻهو "ڪروهه" (۳) چوندا آهن، ٽي چونڪيون پيادن جون هونديون آهن. ان چونڪيءَ کي "داوهه" (۴) ڪري سڏيندا آهن. وري هر هڪ ميل جي ٽئين حصي جيتري فاصلي تي هڪ ڳوٺ ٻڌل هوندو آهي ۽ اهڙي هر هڪ ڳوٺ جي ٻاهران پيادن لاءِ هڪ حاطو (چونڪي) ٺهيل هوندو آهي. هر هڪ حاطي ۾ پيادا ڪمر ڪشيو بيٺا هوندا آهن، جن مان هر هڪ پيادي وٽ هڪڙي ٻه گز ڊگهي لٺ هوندي آهي، جنهن جي مٿئي تي ٽامي جا گهنگهرا ٻڌل هوندا آهن.

---

(۱) شهر سيوستان مان ابن بطوطه جو مطلب سيوهڻ (ضلعو دادو) آهي.
(۲) عربيءَ ۾ قاصد يا ٻارنهن ميلن جي مفاصلي کي بريد چوندا آهن. گب صاحب لکي ٿو ته هن قسم جي پوسٽل سروس رڳو سرڪاري ڪمن لاءِ مقرر هوندي هئي ۽ اها عام ماڻهو خانگي طرح سان انهن وقتن ۾ ڪڏهن به استعمال ڪري ڪين سگهندا هئا.
(۳) ڪروهه ۽ ڪرهه هڪ ئي لفظ سنڌ ۾ هن وقت ٻن ميلن جي مفاصلي کي ڪرهه چوندا آهن
(۴) داوهه = دابه = ڊابه = ڊابو (من جانب مڪرمي جناب مهربان استاد صاحب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)

جڏهن شهر مان ٽپال نڪرندي آهي، تڏهن مقرر ٽيل پيادو هڪ هٿ ۾ لفافو جهليندو آهي ۽ ٻئي هٿ ۾ لٺ کڻي وٺي پنهنجي پوريءَ طاقت سان ڊوڙندو آهي. ٻيو پيادو وري هن جي گهنگهرن جو آواز پري کان ٻڌي، تيار ٿي بيهندو آهي، ۽ هن کان لفافو وٺندي ئي يڪدم اڳتي ڊوڙندو آهي. اهڙيءَ طرح سان جنهن طرف خط وغيره پهچائڻو هوندو آهي، پهچايو ويندو آهي. هن قسم جي ٽپال گهوڙن کان به جلد پهچي ويندي آهي. ڪڏهن ڪڏهن هن ٽپال جي ذريعي خراسان جا تازا ميوا پڻ رڪابين ۾ رکي، خاص بادشاهه لاءِ پهچايا ويندا آهن؛ ۽ ڪڏهن ته ڪي سنگين مجرم کٽ تي (سمهاري چوکنيو ٻڌي)، اهڙيءَ طرح چوڪي به چوڪي پيادا کڻي وڃي پهچائيندا آهن. بادشاهه جڏهن دولت آباد ۾ هو، تڏهن ان لاءِ گنگا نديءَ (جيڪا هندن جو حج يعني ياترا جي جڳهه آهي،) جو پاڻي پڻ ٽپال ۾ موڪليو ويندو هو. دولت‌آباد گنگا نديءَ کان چاليهن ڏينهن جي فاصلي تي آهي.

اخبار نويس هر ڪنهن مسافر جا احوال تفصيل وار لکندا آهن. مثلاً هن جي شڪل (حليو) ڇا آهي، لباس ڇا پهريل اٿس، نوڪر، رفيق ۽ جانور هن قسم جا ساڻ اٿس. اٿڻي ويهڻي هن نموني جي اٿس، وغيره. مطلب ته ڪابه ڳالهه باقي ڪين ڇڏيندا آهن. جڏهن ڪوبه مسافر ملتان جي شهر ۾ (جيڪو سنڌ جو دارالخلافه آهي) پهچندو آهي، تڏهن جيستائين بادشاهه جي طرف کان، هن جي روانگيءَ، مهمان نوازيءَ جي انتظام ٿيڻ ۽ اخراجات مقرر ٿيڻ جو حڪم نه اچي، تيستائين هن کي اتي ئي (ملتان ۾) ترسڻو پوندو آهي، هر ڪنهن مسافر جي آجيان، هن جي ساز و سامان ۽ اٿڻي ويهڻيءَ مطابق ٿيندي آهي. ڇو ته ان وقت تائين سنڌس حسب ۽ نسب جي خبر پئجي ڪين سگهندي آهي.

هندستان جو بادشاهه محمد شاه تغلق پرديسين جي عزت ۽ آبرو تمام گهڻي رکندو آهي ۽ انهن سان ڏاڍي محبت ڪندو

آهي، ايتري قدر جو ڪين وڏا وڏا عهدا پڻ بخشيندو آهي. سندس خاص درٻاري، حاجب (خط لکندڙ) وزير ۽ قاضي ۽ نائي گهڻو ڪري غير ملڪي ماڻهو هوندا آهن. هن جو حڪم آهي ته "پرديسيءَ کي هميشه عزيز ڪري سڏيو وڃي." انهيءَ ڪري ٻاهريان ماڻهو سڀ عزيز جي لقب سان سڏيا ويندا آهن.

جيڪو شخص بادشاهه جي سلام تي ويندو آهي، سو هن لاءِ ڪو نه ڪو تحفو ضرور کڻي ويندو آهي، ڇو ته اهو سڀني کي معلوم آهي ته بادشاهه انهن تحفن جي عيوض ٻيڻو يا ٽيڻو انعام ضرور ڏيندو آهي. انهيءَ ڪري سنڌ جي ڪن سوداگرن جو اهو پيشو ٿي ويو آهي ته هو اهڙي شخص کي هزارها دينار قرض ڏيندا آهن، ان لاءِ تحفا تيار ڪندا آهن، کيس نوڪرن، گهوڙن ۽ (شاناشتي) سواريءَ جو انتظام ڪري ڏيندا آهن، ۽ نه رڳو ايترو بلڪ پاڻ به نوڪرن وانگر ان جي اڳيان هٿ ٻڌيو بيٺا هوندا آهن، پوءِ جڏهن اهو شخص بادشاهه جي سلام کان شرفياب ٿيندو آهي ۽ کيس انعام ملندو آهي تڏهن هو انهن سوداگرن جو سمورو قرض ادا ڪري ڇڏيندو آهي. اهڙيءَ طرح هي سوداگر تمام گهڻو نفعو حاصل ڪندا رهندا آهن.

مان به جڏهن سنڌ ۾ پهتس تڏهن اهو ئي طريقو اختيار ڪيم ۽ اهڙن سوداگرن کان گهوڙا، اٺ ۽ غلام خريد ڪيم. هڪ عراق جو سوداگر جنهن جو نالو محمد دوري هو ۽ تڪريت (۱) جو رهواسي هو، تنهن کان شهر غزنيءَ ۾ ٽيهه گهوڙا ۽ هڪ اٺ، جنهن تي تير ۽ ڪمان لڏيل هئا، خريد ڪيم، ڇو ته اهڙيون ئي شيون بادشاهه کي تحفي طور ڏنيون وينديون هيون. جڏهن اهو سوداگر خراسان کان واپس آيو، تڏهن اچي مون کان پنهنجو قرض گهريائين ۽ تمام گهڻو فائدو حاصل ڪيائين، ايتري قدر جو هو فقط منهنجي ڪري ئي هڪ وڏو

---

(۱) عراق ۾ بغداد ۽ موصل جي وچ تي هڪ وڏو شهر آهي.

واپاري ٻنجي ويو. اهوئي شخص ڪيترن سالن کان پوءِ وري مون سان حلب جي شهر ۾ مليو. اتي جي ڪافرن (١) مون کان منهنجي تن جا ڪپڙا ٻه ڦري ورتا هئا، پر هن شخص منهنجي ڪابه مدد ڪانه ڪئي.

---

(١) حلب جي ڪافرن مان ابن بطوط جو مطلب دريائي ڌاڪو ٿي سگهي ٿو، جيڪي ان وقت ڪٿي قابض هئا.

فصل ٻيون

خوفناڪ گينڊو

جڏهن اسين سنڌو درياءُ، جيڪو پنج آب مشهور آهي، پار ڪري هڪڙي گهاٽي جهنگل ۾ گهڙياسين، جتان رستو ٿي لنگهيو، ته اتي اوچتو اسان گينڊو ڏٺو. هيءُ حيوان رنگ جو ڪارو ۽ وڏي جسم وارو ٿيندو آهي. هن جو مٿو تمام وڏو ٿيندو آهي. ڪن جو مٿو وڏو ۽ ڪن جو ننڍو پڻ ٿيندو آهي. انهيءَ لاءِ هڪ مثال مشهور آهي ته ”ڪر ڪردن (١) سر بي بدن“. هيءُ جانور هاٿيءَ کان ننڍو ٿيندو آهي. پر اُن جو مٿو هاٿيءَ جي مٿي کان گهڻو وڏو ٿيندو آهي ۽ ٻنهي اکين جي نڪ وچ تي، پيشانيءَ جي مٿان هڪ سڱ ٿيندو اٿس، جنهن جي ڊگهائي ٽي هٿ ۽ ويڪرائي هڪ گرانٺ کن ٿيندي. جڏهن اهو گينڊو جهنگل مان نڪتو، تڏهن اُن جي سامهون هڪ سوار اچي ويو. گينڊي

(١) ڪرڪردن عربي لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي گينڊو. هيءُ ٻن قسمن جو ٿيندو آهي: (١) هڪ سڱ وارو، (٢) ٻن سڱن وارو. ٻن سڱن وارو سوماترا ۽ جاوا ۾ ڏسڻ ۾ ايندو آهي ۽ ڪڏهن چٽگانگ ۽ برما ۾ پڻ لڀندو آهي. هڪ سڱ وارو گهڻو ڪري آفريڪا ۾ ٿيندو آهي، پر ڪڏهن برهمپترا (نديءَ) جي ڪناري تي به ڏسڻ ۾ ايندو آهي. گهڻو ڪري هيءُ جانور گپ ۽ ڏٻڻ وارن هنڌن تي رهندو آهي. وڏي مٿي ۽ سڱ جي ڊگهائي ۽ ويڪرائيءَ بيان ڪرڻ ۾ ابن بطوطہ مبالغو ڪيو آهي. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته اُن جي جسم جي مناسبت کان اُن جو مٿو وڏو ٿو ٿئي، پر اُن جو مٿو هاٿيءَ جي مٿي کان ڪڏهن وڏو ڪين ٿيندو آهي. اُن جي کل جيڪا ڪاري ۽ ٿلهي ٿيندي آهي تنهن مان تکو خنجر يا چاقو لنگهي ڪين سگهندو آهي. انهيءَ ڪري اُن جي کل مان ڍالون ٺاهيون وينديون هيون. —مترجم

گهوڙي تي (حملو ڪيو) ۽ پنهنجو سڱ اهڙو ته زور سان هنيائين، جو سوار جي سڄي ران چيرجي پيئي ۽ هو ڏو وجي زمين تي ڪريو. ان بعد آهو گينڊو جهنگل ۾ ائين گم ٿي ويو، جو وري ان جو ڪٿي پتو به ڪين پيو.

انهيءَ رمتي سان هڪ ڏينهن عصر جي نماز ڪان پوءِ وري ٻئي دفعي مون گينڊو ڏٺو، جو ان وقت گاه چري رهيو هو. اسان ان کي مارڻ جو ارادو ڪيو پر هو ڀڄي ويو. ان بعد هڪ دفعي اسان بادشاه جي سواريءَ سان گڏ هئاسين ۽ جهنگل مان وڃي رهيا هئاسين، ته وري به مون گينڊو ڏٺو. بادشاهه هاٿيءَ تي سوار هو ۽ مان پڻ ٻئي هاٿيءَ تي ويٺل هوس. سوار ۽ پيادا گينڊي کي يڪدم گهيري ۾ وٺي آيا ۽ ان کي ماري وڌائون. پوءِ سندس سر کڻي ڪئمپ ۾ کڻي آيا.

پوءِ اسان سنڌو نديءَ ڪان ٻه ڏينهن پنڌ ڪري اچي جناڻيءَ (۱) جي شهر ۾ پهتاسين. هيءُ سنڌو ندي جي ڪناري تي هڪ وڏو ۽ سهڻو شهر آهي ۽ منجهس وڻندڙ بازاريون آهن. هن شهر ۾ سومرا قوم جا ماڻهو آباد آهن، جيڪي قديم زماني کان هتي رهندڙ آهن، جيئن "سنڌ جي فتح" ۾ مورخ لکي ٿو ته "حجاج بن يوسف جي وقت ۾ سنڌ فتح ٿي، ته هنن جا وڏا هن شهر ۾ رهندا هئا."

شيخ رڪن الدين بن شيخ شمس الدين بن شيخ بهاؤالحق ذڪريا ملتانيءَ (رح) مون کي ٻڌايو ته سندس پڙ ڏاڏو، محمد ابن قاسم قريشي فاتح سنڌ جي ان لشڪر ۾ موجود هو، جيڪو حجاج بن يوسف عراق کان موڪليو هو. پوءِ هو هن ملڪ ۾ ترسي پيو ۽ هن جو اولاد وڌي ويو. هيءُ شيخ رڪن الدين اهو

(۱) هن شهر جو هن وقت پتو نه آهي ته ڪٿي آهي پر گب صاحب جي تحقيقات موجب اهو شهر ضرور سکر روهڙيءَ جي وچ تي ٻڌل هوندو، جو هن وقت ختم ٿي، زبون حالت کي پهچي ويو آهي. — مترجم

آهي، جنهن جي باري ۾ مون کي شيخ برهان الدين اعرج (١) اسڪندريا جي شهر ۾ چيو هو ته تون ان سان ملندين.

هي سومرا قوم جا ماڻهو ڪنهن سان به گڏ ڪين کائيندا آهن ۽ جڏهن به هو کائيندا آهن تڏهن ڪوبه شخص هنن جي طرف ڏسڻ جي جرئت ڪري ڪين سگهندو آهي. هو پنهنجي قوم وارن کان سواءِ ٻئي ڪنهن سان به مائٽي ڪين ڳنڍيندا آهن. ان زماني ۾ سندن سردار ”ونار“ (٢) نالي هڪ شخص هو جنهن جو اڳتي هلي بيان ڪندس. ان بعد شهر جناني ۽ کان ڪوچ ڪري اسين شهر سيوستان ۾ اچي پهتاسين. هيءُ هڪ وڏو شهر آهي ۽ اهڙي هڪ ريگستان ۾ آباد آهي، جتي ڪرڙ کان سواءِ ٻيو ڪوبه وڻ ڪونه آهي.

هتي جي واهه (٣) جي ڪناري تي، سواءِ گدرن جي پوک جي ٻي ڪابه شيءِ پوکي نٿي سگهجي. هن شهر جا ماڻهو جوئر

---

(٢) شيخ برهان الدين اعرج ابن بطوطه کي اسڪندريه (مصر) ۾ مليو هو ۽ کيس ٻڌايو هئائين ته سنڌ ۾ هو شيخ رڪن الدين سان ملندو. هن پيشنگوئيءَ جو سچو بيان ”ابن بطوطه جو سفر“- حصي پهرئين ۾ آيل آهي. — مترجم

(٣) ابن بطوطه جو مطلب ”جام انڙ“ آهي. عربي ۾ انڙ کي ”ونار“ ڪري لکيو ويو آهي. — مترجم

(٢) سيوهڻ جي ڀرسان اڙل واهه آهي، جنهن جي ڪناري تي گدرا ۽ ڇانهيون پوکيون وينديون آهن. ابن بطوطه به شايد سيوهڻ جا گدرا ۽ ڇانهيا ڏاڍا پسند ڪيا هئا، جو انهن جو بيان خاص طرح سان ڪيو اٿائين. هن وقت ته سيوهڻ چڱو آباد آهي ۽ ڪافي وڻ به اتي موجود آهن. باقي شايد انهيءَ وقت ايئن هجي، جيئن ابن بطوطه ٻڌائي ٿو ته ريگستان آهي، وڻن جو نالو ئي ڪونهيس. باقي جابلو پاسو هجڻ ڪري، واري هن وقت به هتي جام آهي، ۽ گرمي به اها ئي بدستور هتي موجود آهي. — مترجم

۽ جلبان (١) جنهن کي مشنگ به چوندا آهن، جي ماني ناهي
کائيندا آهن. هتي مڇي ۽ ميهڻ جو کير جام ملندا آهن. هتي
جا ماڻهو اسقنقور (٢) پڻ کائيندا آهن. هيءُ جانور پيرن تي هلندو
آهي ۽ گوه، جهڙو ٿيندو آهي، پر ان کي پڇ ڪين ٿئي. هتان
جا ماڻهو ان کي واريءَ مان کوٽي ڪيندا آهن ۽ ان جو پيٽ چيري
گندگي صاف ڪري ان ۾ زعفران جي بدران ڪرڪم يعني
زردچو (هيڊ) ڀري پوءِ کائيندا آهن. مون ان جانور کي اصل
ڪين کاڌو، ڇو ته ان کي کائيندو ڏسي مون کي ڏاڍي نفرت
ايندي هئي.

جڏهن اسين شهر ۾ پهتاسين تڏهن گرمي تمام گهڻي هئي.
ان ڪري منهنجا دوست گهڻو ڪري ننگا رهندا هئا ۽ هڪ
وڏو رومال پاڻيءَ ۾ پچائي لنگوٽ ڪري ٻڌندا هئا، اهڙيءَ
طرح ٻيو رومال وري ڪلهن تي رکندا هئا، پوءِ ٿوري ٿوري
دير کان پوءِ جڏهن اهي رومال خشڪ ٿي ويندا هئا تڏهن انهن
کي وري اگهئن وانگر پچائي، ڏکيندا رهندا هئا. هن شهر جو
خطيب (جامع مسجد جو امام) شيباني آهي، جنهن مون کي اميرالمؤمنين
عمر بن عبدالعزيز رضي الله تعاليٰ عنه جو اهو پروانو ڏيکاريو،
جو سندس ڏاڏي کي خطيب ٿيڻ وقت مليو هو. هيءُ پروانو
ان جي خاندان ۾ پشت به پشت هليو ٿو اچي ۽ ان تي هيءَ عبارت
لکيل آهي: ”هذا ما امر به، عبدالله اميرالمومنين عمر بن عبدالعزيز
بن فلان“. ان تي تاريخ تحرير سنه ٩٩ هجري لکيل آهي. هن خطيب
جو چوڻ هو ته اهي اکر خود خليفي جي هٿ جا لکيل آهن.
هن شهر ۾ مون کي هڪ عمر رسيده شخص، شيخ محمد بغدادي
نالي مليو، جيڪو عثمان مرونديءَ جي خانقاهه ۾ رهندو هو ۽
ڪنهن شخص مون کي ٻڌايو ته هن شيخ جي عمر هڪ سئو چاليهه

(١) جلبان 'A Certain plant or a Certain grain'
Lanes Arabic English Lexicon, page 440

(٢) اسقنقور - ريگ ماهي (گلوئي) — مترجم

ورهين کان ٻه مٿي آهي، ۽ هو خليفي معتصم بالله (١) عباسين جي آخري خليفي جي قتل ٿيڻ وقت، جڏهن هن کي هلاڪو خان بن چنگيز خان ماريو هو، بغداد ۾ موجود هو. هيءُ شخص هيتريءَ عمر هوندي به جسم ۾ ڪافي مضبوط هو ۽ چڱيءَ طرح سان گهمي ڦري ٿي سگهيو.

هن شهر ۾ سومرا قوم جو سردار (٢) (امير ونار يا انڙ) ۽ امير قيصر رومي رهندا هئا. اهي ٻئي سلطان جا تابعدار هوندا هئا (٣) ۽ انهن وٽ اٽڪل ١٨٠٠ سوار هئا. هن ئي شهر ۾ "رتن" نالي هڪ هندو (ڪافر) پڻ رهندو هو، جو حسابن ۽ لکپڙهه ۾ ماهر هو؛ پوءِ هو ڪن اميرن سان گڏجي هندستان جي بادشاهه (سلطان محمدشاهه تغلق) وٽ ويو. بادشاهه کيس پسند ڪري سندس نالو "سنڌ سردار" رکيو ۽ کيس انهيءَ ملڪ جو حاڪم بنائي، سيوهڻ ۽ ان جا پرڳڻا جاگير طور عطا ڪرڻ سان گڏ کيس سڀئي مرتبا جهڙوڪ نقارا، جهنڊو ۽ ٻيون سڀ اهي نشانيون جيڪي وڏن اميرن کي ڏنيون وينديون آهن، عطا ڪيون. هن جي هتي پهچڻ تي "ونار" (انڙ) ۽ قيصر کي هڪ هندوءَ جي اطاعت ڪرڻ مشڪل معلوم ٿي، سو سندس قتل ڪرڻ جو منصوبو سٽيائون. سندس اچڻ کان ٿورا ڏينهن پوءِ کيس حال

---

(١) معتصم باالله عباسي خليفن ۾ آخري خليفو ٿي گذريو آهي سن ٦٥٦ هجريءَ ۾ هلاڪو خان، چنگيزخان جي پٽ، هن کي کٿي ۾ ويڙهائي، ڏڪن سان مارائي ڇڏيو هو. تاريخ الخلفا ۾ "قتل الخليفة رفساً" لکيل آهي، يعني هن کي لتون هڻائي مارايائين. هن خليفي تي بغداد جي خليفن جي حڪومت، جا ٥٢٠ سالن کان هلي ٿي آئي، ختم ٿي. — مترجم

(٢) ڊاڪٽر صاحب عمر بن محمد مرحوم جي تحقيقات موجب، ابن بطوطه هت ڀل ڪئي آهي، ۽ ونار يا انڙ سمن جي خاندان مان هو پر انهي وقت کيس سامره يعني سومرن جو سردار مقرر ڪيو هئائون.

(٣) هتان معلوم ٿو ٿئي ته انهيءَ زماني ۾ سومرا توڙي سما دهليءَ جي بادشاهن جي هٿ هيٺ هئا. سلطان جو لفظ هتي "سلطان محمد شاه تغلق" ڏانهن اشارو آهي. — مترجم

احوال معلوم ڪرڻ لاءِ شهر جي آس پاس ۾ نڪرڻ جي صلاح ڏنائون، جنهن تي هو ماڻهن گڏ نڪتو.

رات جي اونداهي ٿيڻ تي، وٽي محل ۾ شور ڪڙو ڪيائون ۽ چوڻ لڳا ته انهيءَ تي ڪنهن شينهن حملو ڪيو آهي. پوءِ ان هندوءَ جي تنبوءَ تي ڪاهي ويا ۽ کيس قتل ڪري ڇڏيائون، ۽ شهر ۾ موٽي اچي، اتي جيڪو سلطان جو مال هو، تنهن تي قبضو ڪيائون، جو ٻارنهن لک دينار هو، ۽ مٿين ونار (انڙ) کي پنهنجو سردار بنائي، کيس ملڪ فيروز جو لقب ڏنائون.

هن سمورو مال لشڪر کي ورهائي ڏنو؛ پوءِ پنهنجي قبيلي کان پري هجڻ ڪري اچي کيس ڏپ ورايو، سو جيڪي سائس مٽ مائٽ هئا تن مرڏو نڪري پنهنجي قبيلي ڏانهن هليو ويو. باقي بچيل لشڪر قيصر روميءَ کي پنهنجو سردار بنايو. اها خبر وڃي سلطان جي غلام عمادالملڪ سرتيز کي پهتي، جو انهن ڏينهن سنڌ جو اميرالامراء هو ۽ ملتان ۾ رهندو هو. هو لشڪر گڏ ڪري، خشڪيءَ ۽ سنڌو نديءَ رستي تيار ٿيو؛ ملتان ۽ سيوهڻ جي وچ ۾ ڏهن ڏينهن جو پنڌ هو.

قيصر هن جي مقابلي لاءِ نڪتو ۽ لڙائي لڳي، جنهن ۾ قيصر ۽ سندس لشڪر بريءَ طرح شڪست کاڌي وڃي شهر ۾ قلعي بند ٿيا. هن (عمادالملڪ) هنن جو گهيرو ڪيو ۽ منجنيقون استعمال ڪيائون، جنهن ڪري گهيرو وڌيڪ سخت ٿيو. آخر چاليهن ڏينهن کان پوءِ انهن امان گهريو جنهن تي هن کين امان ڏنو، پر جڏهن وٽس حاضر ٿيا تڏهن ساڻن واعدي خلافي ڪري، سندن مال ضبط ڪري، انهن جي قتل جو حڪم ڏنائين. پوءِ هر روز انهن مان چونڊ ڪري ڪن کي قتل ڪرائيندو هو ۽ ڪن جون کلون لهرائي، اهي کلون ٻهه سان ڀرائي، قلعي جي ديوار تي لٽڪائيندو هو، جنهن ڪري قلعي جي اڪثر حصي تي اهي کلون لڙڪنديون هيون، جن کان ڏسندڙ ڏهلجي ويندا هئا. انهن جون سسيون وري وچ شهر ۾ گڏ ڪرايون هئائين، جيڪي

هڪ ٺڪريءَ وانگر ٿِي لڳيون. آءٌ هن شهر ۾ هن واقعي ڪان پوءِ وڃي، اتي جي هڪ وڏي مدرسي ۾ رهيو هوس ۽ ان جي ڇت تي سمهندو هوس؛ جڏهن رات جو جاڳندو هوس تڏهن رات جو اهي لڙڪايل ڪلون ڏسندو هوس، جن ڪان دل پريشان ٿيندي هئي ۽ مدرسي ۾ ٽڪڻ دل ڪي نه وڻيو، تنهن ڪري اتان (ٺٽي هند) هليو ويس.

علاءُالملڪ فصيح‌الدين خراساني قاضي، رات جو هڪ فاضل فقيهه (مولوي) هو. ٿورو عرصو اڳ هو بادشاه جي ملازمت لاءِ پنهنجي وطن مان هلي آيو هو. بادشاهه هن کي لاهري (١) (سنڌ ۾) ان جي علائقي سميت جاگير ۾ ڏيئي ڇڏي هئي. هو پڻ مرتيز جي مدد لاءِ پنهنجو لشڪر وٺي آيو هو. هو پنهنجو ساز و سامان سنڌو نديءَ رستي پندرهن جهازن ۾ کڻي آيو هو. اتي مون پڻ هن سان لاهري وڃڻ جو ارادو ڪيو.

---

(١) لاهري (بندر)— هي ٺٽي ضلعي ۾ ڳوٺ آهي، جنهن کي هاڻي شاه بندر جي تالي سان سڏيو وڃي ٿو. ابن بطوطه جي وقت ۾ هيءُ بندر سنڌ ۾ وڏي ۾ وڏو بندر ڪري ليکيو ويندو هو. ابوالمتقل ان بندر جي آمدني هڪ لک انتيهه هزار لکي آهي ۽ ارڙهين صديءَ جي آخر تائين ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي هڪ تجارتي ڪوٺي به اتي موجود هئي. مٿين ڳالهين مان ثابت آهي ته هيءُ بندر ڪنهن وقت تمام مشهور هوندو هو. — مترجم

فصل ٽيون

سنڌوندي ۾ جو سفر

قاضي علاءُ الملڪ وٽ هڪڙو جهاز هو، جنهن کي ”آهورة“ پئي سڏيائون. جيئن اسان جي ملڪ ۾ ”طريرة“ ٿيندو آهي. اهڙي ئي نموني جو هيءَ جهاز هو، پر ان کان ”طريرة“ ڪجهه وڏيڪ ڊگهو ۽ ڪشادو هو. ان جهاز جي اڌ کي ڏاڪڻ وانگر ٺاهي ڪجهه ٿنڀن کي ويو هو، جنهن تي وري تختا لڳائي ويهڻ جي جڳهه ٺاهي وئي هئي. ان جاء تي قاضي ويهندو هو ۽ سندس نوڪر وري ساڄي کابي ۽ سامهون ويهندا هئا.

هن جهاز کي چاليهه ملاح هلائيندا هئا ۽ ان سان گڏ چار ننڍيون ٻيڙيون پڻ ان تي موجود هيون، جيڪي ٻه ان جي کابي طرف ۽ ٻه ساڄي طرف رکيل هيون. انهن مان ٻن ٻيڙين تي ڳائڻ وارا ويهندا هئا ۽ باقي ٻن تي نقارا، شرنايون ۽ جهنڊو وغيره هئا. جڏهن هيءَ ٻيڙي هلندي هئي تڏهن ڪنهن وقت رڳو وڄت ٿيندي هئي ۽ ڪنهن وقت ڳائيندڙ راڳ شروع ڪندا هئا. اهڙيءَ طرح صبح کان وٺي ناشتي جي وقت تائين ڳائيندا وڄائيندا هلندا هئا. جڏهن کاڌي جو وقت ٿيندو هو، تڏهن سڀ جهاز تي پهچي ويندا هئا. ان بعد دسترخوان وڇايو ويندو هو ۽ جيستائين امير علاءُ الملڪ ماني کائيندو هو تيستائين راڳيندڙ ڳائيندا رهندا هئا، ۽ سڀ کان پوءِ هو کائي ٻي وري پنهنجي پنهنجي ٻيڙين ۾ هليا ويندا هئا.

جڏهن رات ٿيندي هئي تڏهن جهاز کي درياء جي ڪناري تي ٻيهاري زمين تي طنبو لڳايا ويندا هئا، جن مان هڪ ۾ امير علاءالملڪ رات بسر ڪندو هو. جڏهن سڄو لشڪر رات جي

ماني کائي پوري ڪندو هو ۽ سڀ عشا جي نماز کان فارغ ٿيندا هئا تڏهن سڀ آرام ڪندا هئا ۽ چوڪيدار واري واري سان پهرو ڏيندا هئا. جڏهن هڪڙو چوڪيدار پنهنجو وارو ختم ڪندو هو تڏهن وڏي آواز سان پڪاري چوندو هو ته يا آخوند ملڪ هيتري رات گذري چڪي آهي. صبح جي وقت نقارا ۽ شرنايون وڄڻ شروع ٿينديون هيون. پوءِ صبح جي نماز پڙهي، ماني کائي، وري اٿي هلندا هئا. جيڪڏهن امير درياءَ جي رستي هلڻ چاهيندو هو ته وڃي جهاز ۾ ويهندو هو پر جيڪڏهن خشڪيءَ جي رستي هلڻ تي دل ٿيندي هيس ته سڀ کان اڳ ۾ نقارن وارا هلندا هئا، ان کان پوءِ حاجب (پوليس جا عملدار) هوندا هئا جن جي اڳيان ڇهه عدد گهوڙا هوندا هئا، انهن مان ٽن گهوڙن تي نقارا ۽ ٽن تي شرنايون وارا هوندا هئا.

سواريءَ جي ڪنهن ڳوٺ يا شهر وٽان گذرڻ وقت خاص طرح سان نقارا وڄايا ويندا هئا. ۽ اهڙيءَ طرح هلندي هلندي، منجهند جي مانيءَ مهل منزل انداز ٿيندا هئا. مان پڻ امير علاءُالملڪ سان پنج ڏينهن رهيس. آخر پنجين ڏينهن اسين اچي لاهري شهر ۾ پهتاسين. هيءُ نهايت خوبصورت شهر سمنڊ جي ڪناري تي پيل آهي ۽ درياء سنڌ (سنڌونديءَ) پڻ ان جي ڀرسان اچي ٿو سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري. اصل ۾ هيءُ شهر هڪ وڏو بندرگاهه آهي. جتي يمن ۽ فارس جا جهاز ۽ واپاري تمام گهڻا ٿا اچن. انهيءَ ڪري ئي هيءُ شهر تمام مالدار آهي. هتي محصول تمام گهڻو وصول ڪيو ويندو آهي.

علاءُالملڪ مون کي ٻڌايو ته هن بندر جو محصول سٺ لک دينار آهي ۽ کيس ان جو ويهون حصو ملندو آهي، يعني ڏهين حصي جو اڌ. انهي حساب سان بادشاه (محمد شاه تغلق) پنهنجي ڪاردارن کي جدا جدا علائقا سپرد ڪندو آهي.

عجيب ڪنڊر

هڪ ڏينهن مان امير علاءُ الملڪ مان گڏجي سير تي نڪتس. شهر کان ستن ميلن جي مفاصلي تي هڪ ڪشادو ميدان آهي، جنهن کي ”ٿارُ“ چوندا آهن. اتي بيشمار انسانن ۽ حيوانن جون پٿر مان تراشيل پڳل ٽٽل ۽ ڪي سالم مورتيون پکڙيون پيون هيون. انهن ۾ اناج جي قسم جون شيون جهڙوڪ ڪڻڪ، چڻا، مهري ۽ اهڙي قسم جون پيون شيون پڻ پٿر مان تراشيل موجود هيون. ازانسواءِ شهرپناه ۽ گهرن جي چوديواريءَ جا سامان پڻ ڏسڻ ۾ پئي آيا.

انهن ڪنڊرن (۱) ۾ پٿر اندر هڪ جاءِ هئي، جنهن جي پوري وچ تي هڪ ٿلهو ٺهيل هو، جو هڪ ئي پٿر مان ٺاهيو ويو هو. هن ٿلهي تي پٿر جو تراشيل، هڪ ماڻهوءَ جو بت رکيل هو، جنهن جو گردن ڪجهه ڊگهو، وات هڪ طرف ڦريل ۽ ٻئي هٿ ڪمر جي پٺيان ٻڌل هئا. انهي هنڌ تمام بدبودار بيٺل پاڻي پڻ موجود هو. اتي ڪيترين ئي ديوارين تي سنڌي زبان ۾ ڪي اکر لکيل هئا. امير علاءُ الملڪ مون کي ٻڌايو ته هن ملڪ جي تاريخ دانن جو خيال آهي ته هي شهر برباد ٿي ويو هو ۽ ٿلهي تي جيڪو بت آهي سو انهي وقت جو بادشاه هو، اهو ئي سبب آهي جو هاڻي به، هن جاءِ کي ”راجا جو محل“ ڪري چوندا آهن، ۽ ڪن ديوارين تي لکيل اکرن مان معلوم ٿو ٿئي ته اها بربادي تقريباً هڪ هزار سال اڳ ۾ ٿي گذري هوندي.

مان هن امير وٽ پورا پنج ڏينهن ٽڪيس. هن حد کان

---

(۱) جنرل ڪننگهام جي تحقيقات موجب اهي ڪنڊرن جا نشان ديبل بندر جا هئا ۽ لاهري بندر کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي هئا. ابن بطوطه ستن ميلن جو مفاصلو لکيو آهي سنوالاجي ڪئين.

وڏيڪ منهنجي خاطرداري ڪئي. پوءِ اتان بکر (١) ويس. هيءُ هڪ چڱو ۽ خوشنما شهر آهي. درياءَ سنڌ جي هڪ شاخ هن شهر جي بلڪل وچ مان لنگهي ٿي جنهن جو وڏيڪ بيان مان اڳتي هلي ڪندس. مذڪور شاخ جي وچ ۾ هڪ خانقاه آهي، جتان مسافرن کي کاڌو ملندو آهي. هيءَ خانقاه ڪشلو خان (جنهن جو بيان اڳتي ايندو) پنهنجي دور حڪومت ۾ ٺهرائي هئي. هن شهر ۾ منهنجي ملاقات فقيه (مولوي) امام الدين حنفي، شهر جي قاضي ابو حنيفه ۽ شيخ شمس الدين محمد شيرازي سان ٿي هئي، جن مان شيخ شمس الدين جي عمر سندس بيان مطابق هڪ سؤ ويهه سال هئي.

پوءِ امان بکر کان هلي اچي آچ (٢) جي شهر ۾ پهتاسين. هيءَ سنڌونديءَ جي ڪناري تي هڪ وڏو شهر آهي ۽ منجهس تمام عمدي بازار ۽ مضبوط عمارتون آهن. انهن ڏينهن هن شهر جو حاڪم جلال الدين ڪيجي هو، جو بهادريءَ ۽ سخا جي ڪري مشهور هو.

---

(١) هن وقت بکر فقط ان قلعي کي چوندا آهن جو سنڌونديءَ جي وچ ۾ سکر ۽ روهڙيءَ جي وچ تي آهي. — مترجم

(٢) هيءُ هن وقت آچ بهاول پور رياست ۾ آهي ۽ ملتان کان ستر ميل پري آهي. ڪنهن زماني ۾ پنجاب جون پنج ئي نديون سنڌونديءَ سان آچ وٽ اچي ملنديون هيون، پر هاڻي چاليهه ميل هيٺ مٺن ڪوٽ وٽ اچي ٿيون گڏجن. ناصرالدين قباچه جي وقت ۾ هيءُ شهر سنڌ جو دارالخلافه هو. سادات بخاري ۽ جيلاني هن شهر ۾ رهندا آهن. سيد جلال الدين بخاري ۽ مخدوم جهانيان جا مزار پڻ هن شهر ۾ آهن. — مترجم

فصل چوڏون

ٻاڊشاھہ جي سخاوت

هن امير (جلال الدين) سان منهنجي دوستي ٿي ويئي، تنهن ڪري منهنجو هن سان گهڻو ميل جول رهندو هو. ان بعد اسان دهليءَ ۾ پڻ مليا هئاسين. جڏهن بادشاهہ (محمد شاہ تغلق) دولت آباد ويو هو، تڏهن سيد جلال پڻ هن سان گڏجي ويو ۽ ويندي وقت مون کي اجازت ڏيئي ويو هو تہ جيڪڏهن مون کي ڪا ضرورت پوي تہ سندس ڳوٺ جو محصول وصول ڪري ان مان پنهنجو خرچ هلائيندو رهان، تنهن ڪري مون ان (وصولي) مان پنج هزار دينار خرچ ڪري ڇڏيا هئا.

هن شهر ۾ منهنجي ملاقات شيخ قطب الدين حيدري علوي سان ٿي، جيڪو هڪ وڏو عابد، زاهد، متقي ۽ بزرگ شخص هو. هن مون کي پنهنجو چوغو پڻ عنايت ڪيو هو، جيڪو ان ڏينهن تائين مون سانڍي رکيو، جنهن ڏينهن مون کي ڪافر ساموندي ڌاڙيلن سمنڊ ۾ ڦريو هو. ان بعد اچ مان ڪوچ ڪري اچي ملتان (١) پهتاسين. اهو شهر سنڌ جي ملڪ جو دارالخلافہ

---

(١) ملتان تمام قديم شهر آهي ۽ اڳئين زماني کان وٺي اڄ تائين مشهور آهي. چچ نامي مان معلوم ٿو ٿئي تہ سنہ ٧١٤هہ ۾ جڏهن محمد بن قاسم ثقفيءَ هي شهر فتح ڪيو هو، تڏهن ان وقت بياس ندي هن ضلعي جي ڏکڻ ۽ اوڀر تائين وهندي هئي ۽ راوي ندي قلعي ۽ شهر جي وچ سان لنگهندي هئي. انهي وقت هن شهر ۾ مندر ۽ گهڻا ئي بت موجود هئا. ڪن تاريخن جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ سنہ ٨٧٥ع تائين هتي هڪ وڏو بت هوندو هو، جنهن لاءِ سڄي سنڌ ملڪ مان ياتري ايندا هئا ۽ ڏاڙهي ۽ مٿو ڪوڙائي، هن بت واري مندر جو طواف ڪندا هئا. —مترجم

آهن ۽ اتي جو اميرالامراءُ به انهيءَ ئي شهر ۾ رهندو آهي.

هن شهر ۾ پهچڻ کان اڳ ڏهه ميل اورتي هڪ واديءَ مان لنگهڻو پيوي ٿو. هيءَ وادي تمام وڏي آهي، تنهن ڪري ڦرن کان سواء ان جي پار وڃڻ مشڪل آهي. هن هند ڀار وڃڻ وارن جي حال احوال جي پڇا ڳاڇا ٿيندي آهي ۽ سندن سامان جي تلاشي ورتي ويندي آهي. ان زماني ۾، هن جاء تي هر هڪ سوداگر کان سندس مال اسباب جو چوٿون حصو بطور محصول ورتو ويندو هو، ۽ هرهڪ گهوڙي جا ست دينار محصول لڳندو هو. پر سنهنجي هندستان پهچڻ کان ٻه سال پوء بادشاه اهي سڀ محصول معاف ڪري ڇڏيا، ۽ جڏهن بادشاه عباسي خليفي جي بيعت ڪئي، تڏهن هن جي حڪم موجب عشر ۽ زڪوات کان سواء ٻيو ڪوبه محصول ڪونه ورتو ويندو هو.

مون کي تلاشيءَ جو تمام گهڻو فڪر هو، ڇو ته بظاهر منهنجو ساز و سامان تمام گهڻو ٿي معلوم ٿيو، پر اندر ڪجهه به ڪين هو، جنهن ڪري مون کي ڊپ لڳو ته متان ڪٿي سچو راز نه کلي پوي. پر قطب الملڪ ملتان مان هڪ فوجي آفيسر موڪلي ڇڏيو هو، جنهن کي هدايت ڪئي هئائين ته ڪوبه شخص منهنجي تلاشي نه وٺي، تنهن ڪري ائين ئي ٿيو ۽ مون خداوند تعاليٰ جو شڪر ڪيو. اها رات اسان واديءَ جي ڪناري تي ترسي پياسين. صبح جو مون وٽ دهقان سمرقنديءَ نالي هڪ ٽپال جو آفيسر، جو بادشاه جو اخبار نويس پڻ هو، آيو، جنهن سان منهنجي ملاقات ٿي ۽ پوء ساڻس گڏجي ملتان جي حاڪم وٽ ويس.

ملتان جو حاڪم

انهن ڏينهين ملتان جو حاڪم قطب الملڪ هو. هيءُ شخص وڏو امير ۽ فاضل هو ۽ جڏهن ساڻ هن وٽ ويس تڏهن هو منهنجي تعظيم خاطر اٿي بيٺو ۽ مون سان هٿ ملائي مون کي

پنهنجي پرسان ويهاريائين. سون کيس هڪ غلام، هڪ گهوڙو ۽ ڪشمش ۽ بادام تحفي طور پيش ڪيا. ڪشمش ۽ بادام سنڌ ملڪ ۾ ڪين ٿين، تنهن ڪري اهي تحفي طور ڏنا ويندا آهن ۽ خراسان کان ايندا آهن. هيءُ امير (قطب الملڪ) به هڪ ڪشادي ڍاهي تي ويٺو هو، جنهن تي هڪ عمدو غاليچو وڇايل هو. هن وٽ هالار نالي شهر جو قاضي، ۽ شهر جو خطيب (پيش امام) جنهن جو نالو مون کي ياد نه آهي، ويٺا هئا. سندس ساڄي ۽ کاٻي فوج جا آفيسر ۽ سيرانديءَ کان مسلح سپاهي بيٺا هئا. سامهون لشڪر مارچ ڪري رهيو هو. اتي تمام گهڻيون ڪمانون رکيل هيون. لشڪر جي جنهن ماڻهوءَ تيراندازيءَ جو ڪمال ڏيکارڻ ٿي چاهيو، تنهن انهن مان ڪا ڪمان کڻي پنهنجي طاقت آهر ان کي استعمال ٿي ڪيو.

جيڪڏهن ڪنهن (فوجي) گهوڙي سواريءَ جو ڪمال ڏيکارڻ ٿي چاهيو ته هو پنهنجو گهوڙو ڊوڙائي سامهون ديوار مان اٽڪايل نقاري تي پنهنجي نيزي کي اڇلائي، ان تي نشان چٽيندو ٿي ويو. هڪ ننڍيءَ ديوار تي وري هڪ منڊي رکيل هئي، جنهن مان گهوڙي سوار پنهنجو گهوڙو ڊوڙائي، نيزي جي نوڪ ان مان لنگهائي، ان کي کڻي ٿي ويو. اتي هڪ کينهون پڻ موجود هو، جنهن کي گهوڙي سوار گهوڙي تان چوگان هڻي پنهنجو ڪمال ڏيکاري رهيو هو. هن راندين ۾ ڪوبه (فوجي) جيترو ڪمال ڏيکاريندو هو اوترو ئي ان کي عهدي ۾ ترقي ملندي هئي.

جڏهن اسان قطب الملڪ وٽ وڃي سندس سلامي پري، تڏهن اسان کي حڪم ڏنائين ته وڃي شيخ رڪن الدين وارن مان گڏجي رهو. هنن (شيخ رڪن الدين ۽ ان جي ماڻهن) جو اهو دستور هوندو هو ته حاڪم جي اجازت کان سواءِ هو ڪنهن کي به پاڻ وٽ مهمان ڪري ڪين ٽڪائيندا هئا.

هندستان جي بادشاهہ جي دربار ۾ اسان جو پهرين مسافرن سان گڏجي وڃڻ

ان شهر ۾ پيا بہ گهڻائي بزرگ شخص آيل هئا، جيڪي بادشاهہ جي نوڪريءَ لاءِ دهليءَ وڃي رهيا هئا. انهن مان خداوند زاده (١) قوام الدين ترمذ جو قاضي (پنهنجي خاندان ۽ پٽن سان گڏ)، سندس ڀائر عماد الدين، ضياءُ الدين، برهان الدين سمرقند جو هڪ رئيس مبارڪ شاهہ، بخارا جو هڪ رئيس ارن بغا، ملڪ زاده، جو خداوند زاده قوام الدين جو ڀائيجو هو ۽ بدرالدين نصال قابل ذڪر هئا. انهن مان هر هڪ سان گڏ سندس دوست خادم ۽ ٻيا متعلقين پڻ شامل هئا.

ملتان ۾ پهچڻ کان ٻہ مهينا پوءِ بادشاهہ جو پوشنجي نالي هڪ حاجب ۽ ملڪ محمد هروي ڪوتوال، خداوند زاده قوام الدين جي استقبال لاءِ آيا. انهن سان ٽي غلام بہ هئا، جن کي بادشاهہ جي والده مخدوم جهان، خداوند زاده ۽ سندس بيگم جي استقبال لاءِ روانو ڪيو هو. اهي پاڻ سان خداوند زاده ۽ ان جي اولاد لاءِ خلعتون پڻ کڻي آيا هئا. مون چيو تہ منهنجو ارادو آخوند عالم يعني بادشاهہ وٽ نوڪري ڪرڻ جو آهي. بادشاهہ کي هتي جا ماڻهو آخوند عالم چوندا آهن. بادشاهہ جو حڪم هو تہ جيڪو شخص خراسان جي طرف کان اچي ۽ سندس ارادو هن ملڪ ۾ رهڻ جو نہ هجي تہ ان کي اڳتي وڌڻ نہ ڏنو وڃي. جڏهن مون چيو تہ منهنجو هن ملڪ ۾ رهڻ جو ارادو

---

(١) خداوند زاده. فرشتہ لکيو آهي تہ ان وقت جي اصطلاح موجب خداوند زاده ان کي چوندا هئا جو سلاطين غور جي اولاد مان هوندو هو ۽ مخدوم زاده ان کي چوندا هئا جيڪو خلفاءِ عباسيہ جو اولاد هوندو هو. ائين ٿو معلوم ٿئي تہ خداونده قوام الدين سيد هو ۽ شايد والده جي طرف کان سندس نسب سلاطين غور سان ملندو هوندو، تنهن ڪري هن کي انهيءَ لقب سان سڏيو ٿي ويو.

آهي تڏهن هڪدم قاضي ۽ گواهه گهرايا ويا ۽ هڪڙي عهد نامي تي مون کان صحي ورتي وئي. منهنجي ساٿين مان ڪن صحي ڪرڻ کان انڪار ڪيو، ۽ مون سفر جي تياري ڪئي. ملتان کان اڳتي چاليهن ڏينهن جو رستو آهي ۽ سڄي رستي سان آبادي هلندي ٿي اچي.

حاجب ۽ ان جي ساٿين خداوند زاده قوام الدين جي مهمانيءَ جو انتظام ملتان کان ئي ڪري ڇڏيو ۽ ويهه بورچي پاڻ سان کنيا هئائون. هيءُ حاجب هڪ هڪ منزل اڳ ۾ روانو ٿيندو هو ۽ خداوندزاده جي منزل تي پهچڻ کان اڳ سڄو انتظام ڪري ڇڏيندو هو. جن ماڻهن جو مون اڳ ۾ ذڪر ڪيو آهي، سي جدا جدا تنبن ۾ رهندا هئا پر کاڌو هڪ ئي دسترخوان تي خداوندزاده سان گڏجي کائيندا هئا. مان فقط هڪ دفعو انهن سان کاڌي ۾ شريڪ ٿيو هوس. کاڌو هن ترتيب سان آڻيندا هئا: پهريائين مانيون آڻيندا هئا، جيڪي سنهيون چپاتيون هونديون هيون. ٻڪري کي پچي، ان جا چار ٽڪرا ڪري، هر هڪ ماڻهوءَ جي سامهون رکندا ويندا هئا. پوءِ گيهه ۾ تريل مانيون آڻيندا هئا، جن جي پيٽ ۾ حلوه صابونيه پيريل هوندو هو، ۽ هر هڪ ٽڪيءَ تي هڪ مٺي ماني رکندا ويندا هئا، جنهن کي نشاستي چوندا هئا ۽ ان کي اٽي کنڊ ۽ گيهه سان تيار ڪندا هئا. پوءِ هڪ شيءِ آڻيندا هئا جنهن کي سمبوسا ڪري چوندا هئا، جيڪي قيمي ڪيل گوشت ۾ پستا، بادام، جائفل، بصر ۽ گرم مصالحا ملائي، ان جي مٿان تمام سنهي ماني ويڙهي، گيهه ۾ ترڻ سان ناهيندا هئا. هر هڪ شخص جي اڳيان چار يا پنج سمبوسا رکندا هئا. ان بعد گيهه ۾ رڌل چانور آڻيندا هئا، جنهن جي مٿان هڪ پڪل ڪڪڙ هوندو هو. پوءِ لقيمات القاضي آڻيندا هئا جنهن کي هاشمي به چوندا هئا. آخر ۾ قاهريه آڻيندا هئا. کاڌي شروع ڪرڻ کان اڳ ۾ حاجب دسترخوان تي اٿي بيهندو هو ۽ سڀني حاضرين سان گڏجي بادشاهه جي تعظيم ڪندو هو.

تعظيم ھن ملڪ ۾ ھيءَ آھي جو مٿو رڪوع وانگر ھيٺ جھڪائيندا آھن. جڏھن ھي سڀ ڪري رھندا آھن تڏھن دسترخوان تي ويھي رھندا آھن ۽ کاڌي شروع ڪرڻ کان اڳ ۾ چاندي، سون، ۽ شيشي جي پيالين ۾ مصريءَ ۽ گلاب جو شربت پي پورو ڪندا آھن. اُن کان پوءِ حاجب بسم الله چوندو آھي ۽ ان وقت سڀئي کاڌو کائڻ شروع ڪندا آھن. کاڌي ختم ٿيڻ تي فقاع (١) جا پيالا ايندا آھن. جڏھن فقاع بہ پي پورو ڪندا آھن تڏھن پان سوپاري آڻيندا آھن ۽ پان سوپاريءَ کان پوءِ حاجب بسم الله چوندو آھي تہ سڀ، وري اُٿي بيھندا آھن ۽ جيئن کاڌي کان اڳ تعظيم ڪئي ھئائون اھڙيءَ طرح پوءِ بہ ساڳيءَ طرح ڪري، دسترخوان تان اُٿي ھليا ويندا آھن.

پھريون شھر جنھن ۾ ملتان کان ھلي اچي لٿاسين، اھو ھو ابوھر (٢) جيڪو ھندستان جي شھرن مان پھريون شھر آھي. ھيءُ ھڪ ننڍو ۽ خوبصورت شھر آھي، جنھن ۾ عمديون عمارتون آھن، منجھس نھرون ۽ وڻ بہ جام آھن. اسان جي ملڪ جي وڻن مان سواءِ ٻير جي وڻ جي ٻيو ڪوبہ وڻ ھتي ڪين ٿئي. ٻير اسان جي ملڪ جي ٻير کان وڏو ۽ تمام مٺو ٿيندو آھي ۽ حبة العفص (٣) داڻي جي برابر ٿيندو آھي.

---

(١) فقاع لغت ۾ پيلي رنگ واري شيءِ ڪري لکيل آھي، تنھن ڪري ھيءَ ضرور ڪا پيئڻ جي شيءِ ھوندي جيڪا ھن وقت استعمال نٿي ڪئي وڃي. — مترجم

(٢) اولھہ پنجاب جي ضلعي فيروزپور ۾ پاڪ پٽن ۽ سرسہ واري رستي سان، پاڪ پٽن کان اٽڪل سٺ ميل ڪن پري دھليءَ جي طرف سائوٿ پنجاب ريلوي تي موجود آھي. — مترجم

(٣) حبة العفص: ساوا (پسار جي دوائن سان ھڪ دوا، جنھن جا ٻير جيڏا داڻا ٿيندا آھن ۽ انھن کي دلي تي گھي، اڪين ۾ قلي پوڻ ڪري وجھندا آھن.) — مترجم

باب ٻيون

فصل پهريون

هندستان جي وڻن ۽ ميون جو بيان

هندستان جو هڪ ميوو انب ٿيندو آهي. ان جو وڻ نارنگيءَ جي وڻ جهڙو ٿيندو آهي پر ان کان گهڻو وڏو ۽ وڌيڪ پنن وارو ٿيندو آهي. ڇانو به گهاٽي ٿيندي اٿس، پر جو به ماڻهو ان جي ڇانوَ ۾ ننڊ ڪندو آهي سو سست ٿي پوندو آهي. ان جو ميوو آلو بخاري کان وڏو ۽ پچڻ کان اڳ ساٺي رنگ جو ٿيندو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ جڏهن وڻ مان ڪري پوندو آهي ته ان ۾ لوڻ وغيره وجهي آچار ناهيندا آهن جيئن اسان جي ملڪ ۾ ڪٽائي ۽ ليمي جو آچار ناهيندا آهن، اهڙيءَ طرح سان هتي ادرڪ ۽ مرچ جو آچار پڻ ناهيندا آهن ۽ هر هڪ لقمي سان گڏ ٿورو آچار کائيندا رهندا آهن.

جڏهن خريف جي موسم ۾ انب پچندو آهي تڏهن پيلي رنگ جو ٿي ويندو آهي ۽ ان کي صوف وانگي کائيندا آهن. ڪي ماڻهو ان کي ڇلي کائيندا آهن ۽ ڪي ان کي چوسيندا آهن. ان ۾ مٺاڻ سان گڏ ڪجهه ترشي به ٿيندي آهي. ڪکڙي وڏي نڪرندي اٿس ۽ ان کي ٻوڪڻ سان وڻ جمي پوندو آهي آهي، جيئن نارنگيءَ جو ٻج پوکيندا آهن.

ٻيو وڻ شڪي ۽ برڪي (۱) جو ٿيندو آهي. هي وڻ
ڪافي وڏو ٿيندو آهي ۽ ٻڻ اخروٽ جي ٻڻ جهڙا ٿيندا اٿس.
هن جو ميوو وڻ جي ڏار ۾ لڳندو آهي. جيڪو ميوو زمين تي
ٿيندو آهي ان کي برقي چوندا آهن ۽ مٺاڻ ۾ وڌيڪ چڱي ذائقي
وارو ٿيندو آهي، ۽ جيڪو مٿي وڻ ۾ لڳندو آهي تنهن کي
شڪي چوندا آهن. ان جو ميوو وڏي ڪدوءَ جيڏو ٿيندو آهي
۽ کل ڳئون جي کل جهڙي ٿيندي اٿس. جڏهن خريف جي مند
۾ تمام پيلو ٿي ويندو آهي، تڏهن ان کي ڀڃي ڪپيندا آهن ته
منجهانئس سؤ يا ٻه سؤ داڻا ٻجن جي صورت ۾ نڪرندا آهن.
انهن داڻن جي وچ ۾ هڪ پيلي رنگ جو پردو ٿيندو آهي.
هر هڪ داڻي ۾ ککڙي ٿيندي آهي. انهن ککڙين کي ڀڃائي يا
ڀڄي کائيندا آهن. انهن ککڙين کي ڳاڙهي مٽيءَ ۾ پوري ڇڏيندا
آهن ته ٻئي سال تائين خراب ٿيڻ کان سواءِ رهي سگهنديون آهن.
هيءُ ميوو هندستان جي تمام عمدن ميون مان هڪ آهي.

---

(۱) شڪي ۽ برڪي — هن ميوي جي معلومات لاءِ ڪافي وقت صرف ڪيو ويو ۽ ڪافي معلومات جي صاحبن کي تڪليف ڏني ويئي. ڇاڪاڻ ته هي هندستان جو ميوو آهي ۽ ٻيو ابن بطوطه جي طرز بيان ڪجهه منجهائيندڙ به آهي، تنهن ڪري گهڻن صاحبن کي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو: پر جيڪي ڪجهه هٿ آيو سو عرض رکجي ٿو. شڪي چڪي جو معرب آهي ۽ چڪي ڪٺل ميوي کي چوندا آهن. صاحب مخزن الادويه لکيو آهي:

”چکی ثمر درختے جم ست کہ بہندی و بنگالی کٹہل نامند و در بنگالہ بہ ست بلاد دیگر وفوردارد و خوب می شود و درخت آن عظیم و بزرگ تر از گردگان (اخروٹ) .... کٹہل مشابہ بشکنہ (اوجہوری) حیوانیست کہ اندرون آنرا بالا کردہ او را از چیزے پر کنند۔ تخم آن را درجوف کردہ باشند وباتش بریان کردہ می خورند“

صاحب مخزن الادويه جو مٿيون بيان ابن بطوطه جي بيان سان ٺهڪي اچي ٿو: جيئن مٿي ظاهر آهي. مصنف سيدالمتاخرين لکيو آهي ته بنگال ۽ بهار ۾ ڪٺل ميوو ايڏو ته وڏو ٿيندو آهي جو هڪ ماڻهو به ان کي مشڪل سان کڻي سگهندو.

تندو: آبنوس جي وڻ جو ميوو آهي. هي ذردالو جيڏو ٿيندو آهي ۽ رنگ به اهڙوئي ٿيندو اٿس. هي تمام گهڻو مٺو ٿيندو آهي.

چمون: هن جو وڻ وڏو ٿيندو آهي. هي ميوو زيتون جي شڪل جهڙو ٿيندو آهي، پر رنگ ڪارو ٿيندو اٿس، ۽ زيتون وانگر هن ۾ به ٻج ٿيندا آهن.

مٺي نارنگي هن ملڪ ۾ تمام گهڻي ٿيندي آهي پر کٽي نارنگي تمام گهٽ ٿي ٿئي. هن مان هڪ قسم، کٽمٺو به ٿيندو آهي جيڪو مون کي تمام خوش ذائقو معلوم ٿيندو هو. مان ان کي ڏاڍي مزي سان کائيندو هيس.

مهوا: هي وڻ تمام وڏو ٿيندو آهي ۽ پڻ اخروٽ جي پنن جهڙا پر ڳاڙهاڻ ۽ پيلاڻ ڏانهن مائل ٿيندا اٿس. ان جو ميوو ننڍي آلو بخاري جيڏو ۽ تمام مٺو ٿيندو آهي. هر هڪ داڻي جي مٿان انب جي ڦونڊ وانگر هڪ ننڍو داڻو ٿيندو اٿس ۽ منڊس وچ خالي هوندو آهي. هن ميوي جي گهڻي کائڻ ڪري مٿي ۾ سور ٿي پوندو آهي. اس تي سڪائڻ سان هيءُ انجير جهڙو ٿي پوندو آهي. مان ان کي انجير جي بجاءِ استعمال ڪندو هئس، ڇاڪاڻ ته انجير هندستان ۾ تمام گهٽ ٿيندو آهي.

انگور: هي به انب جهڙو خوش ذائقہ ميوو ٿيندو آهي. هي هندستان ۾ تمام گهٽ ٿيندو آهي، ۽ صرف دهلي يا ڪن ٻين ٿورن هنڌن تي ٿيندو آهي. هي ميوو سال ۾ ٻه دفعا لهندو آهي ۽ ان جي ڪکڙين مان تيل ڪڍي ڏين ۾ ٻاريندا آهن.

هتي جي ميون مان هڪ ٻيو ميوو به آهي جنهن کي ڪسيرا (۱) ڪري چوندا آهن. هن کي زمين مان کوٽي ڪڍيو

(۱) ڪسيرا: اسان جي خيال موجب ابن بطوطه گجر، گوگڙو يا بيهه جو بيان ٿو ڪري. ڇو ته بيهه به زمين مان کوٽي ڪڍيو ويندو آهي. — مترجم

ويندو آهي، جو تمام مٺو ۽ قسطل (١) جي شڪل جهڙو ٿيندو آهي.

اسان جي ملڪ جي ميون مان، ڏاڙهون به هندستان ۾ ٿيندو آهي، ۽ سال ۾ ٻه دفعا ميوو جهليندو آهي. جزائر ذيبة المهل (٢) ۾ ڏٺو هئم ته اتي هيءُ ميوو ٻارهين مهيني لهندو هو. ان کي انار سڏيندا آهن.

---

(١) قسطل: هڪ قسم جو عربي ميوو.
(٢) مالديپ جا ٻيٽ: ذيبة = ديپ، مهل = مال.

فصل ٻيو

هندستان ۾ اناج جي پوک

هندستان ۾ سال ۾ ٻه دفعا فصل لهندو آهي. جڏهن گرميءَ ۾ مينهن پوندو آهي تڏهن خريف جو فصل پوکيندا آهن ۽ سٺ ڏينهن کان پوءِ ان کي ڪٽي ڇڏيندا آهن. خريف جي اناج جي قسمن مان ڪوڏرو (۱) ۽ شاماخ (سانئون) ٻه ٿيندا آهن. سانئون گهڻو ڪري عابد، زاهد، فقير ۽ مسڪين ماڻهو کائيندا آهن. هڪ هٿ ۾ ڇڄ کڻي ٻئي هٿ سان هڪ ننڍيءَ لٺ سان وڻ کي ڌوڻيندا آهن ته سانئون اچي ڇڄ ۾ ڪرندو آهي. هن جا داڻا تمام ننڍا ٿيندا آهن. اُس ۾ انهن کي سڪائي، ڪاٺ جي اکرين ۾ انهن کي ڪٽي، سندن کلون الڳ ڪندا آهن ته اندران سفيد داڻا نڪري پوندا آهن. مينهن جي کير ۾ ان جي کيرڻي ناهيندا آهن، جيڪا ان جي پڪل مانيءَ کان وڌيڪ لذيذ ٿيندي آهي.

ماش: هيءَ مٽر جو هڪ قسم آهي- مڱ وري ماش جو هڪ قسم آهي، پر شڪل ۾ ڊگهو ۽ رنگ جو سائو ٿيندو آهي. مڱ ۽ چانور ملائي، هڪ کاڌو تيار ڪندا آهن، جنهن کي ڪشري (۲) ڪري سڏيندا آهن ۽ ان کي گيهه سان گڏي کائيندا آهن. ڪشري، صبح جو نيرن تي کائيندا آهن، جيئن اسان جي ملڪ ۾ حريره استعمال ٿيندو آهي.

---

(۱) ڪوڏرو: "آئين اڪبري" ۾ هن اناج جو نالو ڪدرون ۽ ڪدرم لکيل آهي. "آئين اڪبري" ۾ لکيل آهي ته ڪدرون سانئين جهڙو ٿيندو آهي پر سندس مٿين کل ڪاراڻ ڏانهن مائل ڳاڙهي ٿيندي آهي.

(۲) ڪشري: ابن بطوطه ڪچڙيءَ کي سڏي ٿو، جيڪا گهڻو ڪري بيمار ماڻهن کي پرهيزيءَ ۾ کارائبي آهي. عربيءَ ۾ ڪ، چ ۽ ڙ ڪونه ٿين، جن جي بجاءِ ڪ، ش ۽ ر استعمال ڪئي ويئي آهي. عرب رڳو اهڙا ئي اچار ڪري سگهندا آهن.

لوبيا (١) بہ هڪ قسم جو اناج ٿيندو آهي، موٺ بہ اناج جو قسم آهي، جيڪو ڪڏرو وانگر ٿيندو آهي. پر داڻا ان جا ”ڪڏرو“ کان ڪجهہ ننڍا ٿيندا آهن. گهوڙن ۽ ڍڳن کي داڻو ڪري ڏنو ويندو آهي. چڻا بہ ساڳيءَ طرح داڻو ڪري کارايا ويندا آهن. ماڻهن جو خيال آهي تہ جون ۾ طاقت گهٽ آهي، تنهنڪري چڻا ۽ موٺ ڏري، پاڻيءَ ۾ پچائي، گهوڙن کي کارائيندا آهن، ۽ گهوڙن کي ڪڻڪ جو ساڻو گاهہ بہ لٽي کارائيندا آهن، جنهنڪري هو ٿلها متارا ٿي پوندا آهن. پهريائين ڏهہ ڏينهن انهن کي صرف گيهہ پيارينداآهن — ڪي ٽي رتل ۽ ڪي چار رتل، ۽ انهن ڏينهن ۾ انهن تي سواري ڪين ڪندا آهن. ان بعد هڪ مهينو ساڳي ماش کارائيندا اٿن.

اهي سڀ خريف جا اناج هئا. خريف جي فصل پوکڻ کان سٺ ڏينهن پوءِ زمين ۾ ربيع جو اناج پوکڻ شروع ڪندا آهن — جيئن تہ ڪڻڪ، چڻا، مسور ۽ جَوَ وغيره. زمين سڀ سٺي ۽ آباد آهي. اهڙيءَ طرح سان چانورَ سال ۾ ٽي دفعا پوکيندا آهن. تنهنڪري چانورن جي پيدائش ٻين اناجن جي قسمن کان وڌيڪ ٿيندي آهي. ترَ ۽ ڪمند بہ خريف جي فصل سان گڏ پوکيندا آهن.

هاڻي اسين سفر جو بيان ٿا ڪريون. ابوهر جي شهر مان نڪري، اسان هڪ بيابان مان لنگهياسين، جنهن جو سفر هڪ ڏينهن جو هو. ان بيابان جي پاسن کان وڏا وڏا جبل هئا ۽ انهن ڏکين ڏونگرن ۾ ڪافر رهندا آهن، جن مان گهڻا رهزن ۽ لٽيرا آهن. ڪافرن مان ڪي بادشاهہ جي رعيت آهن، جيڪي

---

(١) لوبيا: ”لغات ڪشوري“ ۾ هن جي معنيٰ هيئن لکي ويئي آهي = هڪ قسم جي ڦري، جنهن جي پتاجي ناهي کائيندا آهن. هت شايد لوبيا، ابن بطوطہ چڻن کي ڏنو سڏي، ۽ ”لغات ڪشوري“ بہ ساڳي معنيٰ ڏنو لکي، جو تہ چڻن جون بہ ڦريون ٿينديون آهن.

(٢) رتل: اڌ سير جي برابر وزن.

سندس مدد لاءِ ڀرارڙين ۾ رهندا آهن ۽ انهن جو حاڪم مسلمان هوندو آهي، جن جو آفيسر وري اهو عامل يا جاگيردار هوندو آهي، جنهن جي جاگير ۾ اهو ڳوٺ يا شهر هوندو آهي. ڪي ڪافر نافرمان هوندا آهن، جي بادشاهه سان وڙهندا رهندا آهن ۽ ڪي وري جبلن ۾ رهي رستن تي ڦريون ڪندا رهندا آهن.

ڪافر لٽيرن سان اسان جو ڀريون مقابلو

جڏهن اسين ابوهر مان ٿي هلياسين، تڏهن ڀيا ماڻهو صبح جو سوير اٿي هليا. پر مان ۽ ڪي ٿورا ماڻهو ٻپهرن تائين اتي رهياسين ۽ ٻپهرن کان پوءِ هلياسين. اسان تي آسي ڪافرن حملو ڪيو. جن مان ٻه سوار هئا. منهنجا همراه سڀئي چڱا جوان ۽ بهادر هئا. تمام زبردست لڙائي لڳي. اسان انهن مان ٻارهن ماڻهن ۽ هڪ سوار کي ماري وڌو ۽ سندس گهوڙي تي قبضو ڪيوسون. مون کي ۽ منهنجي گهوڙي کي تير جو زخم هو. پر چاڪاڻ ته هنن جا تير تمام ڪمزور ٿيا تين، تنهنڪري اهي زخم به معمولي هئا. اسان سان هڪڙي ساٿيءَ جو گهوڙو سخت زخمي ٿي پيو، تنهن کي اسان مثل ڪافر جو گهوڙو ڏنو ۽ زخمي گهوڙي کي ڪٽي ڪئوسين، جنهن کي ترڪ سوار، جيڪي اسان سان گڏ هئا، کائي ويا. پوءِ مثل ڪافرن جا سر ڪپي، اسان ابي بڪر (١) جي قلعي ۾ ڪٽي وياسين، جتي شهر جي ديوار تي

---

(١) ابي بڪر: پاڪ پٽن کان اٽڪل هڪ منزل جي مفاصلي تي هيءُ شهر ملتان، ضلعي (مغربي پنجاب) ۾ موجود آهي. هتي هڪ قديمي بزرگ ابوبڪر دقاق جي نالي سان هڪ خانقاهه موجود آهي، جتي هر سال چيٽ جي مهيني ۾، چڱي پيماني تي ميلو لڳندو آهي.

ڌنگي چڏيائين. ابي بڪر اسان اڌ رات مهل پهتاسين ۽ اتان کان پوءِ ڏينهن جي سفر بعد اجوڌن (۱) ۾ پهتاسين. هي هڪ ننڍو شهر آهي، جو شيخ فريدالدين ”بدايوني“ جي ملڪيت آهي. مون کي برهان الدين اسڪندريءَ هلندي وقت چيو هو ته تنهن جي ملاقات شيخ فريدالدين سان ٿيندي ۽ خدا جو شڪر آهي جو مان ان سان اچي مليس. هو هندستان جي بادشاهه جو مرشد آهي، ۽ ان کيس هي شهر انعام طور ڏنو آهي. شيخ انتها درجي جو وهمي آهي؛ ايتري قدر جو نه ڪنهن سان هٿ ٿو ملائي، ۽ نه وري ڪنهن کي پرسان ٿو اچڻ ڏئي. جيڪڏهن سندس ڪپڙو ڪنهن ٻئي جي ڪپڙي سان لڳي وڃي؛ ته يڪدم ان ڪپڙي کي ڌوئي ٿو ڇڏي.

مان سندس خانقاه ۾ ويس ۽ ساڻس ملاقات ڪندي شيخ برهان الدين جا سلام پهچايامانس، جنهن تي کين گهڻو عجب لڳو ۽ فرمايائون ته ڪنهن ٻئي لاءِ سلام ڏنا هوندائين. پوءِ سندس ٻنهي عالم ۽ فاضل پٽن سان ملاقات ڪيم. هڪڙي جو نالو معزالدين ۽ ٻئي جو علم الدين هو. معزالدين وڏو هو ۽ پنهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ سجاده نشين ٿيو.

مون سندن ڏاڏي شيخ فريدالدين بدايوني جي قبر جي به زيارت ڪئي. بدايون سنڀل جي علائقي ۾ هڪ شهر آهي، جتان

---

(۱) اجوڌن: پاڪ پٽن جو قديمي نالو اجوڌن هوندو هو. شيخ فريدالدين گنج شڪر جي خانقاه جي ڪري، اڪبر بادشاهه جي حڪم سان هن کي پاڪ پٽن سڏيو ويو. تنهن کان ڪجهه اڳ هن کي ”پٽن فريد“ پڻ ڪري چوندا هئا. هتي شيخ فريد گنج شڪر جي مزار تي هڪ ميلو پڻ لڳندو آهي، جنهن ۾ هزارين ماڻهو اچي گڏ ٿيندا آهن، ۽ بهشتي دريءَ مان لنگهڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. ”آئين اڪبري“ ۾ هن شهر کي فقط پٽن ڪري لکيو ويو آهي، ۽ ”تلخ فرشته“ ۾ پٽن باوا فريد ڪري سڏيو ويو آهي.

جڏهن مان وچي رهيو هيس، تڏهن اتي علم‌الدين مون سان مليو ۽ خواهش ڏيکاريائين ته منهنجي والد بزرگوار سان ضرور ملندا وڃو. سندس والد انهيءَ وقت تمام مٿاهين چٽ تي بيٺو هو، کيس سفيد ڪپڙا پهريل هئا ۽ مٿي تي وڏو پٽڪو ٻڌل هيس، جنهن جو طُرو هڪ طرف لڙڪيل هو. اتي ئي مون سان ڳالهايائين ۽ پوءِ مون ڏانهن مصري ۽ نباتون ڏياري موڪليائين.

فصل ٽيون

هندستان ۾ ستي لکڙيءَ جو رواج

مان شيخ صاحب جي زيارت کان واپس پئي آيس، ته مون ڏٺو ته ڪيترائي ماڻهو، جن مان ڪي اسان جا ساٿي پڻ هئا، اسان جي تنبن جي طرف کان ڀڄندا پئي آيا. مون پڇيومان ته ڪهڙي ماجرا آهي؟ جواب ڏنائون ته هڪ هندو مري ويو آهي، ۽ ان جي ساڙڻ لاءِ جيڪا چکيا تيار ڪئي ويئي آهي، انهيءَ ۾ سندس زال به ساڻس گڏ سڙندي. جڏهن اهي ٻئي سڙي ويا، تڏهن اسان جا همراه واپس آيا ۽ ٻڌايائون ته عورت ڪيئن ميت سان چنبڙي، سڙي مري ويئي. ٻئي دفعي مون ڏٺو ته هڪ هندو عورت، نهي ٺهڪي، سينگار ڪري، گهوڙي تي سوار ٿي وڃي رهي هئي. هندو ۽ مسلمان، سندس پٺيان هئا، اڳيان دهل دماما وڄندا پئي ويا. برهمڻ جيڪي هنن جا مذهبي اڳواڻ هوندا آهن، سي هن سان گڏ هئا. اهو علائقو بادشاهه جو هو، تنهنڪري بادشاهه جي اجازت کان سواءِ، هو ڪيس جلائي نٿي سگهيا. جڏهن بادشاهه جي طرفان اجازت ملين، تڏهن کيس وڃي ساڙيائون. ڪجهه عرصي کان پوءِ هڪ ٻيو اتفاق ٿيو، جو مان هڪڙي اهڙي شهر ۾ هيس، جنهن جا گهڻا رهاڪو هندو هئا؛ انهن کي ابرجي به ڪري ڪوٺيندا هئا. هڪ دفعي انهن رستي تي ڦُر ڪئي، تنهنڪري اهو امير، هندن ۽ مسلمانن جو گڏيل لشڪر وٺي، انهن سان لڙائي ڪرڻ لاءِ ويو. تمام سخت لڙائي لڳي، جنهن ۾ ست هندو رعيتي ماڻهو مارجي ويا، جن مان ٽن کي زالون هيون. انهن زالن ستيون ٿيڻ جو ارادو ڪيو. ستي ٿيڻ هندن ۾ ڪو واجب ڪونهي، پر جيڪي رنون زالون پنهنجن مڙسن سان گڏ سڙنديون آهن، انهن جو خاندان عزت وارو ليکيو ويندو آهي، ۽ عورتون وفادار سمجهيون وينديون آهن. جيڪي زالون ستيون نه ٿينديون آهن، انهن کي ٿلها ڪپڙا پائڻ ۽ طرح طرح جي خواريءَ سان زندگي

بسر ڪرڻي پوندي آهي. ازانسواءِ انهن کي بي وفا پڻ سمجهيو ويندو آهي، مگر ڪنهن کي ستي ٿيڻ لاءِ مجبور ڪونہ ڪيو ويندو آهي.

جڏهن تہ زالن ستيون ٿيڻ جو ارادو ڪيو هو، اهي ٽي ڏينهن اڳ ڳائڻ وڄائڻ ۽ کائڻ پيئڻ ۾ مشغول ٿي ويون. ڄڻ تہ هو هن دنيا مان وڃي رهيون هيون. انهن وٽ هر طرف کان زالون پئي آيون. چوٿين ڏينهن انهن وٽ هڪ هڪ گهوڙو آندو ويو، ۽ هر هڪ ٻيوهہ، سينگار ڪري، خوشبوءِ لڳائي، ان تي سوار ٿي. انهن جي ساڄي هٿ ۾ ناريل هئا، جن کي اڇلائي ۽ جهٽي رهيون هيون ۽ کاٻي هٿ ۾ آئينو هون، جنهن ۾ هر هڪ منهن پئي ڏسو. برهمڻ انهن جي چوڌاري جمع هئا. سندن مائٽ مٽ بہ ساڻن گڏ هئا. اڳيان دهل دمامہ وڄندا پئي ويا ۽ هندن مان هر هڪ انهن کي چئي رهيو هو تہ منهنجي فلاڻي ٻيءُ، ماءُ، ڀاءُ يا دوست کي سلام چئجان، ۽ جنهن تي هو کلنديون، هائو ڪنديون پئي ويون. مان بہ پنهنجي دوستن کي وٺي سندن سڙڻ جو منظر ڏسڻ ويس. اسان انهن سان ٽي ميل ڪن گڏ وياسين ۽ هڪ اهڙيءَ جڳهہ تي پهتاسين، جتي پاڻي تمام گهڻو هو ۽ گهاٽي وڻراهہ هجڻ ڪري اونداهو ٿي رهيو هو. اهڙيءَ جڳهہ جي ٽيڪ وچ تي چار گنبذ ٺهيل هئا، جن مان هر هڪ گنبذ ۾ هڪ بت رکيل هو ۽ وچ تي هڪ حوض ٺهيل هو، جنهن تي وڻن جي ڇانو هجڻ سبب ۽ اس جي نہ پوڻ ڪري، اهو اونداهو ائين پئي معلوم ٿيو، جهڙو ڄڻ تہ جهنم جو ٽڪرو هو. جڏهن هي عورتون انهن گنبذن وٽ پهتيون، تڏهن انهيءَ حوض ۾ لهي غسل ڪيائون، پوءِ پنهنجا ڪپڙا ۽ زيور لاهي، انهن جي جاءِ تي هڪ ٿلهي ساڙهي پڌائون. حوض جي ڀرسان هڪ هيٺاهين زمين تي باهہ ٻاري ويئي، جنهن ۾ سرنهن جي تيل وجهڻ سان، باهہ ڀڀٽ ڪري ٻرڻ لڳي. پندرهن کن ماڻهن جي هٿن ۾ ٻڌل هلڪين ڪاٺين جون ڀريون هيون ۽ ڏهاڪو کن ماڻهو وڏا

ٻنڌ ڪنيون بيٺا هئا. دهلن ۽ شرنائن وارا، عورتن جي انتظار ۾ بيٺا هئا. ٻاهر جي اڳيان ڪپڙي جي اوٽ ڪئي ويئي هئي، ته جيئن عورتن جي نظر ان تي نه پوي. انهن مان هڪ عورت زبردستيءَ انهن ماڻهن کان اهو ڪپڙو ڦري ورتو ۽ چيائين ته "چا، مون کي خبر نه آهي ته اها ٻاهه آهي؟ مون کي ڏيڄاريو ٿا؟" پوءِ جلهه ڪري ٻاهه ڏانهن وڌي ۽ پاڻ کي ٻاهه ۾ اڇلائي وڌائين. انهيءَ وقت دهل ۽ شرنايون وڄڻ شروع ٿيون. جيڪي ماڻهو سنهيون ڪانيون ڪنيون بيٺا هئا، تن اهي ٻاهه ۾ وجهڻ شروع ڪيون ۽ انهن جي مٿان وڏا ٻنڌ وجهي ڇڏيائون، جيئن اها عورت چُري پُري به نه سگهي. اتي بيٺل ماڻهن وٺي گوڙ ڪيو. مان هي سڀ ڏسي، بيهوش ٿي ويس ۽ گهوڙي تان ڪرڻ تي هوس ته منهنجي دوستن مون کي سنڀالي ورتو ۽ پاڻيءَ سان منهجو منهن ڌوڏاريائون. پوءِ مان اتان موٽي آيس. اهڙيءَ طرح هندو پاڻ کي درياءَ ۾ به ٻوڙي ڇڏيندا آهن. گهڻو ڪري اهي گنگا نديءَ ۾ ٻڏندا آهن. گنگا ڏانهن هندو حج لاءِ ويندا آهن ۽ پنهنجي مردن جي خاڪ به انهيءَ ۾ لوڙهي ڇڏيندا آهن، ڇو ته هنن جو گمان آهي ته اها ندي بهشت مان ٿي نڪري. جڏهن ڪو شخص انهيءَ درياءَ ۾ ٻڏڻ چاهيندو آهي ته حاضرين کي چوندو آهي ته مان ڪنهن به دنياوي تڪليف يا مفسليءَ کان تنگ اچي، ائين نٿو ڪريان، پر پنهنجي ڪسائيءَ (گوسائين) جي رضامندي لاءِ ائين ڪري رهيو آهيان. "ڪسائي" انهن جي زبان ۾ خدا جو نالو آهي. جڏهن اهو شخص ٻڏي مري ويندو آهي، تڏهن ڪيس ڪڍي ساڙي، سندس خاڪ گنگا نديءَ ۾ لوڙهي ڇڏيندا آهن.

ان بعد اجوڌن کان هلي اسان سرستي (١) پهتاسين.

---

(١) سرستي: قديم تاريخن ۾ سرستي جو نالو "سرسه" لکيل آهي. تاريخ فرشته ۾ به "سرسه" لکيل آهي. ممڪن آهي ته سرسوتي درياءَ جي ڪناري تي هجڻ ڪري سندس اصلي نالو "سرستي" هجي. — مترجم

جيڪو هڪ وڏو شهر آهي ۽ منجهس چانور تمام گهڻا ۽ سٺي قسم جا ٿيندا آهن، جيڪي اتان دهليءَ ڏانهن پڻ موڪليا ويندا آهن. هن شهر مان آمدني به گهڻي ٿيندي آهي. حاجب شيخ شمس الدين بوشنجيءَ مون کي آمدنيءَ جو حساب ٻڌايو هو، پر اهو مون کي ياد نه رهيو آهي.

اتان کان پوءِ اسان هانسي (١) جي شهر ۾ وياسين. هيءُ هڪ خوبصورت ۽ مضبوط شهر آهي، ۽ منجهس وڏيون وڏيون عمارتون آهن. هن شهر جي پناهه جي ديوار به ڪافي وڏي آهي. چون ٿا ته هيءُ شهر هڪ هندو راجا "تور" ٻڌايو هو ۽ ان راجا جي متعلق اتي جا ماڻهو، ڪيتريون ئي حڪايتون بيان ڪري رهيا هئا. قاضي ڪمال الدين صدر جهان قاضي القضات، هندستان، ۽ ان جا ڀائر قطلو خان، بادشاه جو استاد، ۽ شمس الدين، جو هجرت ڪري مڪي هليو ويو هو، ۽ اتي ئي وفات ڪئي هئائين، هن ئي شهر جا رهاڪو هئا. پوءِ اتان ٻن ڏينهن جي سفر بعد مسعودآباد (٢) پهتاسين. هي شهر دهليءَ کان ١٠ ميل اوري آهي. اتي اسان ٽي ڏينهن ترسياسين. هانسي ۽ مسعودآباد ملڪ هوشنگ ابن ملڪ ڪمال گرگ جي جاگير ۾ آهن. جڏهن اسان اتي پهتاسين، تڏهن بادشاه دارالخلافه ۾ ڪونه هو ۽ قنوج جي طرف ويل هو. قنوج دهليءَ کان ١٠ ميل پري آهي. دهليءَ ۾ بادشاه جي والده مخدومه جهان ۽ وزير احمد بن غياث رومي موجود هئا. وزير

---

(١) هانسي: هي هندستان ۾ هڪ چڱو شهر آهي. هتي ابن بطوطه جو اشارو شايد انگ پال تور ڏي آهي، جنهن هيءُ شهر ٻڌايو هو. آئين اڪبري ۾ هن شهر لاءِ فقط هيترو لکيل آهي — قلع دارد از خشت پخته.

— مترجم

(٢) مسعودآباد: اڪبر بادشاه جي وقت تائين هي شهر آباد هو، ۽ آئين اڪبري ۾ اڪيل آهي ته، هي هڪ پراڻو قلعو آهي. شايد هيءُ اهو ئي قتل شهر آهي، جنهن جا کنڊر اڄان تائين نجف گڙه جي ويجهو، دهليءَ کان ١٢ ميل پري موجود آهن.

— مترجم

اسان مان هر هڪ لاءِ سندس شان ۽ مرتبي مطابق ماڻهو استقبال لاءِ موڪليا. منهنجي استقبال لاءِ شيخ بسطامي شريف مازندراني، جو پرديسي مسافرن جو حاجب هو ۽ فقيه مولوي علاءُ الدين قند ملتاني آيا هئا. وزير اسان جي اچڻ جي خبر بادشاهه کي ٽپال ذريعي موڪلي ۽ ٽئين ڏينهن ڪيس جواب اچي ويو. انهيءَ سبب ڪري اسان کي ٽي ڏينهن مسعودآباد ۾ ترسڻو پيو. ٽن ڏينهن کان پوءِ اسان جي استقبال لاءِ قاضي، فقيه، مشائخ ۽ امراءُ آيا. مصر ۾ جن ماڻهن کي امير چوندا آهن، ٽن کي هتي ملوڪ ڪري سڏيندا آهن. شيخ ظهيرالدين زنجاني به استقبال لاءِ آيو، جيڪو سلطان جي معزز مقربن مان هڪ هو. پوءِ اسان مسعودآباد کان هلي، هڪ ڳوٺ جي پرسان اچي لٿاسين، جنهن کي پالم (۱) ڪري چوندا آهن. هي ڳوٺ سيد شريف ناظرالدين مطهر اوهريءَ جي جاگير آهي. هي سيد صاحب بادشاهه جي مصاحبن مان آهي، ۽ بادشاهه جي سخاوت مان تمام گهڻو فائدو ڪيو اٿائين. اتان هلي، ٻپهرن جي وقت اچي دارالخلافه دهليءَ ۾ پهتاسين، جيڪو هڪ عظيم‌الشان شهر آهي. هن عمارتن ۾ خوب صورتي ۽ مضبوطي، ٻئي موجود آهن. هن جي شهر پناهه اهڙي ته مضبوط آهي، جو دنيا ڀر ۾ سندس نظير ملي ڪين سگهندو. مشرق ۾ ڪوبه شهر، اسلامي خواهه غير اسلامي، هن شهر جي عظمت جي مقابلي جو نه آهي.

---

(۱) پالم: هي شهر دهليءَ کان ٿورو ئي پري، اٽڪل ڏهاڪو ميلن جي مفاصلي تي، دهليءَ کان ريواڙيءَ طرف ويندڙ ريلوي لائين تي، پهرين اسٽيشن آهي. — مترجم

فصل چوٿون

دهليءَ جو شهر

هيءُ شهر تمام ڪشادو آهي ۽ منجهس گهڻيون عمارتون آهن. اصل ۾ هي چار شهر آهن، جيڪي هڪٻئي سان لڳولڳ آهن. انهن مان پهريون دهلي (۱) آهي، جو هندن جي وقت جو قديم شهر آهي، ۽ سنه ۵۸۴ع ۾ فتح ٿيو هو. ٻيو شهر سيري آهي، جنهن کي دارالخلافه به چوندا آهن. هي شهر بادشاهه غياث‌الدين، خليفي مستنصر عباسيءَ جي پوٽي کي، جڏهن هو دهليءَ ۾ رهندو هو، ڏنو هو. سلطان علاءُالدين ۽ قطب‌الدين پڻ هن شهر ۾ رهندا هئا. ٽيون شهر تغلق‌آباد آهي، جنهن کي بادشاهه جي پيءُ غياث‌الدين تغلق شاهه آباد ڪيو هو. غياث الدين هڪ ڏينهن سلطان قطب الدين خلجيءَ جي خدمت ۾ بيٺو هو، ۽ سلطان سان ڳالهيون ڪندي عرض ڪيو هئائين ته ”اي آخوند عالم، هن جاء تي هڪ نئون شهر ٻڌائڻ گهرجي. جنهن تي سلطان طنز سان چيو جڏهن تون بادشاهه ٿين، تڏهن اتي شهر آباد ڪجان. پوءِ جڏهن هو قدرت الاهيءَ سان بادشاهه ٿيو، تڏهن هيءُ شهر آباد ڪيائين ۽ پنهنجي نالي تي هن جو نالو رکيائين تغلق‌آباد. چوٿون شهر جهان پناهه آهي، جنهن

---

(۱) دهلي: ابن بطوطه جي وقت ۾ هي شهر چئن جاين تي آباد هو ۱- دهلي (۲) سيري (۳) تغلق‌آباد (۴) جهان پناه، جن مان دهلي ۽ تغلق‌آباد موجود آهن. باقي سيري ۽ جهان پناه ڦٽي ويا آهن، جن جا نشان ۽ ڪنڊر دهليءَ جي ويجهو موجود آهن. جهان پناه، جنهن ۾ سلطان محمد بن تغلق رهندو هو، سو دهلي ۽ سيريءَ جي وچ تي آباد هو، جتي بادشاه جي هزار ٿنڀن واري محلات جا ڪنڊر اڃا به موجود آهي. سيريءَ جو قلعو سلطان علاءُالدين خلجيءَ پنهنجي وقت ۾ ٺهرايو هو ۽ اڃا تائين دهليءَ جي ويجهو سندس نشانات موجود آهن. هن قلعي کي علاول به ڪري سڏيندا هئا.
— مترجم

۾ سلطان محمد بن شاهہ تغلق وقت جو بادشاهہ رهندو آهي ؟
هن ٻئي هي شهر آباد ڪيو. بادشاهہ جو ارادو هو تہ چارئي شهر
ملائي، انهن جي چوڌاري هڪ شهرپناهہ ٺهرائجي. جيڪا پوءِ ٺهرائڻ
شروع بہ ڪئي هئائين پر تمام گهڻو خرچ ايندي ڏسي، اني ڇڏي ڏنائين.

دهليءَ جي شهرپناهہ ۽ ان جا دروازا

هن شهرپناهہ جهڙو مثال سڄيءَ دنيا ۾ ملڻ مشڪل آهي.
هن ديوار جي ويڪرائي يارنهن هٿ آهي، جنهن ۾ ننڍيون
ڪوٺڙيون ۽ جايون ٺهيل آهن. جن ۾ چوڪيدار ۽ دروازن جا
محافظ رهندا آهن. منجنيق (۱)، لڙائيءَ جا سامان ۽ رعادات (۲)
بہ هنن ئي گدامن ۾ رکيا ويندا آهن. هر قسم جو اناج هنن
گدامن ۾ گڏ ڪندا آهن. هيءُ اناج هر ڪنهن آفت کان
محفوظ رهندو آهي، ۽ اڪثر رنگ بہ ڪين ڦيرائيندو آهي. منهنجي
سامهون هنن گدامن مان چانور ڪڍيا ويا هئا، جن جو رنگ
مٿان ڪجهہ ڪارو ٿي ويل هو، پر مزي ۾ ڪجهہ بہ فرق
ڪونہ هون. مڪئي ۽ جوار بہ ان گدام مان ڪڍيا هئائون.
چون ٿا تہ شاهہ بلبن جي وقت ۾، جنهن کي نوي سال گذري
چڪا آهن، هيءُ اناج پيو ويو هو. ديوار جي مٿان ڪيترائي
گهوڙي سوار ۽ پيادا، سڄي شهر جي چوڌاري گهمي سگهن ٿا.

---

(۱) منجنيق: ڪي مورخ لکن ٿا تہ محمد بن قاسم سنہ ۹۴ هجري،
ديبل جي قلعي تي اهڙي هڪڙي منجنيق استعمال ڪئي هئي، جنهن تي
پنج سؤ ماڻهو ڪم ڪندا هئا ۽ ان جو نالو العروس يعني ڪنوار هو.
— مترجم

(۲) رعادات: هن لفظ ۾ ابن بطوطہ غلطي ڪئي ٿي ڏسجي. اصل ۾ هيءُ
لفظ عزده يعني ننڍي منجنيق آهي. تاريخ معصومي جي مترجم جناب حضرت
مولانا ڈاڪٽر امير احمد صاحب ميڻين ممنتيل، Staingass نالي انگريزي فارسي
ڊڪشنريءَ مان ڳولي ڪڍي آهي، "*A kind of hastila or engine*
— for hurling missiles, a cart, a truck, a gun carriage". — مترجم

شهر جي اندرئين پاسي گدامن مان لڳل روشندان آهن، جن مان روشني ملي ٿي. هن شهر پناه جو هيٺيون حصو پٿر جو، مٿيون پاسو پڪين سرن جو ٺهيل آهي، ۽ مٿانئس برج تمام گهڻا آهن، جيڪي ٿوري ٿوري مفاصلي تي ٺهيل آهن. هن شهر جا اٺاويهه دروازا آهن، جن مان ڪن جو بيان ڪريون ٿا. بدايون دروازو، جو هڪ وڏو دروازو آهي، ۽ شهر بدايون جي نالي مشهور آهي. مندوي دروازو، جنهن جي ٻاهران ٻوڪون آهن. گل دروازو، جنهن جي ٻاهران باغ آهن. نجيب دروازو ۽ ڪمال دروازو، جيڪي ڪن شخصيتن جي نالن تي آهن. غزني دروازو، جنهن جي ٻاهران عيدگاه ۽ قبرستان آهن. هي قبرستان گهڻو ڪري سڀ خوبصورت آهن. هر هڪ قبر تي جيڪڏهن گنبذ نه، ته محراب ضرور هوندو آهي، ۽ وچ تي وڻ ۽ خوشبودار گلن جا ٻوٽا پوکيل اٿس، جن مان قل شبة (گل شنبو)، (١) ريبول (رابيل)، گل نسرين ۽ ٻيا قسمين قسمين گل ٻوٽا موجود آهن.

دهليءَ جي جامع مسجد

هي جامع مسجد (٢) تمام وڏي ۽ ڪشادي آهي. سندس ديواريون، ڇتيون (گنبذ) ۽ فرش هر هڪ شيءِ تراشيل سفيد پٿر جي ٺهيل آهي. هن ۾ ڪاٺ ته بالڪل ڪم آندل ڪين آهي. منجهس تيرهن گنبذ آهن، جي پٿر جا آهن ۽ منبر به پٿر جو

(١) قل شبة ۽ ريبول — ابن بطوطه عرب هو، تنهنڪري سنڌي اچار پورا پورا لکي نه سگهيو. ازانسواءِ قل انهيءَ لاءِ ٿو چوي، جو "گ" عربي ٻوليءَ ۾ حرف آهي ئي ڪونه، تنهنڪري "گ" جي جاءِ تي "ق" ٿو استعمال ڪري. وري رابيل جو اچار جيڪو ٻڌو هوندائين، اهو دل تان لهي ويو هوندس، تنهنڪري رابيل کي ريبول ڪري ٿو استعمال ڪري. — مترجم

(٢) هيءَ جامع مسجد اهائي قوت الاسلام جي نالي آهي، جيڪا اڄ به پراڻي دهليءَ ۾ قطب مينار جي ڀرسان موجود آهي. سٺي بيان ڪيل قلعي جا نشان پڻ اڄ تائين اتي موجود آهن. (وڌيڪ ڏسو حاشيو صفحي ٤٠ تي).

اٿس. (هن کي) چار اڱڻ آهن، جن جي وچ ۾ هڪ ٿنڀو لڳل آهي. خبر نہ آهي تہ هي ٿنڀو ڪهڙي ڌاتوءَ مان ٺهيل آهي. ڪنهن مون کي ٻڌايو تہ هن کي ”هفت جوش“ ڪري ڏا چون، يعني ستن ڌاتن کي پگهاري هيءُ ٿنڀو تيار ڪيو ويو آهي. ڪنهن شخص هن ٿنڀي مان آگر جيترو ٽڪرو ويهي ڪپيو آهي. ۽ اهو هنڌ بلڪل لسو پئي لڳو. لوهہ هن تي ڪوبہ اثر نہ ٿو ڪري. هن جي اوچائي ٽيهہ هٿ آهي، جيڪا مون پنهنجي پڳڙي سان ماپي هئي.

مسجد جي اڀرندي پاسي واري دروازي جي ٻاهران ٻہ وڏا وڏا پٿر جا بت ڪِتا پيا آهن ۽ مسجد ۾ ايندڙ ويندڙ انهن کي لتاڙيندا رهندا آهن. هن مسجد جي جاءِ تي اڳ ۾ هڪ بتخانو هوندو هو. جڏهن دهلي فتح ٿي، تڏهن انهيءَ بتخاني جي جاءِ تي هيءَ مسجد تعمير ڪئي ويئي. مسجد جي اتر واري اڱڻ ۾ هڪ صومعة (١) (مينار) ٺهيل آهي، جنهن جو مثال دنيا جي ڪنهن بہ ملڪ ۾ ڪونہ هوندو. هيءُ مينار ڳاڙهي پٿر مان تيار ڪيو ويو آهي، مگر مسجد سڄي سفيد پٿر مان ٺهيل آهي. مينار تي مٿانهان نقش اڪريل آهن. اُن جي مٿان جيڪو چٽ آهي، سو خالص سنگ مرمر جو ٺهيل آهي. هن جي اندر جيڪا ڏاڪڻ ٺهيل آهي، سا ايتري قدر ويڪري آهي، جو انهيءَ تي هڪ هاٿي خلاصائي سان چڙهي سگهي ٿو. هڪ عمر رسيدہ شخص مون کي ٻڌايو تہ جڏهن هيءُ مينار پئي ٺهيو، تڏهن مون هاٿين کي هن جي مٿان پٿر کڻي چڙهندو ڏٺو هو.

هيءُ مينار معزالدين بن ناصرالدين ابن سلطان غياث الدين بلبن ٺهرايو هو. ۽ وري قطب الدين خلجيءَ الهندي اڳ ۾ هڪ ٻئي مينار ٺهرائڻ جو ارادو ڪيو هو، جيڪو هن مينار کان

(١) ”صومعة“ جي معنيٰ آهي مينار، جيڪا مٿي ڏنگين ۾ ڏنل آهي.
— مترجم

تمام ڪشادو ۽ اوچو هجي ها، پر اڄا ان جو ٽيون حصو مس ٺهرايائين تہ مارجي ويو. پوءِ سلطان محمد تغلق ان کي مڪمل ڪرائڻ جو ارادو ڪيو، پر فال بد سمجهي، پنهنجو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيائين. ورنہ اهو مينار دنيا جي عجائبن مان هڪ هجي ها. هي نامڪمل مينار اندران ايتري قدر ڪشادو آهي، جو ٽي هاٿي گڏ هڪٻئي جي برابر ٿي، ان جي ڏاڪڻ تي چڙهي سگهن ٿا. هي فقط ٽيون حصو ٺهيل مينار بہ اوترو ئي اوچو آهي، جيترو اتر واري اڱڻ جو سچو مينار. مون هڪ دفعي انهيءَ تي چڙهي ڏٺو تہ شهر جا اوچا اوچا گهر ۽ شهر پناهہ باوجود گهڻيءَ اوچائيءَ جي تمام ننڍا پئي معلوم ٿيا ۽ انهيءَ هيٺان بيٺل ماڻهو جهڙا ننڍڙا ٻار پئي ڏسڻ ۾ آيا. هيٺان بيهي ڏسڻ مان هي منارو وڏي ۽ ڪشادي هئڻ سبب گهٽ اوچو ٿو لڳي.

سلطان قطب الدين خلجيءَ سيريءَ ۾ هن (١) جهڙي ئي مسجد ٺهرائڻ جو ارادو ڪيو هو، پر فقط هڪ ديوار ۽ محرابہ کان سواءِ وڌيڪ ٺهرائي نہ سگهيو، جنهن ۾ اڇو ۽ ڳاڙهو، سائو ۽ ڪارو پٿر استعمال ڪيو ويو، جو جيڪڏهن هيءَ مسجد ٺهي وڃي ها تہ هن جهڙي مسجد ڪنهن بہ شهر ۾ نہ ملي سگهي ها. وري سلطان محمد تغلق ان کي ٺهرائڻ جو ارادو ڪيو. ڪاريگرن ۽ رازن کان خرچ جو اندازو ڪرايائين تہ پنجٽيهہ لک روپيا خرچ اچي ٿي ويو. گهڻو خرچ ايندي ڏسي، هن اهو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو. پر بادشاهہ جي هڪ مصاحب کان خبر پيئي تہ فال بد جي سبب اهو ارادو ترڪ ڪيل هو، ڇاڪاڻ تہ قطب الدين تعمير

---

(١) "جامع مسجد"— هن مسجد جو اصل نالو قوت الاسلام هو. هندن جي دور ۾ هي هڪ بتخانو هو. جڏهن شهاب الدين غوري سنہ ٥٨٩ هجريءَ ۾ دهلي فتح ڪئي، تڏهن هن پنهنجي غلام ۽ سپہ سالار قطب الدين ايبڪ جي معرفت هن مسجد جو بنياد وجهرايو. بت، جيڪي مسجد جي ٻاهر بيل هئا، سي وڪرماجيت جا هئا، جيڪي اجين جي فتح ڪرڻ وقت التمش اتان ڪڍارائي دهليءَ آيو هو. — مترجم

ڪرائيندي ٿي مارجي ويو هو.

دهليءَ شهر جا وڏا حوض

شهر دهليءَ جي ٻاهران هڪ حوض (١) آهي، جو سلطان شمس الدين التمش ڏانهن منسوب ٿيل آهي. شهرواسي هن حوض جو پاڻي پيئندا آهن، ۽ عيدگاهه به ويجهو اٿس. هن ۾ بارش جو پاڻي گڏ ٿيندو آهي. سندس ڊيگهه ٻه ميل ۽ ويڪر هڪ ميل آهي. سندس الهندي ۾ عيدگاهه طرف پٿر جا ٻه منزلا ٿلها ٺهيل آهن. انهن ٿلهن کان پاڻيءَ تائين ڏاڪڻيون ٺهيل آهن ۽ هر هڪ ٿلهي جي ڪنڊ تي گنبذ ٺهيل آهي، جنهن ۾ ويهي، تماشائي نظارو ڏسندا آهن. حوض جي ٺيڪ وچ ۾ وري منقش پٿرن سان هڪ ٻه منزلو گنبذ ٺهيل آهي. جڏهن تلاءَ ۾ پاڻي گهٽ هوندو آهي، تڏهن ماڻهو ٻيڙين ۾ وچواري گنبذ ڏانهن ويندا آهن ۽ جڏهن پاڻي گهٽ ٿيندو آهي تڏهن ماڻهو اتي اڀين ئي هليا ويندا آهن. اتي هڪ مسجد به ٺهيل آهي ۽ اڪثر ڪري پرهيزگار ۽ متوڪل شخص اتي وچي رهندا آهن. جڏهن حوض جا ڪنارا سڪي ويندا آهن، تڏهن انهن ۾ ڪمند، رسنگاڙا ۽ هنداڻا، ۽ گدرا پوکي ڇڏيندا آهن. هتي جا گدرا ننڍا، پر تمام مٺا ٿيندا آهن.

دهليءَ ۽ دارالخلافه جي وچ تي وري هڪ ٻيو حوض آهي، جنهن کي حوض خاص (٢) ڪري سڏيندا آهن. هي حوض پهرئين حوض (شمسي) کان به وڏو آهي. جنهن جي ڪنارن تي چاليهه گنبذ ٺهيل آهن. هن حوض جي چوڌاري گهڻي ئي راڳ ڳائيندڙ رهندا آهن. تنهنڪري انهيءَ آباديءَ کي طرب آباد (راڳيندڙن جي

---

(١) هي "حوض شمسي" جي نالي سان مشهور آهي. حوض جي ڪناري تي شيخ عبدالحق محدث دهلوي جي مزار آهي، جنهن جو سنه ولادت ٩٥٨ هه ۽ سن وفات ١٠٢٥ هه آهي. هن حوض جا رسنگاڙا اڃا تائين مشهور آهن.

(٢) هي حوض اصل ۾ سلطان علاءُالدين خلجي ٺهرايو هو، جنهن جي ڪناري تي فيروز شاهه تغلق جو مقبرو اڃان به موجود آهي. — مترجم

بستي) ڪري چوندا آهن. هت ڳائيندڙن جي هڪ تمام وڏي بازار آهي، جنهن ۾ هڪ جامع مسجد پڻ آهي، ۽ انهيءَ کان سواءِ اتي پيون به ڪيتريون ئي مسجدون آهن. چون ٿا ته جيڪي ڳائي بجائي واريون عورتون هت رهنديون آهن، سي رمضان شريف ۾ تراويح جي نماز جماعت سان پڙهنديون آهن ۽ انهن جا امام پڻ مقرر هوندا آهن. عورتون تعداد ۾ گهڻيون آهن ۽ ڳائڻ وارا مرد به ڪافي تعداد ۾ موجود آهن. مون امير سيف‌الدين ابن مهنا جي شاديءَ ۾ ڏٺو ته اذان ٻڌڻ سان هر هڪ گويو وضو ڪري، مسلو وڇائي، نماز ۾ بيهندو ٿي ويو.

دهلي شهر جون مزارون

مزارن ۾ مشهور قبر شيخ‌الصالح قطب‌الدين بختيار ڪعڪي (١) (ڪاڪيءَ) جي آهي. هن جي قبر جي برڪت مشهور آهي ۽ ماڻهو ان جي تمام گهڻي تعظيم ڪندا آهن. شيخ صاحب جو نالو ڪعڪي هن سبب جي ڪري مشهور ٿيو آهي، جو اُئين مشهور آهي ته هن وٽ جيڪو به غريب يا مقروض شخص ايندو هو ۽ غربيءَ يا قرض جي شڪايت ڪندو هو، يا ڪو اهڙو شخص ايندو هوس، جنهن کي جوان ڌيءَ گهر ۾ هوندي هئي ۽ ان جي شاديءَ جو سامان نه هوندو هوس، ته شيخ صاحب اهڙي شخص کي هڪ ڪعڪ (ٽڪي) سون يا چانديءَ جي ڏيندو هو. ٻي مزار فقيه نورالدين ڪرلانيءَ جي آهي. ٽي فقيه علاءُالدين ڪرمانيءَ جي، جيڪا گهڻي برڪت واري سمجهي ويندي آهي ۽ ان تي

---

(١) ڪعڪ: هن لفظ لاءِ گهڻي محنت ڪئي وئي، آخر هڪ اردو ڊڪشنري اٽلانٽيدي (ڪاڪ) لفظ تي وڃي نظر پيئي، جنهن جي معنيٰ هئي (ٽڪي). هونئن به ڪعڪ هڪ هندستاني لفظ آهي، ڇو ته ڪنهن به عربي ڊڪشنريءَ ۾ اهڙو لفظ نٿو ملي. ابن بطوطه به ”ڪاڪي“ پڙهو هوندو، پر عربيءَ ۾ انهي لفظ کي (ڪعڪي) ٿو لکي، سو ڪاڪ معنيٰ ”ايک قسم کی روغني ٽکيه“. ڏسو فيرز الفات اردو جديد، صفحو ٩٣٨. — مترجم

نور وسندو آهي. هيءَ جڳهه عيدگاهه جي پٺيان طرف آهي. هت
پڻ به ڪيترن اوليائن جون مزارون آهن.

دهليءَ جي ڪن زنده عالمن ۽ صالحن جو بيان

زنده عالمن مان شيخ محمود ڪبا وڏو بزرگ شخص آهي. هن
لاءِ مشهور آهي ته کيس دست غيب حاصل آهي، ڇو ته هو خرچ
تمام گهڻو ڪندو آهي ۽ بظاهر سندس آمدنيءَ جو ڪوبه ذريعو
معلوم نه آهي. هو صاحب هر مسافر کي ماني کارائي ٿو. ازانسواءِ
رپيا، اشرفيون ۽ ڪپڙا پڻ غريبن ۾ تقسيم ڪندو آهي. سندس
پيون به ڪيتريون ڪرامتون مشهور آهن. مون ڪيترائي دفعا
سندس زيارت ڪري فيض حاصل ڪيو.

ٻيو بزرگ شخص شيخ علاءُالدين نيلي آهي. جيڪو مصر
جي نيل نديءَ سان منسوب ٿو ڀانئجي. هي صاحب شيخ نظام‌الدين
بدايونيءَ جو خليفو آهي، ۽ هر جمعي جي ڏينهن واعظ ڪندو آهي.
ڪيترائي "واعظ" ٻڌندڙ سندس هٿ تي توبهه ڪندا آهن ۽
گهڻو ڪوڙائي صاحب وجد ۾ پوندا آهن.

هڪ دفعي واعظ پئي ڪيائين، ته اتي مان به موجود هوس.
قاريءَ هيءَ آيت پڙهي. يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوْا رَبَّكُمْ إِنَّ زَلْزَلَةَ
السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ
مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ
حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَا وَمَا هُمْ بِسُكَارَا وَلٰكِنَّ عَذَابَ
اللّٰهِ شَدِيدٌ (۱) شيخ صاحب اها آيت دوباره پڙهائي، ته هڪ ڪنڊ
۾ ويٺل هڪ فقير ڪان چيخ نڪري ويئي. شيخ صاحب وري

---

(۱) معنيٰ: اي انسانو! الله کان ڊڄو. تحقيق زمين جو لوڏو ڪائڻ
(هڪ) وڏي شيءِ آهي. ان ڏينهن (قيامت) ۾ تون ڏسندين ته ڪير پيارينڌڙ
(ماءُ) پنهنجي کير پيئندڙ (ٻچي) کان بيزار هوندي. ۽ پيٽ واري، جو
ڪجهه پيٽ ۾ هوندس (ڪچو ٻار يا ڦر)، سو ڪيرائي ڇڏيندي. انسانن کي
نشي جي حالت ۾ ڏسندين، جيتوڻيڪ هو نشي وارا نه هوندا. پر (اهو)
الله جو سخت عذاب هوندو. — مترجم

ٻہ ماڳي آيت دهرائي. فقير وري ٻي دانهن ڪئي، ۽ ٻي جان ڏني، ڪري پيو. مون ٻہ انهيءَ فقير جي جنازي نماز پڙهي.

ٽيون بزرگ عالم، شيخ صدرالدين آهي، جيڪو ڏينهن جو روزو ۽ رات جو نماز ۾ مشغول رهندو آهي. هن دنيا بلڪل ترڪ ڪري ڇڏي آهي، ۽ سندس لباس فقط هڪ ڪمبل آهي. بادشاه ۽ امير سندس زيارت لاءِ ايندا آهن، مگر هو انهن کان لڪندو رهندو آهي. هڪ دفعي بادشاه کيس درخواست ڪئي تہ لنگر جي خرچ لاءِ ڪجهہ جاگير قبول ڪري. پر شيخ صاحب بلڪل انڪار ڪري ڇڏيو. هڪ دفعي بادشاه زيارت لاءِ آيو، ۽ ڏه هزار دينار نذرانو رکيائين، جيڪي شيخ قبول نہ ڪيا. هي شيخ صاحب ڏهن ڏينهن کان روزو نہ کوليندو آهي. ڪنهن شخص عرض ڪيو تہ انهيءَ جو ڪهڙو سبب؟ تنهن تي فرمايائين تہ جيستائين مضطر نہ ٿيندو آهيان، تيستائين روزو نہ کوليندو آهيان، ۽ مضطر کي مردار بہ حلال آهي.

چوٿون وقت جو امام الصالح ڪمال الدين عبدالله غازي آهي. هي بزرگ، شيخ نظام الدين بدايوني جي خانقاه جي ڀرسان، هڪ غار ۾ رهندو آهي. مون انهيءَ غار ۾ ٽي دفعا سندس زيارت ڪئي.

سندس ڪرامت

هڪ دفعي منهنجو هڪ غلام ڀڄي ويو هو، مون انهيءَ غلام کي هڪ ترڪ وٽ وڃي ڏٺو، ۽ کيس واپس وراڻڻ گهريم. شيخ صاحب منع ڪئي تہ اهو شخص تنهنجي لائق نہ آهي، تنهنڪري ڇڏي ڏينس. ترڪ جيڪو مون سان اڳيئي صلح ڪرڻ پيو گهري، تنهن کان هڪ سؤ دينار ورتي، مون پنهنجو غلام هن وٽ ڇڏي ڏنو. ڇهن مهينن کان پوءِ ٻڌڻ ۾ آيو تہ هن پنهنجي آقا کي قتل ڪري ڇڏيو، ۽ ان کي پڪڙي، بادشاه وٽ وٺي آيا. بادشاه کيس انهيءَ ترڪ جي پٽن جي حوالي ڪيو

تہ وڃي پنھنجو قصاص وٺُس. ھُنءَ کيس اتي جو اتي ماري وڌو.
مان شيخ صاحب جي ھيءَ ڪرامت ڏسي، سندس معتقد ٿي پيس، ۽ دنيا کي ترڪ ڪري، سندس ملازمت اختيار ڪيم. مون ڏٺو تہ ھو ڏھہ ڏھہ ۽ ويھہ ويھہ ڏينھن جو روزو رکندو ھو ۽ رات جو گھڻو وقت عبادت ۾ گذاريندو ھو. مون انھيءَ وقت تائين، جيستائين بادشاھ مون کي گھرايو ۽ وري دنيا کي وڃي چنبڙيس، تيستائين سندس خدمت ۾ گذاريو. ھن وقت ھيءَ ڳالھہ ھت ختم ڪري، سندس بيان اڳتي ڪندس.

باب ٽيون

فصل پھريون

دھليءَ جي فتح ۽ مختلف بادشاھ

قاضي القضاة علامہ ڪمال الدين محمد بن برھان الدين المقلب بہ ”صدر جھان“ مون کي ٻڌايو تہ دھليءَ جي فتح سنہ ٥٨٤ ھہ ۾ ٿي ھئي ۽ جامع مسجد جي محراب ۾ بہ اھو ئي سنہ ھجري لکيل ھو، جيڪو مون خود پڙھيو. دھلي قطب الدين ايبڪ فتح ڪئي ھئي. ھيءُ شخص سلطان شھاب الدين محمد بن سام غوري، غزني ۽ خراسان جي بادشاھ، جو غلام ۽ سندس طرفان سپہ سالاريءَ جو عھديدار ھو. محمد بن غوري، سلطان ابراھيم بن سلطان محمود غازي سبڪتگين جنھن ھندستان جي فتح شروع ڪئي ھئي، تنھن جي ملڪ تي زبردستيءَ قابض ٿي ويو ھو. سلطان شھاب الدين، قطب الدين ايبڪ کي ھڪ وڏو لشڪر ڏيئي، ھندستان تي چاڙھي موڪليو. جنھن پھريائين اچي لاھور فتح ڪيو ۽ اتي ئي رھائش اختيار ڪري، ھڪ عظيم الشان بادشاھ بڻجي ويو.

بادشاھ جي مصاحبن سان، ڪن ھن تي چغلي ھنئين تہ ھو ھندستان ۾ ھڪ الڳ بادشاھت قائم ڪري، اطاعت کان ٻاھر نڪرڻ ٿو چاھي. ھيءَ خبر قطب الدين کي بہ پھچي وئي، جنھن تي ھو تن تنھا غزني ڏانھن روانو ٿيو، ۽ اتي رات جو پھچڻ شرط سڌو وڃي بادشاھ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. سندس اچڻ جي ڪنھن کي بہ خبر نہ پيئي. ٻئي ڏينھن جڏھن بادشاھ اچي دربار ۾ ويٺو، تڏھن قطب الدين تخت جي ھيٺان لڪو ويٺو ھو.

جڏھن سڀ درٻاري ويھي ويا، تڏھن بادشاھ قطب الدين ايبڪ جو حال پڇيو. جن مصاحبن چغلي ھنئين ھئي، تن وري بہ ساڳيو بيان ڪيو تہ اسان کي پڪي خبر آھي تہ ھو خودسر بادشاھ بڻجي ويٺو آھي. بادشاھ تخت تي پير ھنيو ۽ تاڙي

وڃائي ڇڏيائين، ”ايبڪ“. قطب الدين ”جيءُ حضور“ چئي، ٻاهر نڪري آيو، ۽ دربار ۾ سڀني جي سامهون بيهي رهيو. چغلخور ڏاڍا شرمندا ٿيا ۽ ڊپ کان زمين چمڻ لڳا. بادشاهه فرمايو ته مون هڻ دفعي توهان جو قصور معاف ڪيو، پر آئينده ڪجهه به ايبڪ جي خلاف مون کي نه چئجو. ۽ قطب الدين کي حڪم ڏنائين ته تون واپس هندستان وڃ، جنهن تي هو واپس هليو ويو ۽ وڃي دهلي ۽ ٻيا شهر فتح ڪيائين. تڏهن کان دهلي اسلام جو دارالخلافه هليو ٿو اچي. قطب الدين دهليءَ ۾ ئي وفات ڪئي.

سلطان شمس الدين للمش (التمش)

سلطان شمس الدين للمش (۱) دهليءَ جو ٻيون مستقل بادشاهه ٿي گذريو آهي. پهريائين هيءُ قطب الدين جو غلام، سپه سالار ۽ نائب هو، پوءِ قطب الدين جي مرڻ کان پوءِ مستقل (۲)

---

(۱) للمش: هن لفظ جي حرڪات ۽ اشتقاق ۾ جيتوڻيڪ ڪيترن مصنفن اختلاف ڪيا آهن — ڪن التمش ته ڪن ايلتمش وغيره لکيو آهي — پر للمش ڪنهن به نه لکيو آهي. قطب مينار جي ٻيءَ منزل تي هيءُ ڪتبو لکيل آهي. ”امر با تمام هذه العمارت ...... من السماع شمس الحق والدين ايلتمش السلطاني ناصر اميرالمومنين“. وري سلطان شمس الدين جي پٽ ناصرالدين جي تخت نشينيءَ وقت شاعر هڪ قصيدو پيش ڪيو هو، جنهن جو پهريون شعر هو: آن خداوندے ڪه حاتم بذل و رستم ڪوشش است ـ ناصر دنيا ودين محمود الدين التيمش است“. مٿين مثالن مان معلوم ٿو ٿئي ته ان زماني ۾ ا ل ت م ش، اي ل ت م ش ۽ ا ل ت ي م ش تنهي طرح سان نالا لکيا ويندا هئا. پر للمش ابن بطوطه جي نسخي تان ڪاتب غلطي ڪري لکي ويو آهي. التمش اصل ۾ ڇويهه سال حڪومت ڪئي هئي. ابن بطوطه ويهه سال لکي، غلطي ڪئي آهي.
— مترجم

(۲) وچ ۾ ڪجهه مهينا آرام شاهه قطب الدين جي پٽ حڪومت ڪئي هئي، جنهن جو ذڪر ابن بطوطه ڪونه ڪيو آهي. آرام شاهه جا ڪجهه سڪا مليا آهن، تنهن مان ثابت آهي ته هو تخت تي ڪجهه وقت ضرور رهيو آهي. ۽ انهيءَ وقت التمش بدايون جو حاڪم هو. — مترجم

بادشاه ٿيو. بادشاه ٿيڻ وقت ماڻهن کان بيعت وٺڻ شروع
ڪيائين. سڀ عالم ۽ فقيه قاضي وجيه‌الدين ڪاشانيءَ سان گڏجي
آيا ۽ بادشاه جي سامهون ويهي رهيا. قاضي حسب عادت، بادشاه
سان گڏ وچي ويٺو. بادشاه سڀ ڪجهه سمجهي ويو ته سڀ چا
ٿا چوڻ گهرن. پوءِ پنهنجي ڳاديلي جي هڪ ڪنڊ مٿي ڪري،
هڪ ڪاغذ جو ٽڪر ڪڍي، قاضيءَ کي ڏنائين، جنهن مان
معلوم ٿيو ته قطب‌الدين کيس آزاد ڪري ڇڏيو هو. قاضيءَ ۽
فقيهن انهيءَ ڪاغذ کي پڙهي، پوءِ سندس بيعت ڪئي.

ويهن ورهين تائين هن حڪومت ڪئي. هو نيڪ چال،
انصاف پرور، عالم ۽ فاضل بادشاه هو. انصاف جي طرف سندس
توجهه حد کان وڌيڪ هوندو هو. سندس حڪم هو ته جنهن
تي به ڪو ظلم ٿيل هجي، سو رنگيل ڪپڙا پائي گهمي، جيئن
بادشاه کيس هڪدم سڃاڻي وٺي، ڇو ته هندستان ۾ گهڻو ڪري،
سفيد ڪپڙا پهريندا آهن. رات جو وري هيءَ تجويز ڪئي
هئائين، جو پنهنجي دروازي جي برجن تي ٻه سنگمرمر جا ٺهيل
شينهن رکائي، انهن جي ڳلي ۾ زنجير وجهائي، انهن جي ڇيڙن
تي گهنڊ ٻڌائي ڇڏيا هئائين. جڏهن به ڪو مظلوم اچي زنجير
ڇڪيندو هو، ته بادشاه کي هڪدم خبر پوندي هئي ۽ هڪدم
سندس فرياد رسي ڪندو هو. ايتري هوندي به هو راضي نه رهندو
هو، ۽ چوندو هو ته رات جو ماڻهن تي ظلم ٿيندا هوندا،
تنهنڪري هڪدم فريقين کي گهرائي فيصلو ڪيو وڃي.

سلطان رڪن‌الدين

سلطان شمس‌الدين (التمش) کي ٽي پٽ ۽ هڪ ڌيءَ هئي.
سندس پٽ رڪن‌الدين (١) هن کان پوءِ تخت تي ويٺو.

---

(١) رڪن‌الدين: هي شعبان سن ٦٣٣ هه ۾ پنهنجي پيءُ جي وفات
کان پوءِ تخت تي ويٺو. هن کي التمش پنهنجي زندگيءَ ۾ ئي ولي عهد
مقرر ڪري ڇڏيو هو. هو خود گهڻو عيش پسند هو، تنهنڪري ڪل
اختيارات سندس ماءُ شاهه ترخان جي هٿ ۾ هوندا هئا.

تخت تي ويهڻ سان هن پنهنجي ڀاءُ معزالدين، جيڪو رضيه سلطانه جو حقيقي ڀاءُ ۽ رڪن الدين جي ماٽيجي ماءُ جي پيٽ مان هو، تنهن کي قتل (١) ڪرائي ڇڏيائين. رضيه انهيءَ تي ناراض ٿي، ته ان کي به مارائڻ چاهيائين. بادشاه هڪ ڏينهن جمعي نماز پڙهڻ لاءِ جامع مسجد ۾ ويل هو. رضيه، مظلومن جي جي پوشاڪ پهري، پراڻي بادشاهي محل يعني دولت خاني جي ڇت تي چڙهي بيهي رهي. اهو محل جامع مسجد سان بلڪل گڏ هو. اتان بيهي، رضيه ماڻهن کي پنهنجي پيءُ جا عدل ۽ انصاف ياد ڏياري، پڪاريو ته رڪن الدين منهنجي ڀاءُ کي قتل ڪرائي ڇڏيو آهي، ۽ هاڻ مون کي به مارائڻ ٿو چاهي. هيءَ ٻڌي، ماڻهو تمام ناراض ٿيا ۽ رڪن الدين تي هلان ڪري آيا، کيس مسجد مان پڪڙي رضيه وٽ وٺي آيا، جنهن پنهنجي ڀاءُ جي قصاص ۾ کيس مارائي ڇڏيو. ناصرالدين (٢) سندس ٻيون ڀاءُ اڃا ننڍو هو، تنهنڪري لشڪر ۽ اميرن کيس تخت تي ويهاريو.

رضيه سلطانه

هن ڪل چار سال بادشاهي ڪئي. هيءَ عورت ٿي ڪري، مردن وانگر هٿيار ٻڌي، گهوڙي تي سوار ٿيندي هئي، ۽ پردو اصل ڪانه ڪندي هئي. جڏهن هن تي تهمت لڳائي ويئي ته

---

(١) ابن بطوطه، رڪن الدين جي پنهنجي ڀاءُ معزالدين کي مارائڻ بابت، جيڪو واقعو لکيو آهي، تنهن ۾ غلطي ڪئي اٿائين. ڇو ته رضيه جي مرڻ کان پوءِ معزالدين بهرام شاه التمش جي ٻئي پٽ حڪومت ڪئي آهي. — مترجم

سندس تعلق حبشي غلام (١) سان آهي، تڏهن ماڻهن اتفاق راءِ سان کيس تخت تان لاهي، سندس نڪاح هڪ ويجهي عزيز سان ڪري ڇڏيو ۽ سندس پاءُ ناصرالدين کي تخت تي ويهاريائون ٠

سلطان ناصرالدين

جڏهن رضيه سلطانه کي تخت تان لاٿو ويو، تڏهن سندس ننڍو ڀاءُ (٢) تخت تي ويٺو ۽ ڪافي وقت تائين حڪومت ڪندو رهيو. هن بادشاه جي دوران حڪومت ۾ رضيه سلطانه ۽ سندس مڙس گڏجي تخت حاصل ڪرڻ لاءِ بغاوت ڪئي. هو پنهنجا غلام ۽ ساٿي وٺي مقابلي لاءِ آئي. ناصرالدين ۽ بلبن، جيڪو ڪانئس پوءِ بادشاه ٿيو، پنهي گڏجي سندس مقابلو ڪيو. رضيه جي لشڪر کي شڪست آئي ۽ رضيه ميدان مان ڀڄي نڪتي.

هوءَ جڏهن ٿڪجي پيئي ۽ بک اڃ اچي ماندو ڪيس، تڏهن هڪ فريبيءَ هاريءَ کان، جنهن انهيءَ وقت هر پئي ڪاهيو، کاڌي لاءِ ڪجهه گهريائين. هن هڪ ماني جو ٽڪرو ڏنس، جيڪو کائي سمهي رهي. ان وقت هوءَ مرداني لباس ۾ هئي. ننڊ ۾ سندس اندريان ڪپڙا جن ۾ جواهرات جڙيل هئا، ڪجهه ظاهر ٿي پيا. اچانڪ هاريءَ جي نظر پئجي ويئي ۽ تاڙي ورتائين ته هيءَ اصل ۾ عورت آهي.

پوءِ ان هاريءَ کيس ننڊ ۾ ئي قتل ڪري، سندس ڪپڙا ۽ ٻيو سامان لاهي، گهوڙي کي جهنگ ڏانهن ڀڄائي، لاش کي انهيءَ ئي پنيءَ ۾ دفن ڪري، انهن لاٿل ڪپڙن مان هڪ ڪپڙو بازار ۾ وڪڻڻ لاءِ کڻي ويو. بازار وارا هن تي شڪ ڪري،

---

(١) هيءَ حبشي غلام جمال الدين ياقوت هو، جنهن تي رضيه مهربان هئي. — مترجم

(٢) هت وري ابن بطوطه غلطي ڪئي آهي. اصل ۾ رضيه کان پوءِ معزالدين بهرام شاه گاديءَ تي ويٺو. انهيءَ کان پوءِ سلطان علاءُالدين مسعود شاه، جيڪو رڪن الدين جو پٽ هو، سو گاديءَ تي ويٺو، ۽ انهيءَ کان پوءِ ناصرالدين حڪومت ڪئي آهي. — مترجم

کيس شهر جي ڪوتوال وٽ پڪڙي وٺي ويا. ڪوتوال جي مار موچڙي تي هاريءَ سچي ڪئي ۽ سربستو احوال کولي ٻڌايائين. پوءِ سنڌس پورڻ واري جاءِ ٻه وجهي ڏيکاريائين. جتان هنن لاش کي ڪڍي غسل ۽ ڪفن وغيره ڏيئي، انهيءَ جاءِ تي وري کيس دفنائي ڇڏيو، ۽ قبر تي هڪ گنبذ ٺهرائي ڇڏيائون. هاڻي هن جي قبر هڪ زيارت گاهه آهي ۽ جمنا نديءَ جي ڪناري تي شهر کان هڪ فرسخ پري آهي.

ان کان پوءِ ناصرالدين اطمينان سان ٢٠ سال حڪومت ڪئي. هي بادشاهه نهايت نيڪ ۽ پرهيزگار هو ۽ پنهنجي هٿ سان قرآن شريف لکي، ان جي قيمت تي گذارو ڪندو هو. قاضي ڪمال الدين مون کي سندس هٿ سان لکيل قرآن شريف پڻ ڏيکاريو هو، جنهن ۾ نهايت صاف ۽ سٺا اکر لکيل هئا. آخر سندس نائب غياث الدين بلبن کيس قتل (١) ڪري، پاڻ بادشاهه بڻجي ويٺو.

---

(١) هت ٻه ابن بطوطه غلطي ڪئي آهي، ڇو ته ڪنهن به تاريخ ۾ ڪونهي ته ڪو بلبن، ناصرالدين کي ماري، پاڻ بادشاهه ٿيو. ناصرالدين پنهنجو قدرتي موت مئو هو. — مترجم

فصل ڇهون

سلطان غياث الدين بلبن

بلبن پنهنجي مالڪ کي قتل ڪري، پاڻ بادشاه بڻجي ويٺو، ۽ ويهن سالن تائين حڪومت ڪندو رهيو. ان کان اڳ ويهه سال نائب ٿي رهڻ ڪري به سلطنت جا سڀ اختيارات هن جي هٿ ۾ رهندا هئا. هي بادشاه منصف مزاج، بردبار ۽ نهايت نيڪ بخت هو، ۽ عالم ۽ فاضل پڻ هو. هن هڪ جاءِ ٺهرائي هئي، جنهن جو نالو دارالامن (ڇوٽڪاري جو گهر) رکيو هئائين. جيڪو به مقروض ان گهر ۾ ايندو هو، تنهن جو قرض بادشاه ادا ڪري ڇڏيندو هو، ۽ جيڪو ماڻهو خون ڪري يا ڪو ٻيو ڏوهه ڪري ان ۾ گهڙي ايندو هو، ته مقتول يا مظلوم جي وارثن کي ان جو عيوض ڏيئي راضي ڪري ڇڏيندو هو. هن بادشاه جي قبر به انهيءَ جاءِ (دارالامن) ۾ ٺهيل آهي. مون به اها قبر وڃي ڏٺي هئي. هن بادشاه لاءِ هڪ عجيب ڪهاڻي بيان ڪندا آهن.

بادشاه جي ڪهاڻي

چون ٿا ته بخارا جي بازار ۾ ڪيس هڪ فقير مليو. بلبن قد جو ٺندرو، ڪجهه قدر ڪوجهو ۽ بدصورت هوندو هو. فقير چيس ته ”اي ترڪڪ“ (ترڪڙا)! جڻ ته، نفرت سان هن جو نالو ورتائين، جنهن جي جواب ۾ هن چيو ”حاضر منهنجا سائين.“ فقير جواب ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چيائينس ته ”مون کي ڏاڙهون وٺي ڏي.“ هن چيو ته چڱو؛ ۽ ڪيسي مان، جيڪي هن وٽ پئسا هئا سي ڪڍيائين. جيتوڻيڪ انهن پئسن کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪونه هيس، تڏهن به هڪدم ڏاڙهون خريد ڪري فقير کي ڏنائين. فقير اهو ڏاڙهون وٺي چيو ته ”اسان توکي هندستان جو ملڪ

بخشش ۾ ڏنو.“ بلبن پنهنجو هٿ چمندي، چيو ته مون کي قبول آهي. ۽ اها ڳالهه هن جي دل تي ويهي ويئي.

اتفاق سان سلطان شمس‌الدين التمش هڪ سوداگر موڪليو ته بخارا، ترمز ۽ سمرقند مان وڃي هن لاءِ غلام خريد ڪري اچي. هن هڪ سو غلام خريد ڪيا ۽ انهن ۾ بلبن به هڪڙو هو. جڏهن اهي غلام بادشاه جي سامهون حاضر ڪيا ويا، تڏهن ٻيا سڀ غلام کيس پسند آيا پر فقط بلبن کي ناپسند ڪيائين ۽ چيائين ته هي مون کي نه گهرجي. بلبن تنهن تي عرض ڪيو ته ”اي آخوند عالم، هي سڀ غلام حضور جن ڪنهن جي واسطي خريد ڪيا آهن؟“ بادشاه چيو ته ”پنهنجي واسطي.“ بلبن جواب ۾ عرض ڪيو ته ”نوانوي غلام توهان پنهنجي واسطي خريد ڪيا آهن، ته هڪ غلام توهان خدا جي واسطي ٿي ڪٺي خريد ڪريو.“ التمش انهيءَ مذاق تي ڪلي ڏنو ۽ هن کي به ڪٺي خريد ڪيائين. چالاڪ ته هو ڪيڙو هو، تنهنڪري کيس پاڻي ڏيڻ جي ڪم تي لڳايو ويو. جلدي نجومين بادشاه کي اطلاع ڏنو ته تنهنجي اولاد کان تنهنجو هڪ غلام سلطنت وٺندو ۽ ان تي قابض ٿي ويندو. نجومي هميشه ٻيا اها ڳالهه ڪندا هئا پر بادشاه پنهنجي نيڪ بختيءَ ۽ انصاف پروريءَ جي ڪري انهن جي ڳالهين تي توجه ٿي ڪونه ڏيندو هو.

آخر هن بادشاه جي بيگم سان اها ڳالهه ڪئي، جنهن جڏهن بادشاه کي چيو، تڏهن وڃي بادشاه جي دل تي ڪجهه اثر ٿيو، ۽ نجومين کي گهرائي چيائين ته ”توهان انهيءَ شخص کي سڃاڻي سگهندا؟“ انهن چيو ته ”سندس ڪي نشانيون آهن جن تي اسان کيس سڃاڻي سگهنداسين.“ بادشاه حڪم ڪيو ته سڀ غلام منهنجي سامهون لنگهن. بادشاه ويهي رهيو. غلام ٽوليون ٽوليون ڪري سامهون لنگهندا ويا ۽ نجومي ڏسندا ڇوندا رهيا ته هنن ۾ اهو شخص ڪرنهي. ظهر جو وقت ٿي ويو، پاڻي ڀرڻ وارن غلامن جو اچا وارو نه آيو هو.

هو ڀاڱي ۾ چوڻ لڳا تہ اسان تہ بُکَ مري وياسين، ۽ پئسا جمع ڪري بلبن کي مانيون وٺڻ لاءِ بازار ڏانهن موڪلي ڏنائون. هن کي ويجهيءَ بازار ۾ مانيون ملي نہ سگهيون، تنهنڪري ٻيءَ بازار ڏانهن هليو ويو، جيڪا ڪجهہ پرڀرو هئي. جڏهن ڀاڱيءَ وارن جو وارو آيو ۽ بلبن واپس نہ آيو، تڏهن هنن هڪ ڇوڪر کي ڪجهہ ڏيئي، بلبن جي مشڪ ۽ هن جو ٻيو سامان سندس ڪلهي تي رکي، کيس بلبن جي بجاءِ پيش ڪيو. جڏهن بلبن جو نالو پڪاريو ويو، تڏهن اهو ڇوڪرو سندس جاءِ تي اٿي بيهي رهيو. هي سڀڪجهہ ٿي چڪو، مگر نجومين کي اهو شخص ملي نہ سگهيو، جنهن جي کين تلاش هئي. بلبن انهيءَ وقت آيو جڏهن سڀ پيش ٿي چڪا هئا.

ڇو تہ تقدير الاهي پوري ٿيڻي هئي. بلبن پنهنجي لياقت سان ترقي ڪندي، ڀاڱيءَ وارن جو امير مقرر ٿيو، پوءِ لشڪر ۾ داخل ٿيو ۽ آهستي آهستي سردار ٿي ويو. سلطان ناصرالدين بادشاہ ٿيڻ کان اڳ پنهنجي ڌيءَ جو نڪاح هن سان ڪري ڇڏيو، ۽ جڏهن بادشاہ ٿيو تڏهن کيس پنهنجو نائب مقرر ڪيائين. ويهہ ورهيہ هو نائب رهيو ۽ پوءِ سلطان ناصرالدين کي قتل ڪري خود بادشاہ بنجي ويو. بلبن کي ٻہ پٽ هئا.

سندس وڏو پٽ خان شهيد هو، جو سندس ولي عهد پڻ هو. هو ٻيءَ جي طرفان سنڌ جو حاڪم هو ۽ ملتان ۾ رهندو هو. هڪ دفعي هو ”تاتارين“ (منگولين) سان لڙندي هڪ لڙائيءَ ۾ شهيد ٿي ويو. هن جا ٻہ پٽ هئا، هڪ ڪيقباد ۽ ٻيو ڪيخسرو. بلبن جي ٻئي پٽ جو نالو ناصرالدين هو، جو پنهنجي ٻيءُ جي وقت ۾ لڪنوتي (لکنوتي) ۽ بنجال (بنگال) جو حاڪم هو. جڏهن خان شهيد مارجي ويو تڏهن بلبن سندس پٽ ڪيخسرو کي پنهنجو ولي عهد مقرر ڪيو ۽ پنهنجي پٽ ناصرالدين کي ولي عهد نہ ڪيائين، ۽ ان ناصرالدين جو معزالدين نالي هڪ پٽ هو، جو ان وقت بادشاہ وٽ رهندو هو.

سلطان معزالدين بن ناصرالدين بن سلطان غياث‌الدين بلبن

جنهن رات سلطان غياث‌الدين بلبن وفات ڪئي، تنهن رات سندس پٽ ناصرالدين (بغرا خان) بنگال ۾ هو. بادشاهه پنهنجي پوٽي ڪيخسرو کي پنهنجو ولي عهد مقرر ڪري ڇڏيو. پر بادشاهه جو نائب ڪيخسرو سان عداوت رکندو هو. بادشاهه جي مرڻ کان پوءِ هو هڪدم هڪ تجويز سوچي ڪيخسرو وٽ لنگهي ويو ۽ ساڻس همدردي ۽ غمگيني ظاهر ڪندي، هڪ جعلي دستاويز ڏيکاريائين، جنهن ۾ سڀني اميرن اتفاق راءِ سان معزالدين جي هٿ تي بيعت ڪري کيس پنهنجو بادشاهه تسليم ڪيو هو، ۽ ائين به چيائين ته مون کي ته تنهنجي سر جو به خير ڏسڻ ۾ نٿو اچي. جنهن تي ڪيخسرو ڊڄي ويو ۽ پڇيائينس ته "هاڻ ڇا ڪرڻ گهرجي؟" نائب صلاح ڏنيس ته توهان هن ئي وقت ملتان ڏانهن هليا وڃو. ڪيخسرو چيو ته "هينئر ته دروازو به بند هوندو." جنهن تي نائب چيو ته "ڪنجيون مون وٽ آهن ۽ توهان کي دروازي مان لنگهائي وري دروازو بند ڪري ڇڏيندس." ڪيخسرو سندس احسان مڃيو ۽ راتو واهه ملتان ڏانهن ڀڄي ويو.

جڏهن ڪيخسرو شهر کان ٻاهر نڪري ويو، تڏهن نائب معزالدين وٽ ويو ۽ کيس جاڳائي چيائين ته سڀ امير توهان جي بيعت لاءِ تيار آهن. معزالدين جواب ڏنو ته "منهنجو سوٽ، جو ولي عهد آهي، تنهن جو ڇا ٿيو؟ ۽ منهنجي بيعت جو مطلب آخر ڇا آهي؟" تنهن تي نائب سمورو قصو بيان ڪري ٻڌايس. معزالدين سندس شڪريو ادا ڪيو. پوءِ سڀني اميرن ۽ خاص ماڻهن کان راتو واهه بيعت ورتي ويئي ۽ ٻئي صبح جو اعلان ڪيو ويو. ان بعد سڀ عام و خاص بادشاهه جي بيعت ۾ داخل ٿي ويا. معزالدين جي پيءُ کي جڏهن تخت نشينيءَ جي خبر پيئي، تڏهن چيائين ته اهو حق منهنجو آهي ۽ منهنجي زندگيءَ

۾ منهنجو پٽ بادشاهه ٿي نٿو سگهي. پوءِ هن پنهنجو لشڪر جمع ڪيو ۽ وڏي ڪٽڪ سان هندستان ڏانهن روانو ٿيو. هوڏانهن نائب، بادشاهه کي ساڻ ڪري، مقابلي لاءِ نڪتو. ٻنهي لشڪر گنگا نديءَ جي ٻنهي ڪنارن تي ڪڙا جي سامهون ڪڙا (۱) شهر جي ڀرسان اچي خيمه زن ٿيا. لڙائي شروع ٿيڻ تي هئي ته خدا تعاليٰ ناصرالدين جي دل ۾ خيال وڌو ته آخر معزالدين منهنجو پٽ آهي، توڪان پوءِ هو ئي بادشاهه ٿيندو، تنهنڪري ماڻهن جي خونريزيءَ سان ڪهڙو فائدو. هوڏانهن پٽ جي دل ۾ به محبت جوش ۾ آئي ۽ آخر ٻنهي بادشاهه پنهنجي ٻيڙين ۾ ويهي، درياءَ جي وچ ۾ اچي پاڻ ۾ مليا. بادشاهه پنهنجي پيءُ جي پيرن تي ڪري پيو. ناصرالدين کيس اٿاري، گلي لڳائيندي چيو ته "جيڪو منهنجو حق هو، سو مون توکي بخشيو"، ۽ سندس هٿ تي بيعت ڪيائين. هن ملاقات لاءِ شاعرن گهڻئي قصيدا (۲) لکيا آهن. هن ملاقات جو نالو لقاءُ السعدين (۳) رکيو ويو. پوءِ بادشاهه پنهنجي پيءَ کي دهليءَ وٺي ويو. سندس پيءُ

(۱) ڪڙا شهر: هيءُ شهر هندستان ۾ الهٰ آباد جي ضلعي ۾ گنگا نديءَ جي ڪناري تي آهي. — مترجم

(۲) خاص طرح سان امير خسرو جا فارسي شعر، ان موقعي جي خاصيت متعلق قابل ذڪر آهن. (وڌيڪ ڏسو سندس شعر جون ڪي جهلڪون پنڌين صفحي تي.)

(۳) لقاءُ السعدين جي باري ۾ امير خسرو طوطيءِ هند جو هڪ شعر هيٺ ڏجي ٿو، جيڪو هن ئي موقعي تي ڏنو هئائين:

بافت خبر خسرو مشرق پناه ـ ناصر حق وارث اين تخت گاه
که افراد را پسر انبار گشت ـ دين شرف ازوئي به پسر باز گشت
خشم بسر کرد و عام بر کشيد ـ ساخته کين شد و لشکر کشيد
تند چو باد آمد ازان خار خار ـ از پئے گلگشت بسوئے بهار

ڪيس تخت (١) تي ويهاري، سندس سامهون بيهي رهيو.

پوءِ ناصرالدين واپس بنگال هليو ويو ۽ ڪجهه عرصو حڪومت ڪري مري ويو. اتي سندس اولاد به هو، انهيءَ مان سندس هڪ پٽ (اهو ئي) غياث‌الدين بهادر "پورو" هو، جنهن کي سلطان غياث‌الدين تغلق قيد ۾ رکيو هو، پر سلطان محمد تغلق پنهنجي پيءُ جي مرڻ کان پوءِ کيس ڇڏي ڏنو هو. معزالدين ڇهن سالن تائين حڪومت ڪئي. اهو عرصو هن بادشاه لاءِ هر روز عيد ۽ هر رات شب بارات هئي. هيءُ بادشاه تمام سخي ۽ رحمدل هو. جن ماڻهن کيس ڏٺو هو، تن مان ڪن مان منهنجي ملاقات ٿي، جي سندس نهٺائيءَ، انسانيت ۽ سخاوت جي گهڻي تعريف ڪري رهيا هئا. هن جامع مسجد دهليءَ جو هڪ مينار (٢) ٺهرايو آهي؛ جنهن جو مثال سڄيءَ دنيا ۾ مشڪل آهي. عياشيءَ ۽ ڪثرت شراب خوريءَ جي ڪري کيس اڌرنگ جي بيماري ٿي پيئي. طبيبن گهڻيئي علاج ڪيا، پر ڪجهه فرق نه ٿيو.

---

(١) اليٽ صاحب "امتديز ان انڊين هسٽري" صفحي ١٣٣ تي امير خسرو جي هڪ شعر جي انگريزي ترجمي ۾ لکي ٿو:

"*He then seized his son's hand and seated him on the throne, and when he had descended again from it,* **he stood with his hands joined**, *and all were astonished at the scene. The son sat but a short time on the throne when he descended and approached his father. The officers of the State stood on each side, holding trays of jwels in their hands, which they poured upon the heads of two kings, and the ground before them was strawed with rubies, pearls, silver and gold.*"

(٢) هتي ابن بطوطه غلطي ڪئي آهي، جنهن جو سبب آهي: سندس معزالدين سان (محمد غوريءَ) ۽ مٿين معزالدين کي (جيڪو ڪيقباد ڪري سڏيو ويندو هو) هڪ ئي ڪري سمجهڻ. اصل ۾ اهو مينار محمد غوريءَ ٺهرايو هو.

فصل ٽيون

جلال الدين فيروز خلجي

اِئين جڏهن بادشاهه بلڪل بيڪار ٿي پيو، تڏهن سندس نائب جلال الدين فيروز خلجيءَ بغاوت ڪئي، ۽ شهر کان ٻاهر نڪري، قمي حبيشانيءَ جي پرسان جيڪو ڏڙو آهي، تنهن تي وڃي خيما کوڙي ويهي رهيو. معزالدين پنهنجن اميرن کي لڙائيءَ لاءِ موڪليو. جيڪو به امير لڙائيءَ لاءِ ويو ٿي، سو جلال الدين فيروز جي هٿ تي بيعت ڪري، ساڻس ملي ٿي ويو. پوءِ جلال الدين شهر ۾ داخل ٿي، محل کي گهيرو ڪري ويهي رهيو. بادشاهه بک کان مرڻ لڳو. هڪ شخص مون سان ڳالهه ڪئي ته سندس ڀاڙي ۾ هڪ شريف ماڻهوءَ جو گهر هو، جيڪو کيس کاڌو موڪليندو رهندو هو.

آخر لشڪر محل ۾ داخل ٿي، کيس قتل ڪري ڇڏيو — جنهن جو ذڪر اڳتي ڪنداسين. ان کان پوءِ جلال الدين بادشاهه ٿيو. هيءُ بادشاهه وڏو بردبار ۽ عقلمند هوندو هو. ليڪن هن جي بردباري ئي سندس موت جو سبب ٿي پيئي. جڏهن هيءُ مستقل طرح سان بادشاهه ٿي ويو، تڏهن هن پنهنجي نالي تي هڪ محل ٺهرايو، جيڪو بعد ۾ سلطان محمد تغلق پنهنجي نانيءَ عذا بن مهنا کي ڏيئي ڇڏيو هو. هن بادشاهه کي هڪ پٽ هو، جنهن جو نالو هو رڪن الدين، ۽ علاءُالدين نالي هڪ ڀائٽيو پڻ هئس، جيڪو سندس ناٺي به هو، جنهن کي بادشاهه ڪڙا ۽ مانڪ پور جو حاڪم مقرر ڪري ڇڏيو هو. هيءُ علائقو هندستان ۾ تمام گهڻو آباد ۽ زرخيز ليکيو ويندو آهي. هتي ڪڻڪ، چانور ۽ ڪمند جي پيداوار جام ٿيندي آهي. اتي ڪپڙو به تمام قيمتي ٺهندو آهي، ۽ دهليءَ ۾ وڪامڻ لاءِ ايندو آهي. شهر ڪڙا دهليءَ کان ارڙهن منزلون دور آهي.

علاءُالدين جي زال کيس هميشه ستائيندي رهندي هئي، تنهن جي شڪايت هو پنهنجي چاچي سان ڪندو رهندو هو، جنهنڪري پنهنجي زال ۽ مڙس جي دلين ۾ هڪٻئي کان نفرت پيدا ٿي پيئي. علاءُالدين هڪ بهادر، دانشمند ۽ خود حڪومت قائم ڪرڻ جي طاقت رکندڙ جوان هو، پر هن جي مالي حالت تمام خراب هئي. هڪ دفعي هن ديوگڙهه تي حملو ڪيو، جيڪو شهر مالوا جي مرهٽن جي گاديءَ جو هنڌ هو. اتي جو راجا انهن ڏينهن ۾ هندستان جي سڀني راجائن کان وڏو سمجهيو ويندو هو. رستي تان هلندي، علاءُالدين جي گهوڙي جو پير هڪ هنڌ زمين ۾ گهڙي ويو، تہ اتان ٺڙڪي جو آواز نڪتو. انهيءَ هنڌ کوٽائي ڪرائي، تہ اتان بيشمار مال هٿ لڳس، جيڪو سڀجو پنهنجي فوج ۾ ورهائي ڇڏيائين.

پوءِ اتان ديوگڙه ڏانهن روانو ٿيو. اتي جي راجا بنان لڙائيءَ جي آڻ مڃي ۽ گهڻو ئي مال ڏيئي کيس واپس ڪيائين. علاءُالدين واپس ڪڙا ۾ آيو، مگر بادشاه ڏانهن انهيءَ مال مان ڪجهه بہ نہ موڪليائين. درٻارين بادشاه کي گهڻو ڀڙڪايو، جنهن تي بادشاه کيس پاڻ وٽ سڏايو، پر هو سڏ تي بہ نہ ويو. جنهن تي بادشاه خود وڃي کيس وٺي اچڻ جو ارادو ڪيو، جو کيس پنهنجي اولاد وانگر ڪري ڀائيندو هو. بادشاه لشڪر ۽ سفر جو سامان تيار ڪري، ڪڙا ڏانهن روانو ٿيو. هو درياءَ جي ڪناري تي، جتي اڳي معزالدين لٿو هو، ترسي پيو. ٻيڙيءَ ۾ ويهي، پاڻئي ڏانهن وڃڻ لڳو. ٻئي طرف کان علاءُالدين پڻ ٻيڙيءَ ۾ ويهي، کيس ملڻ لاءِ وڌيو. هن پنهنجي نوڪرن کي سمجهائي ڇڏيو هو تہ، جنهن وقت مان بادشاه سان ڀاڪر پائي ملان، تنهن وقت توهان هڪدم کيس ختم ڪري ڇڏجو. ۽ هنن واعدي مطابق ائين ئي ڪيو.

سلطان علاءُالدين محمد شاهہ خلجي

بادشاه جي اوچتي قتل ٿيڻ تي سندس لشڪر جو ڪجهہ

حصو ته علاءُالدين سان ملي ويو ۽ ڪجھه دهليءَ ڏانهن واپس پهچي ويو. اتي اچي هن بادشاه جي پٽ رڪن الدين کي پنهنجو بادشاه ڪيو. جڏهن رڪن الدين انهن کي پاڻ سان وٺي علاءُالدين سان لڙائي ڪرڻ لاءِ وڌيو، تڏهن اهي به علاءُالدين جي لشڪر سان وڃي مليا. رڪن الدين جان بچائي سنڌ ڏانهن ڀڄي ويو. تنهن کان پوءِ علاءُالدين دارالخلافه ۾ داخل ٿيو ۽ ويهه سالن تائين بادشاهي ڪيائين.

علاءُالدين بهترين بادشاهن مان هڪ ڳڻيو ويندو آهي، ۽ هندستان جا باشندا اڄ تائين به سندس تعريف ڪندا آهن. حڪومت جي ڪمن ۾ هو گهڻي دلچسپي وٺندو هو ۽ ڪيترا ئي ڪم پنهنجي سر ڪندو هو. هر روز شين جي اگهن جي پڇا ڪندو هو ۽ محتسب کان اهڙي رپورٽ وٺندو هو. محتسب کي هن ملڪ ۾ "رئيس" چوندا آهن. ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ ڀيري محتسب کان پڇيائين ته گوشت جي مهانگي ٿيڻ جو سبب ڇا آهي؟ هن ٻڌايس ته ڳئن ۽ ٻڪرين تي زڪوات (محصول) ورتي ٿي وڃي. بادشاه انهيءَ ئي ڏينهن کان اهڙي قسم جا محصول معاف ڪري ڇڏيا. نه رڳو ايترو، پر واپارين کي گهرائي، پنهنجي خزاني مان ڪي رپيا ڏنائين ته انهن جون ڳئون ۽ ٻڪريون خريد ڪري، انهن جو گوشت وڪڻي، قيمت خزاني ۾ جمع ڪن. ۽ سندن ڪجھه ڪميشن مقرر ڪري ڇڏيائين. اهڙيءَ طرح سان جيڪو ڪپڙو دولت آباد کان ايندو هو، تنهن جو به مناسب انتظام ڪيائين.

هڪ دفعي اناج سخت مهانگو ٿي ويو هو، ۽ بادشاه يڪدم سرڪاري گدام کولائي ڇڏيا: نتيجو اهو ٿيو، جو اگهه سستو ٿي ويو. بادشاه اناج جو هڪ واجبي اگهه مقرر ڪري ڇڏيو هو، ته انهي مطابق خريد و فروخت ڪئي وڃي. اناج جي واپارين انهيءَ اگهه تي اناج وڪڻڻ کان انڪار ڪيو. بادشاه جواب ۾ پنهنجو گدام کولائي ڇڏيو ۽ ڪين وڪڻڻ کان بالڪل منع ڪري ڇڏيائين.

اهڙيءَ طرح پاڻ ڇهہ مهينا وڪرو ڪندو رهيو. جڏهن ذخيره-اندوزن ڏٺو تہ سندن اناج ڪيڙي لڳڻ ڪري خراب ٿيو ٿئي، تڏهن اهو بادشاهہ کي وچي پيش ڪيائون. بادشاهہ وري ڪين اهڙو اگهہ مقرر ڪري ڏنو، جيڪو اڳي ڪان بہ سستو هو، جو لاچار ڪين قبول ڪرڻو پيو.

هيءَ بادشاهہ نہ تہ جمعي ڏينهن سواريءَ تي ٻاهر نڪرندو هو، نہ عيد جي ڏينهن، ۽ نہ ٻي وري ڪهڙي ٻئي اهڙي ڏينهن. ان جو سبب اهو بيان ڪيو ٿو وڃي تہ هن کي هڪ سليمان نالي ڀائٽيو هوندو هو، جنهن سان هن (علاءُالدين) کي تمام گهڻي محبت هوندي هئي. هڪ ڏينهن بادشاهہ شڪار تي ويو تہ هن کي بہ ساڻ وٺي ويو. سليمان ارادو ڪيو تہ مان بہ بادشاهہ سان اهڙو ئي سلوڪ ڪريان، جهڙو هن پنهنجي چاچي جلال الدين سان ڪيو هو. جڏهن ناشتي ڪرڻ لاءِ هڪ جاءِ تي لٿا، تڏهن سليمان بادشاهہ کي اهڙو تير ڪشي هنيو، جو لڳڻ سان بادشاهہ اونڌو ٿي وڃي ڪريو. سندس غلامن مان ڪنهن هن تي ڍال رکي ڇڏي. سليمان پرسان آيو تہ بادشاهہ کي صفا ختم ڪري ڇڏي، پر غلامن ٻڌايس تہ هو مري چڪو آهي. سندن ڳالهہ سچي سمجهي، سليمان دارالخلافہ ڏانهن راهي ٿيو، ۽ حرم ۾ هليو ويو.

هوڏانهن بادشاهہ هوش ۾ اچي ويو. سڄو لشڪر اچي اتي گڏ ٿيو. آخر سندس ڀائٽيو جيڪو ڀڄي ويو هو، تنهن کي گرفتار ڪري، هن وٽ وٺي آيا. علاءُالدين ڪيس اتي ئي قتل ڪرائي ڇڏيو. انهيءَ واقعي کان پوءِ هو ڪڏهن بہ سوار ٿي ٻاهر نہ نڪتو. بادشاهہ جا پنج پٽ هئا — خضر خان، شادي خان، ابوبڪر خان، مبارڪ خان (جنهن جو پيو نالو قطب‌الدين خان هو) ۽ شهاب الدين. انهن مان قطب الدين کي بادشاهہ ڪم عقل، بدنصيب ۽ بيڪار ڪري سمجهندو هو. هن جي ٻين ڀائرن کي وڏا وڏا عهدا، علم ۽ طبل عطا ٿيل هئا، پر هن (قطب‌الدين) کي ڪجهہ بہ نہ ڏنو ويو هو. هڪ ڏينهن بادشاهہ ڪيس چيو تہ مون کي

اها تعظيم ۽ اهي مرتبا توکي به ڏيڻا پيا، جيڪي تنهنجي پيءُ
ڀائرن کي ڏنا اٿم. تنهن تي قطب الدين جواب ڏنس ته مون کي
منهنجو خدا ڏيندو. هن جواب تي بادشاه خوفزده ٿي ويو ۽ کانئس
وڌيڪ ناراض ٿي پيو.

هن واقعي کان پوءِ بادشاه بيمار ٿي پيو. سندس وڏي
راڻي خضر خان جي ماءُ هئي، جنهن جو نالو هو ماهڪ. ان راڻيءَ
جو سنجر (١) نالي هڪ ڀاءُ هو، جنهن کان قسم ورتو هئائين
ته بادشاه جي مرڻ کان پوءِ هو سندس پٽ خضر خان کي حڪومت
وٺي ڏيڻ ۾ مدد ڪندو. اها خبر بادشاهه جي هڪ نائب کي
پهتي، جنهن کي الفي ڪري چوندا هئا ـــ ڇو ته بادشاهه کيس
هڪ هزار دينار ڏيئي خريد ڪيو هو. هن اها خبر وڃي بادشاهه
کي پهچائي، ته هن قسم جو واعدو ٿيو آهي. بادشاهه يڪدم
پنهنجن خاص ماڻهن کي حڪم ڏنو ته جڏهن سنجر مون وٽ
اچي ۽ مان کيس خلعت ڏيان، جيڪا اچا هو پهرڻ شروع ڪري،
ته توهان سندس مشڪون ٻڌي، کيس زمين تي ڪيرائي، ساڙي
ڇڏجو. حڪم جي بجا آوري ڪئي وئي.

ان ڏينهن خضر خان سندپت (٢) ڏانهن شهيدن جي زيارت

(١) سنجر: سندس خطاب الپ خان هو: الپ خان، الغ خان (بادشاهه
جو ڀاءُ)، ظفر خان ۽ نصرت خان بادشاهه جي سلطنت جا چار رڪن هئا،
جن کي چار يار به ڪري چوندا هئا. — مترجم

(٢) سندپت: اسان جي خيال موجب ابن بطوطه جو اشارو سوني پٽ ڏانهن
آهي، جيڪو موجوده شهر دهليءَ کان اٺاويهه ميل پري لاهور جي پراڻي
رستي تي آهي. ڪنهن زماني ۾ جمنا ندي شهر جي ڪوٽ هيٺان وهندي
هئي. هن وقت ان جي پيٽ کي ٻيو نالو ڪري سڏيندا اهن. هيءُ شهر
تمام پراڻو آهي ۽ چون ٿا ته يڌشٽر راجا دريوڌن کان جيڪي پنج پٽ
گهريا هئا، تن ۾ هيءَ به هڪ پٽ هو، ۽ ائين به چيو وڃي ٿو ته هيءُ
شهر راجا سوني، "جيڪو ارجن جي تيرهينءَ پيڙهيءَ مان هو"، تنهن ٻڌايو
هو. موجوده شهر جي ايراضي هڪ ميل کن ٿيندي، جنهن ۾ اٽڪل
چوڏهن يا پندرهن هزار کن ماڻهو رهن ٿا. — مترجم

لاءِ ويو هو. هي جڳهه دهليءَ کان هڪ منزل پري آهي. خضر خان اها ڳالهه ٻڌي ته پيرين اگهاڙو وڃي زيارت ڪندو ۽ پنهنجي پيءُ جي صحت يابيءَ لاءِ وڃي دعا گهرندو. جڏهن هن کي اها خبر پهتي ته سندس پيءُ هن جي ماءُ کي قتل ڪرائي ڇڏيو آهي، تڏهن پنهنجو گريبان قاڙي ڇڏيائين. هندستانين ۾ اها رسم آهي ته جڏهن ڪو سندن عزيز مرندو آهي، ته پنهنجو گريبان قاڙي ڇڏيندا آهن. بادشاهه کي جڏهن اها خبر پيئي، تڏهن ڏاڍي ڪاوڙ لڳيس. خضر خان جڏهن هن وٽ ويو، تڏهن مٿس ڏاڍو ناراض ٿيو ۽ کيس لعنت ملامت ڪري حڪم ڪيائين ته هن جا هٿ پير ٻڌي، کيس ملڪ نائب (ملڪ ڪافور يعني الفي خان) جي حوالي ڪيو وڃي: جنهن کي حڪم ڪيائين ته هن کي ڳاليور (گواليار) جي قلعي ۾ وڃي قيد ۾ رکي.

هيءُ قلعو هندن جي رياستن جي وچ ۾ آهي ۽ دهليءَ کان ڏهه منزلون پري آهي. هيءُ هڪ نهايت مضبوط قلعو ڪري سمجهيو ويندو آهي. مان به هن قلعي ۾ ڪجهه عرصو رهيو آهيان. خضر خان کي هت آڻي، ڪوتوال ۽ قلعي جي محافظن جي سپرد ڪيو ويو، ۽ قلعي جي عملدارن کي چيو ويو ته توهان هن کي بادشاه جو پٽ ڪري نه سمجهجو، بلڪ هن جي اهڙيءَ طرح چوڪسي ڪجو، جهڙي بادشاهه جي سخت دشمن جي ڪئي ويندي آهي. ان کان پوءِ بادشاهه جي بيماري وڌندي ويئي. آخر بادشاه حڪم ڪيو ته خضر خان کي گهرائي ونو ته کيس ولي عهد مقرر ڪريان. نائب چيو ته حاضر، کيس جلد گهرائي ٿا وٺون. پر جاڻي واڻي گهرائڻ ۾ دير ڪيائين. بادشاهه جي وري پڇا ڪرڻ تي کيس چيو ويو ته اجهو آيو ڪي آيو. پر ايتري ۾ بادشاهه مري ويو.

سلطان شهاب الدين

جڏهن علاءُ الدين مري ويو، تڏهن ملڪ نائب (الفي) سندس ننڍي پٽ شهاب الدين کي تخت تي ويهاريو ۽

ماڻهن ڪان ان جي بيعت ڪرائي ڇڏيائين. هيئر ملڪ جو سڄو ڪاروبار ملڪ نائب جي هٿ ۾ رهيو. هن شادي خان ۽ ابوبڪر خان ڄڻن اکيون ڪيرائي، کين گواليار جي قلعي ۾ موڪلي ڏنو. خضر خان لاءِ حڪم ڪيائين ته هن کي به انڌو ڪيو وڃي. قطب الدين کي به قيد ڪيائين، پر سندس اکيون ڪونه ڪيرايائين. سلطان علاءُ الدين جي خاص غلامن مان بشير ۽ مبشر نالي ٻه غلام هوندا هئا. انهن کي بادشاهه بيگم، جيڪا سلطان معزالدين جي ڌيءُ هئي، هيءُ پيغام موڪليو ته ملڪ نائب الفيءَ جيڪو ملوڪ منهنجي پٽن سان ڪيو آهي، سو توهان ڇائو ڏٺا، هيئر هو قطب الدين کي به قتل ڪرڻ ٿو چاهي. غلامن جواب ۾ چوائي موڪليس ته اسان جيڪي ڪرڻ وارا آهيون، سو توکي سگهو ئي معلوم ٿيندو.

هنن جي عادت هئي ته هو رات جو نائب وٽ رهندا هئا ۽ کين نائب وٽ هٿيارن سان اچڻ جي پڻ اجازت مليل هوندي هئي. ان رات به هو اهڙيءَ طرح سان آيا. نائب ان رات ڪاٺ جي بالاخاني ۾ ويٺو هو. هيءُ بالاخانو سڀ ڪان مٿين ڇت تي هو ـــ جنهن کي هن ملڪ ۾ خرمق ڪري چوندا آهن. نائب هڪ غلام ڪان تلوار ورتي، اها اونڌي پاسيري ڪري، ڏسي، وري کيس موٽائي ڏني. ان وقت يڪدم انهن مان هڪ تلوار جو وار ڪيو ۽ پوءِ ٻئي به تلوار هلائي. ٿوري دير بعد، ٻيئي هن جو سر قطب الدين وٽ قيدخاني ۾ کڻي آيا ۽ اچي اڳيان ڦٽي ڪيائونس. پوءِ قطب الدين کي ٻاهر ڪڍي آيا. قطب الدين ڪجهه ڏينهن تائين پنهنجي ڀاءُ شهاب الدين جو نائب ٿي ڪم ڪندو رهيو، پر آخر کيس تخت تان لاهي، پاڻ بادشاه ٿي ويٺو.

سلطان قطب الدين

قطب الدين تخت تي ويهڻ سان شهاب الدين جون آڱريون وڍائي، هن کي به ٻين ڀائرن ڏانهن گواليار جي قلعي ڏانهن موڪلي

ڏنو، ۽ پاڻ دولت آباد ڏانهن هليو ويو. دولت آباد دهليءَ کان چاليهن ڏينهن جي پنڌ تي آهي، ۽ سڄي رستي جي ٻنهي پاسي قسم قسم جا ڊگها وڻ سڌين قطارن ۾ اهڙيءَ طرح لڳل آهن، جو اتان لنگهندي ائين پيو ڀانئجي، ڄڻ ته ڪنهن باغ جي وچ مان پيو لنگهجي. هر هڪ ميل تي ٽپال جي هرڪارن جون ٽي چوڪيون آهن، جنهن جو اسين مٿي بيان ڪري آيا آهيون. هر چونڪيءَ تي مسافرن جي ضرورت جي هر شيءِ موجود ملي سگهي ٿي، ڄڻ ته هو بازار مان پيا ويندا آهن. اهڙيءَ طرح سان هيءُ رستو تلنگانا ۽ معبر جي ملڪ تائين هليو ٿو وڃي، جو دهليءَ کان ڇهن مهينن جو پنڌ آهي. هر هڪ منزل تي بادشاهي محل ۽ مسافرن لاءِ سراءِ آهي. مسافرن کي رستي لاءِ سيڌي وغيره کڻڻ جي ڪابه ضرورت ڪانه ٿي پوي.

سلطان قطب‌الدين رستي ۾ ئي هو، ته ڪن اميرن سندس خلاف بغاوت ڪرڻ جو ارادو ڪيو ۽ سندس ڏهن سالن جي عمر جي ڀائٽي کي، "جيڪو خضر خان جو پٽ هو"، تخت تي ويهارڻ چاهيائون. قطب‌الدين پنهنجي ڀائٽي کي پيرن کان جهلي، سندس مٿو زور سان پٿر تي هڻي، سندس مغز پچي، کيس ماري وڌو، ۽ پنهنجي هڪ امير کي، "جنهن جو نالو ملڪ شاه هو"، گواليار ڏانهن موڪليائين ۽ کيس حڪم ڏنائين ته ڇوڪري جي پيءُ ۽ سندس ٻين چاچن کي قتل ڪري ڇڏي. قاضي زين‌الدين مبارڪ، گواليار جي قاضيءَ، مون کي ٻڌايو هو ته جنهن ڏينهن ملڪ شاه قلعي ۾ پهتو، ان وقت مان خضر خان وٽ ويٺو هوس. ملڪ شاه جي اچڻ جي خبر پئي، سندس رنگ اڏامي ويو. ملڪ شاه جڏهن خضر خان وٽ آيو، تڏهن پڇيائينس ته ڪيئن آيو آهين؟ جنهن تي امير جواب ڏنس ته آخوند عالم، ڪنهن ضروري ڪم سان آيو آهيان. جنهن تي خضر خان وري به پڇيس ته منهنجي جان جو خير ته آهي؟ امير چيو ته هائو. پوءِ هن ڪوتوال کي گهرايو ۽ قلعي جي عملدارن "جيڪي

ٿي سؤ شخص هئا“، مون کي ٻ ٻين شاهدن کي گهرائي، سيني جي روبرو بادشاهہ جو حڪم پڙهايائين۔

هو ڀيريائين شهاب الدين وٽ آيا ۽ هن کي اچي ماريائون. هن ڪنهن قسم جو ڏپ يا بيقراري ظاهر نہ ڪئي. پوءِ ابوبڪر ۽ شادي خان جا سر جدا ڪيا ويا، پر جڏهن خضر خان جو وارو آيو، تڏهن هو وٺي رڙيون ۽ واڪا ڪرڻ لڳو. هن جي ماءُ بہ هن سان گڏ هئي، جنهن کي گهر ۾ بند ڪيو ويو. پوءِ خضر خان کي ماري، انهن سيني جا لاش بنان ڪنهن ڪفن دفن جي هڪ گڏ کوٽي ان ۾ پوري ڇڏيائون. ڪيترن ئي سالن کان پوءِ ڪين اتان ڪڍي، سندن خانداني مقبري ۾ دفن ڪيو ويو. خضرخان جي ماءُ دير تائين زنده رهي، جو سون ڪيس ٧٢٨هہ ۾ مڪي معظم ۾ ڏٺو هو.

گواليار جو قلعو هڪ جبل جي چوٽيءَ تي اهڙيءَ طرح ٺهيل آهي، جو چوڻ نہ پٿر کي تراشي ٺاهيو ويو آهي. ان جي آس پاس ايڏو بلند جبل ٻيو ڪوبہ ڪونهي. قلعي جي اندر پاڻيءَ جو هڪ تلاءُ ۽ ويهارو کن کوہ آهن. هر هڪ کوہ تي پناہ جي ديوار آهي، جنهن تي منجنيق ۽ عرادہ رکيل آهن. قلعي جي چاڙهيءَ جو رستو ايترو تہ ڪشادو آهي، جو هڪ هاٿي آسانيءَ سان اچي وڃي سگهي ٿو. قلعي جي دروازي تي پٿر جو تراشيل هاٿيءَ جو هڪ مجسمو فيلبان سميت ٺهيل موجود آهي، جيڪو پري کان جنسي هاٿي پيو لڳي. قلعي جي هيٺان وري شهر آباد آهي، جيڪو تمام خوبصورتيءَ سان اڏيل آهي. سڀ عمارتون ۽ مسجدون سفيد پٿر جون ٺهيل آهن. دروازن کان سواءِ ڪاٺ ڪٿي بہ استعمال ڪيل نہ آهي. رعيت گهڻو ڪري هندو آهي. اتي بادشاہ جي طرفان ڇهہ سؤ سوار رهندا آهن، جيڪي گهڻو ڪري لڙائيءَ ۾ مشغول رهندا آهن، ڇو تہ هي قلعو هندن جي رياستن جي بلڪل وچ ۾ آهي.

جڏهن قطب الدين پنهنجي سيني ڀائرن کي مارائي ڇڏيو ۽ سندس حريفن مان ڪو بہ باقي نہ رهيو، تڏهن خدا تعاليٰ وري هن تي هڪ قاتل مقرر ڪري ڇڏيو، جو سندس نهايت دادلو

امير ڪبير هو. آخر انهيءَ امير قطب‌الدين کي قتل ڪري ڇڏيو، جنهن کي وري خداتعاليٰ سلطان تغلق جي هٿان قتل ڪري ڇڏايو. هيٺئر تفصيل سان اُن قاتل امير ڪبير جو بيان ٿا ڪريون.

سلطان خسرو خان ناصرالدين جو بيان

خسرو خان (۱) قطب الدين جي اميرن مان هڪ وڏو بهادر ۽ خوبصورت جوان هوندو هو. چنديري ۽ معبر وارو ملڪ هن ئي فتح ڪيو هو. هي ملڪ هندستان ۾ نهايت سرسبز ۽ آباد ليکيو ويندو آهي ۽ دهليءَ کان ڇهن مهينن جي پنڌ تي آهي. قطب‌الدين خسرو ملڪ سان تمام گهڻي محبت رکندو هو.

قطب الدين جو استاد قاضي خان (۲) صدر جهان امراءِ عظيم‌الشان مان هڪ هوندو هو، جنهن کي ڪليد داريءَ جو عهدو به مليل هو، يعني ته بادشاهي محل جي ڪنجي هن وٽ رهندي هئي. هن جي ڊيوٽي هوندي هئي ته هو رات جو بادشاهي محل جي دروازي تي رهندو هو، ۽ هڪ هزار ماڻهو سندس زيردستيءَ ۾ ڪم ڪندا هئا. هر رات ادائي ادائي سؤ ماڻهو پهري تي رهندا هئا. ٻاهرئين دروازي کان اندرئين دروازي تائين اهي پهريدار رستي جي ٻنهي پاسي قطار ٻڌي، هٿيارن سان بيٺا هوندا هئا. تنهنڪري جڏهن ڪوبه ماڻهو محل جي اندر ايندو هو، ته هن کي انهن قطارن جي وچ مان لنگهڻو پوندو هو. انهن پهريدارن کي ”نوبت وارا“ به ڪري چوندا هئا. انهن جي مٿان آفيسر ۽ منشي هوندا هئا، جيڪي گشت ڪندا رهندا هئا، ۽ سندن حاضري

---

(۱) خسرو خان: هي اصل گجرات جو باشندو هو. ڪن تاريخ نويسن سندس ذات پروار لکي آهي ۽ ائين به لکيو آهي ته هيءَ هڪ گهٽ ذات ٿيندي آهي. بداوني هن کي براؤ تو لکي، پوءِ هو مسلمان ٿيو هو ۽ سندس نالو حسن هو. — مترجم

(۲) قاضي خان صدر جهان: مولانا ضياءالدين بن مولانا شهاب‌الدين خطاط جو اهو لقب هوندو هو. هن بادشاه کي خوش نويسي سيکاري هئي ۽ ڪليد داريءَ جي عهدي تي مامور هو. — مترجم

ٻہ وٺندا هئا تہ ڪو غير حاضر نہ هجي. رات وارا جڏهن پهرو ڏيئي بس ڪندا هئا، تڏهن ڏينهن وارا سندن جاءِ تي پهري لاءِ اچي بيهي ويندا هئا.

قاضي خان خسرو ملڪ کان تمام گهڻي نفرت ڪندو هو، ڇو تہ هو اصل ۾ هڪ هندو هو ۽ هندن جي تمام گهڻي ٻامخاطري ڪندو هو. تنهنڪري قاضي خان هن کان ناراض رهندو هو. هر موقعي تي قاضي خان بادشاه کي عرض ڪندو رهيو تہ هن کان خبردار رهڻ گهرجي، پر بادشاه ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيندو هوس. ڪڏهن هيئن چئي ٽاري ڇڏيندو هوس، تہ اهڙيون ڳالهيون کي ڇڏي ڏي. ڇاڪاڻ تہ خدا تعاليٰ هن لاءِ اهڙا قضا مقرر ڪري ڇڏي هئي تہ هن جي هٿان قتل ڪيو وڃي، تنهنڪري ئي بادشاه اهڙي بي رخي اختيار ڪندو رهيو.

هڪ ڏينهن خسرو خان بادشاه کي چيو تہ ڪي هندو مسلمان ٿيڻ ٿا چاهين. ان وقت اهو دستور هوندو هو تہ جيڪڏهن ڪو هندو (١) مسلمان ٿيڻ چاهيندو هو، تہ هو پهريائين بادشاه

---

(١) بادشاه جي هن طرح قتل جي واقعي جو بيان سواءِ ابن بطوطہ جي ٻئي ڪنهن بہ مورخ ڪونہ لکيو آهي. بلڪ اصل حقيقت هن ريت هئي تہ خسرو خان کي بادشاه نائب مقرر ڪري، چنديري ۽ معبر فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو، تڏهن اميرن کي سندس سرداري ناگوار لڳي؛ تنهنڪري هن کي هميشہ منجهائڻ ڊپ رهندو هو. هڪ دفعي بادشاه کي عرض ڪيائين تہ ”مون کي اجازت ملي تہ پنهنجي قوم جا ڪجهہ ماڻهو گهرائي وٺان.“ ان بهاني سان هن چاليهہ هزار گجراتي لشڪر ۾ ڀرتي ڪيا. هڪ ڏينهن بادشاه کي عرض ڪيائين تہ مان گهڻو ڪري رات جو توهان جي خدمت ۾ ٿو رهان ۽ ڏينهن جو گهڻي ڪم ڪاريون آهن، تنهنڪري منهنجا وطني ماڻهو شڪايت ٿا ڪن تہ ڪين ملي نٿو سگهان. بادشاه چيس تہ پنهنجي دوستن کي پلي رات جو هتي ئي گهرائيندو ڪر. اهڙيءَ طرح محل جي ننڍي دروازي جي ڪنجي بہ هن کي ڏيئي ڇڏيائين. اهو ئي سبب هو، جو هو ڪن بدمعاش ۽ اواره قسم جي ماڻهن کي گهرائي، بادشاه ۽ پاڻ کي وندرائيندو رهندو هو. ۽ آخر بادشاه جو ڪم ختم ڪرائي ڇڏيائين. — مترجم

کي سلام ڪرڻ لاءِ حاضر ٿيندو هو ۽ بادشاه جي طرفان کيس خلعت ۽ سونا ڪنگڻ انعام ۾ ملندا هئا. بادشاهه خسرو خان کي چيو ته ”انهن هندن کي اندر وڃڻ ڏي.“ جنهن تي خسرو ملڪ عرض ڪيو ته ”هو رات جو اچڻ ٿا گهرن، ڇو ته ڏينهن جو پنهنجي عزيزن ۽ مذهب وارن کان کين شرم ٿو اچي.“ بادشاه چيو ته ”ڀلي رات جو ئي کين وڃڻ ڏيو.“ خسرو ملڪ سٺا سٺا بهادر هندو چونڊي هن ڪم لاءِ رکيا هئا، جن ۾ سندس ڀاءُ خان خانان پڻ هڪ هو.

گرميءَ جي موسم هئي، بادشاه سڀ کان مٿئين ڇت تي هو. ان وقت بادشاه وٽ سواءِ ڪن ٿورن غلامن جي ٻيو ڪوبه موجود ڪونه هو. اهي هندو جڏهن ڇٺن دروازن کان لنگهي، پنجين دروازي تي پهتا، ته انهن کي هٿيارن سان ڏٺي، قاضي خان کي شڪ پيدا ٿيو. هن کين روڪيندي چيو ته ”ترسو، جيستائين ماڻ آخوند عالم (بادشاه) کان اجازت وٺي اچان.“ جنهن تي يڪدم انهن حملو ڪري، قاضي خان کي ماري وڌو. گوڙ گهمسان تي بادشاه پڇيو ته ”اهو سڀ ڇا ٿي رهيو آهي؟“ ايتري ۾ خسرو خان بادشاه ڏانهن ڀڄندي چيو، ته ”هو هندو اچي رهيا آهن ۽ قاضي خان کين روڪيو، تنهنڪري ڪجهه تڪرار ٿي پيو آهي.“ هي ٻڌي، بادشاه خوفزده ٿي، محل ڏانهن ڀڳو، پر دروازو بند هو. هن دروازو کڙڪايو، پر اوچتو پٺيان خسرو ملڪ اچي جهليس. بادشاه زبردست هو، تنهن ڪري کيس دسيو ۽ مٿان چڙهي ويٺس. ايتري ۾ هندو اچي ويا. خسرو خان رڙ ڪري ٻڌايڻ ته بادشاه مون کي هيٺان دسيو ويٺو آهي. ڪا واهر ڪريو. هنن يڪدم بادشاه کي قتل ڪري وڌو، ۽ سندس سر ڪپي، ڪٽي اڱڻ ۾ ڦٽو ڪيو.

هن ڪم کان پوءِ خسرو خان يڪدم اميرن ۽ آفيسرن کي گهرايو. انهن کي هن واقعي جي ڪابه خبر ڪانه هئي. تنهنڪري هو جيئن اندر آيا تيئن خسرو خان کي تخت تي ويٺل

ڏنائون. انهن سڀني سندس بيعت ڪئي ۽ صبح تائين اتي ئي ترسيا. صبح ٿيڻ سان هن پڙهو ڏياريو، ۽ دارالخلافه کان ٻاهر جيڪي به امير هئا، تن جي نالي پروانا ۽ قيمتي خلعتون روانيون ڪيائين. سڀني سندس اطاعت مڃي، مگر ديپال پور (۱) جي حاڪم تغلق شاه سندس خلعت کي ڦاڙي، پٽ تي ڦٽي ڪري، ان جي مٿان چڙهي ويهي رهيو. خسرو خان پنهنجي ڀاءُ خان خانان کي هن تي چاڙهي موڪليو؛ جنهن کي تغلق شاه شڪست ڏيئي ڀڄائي ڪڍيو.

خسرو ملڪ جڏهن بادشاه ٿيو تڏهن هندن کي وڏا وڏا عهدا ڏنائين ۽ حڪم ڪيائين ته سڄي ملڪ ۾ ڪوبه ڳئون نه ڪهي. هندو ڳئون کي مارڻ ناجائز سمجهندا هئا ۽ جيڪڏهن ڪو ڳئون ڪهندو هو ته ان کي سزا طور انهيءَ ڳئون جي کل ۾ سبارائي، ساڙي ڇڏيندا هئا. هي ماڻهو ڳئون جي تمام گهڻي عزت ڪندا هئا ۽ ان جو پيشاب ثواب لاءِ يا دوا طور استعمال ڪندا هئا. ازانسواءِ ان جي پاڻخاني سان پنهنجي گهرن کي ليپو پوچ ڏيندا آهن. خسرو خان چاهيو ٿي ته مسلمان به ائين ڪن. تنهنڪري اُهي ڪانئس نفرت ڪرڻ لڳا ۽ سڀني گڏجي تغلق جي طرفداري ڪئي. اهڙيءَ طرح سندس دور حڪومت وڌيڪ هلي نه سگهيو — جنهن جو هيٺ بيان ٿا ڪريون.

---

(۱) ديپال پور: پاڪستان ۾ مانٽگمريءَ جي ضلعي ۾ پاڪ پتن کان ۲۸ ميل اوڀر طرف، اوڪاڙا جي اسٽيشن کان ۱۷ ميل ڏکڻ طرف هي شهر موجود آهي، ۽ چڱو مشهور آهي. جنرل ڪننگهام جي تحقيقات موجب، هي شهر اصل ۾ راجا ديوپال آباد ڪيو هو، پر اهو معلوم ٿي نٿو سگهي ته اهو راجا ڪهڙي وقت جو حڪمران هو.

فصل چوٿون

سلطان غياث‌الدين تغلق شاهه

شيخ امام صالح عالم عامل عابد رڪن‌الدين بن شيخ صالح شمس‌الدين ابي عبدالله ابن ولي امام عالم عابد بهاءالدين زڪريا قرشي (قريشي) ملتانيءَ سون کي ٻڌايو تہ تغلق اصل قرونہ (۱) ترڪن جي قوم مان هو. هن قوم جا ماڻهو ترڪستان ۽ سنڌ جي وچ وارن جبلن ۾ رهندا آهن. تغلق هڪ تمام مفلس ماڻهو هو، ۽ پهرياڻين جڏهن سنڌ ۾ آيو، تڏهن هڪ سوداگر وٽ مال چارپندو هو. هيءُ سلطان علاءُ الدين جي وقت جي ڳالهہ آهي. انهن ڏينهن بادشاه جو ڀاءُ اولو خان (الغ خان) سنڌ جو حاڪم هو. تغلق آخر اچي سندس نوڪريءَ ۾ داخل ٿيو. پهرياڻين پيادن جي لشڪر ۾ ڀرتي ٿيو، پر پوءِ جڏهن الغ خان کي سندس بهادريءَ ۽ شرافت جي خبر پيئي، تڏهن کيس ترقي ڏيئي سوارن ۾ داخل ڪيائين. ترقي ڪندي، هو آفيسر ٿيو. ان کان پوءِ هن کي مير آخور (طبيلن جو داروغو) ڪيو ويو ۽ آخرڪار وڃي امراء عظيم‌الشان مان هڪ ٿيو.

سون ملتان ۾ تغلق جي ٺهرايل مسجد ۾ هڪ ڪتبو لکيل پڙهيو آهي، جنهن ۾ لکيل آهي تہ ”هن اڻتيهہ دفعا تاتارين (منگولن) سان وڙهي، کين شڪست ڏيئي، ”ملڪ غازيءَ“ جو خطاب حاصل ڪيو هو.“ آخر سلطان قطب‌الدين هن کي ديبال پور جو حاڪم مقرر ڪيو ۽ سندس پٽ جونا خان کي ميرآخور

---

(۱) قرونہ: مارڪوپولو جي لکڻ موجب قرونہ انهن ماڻهن کي چيو ويندو هو، جن جا پيءُ تاتاري ۽ مائرون هندستاني هجن. انهن ماڻهن جو گذران، قرمار ۽ راه زنيءَ تي آهي.

جو عهدو ڏنائين. خسرو خان به سندن اهڙي عهدا قائم رکيا.
جڏهن تغلق خسرو خان جي خلاف بغاوت ڪرڻ جو ارادو ڪيو
تنهن وقت هن وٽ رڳو ٽي سو ڪن سپاهي هئا، جن تي هن کي
پورو ڀروسو هوندو هو. هن ڪشلو خان کي لکيو، جو ان وقت
ملتان جو حاڪم هو، ته منهنجي هن ڪم ۾ ضرور مدد ڪر ۽
پنهنجي پياري بادشاه جي خون جو بدلو وٺ. ڪشلو خان جواب
موڪليس ته جيڪڏهن منهنجو پٽ خسرو خان وٽ نه هجي ها
ته مان هر صورت ۾ تنهنجي مدد ڪريان ها. ملڪ غازي
غياث الدين تغلق تنهن تي يڪدم پنهنجي پٽ جونا خان کي
لکيو ته منهنجو ارادو هي آهي، تنهنڪري ڪيئن به ڪري تون
ڪشلو خان جي پٽ کي ساڻ ڪري نڪري، مون وٽ
هليو اچ.

جونا خان سوچيندو رهيو ته ڪهڙي تجويز ڪجي. آخر
کيس موقعو ملي ويو. هڪ ڏينهن خسرو خان کيس چيو ته
گهوڙا تمام ڏٻرا ٿي پيا آهن ۽ وڃن ٿا بدن تي گوشت چاڙهيندا،
تنهنڪري هنن کان ڪم وٺ. اهڙيءَ طرح سان جونا خان هر
روز انهن کي گهمائڻ وٺي ويندو هو. هو ڪڏهن ڪلاڪ ۾
واپس موٽندو هو ته ڪڏهن ٻه ٽي ڪلاڪ به لڳي ويندا هئس.
هڪ ڏينهن ظهر جي وقت تائين ڪونه موٽيو. مانيءَ جو وقت
ٿي ويو. بادشاه حڪم ڏنو ته هن جي خبر ورتي وڃي. ماڻهو
هن جي تلاش ڪري موٽي آيا ۽ اچي ٻڌايائون ته اسان کي معلوم
ٿيو آهي ته ڪشلو خان جي پٽ سوڌو پنهنجي پيءُ ڏانهن ڀڄي
ويو آهي.

هوڏانهن تغلق پٽ جي پهچندي ئي بغاوت جو اعلان ڪري
ڇڏيو ۽ ڪشلو خان جو لشڪر گهرائڻ شروع ڪري ڏنائين.
خسرو خان پنهنجي ڀاءُ خان خانان کي هن سان لڙائيءَ لاءِ چاڙهي
موڪليو، پر هو شڪست کائي موٽي آيو ۽ سندس سڀ ساٿي
مارجي ويا. هن لڙائيءَ سان تغلق کي تمام گهڻو خزانو ۽ پيو

مال هٿ لڳو. تغلق دهليءَ ڏانهن وڌڻ لڳو، هوڏانهن خسروخان پنهنجو لشڪر ساڻ ڪري مقابلي لاءِ شهر کان ٻاهر نڪتو ۽ اچي (١) آصيا آباد (آسيا آباد) جي جاءِ تي خيمه زن ٿيو. هن ڌل کولي خزانو لٽايو، لشڪر کي ڪوٺين جون ڪوٺيون رپين سان پريل بخشش طور ڏنائين. هندو جيڪي خسروخان جي لشڪر ۾ هئا تن اهڙي ته بهادريءَ ۽ همت سان مقابلو ڪيو، جو تغلق جو لشڪر پٺتي ويو ۽ سندن سڄو سامان لٽجي ويو. تغلق ٻيا ڪيو، جو انهن پنهنجن ٽن سو جانباز سپاهين کي گڏ ڪري چيائين ته هينئر اسان جي پٺڻ جي ڪابه جاءِ ڪانه آهي، تنهنڪري وارو ڪريو. ان وقت خسرو خان لٽ مار ۾ مشغول هو ۽ ان وٽ تمام ٿورا ماڻهو وڃي رهيا هئا. تغلق پنهنجي ماڻهن کي وٺي يڪدم اچي هن تي حملو ڪيو.

هندستان جي بادشاه جي جاءِ سندس ڇٽ جي وسيلي سڃاڻي سگهبي. مصر ۾ ڇٽ کي طير يا قبه چوندا آهن ۽ بادشاه رڳو عيد جي ڏينهن مٿي تي رکندا آهن. پر چين ۽ هندستان ۾ بادشاهه سفر ۾ هجڻ يا وطن ۾، ڇٽ ضرور هوندو اٿن. جڏهن تغلق بادشاهه تي حملو ڪيو، تڏهن تمام سخت لڙائي لڳي، جنهن ۾ بادشاهه جو لشڪر پٺتي ويو ۽ سندس هڪ ساٿي به هن سان نه رهيو. بادشاهه پنهنجي گهوڙي تان لهي پيو ۽ هٿيار ۽ ڪپڙا ڦٽا ڪيائين. پوءِ ٻيا ڪيائين، جو پنهنجي مٿي جا وار کولي ڪٽي پوٺتي ڇڏيائين، جيئن هندستان جا فقير ڪندا آهن، ۽ پٺتي وڃي هڪ باغ ۾ لڪو.

سڀ ماڻهو اچي تغلق وٽ گڏ ٿيا، جن سان گڏجي هو شهر ۾ آيو. ڪوتوال شهر جون ڪنجيون اچي سندس حوالي ڪيون. پوءِ هو محل ۾ ويو ۽ ان جي هڪ ڪنڊ ۾ وڃي ويٺو.

(١) آسياباد - هن جڳهه جو پورو پتو پئجي نٿو سگهي، پر هيءَ جڳهه اسان جي گمان موجب ضرور ڪٿي دهليءَ جي ويجهو هوندي. — مترجم. آسيا = چڪي، باد = هوا.

تنهن کانپوءِ تغلق ڪشلو خان کي چيو ته تون بادشاهه ٿي، جنهن تي ڪشلو خان چيو ته نه تون بادشاهه ٿي. هن ڳالهه تي ٻنهي جي پاڻ ۾ جڏهن تڪرار ٿيو، تڏهن ڪشلو خان آخر ۾ چيو ته جيڪڏهن تون بادشاهه نٿو ٿئين، ته اسين تنهنجي پٽ کي ٿا بادشاهه ڪريون. هيءَ ڳالهه تغلق منظور نه ڪئي ۽ پاڻ بادشاهه ٿيڻ قبول ڪيائين. سڀني عام خاص ماڻهن سندس بيعت ڪئي.

خسرو خان ٽن ڏينهن تائين باغ ۾ لڪو ويٺو هو؛ ٽئين ڏينهن جڏهن بک چٽو ڪيس، تڏهن ٻاهر نڪتو، ته مالهيءَ ڏٺس ورتس. هن مالهيءَ کان ڪجهه کائڻ لاءِ گهريو، پر مالهيءَ وٽ ڪجهه به ڪونه هو، جو ڏئيس. آخر مالهيءَ کي پنهنجي منڊي ڏيئي چيائين ته هيءَ ڪٿي گروي رکي، منهنجي لاءِ کاڌو وٺي اچ. مالهي بازار ۾ ويو ۽ منڊي وڃي ماڻهن کي ڏيکاريائين، جن هن تي شڪ ڪيو ته اهڙي قيمتي منڊي هن وٽ ڪٿان آئي؟ سو پڪڙي کيس ڪوتوال وٽ وٺي آيا. ڪوتوال وري هن کي تغلق وٽ وٺي آيو. تغلق هن سان گڏ پنهنجي پٽ جونا خان کي موڪليو ته وڃي خسرو خان کي گرفتار ڪري اچي.

جونا خان اچي خسرو ملڪ کي پڪڙيو ۽ هن کي خچر تي چاڙهي، بادشاهه جي سامهون وٺي آيو. جڏهن هو بادشاهه جي روبرو آيو، تڏهن دانهن ڪري چيائين ته مان ڏاڍو بکايل آهيان. جنهن تي بادشاهه حڪم ڪيو ته کاڌو ۽ شربت آندو وڃي. پوءِ بادشاهه هن کي کارائي پياري کائڻ لاءِ پان ڏنو. جڏهن کائي بس ڪيائين، تڏهن تغلق بادشاهه کي چيائين ته ”او تغلق! مون کي وڏيڪ ذليل ۽ خوار نه ڪر؛ ٿي سگهيئي ته مون سان شاهاڻو سلوڪ ڪر.“ تغلق چيس ته اکين سان؛ پوءِ حڪم ڪيائين ته هن کي انهيءَ جاءِ تي وٺي وڃو جتي هن قطب الدين کي قتل ڪيو هو، ۽ سندس سر لاهي، انهيءَ سر ۽ ڌڙ کي هيٺ ڦٽي ڪريو، جيئن هن قطب الدين سان ڪيو هو! ان کان پوءِ حڪم ڏنائين ته هن کي غسل ۽ ڪفن ڏيئي، قطب الدين جي مقبري ۾ دفن ڪريو.

هن واقعي کان پوءِ تغلق چار سال حڪومت ڪئي. هيءُ نهايت انصاف وارو، عالم ۽ فاضل بادشاهه هو.

سنڌس پٽ جي ناڪام بغاوت

جڏهن تغلق مڪمل طرح سان بادشاهه ٿيو، تڏهن پنهنجي پٽ کي تلنگ (تلنگانه) فالي ملڪ فتح ڪرڻ لاءِ موڪليائين. هيءُ ملڪ دهليءَ کان ٽن مهينن جي پنڌ تي آهي. تغلق پنهنجي پٽ کي وڏو لشڪر ڏنو، جنهن ۾ وڏا وڏا امير، ۽ ملڪ تيمور، ملڪ تگين ۽ ملڪ ڪافور مهردار جهڙا پڻ هن سان گڏ موڪليائين. جڏهن هو تلنگ جي ملڪ ۾ پهتو، تڏهن هن بغاوت جو ارادو ڪيو. هن سان گڏ هڪ مصاحب عبيد فالي هو، جيڪو وڏو شاعر ۽ فقيهه هوندو هو، تنهن کي چيائين ته تون ماڻهن کي وڃي ٻڌاءِ ته بادشاهه (تغلق شاهه) مري ويو. هن جو خيال هو ته اها خبر ٻڌي، لشڪر جا ماڻهو هڪدم اچي منهنجي بيعت ڪندا. پر هن خبر کي ڪنهن به سچ نه سمجهيو ۽ هر هڪ امير سندس مخالفت ڪئي ۽ ويا هن کان ڇڄندا. انهيءَ حد تائين، جو جونا خان سان ڪوبه ماڻهو نه بچيو. ماڻهن هن کي قتل ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو، پر ملڪ تيمور کين منع ڪئي.

جونا خان پنهنجن ڏهن همراهن سان (جن کي هو پنهنجو رازدار سمجهندو هو) دهليءَ ڏانهن پڄي نڪتو. بادشاهه هن کي رپيا ۽ لشڪر ڏيئي، وري تلنگانه ڏانهن واپس موڪليو. پوءِ جڏهن بادشاهه کي هن حقيقت جي خبر پيئي، تڏهن هن عبيد کي قتل ڪرائي ڇڏيو ۽ ملڪ ڪافور مهردار لاءِ هڪ نوڪدار سڌي ڪاني زمين ۾ کوڙائي، هن جو منهن زمين جي طرف ڪرائي، ان ڪانيءَ جي نوڪ سندس گردن ۾ چيائي، پاسرون مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيائين. باقي رهيل باغي امير خوف کان، سلطان ناصرالدين جي پٽ سلطان شمس الدين وٽ، جو غياث الدين بلبن جو پوٽو هو، ڀڄي ويا.

تغلق جو لکنو تي ڪاهڻ ۽ موٽندي سندس

اچانڪ موت

اهي ڀڄل امير اتي رهجي ويا، تانجو سلطان شمس الدين وفات ڪري ويو ۽ سندس ولي عهد سلطان شهاب الدين لکنوتيءَ جو بادشاهه ٿيو. پر سندس ننڍو ڀاءُ غياث الدين بهادر (ڀورو)، کيس تخت تان لاهي، پاڻ بادشاهه ٿي ويٺو ۽ پنهنجي ٻئي ڀاءُ قطلو خان کي مارائي ڇڏيائين. سندس باقي ڀائر شهاب الدين ۽ ناصر الدين تغلق شاهه ڏانهن ڀڄي ويا. تغلق سندن مدد لاءِ هنن سان گڏجي لکنوتيءَ تي ڪاهي ويو ۽ پنهنجي پٽ کي پنهنجو نائب مقرر ڪري، دهليءَ ۾ ڇڏي ويو. تغلق، غياث الدين بهادر (ڀوري) کي قيد ڪري، پاڻ سان گڏ وٺي، واپس موٽيو.

دهليءَ ۾ هڪ ولي، نظام الدين براؤني نالي، رهندو هو. جونا خان هميشه سندس خدمت ۾ حاضر ٿيندو رهندو هو ۽ هن ۾ تمام گهڻو عقيدو رکندو هو. هڪ ڏينهن پنهنجن خادمن کي چئي ڇڏيائين ته جنهن وقت شيخ جذبي ۽ وجد جي حالت ۾ اچي ته هڪدم مون کي خبر ڏجو. اهڙيءَ طرح سان جڏهن اهو موقعو آيو تڏهن هنن وڃي جونا خان کي ٻڌايو، جو يڪدم اچي حاضر ٿيو. شيخ کيس ڏسي چيو ته اسان توکي سلطنت بخشي، ۽ پوءِ انهيءَ ئي وجد واريءَ حالت ۾ دم ڏنائين. پوءِ جونا خان سندس جنازي کي ڪلهو ڏنو.

هيءَ خبر جڏهن بادشاهه کي پيئي، تڏهن گهڻو ناراض ٿيو. انهي کان سواءِ جونا خان جي ماڻهن جي دلين جي خبر رکڻ (علم قيافه)، بيجا سخاوت، غلامن جي گهڻي انداز ۾ خريداري ۽ ٻين اهڙي قسم جي ڪمن سبب، بادشاهه اڳ ۾ هن کان ناراض رهندو هو. هيئنر هن خبر تي ويتر سندس ناراضگي وڌي. کيس اها به خبر ملي ته جونا خان کي ڪنهن نجوميءَ اهو به ٻڌايو آهي ته

هن سفر تان بادشاه زنده واپس ڪين موٽندو. بادشاه جڏهن دارالخلافه جي ويجهو پهتو، تڏهين پنهنجي پٽ کي چوائي موڪليائين ته هن جي لاءِ هڪ نئون محل "جنهن کي ڪشڪ ڪري چوندا آهن" افغان پور ۾ تيار ڪرائي ڇڏي. جونا خان ٽن ڏينهن ۾ اهو محل تيار ڪرائي ڇڏيو، جنهن جو بنياد ڪاٺ جي ٿنڀن تي زمين کان مٿي رکايائين، جنهن ۾ گهڻو ڪري ڪاٺ جو ڪم ٿيل هو. احمد بن اياس، جيڪو پوءِ خواجه جهان جي لقب سان مشهور ٿيو ۽ محمد تغلق جي وڏن وزيرن سان ٿيو، سو انهن ڏينهن بادشاه جو مير عمارت (انجنير) هوندو هو؛ تنهن هن محل جو بنياد اهڙيءَ ته ڪاريگريءَ سان رکيو هو، جو جيڪڏهن هڪ هاٿي ان جي اندر هڪ خاص طرف بيهاريو وڃي ته محل اچي پٽ تي ڪري.

بادشاه به ان محل ۾ اچي ترسيو ۽ ماڻهن جي مهماني ڪيائين. جڏهن ماڻهو کائي پي هليا ويا، تڏهين جونا خان بادشاه کان اجازت گهري ته مان خدمت ۾ هڪ هاٿي پيش ڪندس. ٿوري دير بعد هڪ ساز ۽ سامان سان سينگاريل هاٿي آندو ويو. شيخ رڪن الدين ملتانيءَ مون کي ٻڌايو ته ان وقت مان بادشاه وٽ ويٺو هئس ۽ بادشاه جو لاڏلو پٽ محمود به اتي موجود هو؛ جونا خان مون کي ٻڌايو ته آخوند عالم وڃينءَ جي نماز جو اچي وقت ٿيو آهي، اچ ته نماز پڙهڻ هلون؛ اسان جنهن وقت محل کان ٻاهر نڪتاسون، تنهن وقت هاٿي (ان مقرر جاءِ تي) آندو ويو؛ هاٿي اچا محل جي (ان طرف) پهتو مس ته سڄو محل اچي بادشاه ۽ شهزادي جي مٿان ڪريو.

شيخ رڪن الدين قصو جاري رکندي چيو ته جڏهن مون گوڙ ۽ آواز ٻڌا تڏهن نماز پڙهڻ کان سواءِ واپس موٽي آيس ۽ اچي ڏٺم ته محل ڪريو پيو هو. جونا خان حڪم ڪيو ته ڪوڏريون ۽ بيلچا کڻي اچي بادشاه کي کوٽي ڪڍو، ۽ اهو به اشارو ڪري ڇڏيائين ته ڪجهه دير سان اچن. آخر انهيءَ وقت کوٽڻ شروع

ڪيائون، جڏهن سچ لهي چڪو هو. ڪوتائيءَ ڪان پوءِ ڏنو ويو ته بادشاه پنهنجي ننڍڙي پٽ جي مٿان جهڪيو پيو هو، ڄڻ ته هن کي موت جي ڇنبي مان ڇڏائي ٻاهر ڪڍي اچڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائين. ڪي ماڻهو چون ٿا ته بادشاه انهيءَ وقت تائين به زنده هو پر پوءِ سندس ڪم ختم ڪيو ويو. پوءِ راتو واهه کيس انهيءَ مقبري ڏانهن، جيڪو بادشاه پنهنجي لاءِ تغلق آباد ۾ ٺهرايو هو، کڻائي ويا ۽ اتيئي کيس دفن ڪيائون.

تغلق آباد شهر ٻڏائڻ جو سبب مان اڳ ۾ بيان ڪري آيو آهيان ته ان ۾ بادشاه جو محل ۽ خزانو هوندو هو. هن قلعي ۾ بادشاه هڪ وڏو شاندار محل تيار ڪرايو هو، جنهن جي سرن تي سون جا پٽ چاڙهيا ويا هئا، جو جڏهن سج اڀرندو هو، تڏهن سندس چمڪ جي تيزي اهڙي ته هوندي هئي، جو ڪو به ماڻهو ان ڏانهن نظر ڄمائي ڏسي ڪين سگهندو هو. هن محل ۾ بادشاه جو تمام گهڻو قيمتي سامان گڏ ڪيل هو. چون ٿا ته ان ۾ هڪ حوض ٺهرائي، سون ڍِگهاري ان جي اندر وڌو ويو هو، جو اٽي ڄمي هڪ چڪو ٿي پيو هو. آخر سندس پٽ (جونا خان) اهو سڄو سون کپائي چٽ ڪري ڇڏيو.

خواجه جهان انهيءَ ڪشڪ محل ناهڻ ۾، جيڪو بادشاه جي مٿان ڪريو هو، ڏاڍي ڪاريگري ڏيکاري هئي؛ تنهنڪري بادشاه جي دل ۾ جهڙي هن لاءِ جڳهه هئي، تهڙي ٻئي ڪنهن به ماڻهوءَ لاءِ ڪانه هئي، ۽ هو سڀني وزيرن ۽ اميرن کان بلند مرتبي وارو ليکيو ويندو هو.

باب چوٿون

فصل پهريون

سلطان ابي المجاهد محمد شاهه ابن سلطان غياث الدين تغلق

جڏهن سلطان تغلق مري ويو تڏهن سندس پٽ، بنا مقابلي ۽ مخالفت جي تخت تي ويٺو. مان اڳ ۾ به بيان ڪري آيو آهيان تہ سندس نالو جوناخان هو. بادشاه ٿيڻ ڪان پوءِ هن پنهنجو نالو ”المجاهد محمد شاه“ رکيو. مان هن ڪان اڳ اڳين بادشاهن جو جيڪو احوال لکي آيو آهيان، تنهن جو گهڻو حصو شيخ ڪمال الدين غزنوي، قاضي القضاة، مون کي ٻڌايو هو. پر هن بادشاه بابت جيڪي ڪجهه، سون لکيو آهي سو منهنجو اکين ڏٺو واقعو آهي.

بادشاه جون خصلتون

هيءُ بادشاه تمام گهڻيءَ سخاوت ۽ خونريزيءَ جي ڪري مشهور آهي. ڪڏهن ڪو ڏينهن اهڙو ڪونہ ٿو گذري، جنهن ۾ ڪو فقير امير ٿئو ٻڌجي ۽ ڪو زنده انسان قتل ٿئو ڪيو وڃي. هن جي سخاوت، بهادريءَ، سختيءَ ۽ خونريزيءَ جون ڪيتريون ئي ڳالهيون عام ماڻهن جي زبان تي آهن. تنهن هوندي بہ ڪو بہ شخص هن بادشاه کان وڌيڪ برد بار ۽ انصاف پسند مون ڪٿي ڪونہ ڏٺو. هو شريعت جو سخت پابند آهي ۽ نماز جو تاڪيد

تمام گهڻو ڪندو رهندو آهي، ۽ جو شخص نماز نٿو پڙهي تنهن کي سزا ڏيندو آهي. ٻيءُ سڀني نيڪ بخت ۽ ايماندار بادشاهن جي مقابلي ۾ جيڪي به ڳالهيون مان هن بادشاه جي باري ۾ بيان ڪندس سي بلڪل عجيب ۽ سمجهه کان ٻاهر آهن. پر مان خدا تعاليٰ، ان جي رسول ۽ ملائڪن کي شاهد ڪري ٿو چوان ته جيڪي ڪجهه به سندس سخاوت ۽ ڪرم بابت لکندس، سو حرف به حرف صحيح هوندو . هيءُ پڻ لکڻ ضروري ٿو سمجهان ته جيڪي مون لکيو آهي سو ڪيترن ئي ماڻهن کي سمجهه ۾ نٿو اچي ۽ هو ان کي (١) مبالغو ڪري ٿا سمجهن. پر جيڪي به مون بيان ڪيو آهي سو بلڪل منهنجي اکين جي اڳيان ٿي گذريو آهي ۽ هر طرح مان ان جي صحيح هجڻ جي پڪ ڪئي اٿم .

شاهي محل جا دروازا ۽ ديوان خانو

شاهي محل، جيڪو دهليءَ ۾ آهي، ان کي دارالسرا چوندا آهن. هن محل ۾ اندر وڃڻ لاءِ ڪيترن ئي دروازن مان لنگهڻو ٿو پوي. پهرئين دروازي تي پهريدار سپاهي موجود رهندا آهن. تنهن کان سواءِ نفيرين، نقارن ۽ شرناين وارا به انهي دروازي تي ويٺا هوندا آهن. جنهن وقت ڪو امير يا وڏو ماڻهو ايندو آهي ته هو نقارا ۽ نفيريون وڄائڻ شروع ڪندا آهن. هو وڄائڻ ۾ اهو پڻ آواز ڪندا آهن ته فلاڻو يا فلاڻو شخص آيو آهي. اهڙيءَ طرح ٻئي ۽ ٽئي دروازي تي پڻ ائين ٿيندو آهي. پهرئين دروازي

(١) مٿيون بيان ابن بطوطه انهيءَ لاءِ ڏنو آهي، جو مشرقي ملڪن ۾ جڏهن سندس سفر جي واقعن جون خبرون پهتيون، تڏهن ڪيترائي ماڻهو ان کي سچ نه پيا سمجهن يا مبالغو پيا خيال ڪن ؛ تن کي پڪ ڏيڻ لاءِ هن ائين لکيو آهي. خود ابن خلدون جيڪو سندس همعصر هو تنهن کي پڻ سندس بيان ۾ شڪ محسوس ٿيو هو. ڏسو ”مقدمه ابن خلدون“. — مترجم .

جي ٻاهران هڪ چبوترو ٺهيل آهي، جنهن تي جلاد ويٺا هوندا آهن. جڏهن بادشاهه ڪنهن کي مارڻ جو حڪم ڏيندو آهي، تڏهن ان کي "محل هزار ستون" (هزار ٿنڀن واري محل) جي سامهون ماريو ويندو آهي ۽ ان جو سر ٽن ڏينهن تائين ٻاهرين دروازي جي ٻاهران لٽڪندو رهندو آهي.

ٻاهرين ۽ ٻئي دروازي جي وچ ۾ هڪ دهليز (ڏيڍي) آهي، جنهن جي ٻنهي طرفن چبوترا ٺهيل آهن، جن ۾ نوبت ۽ نقارن وارا ويٺا هوندا آهن، ۽ ٻئي دروازي تي ان دروازي جا پهريدار هوندا آهن. ٻئي ۽ ٽئين دروازي جي وچ تي وري هڪ وڏو چبوترو ٺهيل آهي جنهن تي نقيب النقبا ويٺو هوندو آهي. ان کي هڪ چمڪندڙ سونيءَ زريءَ لڳل ڪلاهه، جنهن جي مٿان مور جا کنڀ لڳل هوندا آهن، پهريل هوندو آهي. ٻين نقيبن جي چيلهه ۾ هڪ چمڪندڙ پٽو ٻڌل، ڇڙي تي سون جو پٽ لڳل شاشبو (توپ جو قسم) ۽ هٿ ۾ چانديءَ يا سون جي مٺي سان چهبڪ هوندو اٿن.

ٽئي دروازي سان لڳ هڪ وڏو ديوان خانو ٺهيل آهي، جنهن ۾ عام ماڻهو ويٺا هوندا آهن. ٽئين دروازي تي وري منشي ويٺا هوندا آهن، جن وٽ هڪ ڪتاب رکيل هوندو آهي ۽ هنن جو ڪم آهي ته ڪنهن به ماڻهوءَ کي، سندس نالو انهي ڪتاب ۾ درج ڪرڻ کان سواءِ، اندر نه ڇڏين. هر هڪ امير جي ساٿين جي الڳ الڳ داخلا ڪئي ويندي آهي ۽ منشي پنهنجي روزنامچي ۾ لکندا ويندا آهن ته فلاڻي امير سان گڏ هيترا ماڻهو فلاڻي وقت آيا. بادشاهه اهو روزنامچو عشا جي نماز کان پوءِ ڏسندو هو. ان روزنامچي ۾ دروازن تي جيڪي وهيو واپريو، تنهن جو مفصل احوال لکيو ويندو هو. بادشاهه جي پٽن مان هڪ جو اهو فرض هوندو هو ته اهو روزنامچو بادشاهه جي سامهون پڙهڻ لاءِ پيش ڪري.

هيءُ به دستور هوندو هو ته ڪو به امير ٽن ڏينهن يا

وڏڪ عرصي تائين ڪنهن سبب جي ڪري يا بنان ڪنهن سبب جي غير حاضر رهندو هو، ته وري بادشاهه جي خاص اجازت ڪنهن طرح حاصل ڪرڻ کان سواء دروازي جي اندر وڃي نه سگهندو هو. جيڪڏهن اهو امير بيماريءَ يا ٻئي ڪنهن خاص سبب ڪري اچي نه سگهندو هو، ته هو جنهن ڏينهن به ايندو هو ته پنهنجي حيثيت مطابق ڪجهه نه ڪجهه تحفو ضرور پاڻ سان آڻي بادشاه جي اڳيان پيش ڪندو هو. اهڙيءَ طرح سان اهو به دستور هوندو هو ته ڪوبه شخص پهريون دفعو جڏهن بادشاهه جي سلامي لاءِ ايندو هو ته به ڪجهه نه ڪجهه تحفي طور ضرور پيش ڪندو هو. جيڪڏهن مولوي هوندو هو ته قرآن شريف يا ٻيو ڪو ڪتاب، فقير ته تسبيح يا مصلو يا ڏنڊڻ، امير وري گهوڙا يا اٺ يا هٿيار. مطلب ته حيثيت آهر سڀئي نذرانا پيش ڪندا هئا.

هن ٽئين دروازي جي اندرئين پاسي هڪ وڏو ميدان آهي، جنهن ۾ هڪ ديوان خانو ٺهيل آهي. ان ديوان خاني جو نالو هزار ستون آهي، ڇو ته ان جي ڇت جيڪا سڄي ڪاٺ جي آهي، سا ڪاٺ جي هڪ هزار ٿنڀن تي بيٺل آهي. انهن ٿنڀن ۽ ڇت تي روغن ڪيل آهي ۽ طرح طرح جا نظارا ۽ ڇٽ انهن تي چٽيل آهن. سڀ ماڻهو هن جي هيٺان اچي ويهندا آهن ۽ عام جلسي وقت بادشاه به اچي اتي ويهندو آهي.

بادشاه جو مجلس عام ۾ ويهڻ جو طريقو

گهڻو ڪري هيءَ مجلس عصر جي نماز کان پوءِ ٿيندي آهي، هر ڪڏهن ڏينهن جي پهرئين وقت ۾ به ٿيندي آهي. بادشاهه جي ويهڻ جي جاءِ خاص مقرر ٿيل آهي، جيڪا ڪجهه بلنديءَ تي ٺهيل آهي ۽ ان تي عمدي قسم جو غاليچو وڇايل هوندو آهي. بادشاهه جي پٺيان هڪ وڏو طول ۽ ساڄي ۽ کابي پاسي کان به ننڍا طول هوندا آهن، اها بيٺڪ اهڙي هوندي آهي،

جهڙو ڪو ماڻهو قعد جي حالت ۾ ويهندو آهي، ۽ گهڻو ڪري
هندستان ۾ اهڙي ئي بيٺڪ استعمال ڪئي ويندي آهي.

جڏهن بادشاهه ويهي رهندو آهي تڏهن سندس ساڄهون
وزير اچي ويهندو آهي ۽ ڪاتب وري وزير جي پٺيان هوندا
آهن. انهن جي پٺيان وري حاجب ۽ نائب حاجب هوندا آهن.
اڄڪلهه حاجبن جو سردار بادشاهه جو سوٽ ملڪ فيروز آهي.
ان جي پٺيان سندس نائب هوندو آهي. ان کان پوءِ خاص حاجب،
تنهن کان پوءِ نائب، خاص حاجب ڪليدار ۽ ان جو نائب
شريف الحجاب، سيد الحجاب، ۽ انهن سڀني کان پوءِ نقيب، جيڪي
تعداد ۾ هڪ سؤ هوندا آهن، بيهي ويندا آهن. جنهن وقت
بادشاهه ويهي رهندو آهي، تنهن وقت نقيب بسم الله چوندا آهن.
بادشاهه جي پٺيان ملڪ قبولو بيهندو آهي، جنهن جي هٿ ۾ هڪ
مورڇل هوندو آهي، جنهن سان هو مکيون هڪليندو آهي.

بادشاهه جي ساڄي ۽ کاٻي پاسي هڪ هڪ سؤ مسلح
سپاهي هٿن ۾ ڍالون، تلوارون ۽ تير ڪمان جهليو بيٺا هوندا
آهن. ديوان خاني جي ويڪر ۾ کاٻي ۽ ساڄي طرف قاضي القضاة،
ان کان پوءِ خطيب الخطباء، پوءِ بيا وڏا وڏا فقيهه، پوءِ سيد، پوءِ
بيا مشائخ، پوءِ بادشاهه جا ڀائر ۽ نائي، انهن کان پوءِ وڏا وڏا
امير، پوءِ پرديسي ۽ ڌارين ملڪن جا سفير، ۽ پوءِ فوج جا آفيسر
بيهي ويندا آهن. ان کان پوءِ سٺ گهوڙا زينن ۽ لغامن سميت
ايندا آهن، جن کي تمام عمدا ساز سامان ۽ زيور پهريل هوندا
آهن. ڪن جا لغام ۽ پٽا ڪاري ريشم جا ته ڪن جا سفيد
ريشم جا هوندا آهن. انهن تي بادشاهه کان سواءِ بيو ڪو به
سواري نه ڪندو آهي. اهي گهوڙا اڌ ساڄي ۽ اڌ کاٻي طرف
اهڙيءَ طرح بيهاريا ويندا آهن، جو جيئن انهن سڀني تي بادشاهه
جي نظر پهچي سگهي.

ان بعد پنجاهه هاٿي ايندا آهن، جن تي سونيءَ زري سان
ريشم جا ڪپڙا پيل هوندا آهن. انهن جي ڏندن (tusks) تي

لوهي پٽ چڙهيل هوندا آهن. گهڻو ڪري هنن هاٿين کان ڏوهه دار (مجرم) ماڻهن کي مارڻ جو ڪم ورتو ويندو آهي. هر هڪ هاٿيءَ جي مٿان فيلبان هوندو آهي، جنهن جي هٿ ۾ لوهه مان ٺهيل ٽيرزين (*Hook*) نالي اوزار هوندو آهي، جنهن سان هو هاٿيءَ کي هڪليندا آهن. انهن هاٿين جي مٿان هڪ ڏيک سان پيتي ٻڌل هوندي آهي، جنهن ۾ ويهه يا انهن کان ڪجهه گهٽ وڌ، هاٿيءَ جي ويڪر آهر، جنگي سپاهي ويهي سگهندا آهن. هي هاٿي اهڙا ته سيکاريل آهن، جو جنهن وقت حاجب بسم الله چوندو آهي، تنهن وقت هو سر جهڪائي سلام ڪندا آهن. هي هاٿي ٻه اڌ هڪ طرف ۽ اڌ ٻئي طرف قطار ۾ بيهاريا ويندا آهن.

هر هڪ شخص پهريائين بادشاهه وٽ اچي، سلام ڪري، پوءِ وڃي پنهنجي مقرر جڳهه تي بيهي رهندو آهي. جڏهن ڪو هندو سلاميءَ تي ايندو آهي ته حاجب ۽ نقيب بسم الله چوڻ جي بدران هداڪ الله (خدا توکي هدايت ڏئي) چوندا آهن. بادشاهه جا غلام هٿن ۾ تلوارون ۽ ڍالون کڻي، ماڻهن جي پليان اهڙيءَ طرح بيٺا هوندا آهن، جو ڪوبه ماڻهو هنن وٽان لنگهي، اندر وڃي ڪين سگهندو آهي، بلڪ جيڪو به شخص ايندو آهي، سو نقيبن ۽ حاجبن جي بيهڻ واريءَ جاءِ نان لنگهي، پوءِ اندر ايندو آهي.

فصل ٻيو

ٻاهرين ملڪن جي مسافرن جي نذراني رکڻ جو طريقو

جيڪڏهن ڪو ٻاهرئين ملڪ جو ماڻهو بادشاهه جي سلاميءَ لاءِ ايندو آهي ته ٻهريائين دروازي تي اطلاع ڪندو آهي. پوءِ سڀ کان اڳ ۾ امير صاحب، انهيءَ جي پٺيان ان جو نائب پوءِ سيد الحجاب، شرف الحجاب هڪٻئي جي پٺيان هلندا اچي بادشاهه جي خدمت ۾ حاضر ٿيندا آهن ۽ ٽي دفعا جهڪي سلام ڪري، عرض ڪندا آهن ته فلاڻو شخص سلام لاءِ حاضر ٿيو آهي. جڏهن اجازت ملندي آهي تڏهن ان ماڻهوءَ جا تحفا اهڙيءَ طرح رکايا ويندا آهن، جيئن بادشاهه جي انهن تي نظر پئجي سگهي. پوءِ حڪم ٿيندو آهي ته تحفا آڻيندڙ کي گهرايو وڃي. پوءِ اهو شخص بادشاهه جي ويجهو پهچڻ کان اڳ ئي ٽي دفعا اتي ئي جهڪي سلام ڪندو آهي. پوءِ اتان هلي، حاجبن جي بيهڻ واريءَ جاءِ تي پهچي، وري به اهڙيءَ طرح سلام ڪري، باادب بيهي رهندو آهي.

جيڪڏهن ڪو وڏو ماڻهو هوندو آهي ته مير حاجب واريءَ صف ۾ اچي بيهندو آهي، نه ته ان جي پٺيان ئي بيهندو آهي. بادشاهه هن سان تمام نرميءَ ۽ گهڻيءَ مهربانيءَ سان گفتگو ڪندو آهي ۽ ساڻس مرحبا ڪندو آهي. جيڪڏهن وڏيءَ عزت جو لائق هوندو آهي ته بادشاهه ساڻس هٿ ملائيندو آهي يا

پاڪر پاڻي ماڻس ماندو آهي ۽ هن جي نذراني رکيل شين مان ڪي گهرائي ڏسندو آهي، جيڪڏهن ڪو ڪپڙو يا هٿيار هوندو آهي، ته ان کي ڦيرائي گهيرائي ڏسندو آهي، ۽ ان ماڻهوءَ جي دل وٺڻ لاءِ ان شيءِ جي تعريف ڪندو آهي. پوءِ هن کي مناسب خلعت ڏني ويندي آهي ۽ ان بعد سندس لياقت آهر ڪيس دستور موجب مٿي ڌوئارڻ جي رقم ڏيڻ جو حڪم ڏنو ويندو آهي.

سرڪاري ماڻهن جي نذراني پيش ڪرڻ جو طريقو

جڏهن سرڪاري ماڻهو نذرانو پيش ڪندا آهن يا ڪنهن ملڪ جي ڍل آڻيندا آهن، ته ڪي سون جا برتن جهڙوڪ تشتريون يا ڪوئترا يا اهڙي قسم جون ٻيون شيون ۽ سون جون سرون، جن کي خشت به ڪري چوندا آهن، نهرائي کڻي ايندا آهن. فراش جيڪي بادشاهه جا غلام هوندا آهن، انهن مان هڪ هڪ شيءِ يا سر هٿ ۾ کڻي، بادشاهه جي سامهون اچي بيهندا آهن. جيڪڏهن ڪو هاٿي نذراني لاءِ آڻيندا آهن، ته اهو هاٿي به اتي پيش ٿيندو آهي. ان کان پوءِ ساز ۽ سامان سان گهوڙا، خچر ۽ اٺ، جن تي مال متاع لڏيل هوندو آهي، پيش ڪيا ويندا آهن.

جڏهن بادشاهه دولت آباد مان موٽي آيو هو، تڏهن وزير خواجه جهان شهر بيانه مان ٻاهر نڪري، اهڙيءَ ترتيب سان پيش ڪيو هو، جهڙيءَ طرح هيٺ مٿي بيان ڪيو اٿم. انهيءَ نذراني ۾ هڪ هڪ ٿالهي ياقوتن جي، هڪ ٿالهي زمردن جي ۽ هڪ ٿالهي موتين سان ڀريل پيش ڪيون هيون. ان موقعي تي عراق جي بادشاهه سلطان ابو سعيد جو سوٽ حاجي ڪائون به موجود هو. بادشاهه ان نذراني جو ڪجھ حصو هن کي بخشي ڇڏيو هو، جنهن جو بيان اڳتي ڪنهن موقعي تي ڪندس.

عيد نماز لاءِ جلوس ڪيڻ جي رسم

عيد واريءَ رات بادشاهه پنهنجي طرفان اميرن، وزيرن،

مصاحبن، مسافرن، منشين، حاجبن، نقيبن، آفيسرن، غلامن ۽ اخبار نويسن ڏانهن سندن مرتبي آهر هڪ هڪ خلعت موڪلندو آهي. جڏهن صبح ٿيندو آهي تڏهن هاٿي سينگاريا ويندا آهن، جن تي سون ۽ هيرا جواهر لڳل ريشمي جهاپا ۽ جهولئا وڌا ويندا آهن. انهن مان هڪ سؤ هاٿي خاص بادشاهه جي سواريءَ جا هوندا آهن. انهن سڀني تي هيرن ۽ جواهرن سان جڙيل ريشمي ڇٽ لڳل هوندا آهن. هر هڪ ڇٽ جي وچين ڏنڍي خاص سون جي هوندي آهي.

هرهڪ هاٿيءَ تي هڪ جواهرات سان جڙيل ريشمي گدي رکي ويندي آهي. هڪ هاٿيءَ تي بادشاهه سواري ڪندو آهي. سندس اڳيان هڪ سينگاريل زين، جنهن تي به هيرا ۽ جواهر مڙهيا ويندا آهن، هوندي آهي، جنهن تي هڪ چند تاري وارو پرچم لهرايو ويندو آهي. بادشاهه جي هاٿيءَ جي اڳيان، غلام ۽ ٻيا نوڪر چاڪر پيرن پيادا هلندا آهن، جن مان هرهڪ ڪي مٿي تي ٽوپ ۽ سوني زري لڳل ڪمر پٽا، جن مان ڪن تي جواهرات به لڳل هوندا آهن، پهريل هوندا آهن. بادشاهه جي اڳيان ٽي سؤ کن جي تعداد ۾ نقيب پڻ هوندا آهن، جن جي مٿي تي مخملي ڪلاه، سون لڳل ڪمر پٽا ۽ هٿن ۾ سوني مٺي سان چهبڪ هوندا آهن. صدر جهان قاضي القضاة ڪمال الدين غزنوي، صدر جهان قاضي القضاة ناصر الدين خوارزمي ۽ ٻيا سڀ قاضي، ۽ بلند مرتبي جا غير ملڪي ماڻهو جيئن ته عراقي، خراساني، شامي، مصري، مغربي وغيره سڀ هاٿين تي سوار ٿيندا آهن.

هت سڀني غير ملڪي ماڻهن کي گهڻو ڪري خراساني ڪري سڏيندا آهن. مؤذن پڻ هاٿين تي چڙهندا آهن ۽ تڪبيرون هڻندا هلندا آهن. بادشاهه جي سواري مٿين نموني سان شاهي محل جي دروازي مان ٻاهر ايندي آهي. لشڪر ٻاهر منتظر بيٺو هوندو

آهي ۽ هر هڪ امير پنهنجو لشڪر وٽي الڳ الڳ بيٺو هوندو
آهي. هرهڪ لشڪر وٽ پنهنجي پنهنجي ٻنبڙ (نغارن ۽ شرنائن سان)
هوندي آهي. سڀ کان پهريائين بادشاهہ جي سواري اڳتي وڌندي
آهي. بادشاهہ جي اڳيان اهي ئي ماڻهو هوندا آهن جن جو مٿي
بيان ڪيو اٿم، ۽ قاضي ۽ موذن تڪبيرون هڻندا هلندا آهن.
بادشاهہ جي پٺيان وري ٻنبڙ باجي وارا هوندا آهن ۽ انهن جي
پٺيان سندس خدمتگار هلندا آهن. پوءِ بادشاهہ جي ڀاءُ مبارڪ خان
جي سواري، سندس لشڪر ۽ ٻنبڙ باجي وارن سميت. اهڙيءَ طرح
سان ان کان پوءِ بادشاهہ جي ڀاڻيجي بهرام خان جي سواري،
ان کان پوءِ بادشاهہ جي سوٽ ملڪ فيروز جي سواري، پوءِ
وزير جي سواري، پوءِ ملڪ مجير بن ذرالرجا جي سواري، ۽
پوءِ ملڪ قبولہ جي سواري.

هي امير (ملڪ قبولہ) بادشاهہ جو تمام گهڻو پيارو ۽
دادلو آهي ۽ بادشاهہ تي گهڻي حجت رکندو آهي ۽ تمام وڏو
دولتمند پڻ آهي. سندس ديوان، ملڪ علاءُ الدين مصري، جيڪو
ابن سرشي جي نالي سان مشهور آهي، مون سان ڳالهيون ڪندو
هو تہ رکيو سندس لشڪر ۽ نوڪرن چاڪرن جو ساليانو خرچ
ڇٽيهہ لک رپيا اچي ويندو آهي. ان کان پوءِ ملڪ نڪبہ جي
سواري، پوءِ ملڪ بغرا جي سواري، پوءِ ملڪ مخلص جي سواري،
پوءِ قطب الملڪ جي سواري، جن سان هر هڪ سان گڏ سندن
لشڪر ۽ ٻنبڙ باجا وڄائيندڙ هوندا آهن. هي ماڻهو، جن جي
سواريءَ جو مون بيان ڪيو آهي، سي وڏا امير ليکيا ويندا آهن
۽ هميشہ بادشاهہ جي خدمت ۾ رهندا آهن. عيد جي ڏينهن هو
سڀ بادشاهہ سان گڏ ٻنبڙ باجن سميت گڏجي ويندا آهن، ۽ باقي
ٻيا امير ائين ئي ٻنان ڪنهن ٻنبڙ باجي ۽ لشڪر جي، گڏجي
ويندا آهن، ڇاڪاڻ تہ اهي درجي ۾ گهٽ هوندا آهن. عيد
جي ڏينهن هر هڪ شخص پنهنجي گهوڙي تي زره پوش سوار
ٿي، جلوس ۾ شامل ٿيندو آهي.

جڏهن بادشاهه عيدگاهه جي دروازي تي پهچندو آهي، تڏهن اتي ترسي، حڪم ڪندو آهي ته قاضي، مؤذن، وڏا وڏا امير ۽ وڏي مرتبي وارا غير ملڪي ماڻهو پهريائين اندر داخل ٿين. تنهن کان پوءِ بادشاهه لهي اندر ويندو آهي. پوءِ امام نماز شروع ڪرڻ کان اڳ ۾ خطبو پڙهندو آهي. جيڪڏهن بقر عيد هوندي آهي ته هڪ اٺ آڻيندا آهن، جنهن کي بادشاهه رمح سان، جنهن کي نيزو ڪري چوندا آهن، نحر (قرباني) ڪندو آهي. هن قرباني ڪرڻ کان اڳ بادشاهه پنهنجي ڪپڙن جي مٿان هڪ ريشمي ڪپڙو ڍڪيندو آهي، جيئن رت لڳڻ ڪري ڪپڙا خراب نه ٿين. هن قربانيءَ کان پوءِ هو هاٿيءَ تي سوار ٿي محل ڏانهن واپس ايندو آهي.

عيد جي مجلس ۽ تخت وغيره جو بيان

عيد جي ڏينهن سڄي ديوان خاني ۾ گلم ۽ غاليچا وڇائي، ان کي طرح طرح جي نمونن سان سينگاريو ويندو آهي. ۽ ديوان خاني جي ڪشادي اڱڻ ۾ بارڪة (بارگاهه) (۱) لڳائي ويندي آهي. اها بارڪ اصل ۾ هڪ وڏو تنبو ٿيندو آهي، جنهن کي تمام مضبوط ٿنڀن تي بيهاريو ويندو آهي ۽ ان جي چئني طرفن کان ننڍا ننڍا تنبو لڳايا ويندا آهن. ازانسواءِ اتي ريشم مان تيار ڪيل ننڍڙا وڻ پڻ لڳايا ويندا آهن، جن ۾ رنگا رنگي ريشمي ننڍڙا گل هوندا آهن. سڄي ديوان خاني ۾ انهن وڻن جون ٽي قطارون لڳايون وينديون آهن. ٻن ٻن وڻن جي وچ تي هڪ سون جي ڪرسي رکيل هوندي آهي، جنهن جي مٿان رومال سان ڍڪيل

(۱) بارڪة: "آئين اڪبري" جي پهرئين جلد ۾ صفحي ۳۳ تي هڪ بارڪ جي شڪل ڏيکاري وئي آهي. ابوالفضل لکي ٿو ته وڏي بارگاهه جي هيٺان اٽڪل ڏهه هزار کن ماڻهو ويهي سگهن ٿا ۽ ان کي هڪ هزار فراش (غلام) ستن ڏينهن جي عرصي ۾ کڙو ڪري سگهن ٿا. ساري بارگاهه جي ٺاهڻ تي گهٽ ۾ گهٽ ڏهه هزار رپيا خرچ اچي ٿو، پر جيڪڏهن زري، زربفت ۽ مخمل جو ڪم هجيس ته ان کان گهڻو وڌيڪ خرچ اچيس ٿو. — مترجم

هڪ گدي رکي ويندي آهي. ديوان خاني جي وچ تي وري هڪ وڏو تخت رکيو ويندو آهي.

هيءُ تخت خاص سون جو ٺهيل آهي، جنهن ۾ جواهرات لڳل هوندا آهن. ان جي ڊيگهه ٣٢ هٿ ۽ ويڪر ان جي اڌ جيتري. ان جا ٽڪرا الڳ الڳ هوندا آهن. جڏهن ان کي ديوان خاني ۾ لڳائڻو هوندو آهي، تڏهن جدا جدا ٽڪرا ڳنڍي اهو تخت ٺاهيو ويندو آهي. انهن ٽڪرن کي ڪيترائي ماڻهو کڻندا آهن. ان جي مٿان وري هڪ ڪرسي رکي ويندي آهي، جنهن جي مٿان ڇٽ هوندو آهي. بادشاه جڏهن تخت تي ويهندو آهي، تڏهن نقيب ۽ حاجب بسم الله چوندا آهن. پوءِ هڪ هڪ ماڻهو سلام لاءِ اڳتي وڌندو رهندو آهي. سڀ کان پهريائين قاضي، خطيب، عالم، سيد، مشائخ ۽ بادشاه جا عزيز قريب اڳتي وڌندا آهن. انهن کان پوءِ غير ملڪي ماڻهو، پوءِ وزير، پوءِ فوج جا وڏا وڏا آفيسر، پوءِ جهونا جهرنا غلام ۽ پوءِ فوج جا سردار وغيره وڌندا ايندا آهن. اهڙيءَ طرح سان (واري واري سان ايندي) هر هڪ ماڻهو سهوليت سان سلام ڪري واپس اچي پنهنجي جاءِ وٺندو آهي.

هيءُ به دستور آهي ته عيد جي ڏينهن، اهي ماڻهو جن کي جاگيرون ۽ ڳوٺ وغيره مليل آهن، سي ڪجهه اشرفيون هڪ رومال ۾ ٻڌي، جنهن تي پيش ڪرڻ واري جو نالو لکيل هوندو آهي، سون جي وڏن ٿالهن ۾، جڪي اهيءَ مطلب لاءِ ٺهرايا ويا آهن، وجهندا ويندا آهن. اهڙيءَ طرح سان تمام گهڻو مال گڏ ٿي ويندو آهي، جنهن مان بادشاه جنهن کي چاهي، تنهن کي انعام ڏيندو ويندو آهي. جڏهن سلام ختم ٿيندو آهي، تڏهن کاڌو آڻيندا آهن.

عيد جي ڏينهن، برج جي شڪل جهڙي، خالص سون مان ٺهيل هڪ وڏي چلهه آڻي رکندا آهن. ان جا به الڳ الڳ ٽڪرا هوندا آهن، جيڪي ٻاهران آڻي، انهن کي ڳنڍي، اها ٺاهي رکندا آهن. ان ۾ ٽي عدد خانا ٿيندا آهن، جن ۾ فراش (غلام)

اندر وجهي، عود، الائچي ۽ مشڪ عنبر جلائي ڇڏيندا آهن.
انهن جي خوشبوءِ سان سڄو ديوان خانو واسجي ويندو آهي.
غلامن جي هٿن ۾ وري گلابدانيون هونديون آهن، جن سان
هو حاضرين مجلس تي گلاب ۽ ٻين گلن جا عرق ڇڙڪائيندا
رهندا آهن. هيءُ وڏو تخت ۽ چلهه (مجمرة العظمى) فقط عيد جي
ڏينهن تي ٻاهر ڪڍيا ويندا آهن.

عيد کان پوءِ بادشاه هڪ ٻئي تخت تي ويهندو آهي، جو
پڻ سون سان ڍڪيل هوندو آهي. اها مجلس بارگاه ۾ ٿيندي آهي.
بارگاه جا ٽي دروازا ٿيندا آهن، جن جي اندر بادشاه ويهندو آهي.
پهرئين دروازي تي سرتير عمادالملڪ، ٻئي دروازي تي ملڪ
نڪبه ۽ ٽئين دروازي تي يوسف بغرا ويهندا آهن. بادشاه جي
ساڄي ۽ کابي طرف وري ٻيا امير بيٺا هوندا آهن. بارگاه جو
ڪوتوال ملڪ طغي آهي، جنهن جي هٿ ۾ سون جو لڪڻ ۽
ان جي نائب جي هٿ ۾ چانديءَ جو لڪڻ هوندو آهي. هي
ٻئي درٻارين کي پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ويهاريندا ۽ سڌن صفون
سڌيون ڪندا رهندا آهن. وزير ۽ ڪاتب انهن جي پٺيان بيٺا
هوندا آهن، ۽ اهڙيءَ طرح سان حاجب ۽ نقيب به پنهنجي مقرر
جاين تي هوندا آهن.

ان کان پوءِ راڳ ۽ ناچ وارا ايندا آهن. سڀ کان اول
هندو راجائن جون ڌيون، جيڪي لڙائيءَ يا جنگ کان پوءِ قيد
ڪري آنديون وينديون آهن، اچي نچنديون ۽ راڳ ڳائينديون
آهن. انهن کي بادشاه پنهنجي ويجهن عزيزن، ناٺين ۽ شهزادن ۾
انهي تي ورهائي ڇڏيندو آهي. هيءَ مجلس عصر جي وقت کان
پوءِ ٿيندي آهي. عيد جي ٽئين ڏينهن، بادشاه جي عزيزن خويشن
جا نڪاح وغيره ٿيندا آهن ۽ ڪن کي جاگيرون انعام ۾ ملنديون آهن.
چوٿين ڏينهن غلامن کي آزاد ڪيو ويندو آهي، پنجين ڏينهن
ٻانهيون آزاد ڪيون وينديون آهن، ڇهين ڏينهن ٻانهن ۽ ٻانهين
جون شاديون ۽ نڪاح ٿيندا آهن ۽ ستين ڏينهن عام طرح سان
خير خيرات ڪئي ويندي آهي.

فصل ٽيون

بادشاه جي سفر ذان واپسيءَ جو جلوس

بادشاه جڏهن سفر تان واپس ايندو آهي، تڏهن هاٿين کي سينگاريو ويندو آهي ۽ سورنهن هاٿين تي سورنهن زريءَ ۽ جواهرات سان جڙيل ڇٽ، لڳايا ويندا آهن، ۽ غلام سندس اڳيان جواهر ۽ موتين سان جڙيل ڪپڙو کڻي هلندا آهن. ازانسواءِ ڪاٺ جا ڪيترين ئي منزلن جا برج ٺاهيندا آهن، جن کي ريشمي ڪپڙا ويڙهي چڙهيندا آهن، جن ۾ هرهڪ منزل تي ٻانهيون Slave girls هار سينگار ڪري، موجود رهنديون آهن. هرهڪ برج جي وچ ۾ هڪ چمڙي جو حوض ٺهيل هوندو آهي، جنهن ۾ ٺڌو شربت ڀريل هوندو آهي. هي غلام زاديون هرهڪ ماڻهوءَ، شهري توڙي پرديسي مسافر، کي انهيءَ حوض مان پاڻي پياريندون رهنديون آهن ؛ جڏهن اهي پاڻي پي بس ڪندا آهن، تڏهن انهن کي ڀڪدم پان ۽ سوپاريون کائڻ لاءِ ڏينديون آهن.

شهر کان شاهي محل تائين رستي جي ٻنهي طرفن ديوارين کي ريشمي ڪپڙن سان سينگاري چڙهيندا آهن، ۽ اهڙيءَ طرح انهيءَ رستي تي به ريشمي ڪپڙي جو فرش وڇايو ويندو آهي، جنهن تان بادشاه جو گهوڙو هلندو آهي. بادشاه جي اڳيان هزارين غلام هلندا آهن ۽ پٺيان فوج هلندي ايندي آهي. ڪن وقتن تي مون اهو به ڏٺو آهي ته هاٿين تي ٽي يا چار ننڍيون منجنيقون چاڙهي چڙهيندا آهن، جن جي وسيلي دينار ۽ درهم ماڻهن ڏانهن اڇلائيندا رهندا آهن. اها دينارن ۽ درهمن جي

ورکا (وس) شهر جي دروازي کان شاهي محل تائين جاري رهندي آهي.

بادشاه جو خاص دستر خوان

بادشاه جي محل ۾ ٻن قسمن جا دستر خوان ٿيندا آهن، هڪ خاص ٻيو عام. خاص اهو آهي، جنهن سان بادشاه خود نوش فرمائيندو آهي ۽ جنهن ۾ رڳو خاص خاص امير، بادشاه جو سوٽ فيروز، عمادالملڪ سر تيز ۽ مير مجلس يا غير ملڪي ماڻهن مان ڪو جنهن تي بادشاه کي خاص نوازش ڪرڻ منظور هوندي آهي، شرڪت ڪندا آهن. ڪنهن وقت، جيڪڏهن بادشاه کي حاضرين مجلس مان ڪنهن تي خاص مهرباني ڪرڻي هوندي آهي، ته پاڻ هڪ پليٽ کڻي، ان تي هڪ ماني رکي، پنهنجي هٿن سان ان شخص کي ڏيندو آهي. اهو شخص وري اها پليٽ کابي هٿ سان وٺي، ساڄي هٿ سان ڌرتي ڏانهن جھڪي سلام ڪندو آهي.

ڪڏهين انهيءَ خاص دستر خوان مان ڪنهن غير حاضر شخص لاءِ پڻ کاڌو موڪليو ويندو آهي، ته هو به اهڙي طريقي سان اهو کابي هٿ ۾ وٺي ساڄي سان سلام ڪندو اهي، جيئن حاضر ماڻهو ڪندا آهن، ۽ پوءِ جيڪي به ٻيا ماڻهو اتي موجود هوندا آهن انهن سان گڏجي اهو کاڌو کائيندو آهي. مان پاڻ به انهيءَ خاص دستر خوان ۾ ڪيترائي ڀيرا شريڪ ٿيو آهيان. هن خاص دستر خوان ۾ ڏهاڪو کن ماڻهو شامل ٿيندا آهن.

بادشاه جو عام دستر خوان

هن دستر خوان جو کاڌو شاهي باورچي خاني مان آندو ويندو آهي. ان جي اڳيان نقيب هلندا آهن جيڪي بسم الله چوندا ايندا آهن ۽ انهن سڀني جي اڳيان وري نقيب النقباءَ هوندو آهي، جنهن جي هٿ ۾ سونو لڪڻ ۽ سندس نائب جي هٿ

۾ ڇانديءَ جو لڪڻ هوندو آهي. جڏهن اهي چوٿين دروازي تائين ايندا آهن تڏهن جيڪي به ماڻهو اتي حاضر هوندا آهن سي سندن آواز ٻڌي، اتي بيهندا آهن. رکو بادشاه ويٺو هوندو آهي. باقي ٻيا سڀ اٿندا آهن. پوءِ ڪاڏو زمين تي رکي، سڀ نقيب قطار ٻڌي، هڪ طرف بيهي ويندا آهن. بادشاه جي تعريف سندن سردار ڪندو آهي ۽ هيٺ نمي زمين چمندو آهي. اهڙيءَ طرح سڀ نقيب ۽ سڀ حاضرين نمي زمين چمندا آهن.

اهو به دستور آهي ته هن موقعي تي جيئن ڏي نقيب جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو آهي، تيئن جيڪو ماڻهو هلندڙ هوندو آهي سو اتي جو اتي بيهي ويندو آهي ۽ جيڪو ويٺل هوندو آهي سو اتي ئي ڄمي ويندو آهي. نقيب ۽ سندس نائب جي تعريف ختم ٿيڻ کان اڳ ڪوبه شخص نه ئي چري پري سگهندو آهي نه وري ڪو آواز وات مان ڪڍي سگهندو آهي. پوءِ سڀ ويهي ويندا آهن ۽ سڀ بادشاه جي اڳيان نمي زمين چمندا آهن. منشي وري سڀني حاضرين جا نالا لکي چڏهندو آهي. نالا سڀني جا لکيا ويندا، توڙي بادشاه کي انهن ماڻهن جي هجڻ جي خبر به هجي. پوءِ بادشاه جي چوڪرن مان هڪ، اها نالن جي لسٽ بادشاه وٽ کڻي ويندو آهي، جنهن کي ڏسي بادشاه حڪم ڏيندو آهي ته اڄ فلاڻو امير ماني کارائي.

سندن کاڌي ۾ ڪڪ جون مانيون، ڀڳل گوشت، چانور، مرغ ۽ سنبوسا وغيره هوندا آهن، جن جو مان اڳئي تفصيل سان بيان ڪري آيو آهيان. دسترخوان جي وچ تي قاضي، خطيب، فقيه، سيد ۽ مشائخ هوندا آهن. انهن کان پوءِ بادشاه جا عزيز ۽ وڏا وڏا امير حيثيت آهر ويهندا آهن. هر هڪ ماڻهوءَ جي ويهڻ جي جاءِ مقرر هوندي آهي، جيڪا کيس معلوم هوندي آهي، ۽ ان ۾ ڪنهن به قسم جي تڪليف ڪانه ٿيندي آهي. جڏهن سڀ ماڻهو ويهي ويندا آهن تڏهن شربدار ايندا آهن، جن جي

هٿن ۾ سون، چاندي، ٽامي ۽ شيشي جا پيالا شربت سان ڀريل هوندا آهن. جڏهن سڀ شربت پي بس ڪندا آهن، تڏهن حاجب بسم الله چوندا آهن. ان وقت سڀ کائڻ شروع ڪندا آهن.

هر هڪ ماڻهوءَ جي اڳيان قسم قسم جا طعام ۽ هڪ وڏي پليٽ رکيل هوندي آهي. هڪ پليٽ ۾ ٻه ماڻهو ڪڏهن به نه کائيندا آهن، بلڪ سڀ الڳ الڳ کائيندا آهن. کاڌي کان پوءِ فقاع، قلعي جي پيالن ۾، آڻيندا آهن، جنهن کي حاجب جي بسم الله چوڻ تي پيئڻ شروع ڪندا آهن. ان کان پوءِ پان ۽ سوپاريءَ جون ڏاڍيون آڻيندا آهن جن مان هر هڪ ماڻهوءَ کي مٺ کن سوپاريون ۽ پندرهن پان ريشمي ڌاڳي سان ويڙهيل ڏيندا ويندا آهن. پانن وغيره جي ورهاست ختم ٿيڻ تي حاجب وري بسم الله چوندا آهن، ته يڪدم سڀ اٿي بيهي رهندا آهن. امير جيڪو کاڌو کارائڻ تي مقرر ڪيو ويندو آهي، سو نمي زمين چمندو آهي، ۽ پوءِ سڀ حاضرين به اهڙيءَ طرح زمين چمي، هليا ويندا آهن. هيءُ کاڌو ڏينهن ۾ ٻه دفعا ٿيندو آهي، هڪ ظهر جي وقت کان اڳ ۽ ٻيو عصر جي وقت کان پوءِ.

باب پنجون

فصل پهريون

بادشاهه جي سخاوت ۽ نيڪي

مان هن بادشاه جي سخاوت جي باري ۾ صرف اهو بيان ڪندس، جو مون پاڻ ڏٺو آهي، ۽ خداوند ڪريم ٿو ڄاڻي ته جيڪي به مان بيان ٿو ڪريان سو يمن، خراسان ۽ فارس جا سڀ ماڻهو ڄاڻن ٿا ۽ انهن جي شاهدي ئي منهنجي سچيءَ حقيقت کي ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي. مسافرن ۽ پرديسين تي هن جيڪي مهربانيون ڪيون، تن جي باري ۾ هنن ملڪن جي گهر گهر کي ڄاڻ آهي. هو غير ملڪين جو تمام گهڻو قدر ڪندو آهي ۽ انهن کي هندستانين تي ترجيح ڏيندو آهي، کين جاگيرون، انعام ۽ وڏا وڏا عهدا عطا ڪندو آهي. ازانسواءِ هن جو حڪم آهي ته ڪنهن به غير ملڪيءَ کي ڌاريو نه سمجهيو وڃي، بلڪ ان کي عزيز ڪري مخاطب ڪيو وڃي، ڇاڪاڻ ته هن جي خيال موجب غير ملڪي ماڻهوءَ کي ڌاريو سڏڻ هن جي دل شڪني ڪرڻي آهي.

بادشاهه جو شهاب الدين گازرونيءَ کي بخشش ڏيڻ جو قصو

گازرون شيراز جي ڀرسان هڪ شهر آهي، تنهن جو هڪ وڏو واپاري پرويز نالي هوندو هو، جنهن کي ملڪ التجار به ڪري چوندا هئا. شهاب الدين هن جو گهرو دوست هوندو هو.

ملڪ پرويز کي بادشاهه جي طرفان ڪنڀات جو شهر جاگير ۾ مليل هو ۽ بادشاهه هن سان وعدو ڪيو هو ته هو کيس وزارت جو عهدو پڻ ڏيندو. هن پنهنجي دوست شهاب الدين کي گهرائي ورتو ۽ هن جي ڀيڄڻ تي کيس چيائين ته بادشاهه جي لاءِ نذر تيار ڪر. هو ريشمي ۽ ڪيمخواب مان گلن ۽ ٻوٽن جي زرين سان ڀرت ڀريل تنبو ۽ تولان، ٻيو سامان ۽ خچر وغيره ۽ ٻيون تمام قيمتي ۽ اعليٰ قسم جون شيون تيار ڪرائي، پنهنجي دوست ملڪ التجار وٽ کڻي آيو، جو اڳئي پنهنجي ملڪ جي ڏيل ۽ نذر تيار ڪيو ويٺو هو.

هوڏانهن بادشاهه جي وزير خواجہ جهان کي اها خبر هئي ته بادشاهه پرويز کي وزارت جي عهدي ڏيڻ جو ساڻس وعدو ڪيو آهي. هيءَ ڳالهه کيس تمام ناگوار لڳي، ۽ ڇاڪاڻ ته هن کان اڳ ڪنڀات ۽ گجرات کيس جاگير ۾ مليل هئا ۽ اتي جي ماڻهن سان هن جو دلي تعلق رهندو هو، جن مان گهڻا اهڙا هندو هوندا هئا، جن جو بادشاهه سان تڪرار هلندو هو. انهن سان ڪن کي هن، يعني خواجہ جهان، اشارو ڪري ڇڏيو ته ملڪ التجار کي رستي ۾ ئي ختم ڪيو وڃي. تنهنڪري جڏهن ملڪ التجار نذر ۽ ڏيل وغيره کڻي دارالخلافہ ڏانهن راهي ٿيو ۽ هڪ ڏينهن، ٻه ڪن ڏينهن چڙهئي جو ٽيرن جي وقت هڪ منزل تي لهي سڀ پنهنجي ضرورت کان فارغ ٿيڻ ۾ مشغول هئا ۽ ڪي ته سمهي پيا، تڏهن اوچتو هندن جو هڪ وڏو ڪٽڪ اچي هنن تي ڪڙڪيو.

ملڪ التجار قتل ٿي ويو ۽ هن جو سڀ مال لٽيو ويو، ٻر ڏيل ۽ سرڪاري نذر جو خزانو ٻه اهي هندو کڻي ويندا رهيا. شهاب الدين جو ٻه سڀ سامان لٽجي ويو. مگر سندس جان بچي وئي. بادشاهه جي اخبار نويس سچي حقيقت بادشاهه کي لکي، جنهن جو حڪم آيو ته نهروال جي خزاني مان هن (شهاب الدين) کي ٽي هزار دينار ڏنا وڃن، جيئن هو پنهنجي ملڪ واپس وڃي

سگهي. شهاب‌الدين کي جڏهن هيءَ حڪم پڌايو ويو تڏهن هن چيو ته مان بادشاه جي زيارت لاءِ نڪتو آهيان، تنهنڪري ضرور وڃي هن جي چائنٺ چمندس. بادشاه ڏانهن هن جو اهو جواب لکيو ويو، جنهن تي بادشاه ڏاڍو خوش ٿيو ۽ اجازت ڏنائين ته شهاب الدين پلي دارالخلافه ڏانهن هليو اچي. جنهن ڏينهن هو دارالخلافه ۾ پهتو، تنهن ڏينهن اسان کي به بادشاه جي سامهون پيش ٿيڻو هو، تنهنڪري هو به اسان سان گڏجي هليو هو. بادشاه اسان کي خلعتون ڏنيون ۽ ترسڻ لاءِ جايون ڏنائين ۽ شهاب‌الدين کي به گهڻو ئي ڪجهه ڏنائين. ان کان پوءِ بادشاه حڪم ڏنو ته مون (ابن بطوطه) کي ڇهه هزار تنڪا ڏنا وڃن. ۽ انهيءَ ئي ڏينهن شهاب الدين جي باري ۾ دريافت ڪيائين ته هو ڪٿي آهي. جنهن تي بهاء الدين ابن فلڪي چيو ته "آخوند عالم نميد انم" معنيٰ خبر ڪانه اٿم، پر پوءِ چيائين ته "شنيدم زحمت دارد" معنيٰ ٻڌو اٿم ته هو بيمار ٿي پيو آهي. تنهن تي بادشاه فرمايو ته "برو همين زمان در خزانت يک لک تنکه زر بگيري و پيش او ببري. تا دل او خش (خوش)، يعني ته هن ئي وقت خزاني ۾ وڃي، هن کي هڪ هزار تنڪا سون جا ڏيئي، هن کي خوش ڪيو وڃي.

اهو به حڪم ڏنائين ته هندستان ۾ تيار ٿيل جيڪو به سامان هن کي وٺي سو خريد ڪري ۽ جيستائين هن جي خريداري جاري رهي، ان وقت تائين ڪوبه شخص خريداري نه ڪري. ازانسواءِ بادشاه جي حڪم موجب ٽي جهاز سامان سان پريل ۽ راه خرچ لاءِ پيسا پڻ کيس ڏنا ويا.

جڏهن شهاب الدين هرمز پهتو، تڏهن اتي پنهنجي لاءِ هڪ وڏو عاليشان گهر تيار ڪرايائين. انهيءَ شهاب الدين کي مون وري شيراز ۾ ڏٺو، ته اتي هو سلطان ابو اسحاق جي بخشش جو طلبگار لڳو ويٺو هو، جو ته ان وقت هو پنهنجو سڀ ڪجهه

خرچ ڪري بالڪل صفائيءَ ني ويٺو هو. هندستان جي دولت (١) جو حال هي آهي، جو ڦهليائين تہ اها دولت هن ملڪ مان ٻاهر وڃي نٿي سگهي. پر جي ڪٿي اها وڃي بہ تہ خدا تعاليٰ وري اُهي ڪٿي وينڊڙ تي اهڙي ڪا آفت نازل ڏو ڪري، جو اها هن وٽ اصل نٿي رهي سگهي. اهڙيءَ طرح سان شهاب الدين جي بيشمار دولت بہ سندس ڀائٽين ۽ هرمز جي بادشاه جي وچ ۾ هلندڙ تنازعي ۾ بلڪل ختم ٿي ويئي.

شيخ الشيوخ رڪن الدين کي بخشش

هڪ دفعي بادشاه، مصر جي خليفي ابوالعباس ڏانهن تحفا وغيره موڪلي، درخواست ڪئي تہ کيس سنڌ ۽ هندستان تي حڪومت ڪرڻ جو اجازت نامو موڪليو وڃي. اصل ۾ هيءَ درخواست فقط اعتقاد جي ڪري موڪلي ويئي هئي. جنهن تي خليفي ابوالعباس هڪ اجازت نامو شيخ الشيوخ رڪن الدين جي هٿان ڏياري موڪليس. جڏهن شيخ رڪن الدين دارالخلافہ ۾ پهتو، تڏهن بادشاه سندس استقبال تمام شاندار نموني سان ڪيو ۽ ڪابہ

(١) ابن بطوطہ جو اهو خيال بلڪل غلط آهي. ٿي سگهي ٿو تہ کيس پنهنجو ڪو تجربو هجي، جو جڏهن هندستان مان پنهنجي ملڪ موٽيو ٿي ويو، تڏهن هن کي ڦري بلڪل ڪنگال ڪري ڇڏيو ويو هو- جنهن جو تفصيل سان ذڪر ديباچي ۾ ڪيل آهي. شايد پنهنجي دل خوش ڪرڻ لاءِ ٻہ اهو خيال آٿي پنهنجي دل ڏاري اٿس، ۽ شهاب الدين جو مثال بہ کيس دل مان لڳو ٿو ڀانئجي، تنهن تہ هيڪاري سندس خيال کي وڌيڪ پختو ڪيو آهي ۽ دل جو ارمان نڪري ويو اٿس. ورنہ انگريز جو هيئر ايترا شاهوڪار آهن، سي ڪيئن ٿيا؟ هنن پنهنجي هندستان جي ٢٠٠ سالن جي دوران حڪومت ۾ جيڪو هندستان جو خزانو لٽيو سا سڀني کي خبر آهي. ابن بطوطہ ۽ ٻين مؤرخن جي روايت موجب هندستان ڪيڏو نہ شاهوڪار ملڪ هو، جنهن ۾ ڪيترا هيرا، جواهر، قيمتي پٿر ۽ سون چاندي هئا. اهي سڀ مال هو پنهنجي ملڪن ۾ کڻي ويا، ۽ آهو سڄو مال ۽ سامان کين ڦٻي ويو ۽ هو دنيا جا وڏي ۾ وڏا تاجر بنجي ويا. — مترجم

ڪسر نہ ڇڏيائين. ازانسراءِ هو جڏهن بہ بادشاه وٽ سلاميءَ لاءِ
ايندو هو تہ بادشاه اٿي بيهي کيس ادب سان ملندو هو. تنهن کان
سواءِ هن کي جيڪي ڪجهہ بخشش ۾ ڏنائين تنهن جو تہ حساب
ئي ڪونهي. رڳو گهوڙا جيڪي کيس ڏنائين، سي بہ سونن
سنجن ۽ سامانن سوڌا هئا. نہ رڳو ايترو پر بادشاه کيس اهو پڻ
حڪم ڏنو هو تہ موٽندي جڏهن هو جهاز تان لهي خشڪيءَ تي
هلڻ شروع ڪري، تڏهن گهوڙي کي نعل بہ سون جا هڻائي.

پوءِ شيخ صاحب ڪنڀات ڏانهن راهي ٿيو، جتان جهاز ۾
چڙهي کيس پنهنجي ملڪ ڏانهن وڃڻو هو. رستي تي قاضي جلال الدين
بغاوت ڪري ابن الڪرمي ۽ شيخ رڪن الدين کي ڦري هليو
ويو. شيخ صاحب جان بچائي اچي بادشاه جي دربار ۾ نڪتو.
بادشاه هن کي ڏسي مذاق ۾ چيو: "آمد ڪہ زر بري باد کري
(دلربائي) صنم خوري زر نہ بري- سر نهي-" پوءِ چيائين تہ تون
خاطري ڪر، سان دشمنن تي چڙهائي ڪري، سندن اهڙو ئي
حال ڪندس جهڙو هنن تنهنجو ڪيو آهي، بلڪ انهي کان بہ
وڌيڪ، جڏهن مان هندستان مان وڃي رهيو هوس، تڏهن مون
پڌو تہ بادشاه پنهنجو وعدو پورو ڪيو ۽ شيخ کي اڳئين کان
بہ وڌيڪ انعام اڪرام ڏيئي روانو ڪيائين.

واعظ ترمذي ناصرالدين کي بخشش

هيءُ فقيهہ واعظ ترمذي بادشاه جي خدمت ۾ سلام عرض
ڪرڻ لاءِ پنهنجي ملڪ مان آيو هو ۽ گهڻي وقت تائين سندس
نوڪريءَ ۾ رهندو آيو. آخر هن کي پنهنجي وطن ورڻ جو شوق
ٿيو. جنهن تي بادشاه کيس اجازت ڏني. اڃا تائين بادشاه سندس
تقرير ۽ نصيحت ڪانہ ٻڌي هئي، تنهنڪري هن جي وڃڻ کان
اڳ ۾ هڪ ڏينهو سندس تقرير ٻڌڻ جو ارادو ڪيائين ۽ حڪم

ڏنائين ته سفيد صندل مقاشيري (١) مان هڪ منبر تيار ڪيو وڃي، جنهن ۾ ڪوڪا ۽ ڪليون سون جا هنيا وڃن ۽ ان جي مٿان هڪ وڏو ياقوت رکيو وڃي. ازانسواءِ ناصرالدين کي هڪ خلعت عباسيه ڪاري رنگ جي، جنهن تي زري ۽ هيرا ۽ موتي لڳل هئا ۽ هڪ عمامو (پڳ) پهرڻ لاءِ ڏنائين.

انهيءَ جلسي جو انتظام هڪ قيمتي خيمي ۾ ڪيو ويو، جتي بادشاه اچي تخت تي ويٺو ۽ سندس ساڄي ۽ کابي خاص خاص امير، قاضي ۽ مولوي پنهنجي جاين تي ويهي ويا. پوءِ واعظ ترمذيءَ هڪ خطبو نهايت فصاحت ۽ بلاغت واريءَ عبارت ۾ پڙهيو ۽ ان کان پوءِ تقرير ڪيائين. جيڪا ڪا خاص نصيحت آموز ڪانه هئي. پر تقرير نهايت سٺي ڪيائين. جڏهن واعظ (ترمذي) منبر تان لٿو، تڏهن بادشاه هن ڏانهن وڌي آيو ۽ پاڪر پائي کيس چانئيءَ سان لڳايائين ۽ پاڻ سان گڏ هاٿيءَ تي سوار ڪرايائينس. ٻين ماڻهن کي حڪم ٿيو ته هن جي اڳيان پنڌ هلن، جن ۾ مان پاڻ شامل هوس. پوءِ هن کي هڪ سراچه (خيمي) ۾ وٺي آيا جيڪو خاص هن لاءِ کڙو ڪيو ويو هو ۽ بادشاه جي خيمي جي سامهون هو. هي خيمو رنگ برنگي ريشمي ڪپڙي مان تيار ڪيل هو ۽ ان جي قنات ۽ رسيون پڻ ريشم مان تيار ڪيون ويون هيون.

خيمي جي هڪ طرف سون جا برتن رکيل هئا جيڪي بادشاه هن کي انعام ۾ ڏنا هئا. انهن برتنن ۾ هڪ تنور، جنهن ۾ هڪ ماڻهو آسانيءَ سان ويهي سگهي، ٻه وڏيون ديڳيون، ٿالهيون جن جو تعداد مون کي ياد نه رهيو آهي، ڪبترائي جڳ، هڪ ڪوُنرو، هڪ آئينه نالي چئن پيرن سان خوانچو ۽ هڪ ڪتابن جي پيتي وغيره هئا. هيءَ سڀ سامان سون جو هو. عمادالدين

---

(١) جاوا ۽ بورنيو جي ويجهو هڪ ٻيٽ مڪاسر نالي آهي، اتي سفيد صندل پيدا ٿيندو آهي، جو تمام قيمتي ايڪيو ويندو آهي.

سمنانيءَ انهيءَ خيمي جون به ڪاٻرن ڪٽي جاچي ڏٺيون ته هڪ پتل ۽ ٻي قلعي ڪيل ٽامي جون هيون، جي انهن پٽي معلوم ٿيون جڻ ته سون ۽ چانديءَ جون نهيل آهن، مگر اصل ۾ سون ۽ چانديءَ جون نه هيون. ارانسواه هن کي هڪ اکڪ دينار ۽ ٻه سؤ غلام پڻ بادشاه جي طرفان مليا، جو انهن غلامن مان ڪن کي هن آزاد ڪري ڇڏيو ۽ ڪي پاڻ وٽ رکيائين.

عبدالعزيز اردويليءَ کي بخشش

عبدالعزيز هڪ فقيه، ۽ محدث هوندو هو، جنهن دمشق ۾، تقي الدين ابن تميم، برهان الدين البرڪع، جمال الدين المزي ۽ شمس الدين ذهبي جهڙن عالمن وٽان علم حاصل ڪيو هو. هو جڏهن بادشاه وٽ نوڪريءَ لاءِ آيو تڏهين سندس تمام گهڻو قدر ڪيو ويو. هڪ ڏينهن اتفاق سان هن حضرت عباس ۽ سندس اولاد جي تعريف ۾ ڪي حديثون تمام سٺي نموني سان پيش ڪيون ۽ ڪن عباسي خليفن جو به بيان ڪيائين. بادشاه بني عباس سان تمام گهڻي محبت ۽ عقيدت رکندو هو، سو هي ڳالهيون ڪيس ڏاڍيون وڻيون ۽ يڪدم وڃي عبدالعزيز اردويليءَ جا قدم چميائين، پوءِ حڪم ڏنائين ته هڪ سون جي ٿالهيءَ ۾ ٻه هزار مهرون ڪٽي اچو، جيڪي سڀ هن کي بخشش ۾ ڏنائين.

شمس الدين اندڪانيءَ کي بخشش

فقيه، اندڪاني هڪ حڪيم ۽ شاعر هوندو هو. هڪ دفعي هن بادشاه جي تعريف ۾ هڪ قصيدو پڙهيو، جنهن ۾ ستاويهه شعر هئا. بادشاه هن کي هرهڪ بيت جي عيوض هڪ هزار درهم ڏنا. مون جيڪو وڌ ۾ وڌ انعام بابت پڌو هو، سو هو ته ڪنهن کي، هر شعر جي عيوض هڪ هزار درهم ڏنا ويا هئا، پر اهو بادشاه جي هين انعام جي ڏهين پتيءَ جيترو مس هو.

قاضي مجدالدين کي بخشش

بادشاه جڏهين شيراز جي قاضي مجد الدين جي، جيڪو عالم،

صالح ۽ ڪرامت وارو هوندو هو، تعريف ٻڌي، تڏهين هن ڏانهن شيراز جي شهر ۾ شيخ زاده دمشقيءَ جي معرفت ڏهه هزار دينار موڪلي ڏنائين.

برهان الدين ساغر کي بخشش

برهان الدين هڪ وڏو واعظي هوندو هو. هو اهڙو ته سخي هو، جو جيڪي ڪجهه به وٽس هوندو هو، سو غريبن ۽ بکايلن کي ڏيئي ڇڏيندو هو، بلڪ قرض کڻي به سخاوت جاري رکندو هو. جڏهين بادشاه کي هن جي خبر پهتي تڏهين هن ڏانهن چاليهه هزار دينار موڪلي ڏنائين ۽ هندستان اچڻ لاءِ به عرض ڪيائينس. برهان الدين اهي چاليهه هزار دينار وٺي، پنهنجو قرض وغيره لاهي، بادشاه ڏانهن وڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ هيٺن چئي خطا جي ملڪ ڏانهن هليو ويو ته ”بادشاه عالمن کي پنهنجي سامهون بيهاري ٿو ڇڏي، تنهنڪري مان اهڙي ماڻهوءَ جي نوڪري نه ڪندس.“

حاجي ڪاون کي بخشش ۽ سندس ڳالهه

حاجي ڪاون شاه عراق جو سوٽ هو. سندس سوٽ ٿالي پاءِ عراق جي ڪنهن علائقي جو حاڪم هو، جنهن حاجي ڪاون کي بادشاه وٽ سفير ڪري موڪليو. بادشاه هن کي تمام گهڻي عزت ڏني ۽ ڪافي مال به ڏنائينس. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته وزير خواجه جهان بادشاه ڏانهن تحفو موڪليو جنهن ۾ ٿي ٿالهيون به هيون، جن مان هڪ ۾ ياقوت، ٻيءَ ۾ زمرد ۽ ٽينءَ ۾ موتي پيل هئا. ان وقت حاجي ڪاون پڻ موجود هو. بادشاه هن مال مان گهڻو ئي کيس ڏنو ۽ موڪلائيءَ وقت به تمام گهڻو خزانو کيس ڏنائين. حاجي ڪاون جڏهين عراق پهتو تڏهين سندس پاءُ مري ويو هو ۽ ان جي جاءِ تي سليمان حاڪم بڻجي ويٺو. هن پنهنجي پاءُ جو ورثو گهريو ۽ ملڪ جي دعوي پڻ ڪيائين. ماڻهن ۽ لشڪر سندس هٿ تي بيعت ڪئي، جن مان گڏ هو

فارس هليو ويو.

جڏهن هو شونڪاره جي شهر ۾ پهتو (هن شهر جي امام عضدالدين جو بيان پهرئين حصي ۾ ڪري آيا آهيون)، تڏهين اتي جي چڱن ماڻهن هن وٽ اچڻ ۾ ڪجهه دير ڪئي ۽ پوءِ جڏهين آيا تڏهن هنن ڪان دير ڪرڻ جو سبب پڇيائين. هنن جيڪو سبب ڏنو سو هن کي پسند نه آيو ۽ يڪدم پنهنجن سپاهين کي حڪم ڏنائين ته قلج (جڪار) يعني تلوارون ڪڍيو. هنن تلوارون ڪڍيون، چڱن مڙسن جا سر لاهي ڪٽي قتا ڪيا. ان وقت هن وٽ تمام گهڻو لشڪر هو.

مٿئين واقعي جي خبر جڏهن اتي جي اميرن ۽ ماڻهن کي پيئي تڏهن هنن کي گهڻي منيان لڳي ۽ سڀني گڏجي شمس الدين سمناني ءَ کي جيڪو وڏو فقيهه ۽ امير هو، مدد لاءِ لکيو. هو پنهنجو لشڪر وٺي اتي ڪڙو آيو ۽ وڃي اتي جي ماڻهن سان مليو، جيڪي پنهنجن چڱن ماڻهن جي انتقام وٺڻ لاءِ گڏ ٿيا هئا. هنن حاجي ڪاون جي لشڪر تي رات جو حملو ڪيو ۽ انهن کي ڀڄائي ڪڍيائون. پوءِ حاجي ڪاون، جيڪو شهر ۾ محل جي اندر هو، جو اچي گهيرو ڪيائون. هو وڃي بيت الطهارة (غسل خاني) ۾ لڪو. آخر هن کي پڪڙي، سندس سر وڍي، سليمان ڏانهن ڏياري موڪليائون ۽ باقي عضوا سڀ ملڪ ۾ ورهائي، پنهنجي انتقام جي باهه وسايائون.

فصل ڇهون

ابن الخليفه جو بادشاهه وٽ اچڻ

امير غياث الدين محمد بن عبدالقادر بن يوسف بن عبدالعزيز بن خليفه المستنصر باالله عباسي بغدادي، النهر ماوراء جي بادشاهه سلطان علاءُ الدين طرمشيرين وٽ آيو. سلطان کيس حضرت قثم بن عباس رضه جي خانقاهه جو متولي ڪري رکيو جتي هو ڪيترائي سال رهيو. هڪ دفعي هن ٻڌو ته هندستان جو بادشاهه بني عباس جو شيدائي آهي. تنهنڪري هن پنهنجي طرفان محمد بن ابي شرفي حرباوي کي، جيڪو سندس قديمي دوست هو، ۽ محمد همداني صوفيءَ کي قاصد ڪري موڪليو. هو ٻئي اچي بادشاهه جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. ناصرالدين ترمذي، جنهن جو مٿي بيان ڪري آيا آهيون، سو به امير غياث الدين کي سڃاڻندو هو، چاڪاڻ ته بغداد ۾ هن جي حسب نسب جي ڪافي جاچ ڪئي هئائين ته اتي جي مشائخن به هن جي خاندان جي تصديق ڪئي هئي، تنهنڪري هن به بادشاهه سان اهوئي احوال ڪيو، جو قاصدن ڪيو هو.

بادشاهه قاصدن کي پنج هزار دينار عنايت ڪيا ۽ امير غياث الدين ڏانهن ٽي هزار دينار راهه خرچ لاءِ موڪلي، هڪ خط ۾ کيس هندستان اچڻ لاءِ دعوت ڏياري موڪليائين. هن خط پهچڻ شرط غياث الدين اٿي هليو. جڏهن سنڌ ۾ پهتو تڏهن اخبار نويسن بادشاهه کي خبر موڪلي ڏني. بادشاهه دستور موجب سندس استقبال لاءِ ماڻهو موڪليا. جڏهن هو سرسه ۾ پهتو، ته قاضي

ڪمال الدين صدر جهان کي حڪم ڏنائين ته ڪجهه فقيه پاڻ سان وٺي وڃي هن جي سواريءَ سان شامل ٿئي؛ پوءِ وري اميرن کي موڪليائين ۔

جڏهين هو مسعود آباد پهتو تڏهين بادشاه پاڻ پنهنجن خاص اميرن سان گڏجي سندس استقبال لاءِ ٻاهر آيو ۔ جڏهين ملاقات ٿي، تڏهين غياث الدين گهوڙي تان لهي پنڌ هلڻ لڳو، ته بادشاه به پنهنجي سواريءَ تان هيٺ لهي آيو۔ پوءِ دستور موجب غياث الدين بادشاه جي سامهون نوڙي ڪيس فرشي سلام ڪيو ته بادشاه پڻ سندس اڳيان اهڙيءَ طرح سان نمي سلام ڪيو۔ امير غياث الدين پاڻ سان ڪجهه نذر به آندو هو، جنهن ۾ ڪي ڪپڙي جا ٿان به هئا۔ بادشاه انهن ٿانن مان هڪ ٿان پنهنجي ڪلهي تي رکي، اهڙيءَ طرح ڪيس سلام ڪيو جهڙيءَ طرح ڪيس ٻيا ماڻهو سلام ڪندا هئا۔ پوءِ گهوڙا آندا ويا؛ هڪ گهوڙي کي وٺي بادشاهه غياث الدين کي قسم ڏيندي چيو ته توهان هن تي سواري ڪريو، ۽ پاڻ رڪاب جهلي بيهي رهيو۔

غياث الدين جي سوار ٿيڻ کان پوءِ بادشاه به سوار ٿيو ۽ ساڻس گڏ هلڻ لڳو۔ هنن ٻنهي جي مٿان ڇانوَ لاءِ شاهي ڇٽ کڙو ڪيو ويو هو۔ پوءِ بادشاه پنهنجي هٿ سان امير کي پان پيش ڪيو۔ هيءَ سڀ کان وڏي خاطر تواضع هئي، ڇو ته بادشاه ڪڏهين به ڪنهن کي پنهنجي هٿ سان پان نه ڏيندو هو۔ بادشاه هيئن به چيس ته جيڪڏهين مون خليفي ابو العباس جي بيعت نه ڪئي هجي ها ته هينئر توهان جي بيعت ڪريان ها۔ جنهن جي جواب ۾ هن چيو ته مون خود ابوالعباس جي بيعت ڪئي آهي ۽ نهائيءَ سان فرمايائين ته ”رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي حديث آهي ته جنهن ڪلراٺي زمين کي آباد ڪيو اها زمين ان جي ملڪيت آهي۔“ سندس مطلب هو ته بادشاه جي احسان ڄڻ ته اسان کي نئين زندگي بخشي آهي؛ جنهن تي

بادشاھ گھڻي ادب سان ان جو جواب ڏنو.

جڏھين ھو خيمي ۾ پھتا جيڪو بادشاھ جي لاء لڳايو ويو ھو، تڏھين بادشاھ غياث الدين کي ان ۾ ڏڪايو ۽ پنھنجي لاء وري ٻيو تنبو کوڙايو. اھا رات دارالخلافه کان ٻاھر ترسيا ۽ ٻئي ڏينھن شھر ۾ داخل ٿيا. بادشاھ سيري ۽ وارو محل جيڪو سلطان علاءالدين خلجي ۽ سلطان قطب الدين ٺھرايو ھو، سو ھن جي رھائش لاء مقرر ڪيو، ۽ پاڻ پنھنجي امير سان گڏ وڃي ان محل ۾ سڀ سامان موجود ڪيائين. ان سامان ۾ سون ۽ چانديء جي برتنن کان سواء ھڪ سون مان ٺھيل حمام غسل لاء پڻ موجود ڪيو ويو. پوء چار لک دينار انھيء ئي وقت سندس مٿي ڏوڏارڻ لاء موڪليائين. ازانسواء ٻانھيون ۽ غلام ڇوڪرا به سندس خدمت لاء موڪليائين ۽ روزاني خرچ لاء ٽي سؤ دينار مقرر ڪري ڏنائينس. ان کان علاوه ھر وقت پنھنجي خاص دسترخوان مان کيس کاڌو موڪليندو رھندو ھو.

ان کان پوء سيري جو سڄو شھر گھرن، باغن، زمينن ۽ گودامن سميت کيس جاگير ۾ ڏنو ويو. ان کان سواء سؤ ڳوٺ ٻيا به کيس جاگير ۾ ڏنا ويا ۽ دھليء جي ايرندي پاسي وارن علائقن جي حڪومت به کيس عطا ڪئي ويئي. آخر ۾ ٽيھه خچر زري لڳل زينن سان به کيس ڏنا ويا، جن جو داڻو سرڪاري گودامن مان ايندو ھو. ھن لاء بادشاھ جو حڪم ھو ته جڏھين شاھي محل ۾ اچي تڏھن گھوڙي تان اصل نه لھي ۽ جيستائين بادشاھ جي سواري وينديي آھي، ان جاء تائين اھڙيء طرح ھليو اچي. ٻيء صورت ۾ ڪنھن شخص کي سوار ٿي، شاھي محل ۾ داخل ٿيڻ جي اصل اجازت ڪانه ھوندي ھئي. ماڻھن کي بادشاھ جو حڪم ھو ته جھڙيء طرح مون کي نمي ورشي سلام ڪندا آھيو، تھڙيء طرح ھن جي پڻ تعظيم ڪندا ڪريو.

جڏهن بہ هو بادشاه جي خدمت ۾ ايندو هو تہ بادشاه تخت (ڪرسي) تان هيٺ لهي ايندو هو ۽ جيڪڏهن تخت جي چوڪي اندر هوندو هو تہ اٿي بيهندو هو. پوءِ ٻئي هڪٻئي کي سلام ڪندا هئا ۽ بادشاه کيس پاڻ سان گڏ تخت تي ويهاريندو هو. ۽ جڏهين هو موڪلائيندو هو تڏهن وري بہ اٿي بيهندو هو. پوءِ بادشاه هن کي سلام ڪندو هو ۽ هُو بادشاه کي. جڏهن هو مجلس مان اٿي ٻاهر ويندو هو تہ ٻاهر هڪ مسند، جيڪا خاص هن لاءِ وڇائي ڇڏيندو هو، اُن تي جيترو وقت کيس وڻندو هو، وڃي ويهندو هو. اهڙيءَ طرح ڏينهن ۾ ٻہ دفعا ٿيندو رهندو هو.

حڪايت

امير غياث الدين دهليءَ ۾ مقيم هو تہ بنگالي جو وزير آيو. بادشاه حڪم ڏنو تہ وڏا وڏا امير سندس استقبال لاءِ وڃن. پوءِ پاڻ بہ سندس استقبال لاءِ نڪتو ۽ هن جي تمام گهڻي عزت ڪيائين. شهر کي بہ اهڙيءَ طرح سان سينگاريو ويو جيئن بادشاه جي اچڻ وقت اُن کي سينگاريندا آهن. ابن الخليفو، امير غياث الدين، قاضي، فقيهہ ۽ مشائخ بہ هن سان ملڻ لاءِ آيا. جڏهن بادشاه واپس آيو تڏهن وزير کي چيائين تہ تون مخدوم زاده جي گهر وڃ. وزير اٿي ويو ۽ وڃي ٻہ هزار اشرفيون ۽ ڪپڙن جا ٿان پيش ڪيائين. هن سان گڏ امير قبولو ۽ مان بہ گڏجي ويا هئاسين.

حڪايت

هڪ دفعي بهرام نالي غزنيءَ جو حاڪم بادشاه وٽ آيو. ابن الخليفي ۽ هن جي وچ ۾ قديمي دشمني هوندي هئي. بادشاه جو حڪم ٿيو تہ شاه غزنيءَ کي سيريءَ جي هڪ گهر ۾ رهائش ڏني وڃي ۽ هي بہ بادشاه جي طرفان حڪم ٿيو تہ هن جي لاءِ اتي هڪ محل گهر ٺهرايو وڃي. هيءَ خبر جڏهين ابن الخليفي

کي ڀيٽي تڏهن ڏاڍو غصو لڳس. هو يڪدم بادشاهي محل ۾ وڃي پنهنجي مسند تي ويهي رهيو ۽ وزير کي گهرائي چيائين ته آخوند عالم (بادشاه) کي وڃي چؤ ته جيڪي ڪجهه توهان مون کي عطا ڪيو آهي سو سڀ ڪجهه منهنجي گهر پيو آهي، مون ان مان ڪجهه به خرچ نه ڪيو آهي. پاڻ مون ڪيترو سامان وڌايو آهي ۽ هاڻي مان هتي وڌيڪ رهي ڪونه سگهندس. ائين چئي هو محل مان هليو ويو.

وزير سندس دوستن کان سبب معلوم ڪيو، جن ٻڌايس ته بادشاه غزنيءَ جي شاه لاءِ سيريءَ ۾ محل تعمير ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو آهي، تنهنڪري ابن الخليفو ڪاوڙيو آهي. وزير سچي حقيقت وڃي بادشاه سان ڪئي. بادشاه ٻڌڻ شرط پنهنجن ماڻهن کي ساڻ ڪري گهوڙي تي سوار ٿي ابن الخليفي جي جاءِ تي آيو. اتي پهچي، گهوڙي تان لهي، ٻاهر ويهي، اندر وڃڻ جي اجازت گهريائين. پوءِ ابن الخليفي سان مليو، پنهنجي غلطي مڃي، پنهنجي حڪم جو مناسب سبب ڏنائين، جنهن تي ابن الخليفو راضي ٿيو. پر بادشاه چيو ته اجا به مون کي اطمينان ڪونه ٿيو آهي ته توهان راضي ٿيا آهيو. هاڻي جيستائين توهان منهنجي ڪنڌ تي پنهنجو پير نه رکندؤ، تيستائين مان مطمئن ڪونه ٿيندس. جنهن تي ابن الخليفي چيو ته چاهي بادشاه مون کي قتل به ڪري ڇڏي مگر مون کان اهڙي ڳالهه ٿي نه سگهندي. بادشاه ڪيس پنهنجي سر جو قسم ڏيندي چيو ته توهان کي ائين ڪرڻو پوندو ۽ انهيءَ سان گڏ پنهنجو مٿو زمين تي ڪٽي رکيائين. ملڪ قبولي ڇا ڪيو جو ابن الخليفي جو پير وٺي بادشاه جي ڪنڌ تي ڪٽي رکيو. انهيءَ کان پوءِ بادشاه اٿي کڙو ٿيو ۽ چيائين ته هاڻ مون کي پڪ ٿي ته توهان مون مان راضي آهيو. اهڙي عجيب و غريب ڳالهه مون اڄ تائين ڪنهن به ملڪ جي بادشاه بنسبت ڪانه ٻڌي آهي.

عيد جي ڏينهن مان مخدوم زادا وٽ ويس ته ملڪ ڪبير

ٻادشاه جي طرفان هن لاءِ ٽي خلعتون ڪٺي آيو، جن مان چوغن ٽي ريشمي ڦندڻن جي بجاءِ ٻير جيڏا وڏا وڏا موتي لڳل هئا. ملڪ ڪبير اهي خلعتون کڻيون دروازي تي ويٺو هو ۽ جيئن ابن الخليفو هيٺ لٿو تيئن کيس خلعت پهرايائين. ٻادشاه هن کي بي انداز مال ۽ خزانو ڏنو هو، پر تنهن هوندي به هو انتها درجي جو ڪنجوس انسان نڪتو. ۽ جيتري قدر بادشاه سخي هو اوتري قدر وري هو بخيل ثابت ٿيو، جن مان ڪي ڳالهيون هيٺ ڏجن ٿيون.

ابن الخليفي جي ڪنجوسائيءَ جون ڪي ڳالهيون

منهنجي ۽ ابن الخليفي جي وچ ۾ تمام گهري دوستي ٿي ويئي هئي. تنهنڪري مان هن وٽ گهڻو ايندو ويندو هوس. مان جڏهن سفر لاءِ نڪتس، تڏهين پنهنجي پٽ کي به هن وٽ ڇڏي آيو هوس، جنهن جي مون کي هيننر تائين خبر نه آهي ته سندس الاجي ڪهڙو حال ٿيو. مون هڪ ڏينهن کانئس پڇيو ته توهان اڪيلا ڇو ٿا کائو ۽ پنهنجن دوستن کي دسترخوان ۾ ڇو نٿا شامل ڪيو؟ تنهن تي جواب ڏنائين ته مان گهڻن ماڻهن کي پنهنجو کاڌو کائيندي ڏسي، سهي نه ٿو سگهان. اهو سبب آهي جو مان اڪيلو کائيندو آهيان.

هو فقط پنهنجي هڪ خاص دوست محمد بن ابي شرفيءَ کي کائڻ لاءِ ڪجهه ڏيندو هو. ٻاقي سڀ پاڻ کائيندو هو. جڏهن مان سندس گهر ويندو هوس ته ٻاهرينءَ ڏيڍيءَ ۾ اونده لڳي پيئي هوندي هئي، ڇو ته ڏيو ڪونه ٻاريو ويندو هو. مون ڪيترا ئي ڀيرا هن کي پنهنجي باغ ۾ ڪاٺيون ۽ ڪک گڏ ڪندي ڏٺو. هن انهن ڪکن ۽ پنن سان پنهنجا گودام ڀرائي ڇڏيا هئا. مون هن کان پڇيو ته جناب مخدوم زادا هي ڇا ٿا ڪريو! تنهن تي جواب ڏنائين ته ڪاٺين جي ڪڏهن ضرورت ٿي پوي، تنهنڪري گڏ ڪندو ٿو وڃان.

اهڙيءَ طرح سان پنهنجن غلامن، نوڪرن ۽ دوستن کان باغ ۾ ڪم ڪرائيندو هو ۽ چوندو هو ته مان ٿو چاهيان ته هي سڀ ماڻهو مفت ۾ منهنجو کائي وڃن. هڪ دفعي مون تي ڪجهه قرض چڙهي ويو تنهنڪري مون ان جي ادائگي لاءِ کانئس قرض گهريو. هڪ ڏينهن چيائين ته منهنجي دل گهڻي ٿي گهري ته تنهنجو قرض ادا ڪري ڇڏيان، پر ڇا ڪريان ايتري همت ٿي نٿي ٿئي. آخر مون کي ڪجهه به نه ڏنائين.

حڪايت

هڪ ڏينهن ڳالهين ڪندي مون کي ٻڌايائين ته هڪ دفعي چار ڄڻا، جن مان هڪ سندس دوست محمد بن ابي شرفي به هو، بغداد کان ٻاهر ٿي وياسين. اسان پنڌ وڃي رهيا هئاسين ۽ کائڻ لاءِ ڪجهه به ڪونه هئوسين. هڪ چشمي وٽان لنگهندي هڪ درهم لڌوسين. اسان سوچيو ته هڪ درهم کي ڇا ڪيون. آخر سڀني اتفاق راءِ سان فيصلو ڪيو ته انهيءَ درهم جي ماني گهرائي کائجي. اسان مان هڪ ماڻهو ماني وٺڻ لاءِ شهر ۾ ويو. نانبائيءَ چيس ته مان ماني ۽ ان جو چاڻ گڏ وڪڻندو آهيان، جدا جدا مان ڪونه ڏيئي سگهندس. آخر هن هڪ قيراط (اڌ درهم) جي ماني خريد ڪئي ۽ ٻئي قيراط جو چاڻ وٺي اچي نڪتو. چاڻ جي ته اسان کي ضرورت ڪانه هئي (جو گهوڙو يا خچر هوئي ڪونه)، سو ڪٽي ڦٽو ڪيوسين. باقي مانيءَ مان ٽڪر ٽڪر ڪري کاڌوسين.

ٿورو ترسي وري چيائين ته هاڻي خدا تعاليٰ مون کي ڪيتري قدر نه مال ڏنو آهي! تنهن تي مون چيس ته خدا تعاليٰ جو شڪر بجا آڻيو ۽ غريبن ۽ مسڪينن کي خير خيرات ڪريو. چوڻ لڳو ته ائين مون کان ٿي ڪونه سگهندو. مون ڪڏهين به هن کي خيرات ڏيندو ڪونه ڏٺو، نه ٿي وري ڪنهن سان

ڪا چڱائي ڪندي ڏنو مانس. خدا شال اهڙيءَ ڪنجوسائيءَ کان پناهه ڏئي.

حڪايت

هندستان مان وڃڻ کان پوءِ مان بغداد هليو ويو هوس. هڪ ڏينهن مستنصريه مدرسي جي دروازي تي ويٺو هوس، جيڪو سندس ڏاڏي المستنصر بالله ٺهرايو هو، ته مون هڪ مفلوڪ الحال نوجوان کي ڏٺو، جو هڪ شخص جيڪو مدرسي کان نڪري رهيو هو، تنهن جي پٺيان وڃي رهيو هو. هڪ طالب العلم مون کي ٻڌايو ته اهو جوان امير غياث الدين جيڪو هندوستان ۾ آهي تنهن جو پٽ آهي. هي ٻڌي، يڪدم مون ان نوجوان کي سڏ ڪري چيو ته مان هندوستان کان پيو اچان ۽ تنهنجي پيءُ جي خبر کان توکي واقف ڪري ٿو سگهان. تنهن تي هو چئڻ لڳو ته تازو سندس احوال مون کي پهتو آهي. ائين چئي وري به ان شخص جي پٺيان ڊوڙندو هليو ويو.

مون پڇا ڪئي ته اهو شخص جنهن جي پٺيان اهو عباسي نوجوان وڃي رهيو هو سو ڪير آهي. جنهن تي ڪنهن ماڻهوءَ مون کي ٻڌايو ته اهو شخص جيلخاني جو ناظر آهي ۽ نوجوان اتان جي مسجد جو امام آهي، جتان کيس هڪ درهم روز ملندو آهي، ۽ ان شخص کان پنهنجو روز وٺڻ لاءِ سندس پٺيان ڊوڙي رهيو هو. هي ٻڌي مون کي تمام گهڻو عجب لڳو ۽ سوچڻ لڳس ته ابن الخليفو پنهنجي خلعت مان جيڪڏهين رڳو هڪ موتي ڪڍي ڪٽي هن ڏانهن موڪلي ڏئي، ته جيڪر هن نوجوان کي عمر ڀر ڪمائڻ جي ڪا ضرورت نه پوي ها.

فصل ڏهون

امير سيف الدين غرا بن هبته الله بن مهني، امير عرب الشام، تي بادشاه جي نظر عنايت

جڏهين امير سيف الدين بادشاه وٽ آيو تڏهن بادشاه سندس تمام گهڻي آجيان ڪئي ۽ کيس بيحد عزت ڏنائين. کيس سلطان جلال الدين فيروز (خلجي) وارو محل، جيڪو ڪشڪ لعل (ڳاڙهو محل) جي نالي سان مشهور آهي ۽ دهليءَ ۾ آهي، رهائش لاءِ ڏنائين. هيءُ محل تمام وڏو آهي جنهن ۾ اڱڻ تمام وڏو آهي ۽ ڏيڍي به تمام وڏي اٿس. انهيءَ ڏيڍيءَ جي مٿان هڪ برج ٺهيل آهي جنهن ۾ اندر ويهي، اندرين ۽ ٻاهرين اڱڻ کي چڱيءَ طرح ڏسي سگهجي ٿو. سلطان جلال الدين هن برج ۾ ويهي، اندرين پاسي کينهوڙءَ راند ڏسندو هو.

جڏهين امير سيف الدين کي هن محل ۾ ترسايو ويو تڏهن مان به اهو محل ڏسڻ ويس، جو سڄو نهايت قيمتي سامان سان آراسته ٿيل هو. پر سڀني شين تي مٽي چڙهي ويئي هئي، ڇو ته هندستان ۾ اهو دستور آهي ته جيڪڏهن ڪو بادشاه مري ويندو آهي ته ان جي محل کي ڇڏي، نئون بادشاه پنهنجي لاءِ هڪ ٻيو محل ٺهرائي ان ۾ رهندو آهي، ۽ اڳئين بادشاه جي محل جي ڪنهن به شيءِ کي اتان هٽايو نه ويندو آهي. مون انهيءَ محل کي چڱيءَ طرح سان گهمي ڏٺو ان جي ڇت تي به ويس. هر شيءِ عجيب هئي، منهنجي ته اکين مان ڳوڙها ڪري پيا.

فقيه جلال الدين مغربي، جيڪو ننڍي هوندي پنهنجي پيءُ سان گڏ هندستان آيو هو، ان وقت مون سان گڏ هو ۽ هي شعر پڙهيائين -

و سلاطينهم سل الطين عنهم
فالرئوس الغطام صارت عظاما

ترجمو - ۽ انهن بادشاهن جي خبر منيءَ کان پڇ - جن ۾ وڏن وڏن سرن جا به هڏا ٿي ويا.

انهيءَ محل ۾ امير سيف الدين جي شاديءَ جي دعوت ٿي هئي. بادشاه عرب جي ماڻهن کي گهڻو پائيندو هو ۽ انهن جو گهڻو قدر ڪندو هو. جڏهن هيءُ امير آيو تڏهين هن سان به سٺو سلوڪ ڪيائين ۽ ڪيترا ئي ڀيرا هن کي وڏا وڏا انعام اڪرام ڏنائين. هڪ دفعي ملڪ اعظم بايزيدي، مانڪپور جي حاڪم، جو نذر آيو ته ان مان به يارنهن اصيل گهوڙا ڪيس ڏنائين. ٻئي دفعي ڏه گهوڙا جن تي زريدار زينون ۽ سون جا لغام هئا، ڪيس ڏيئي چڙهيائين. ازانسواءِ پنهنجي ڀيڻ فيروز خوندة (فيروزه) هن کي پرڻائي ڏنائين.

بادشاه جي ڀيڻ جي، امير سيف الدين سان شاديءَ جو بيان

جڏهن بادشاه جو حڪم ٿيو ته سندس ڀيڻ جي شادي امير سيف الدين سان ڪئي وڃي، تڏهن دعوت وليمه ۽ ٻين اخراجات جو بندوبست ملڪ فتح الله شونويس جي حوالي ڪيو ويو، ۽ مون کي حڪم مليو ته مان اهي ڏينهن امير سيف الدين سان گڏ رهان. ملڪ فتح الله وڏا وڏا شاميانا آندا جيڪي هن انهيءَ ڳاڙهي محل جي ٻنهي اڱڻن ۾ لڳارايا ۽ هر هڪ اڱڻ ۾ هڪ وڏو خيمو لڳارايائين، جن جي اندر قسمين قسمين عمدا گلم ۽ غاليچا لڳرائي، امير المطربين،

شمس الدين تبريزي، ان جا ڳائڻا ۽ ڳائڻ نچڻ واريون عورتون جيڪي سڀ بادشاه جا نوڪر ۽ نوڪرياڻيون هيون، وٺي آيو. ازانسواء بورچي، مانيون پچائڻ وارا، حلوائي، پکالي ۽ تنبول دار به حاضر ٿيا.

پوء پکي ۽ جانور حلال ڪيا ويا ۽ پندرهن ڏينهن تائين سڀني ماڻهن کي ڪاڌو کارايو ويو. ان ڪاڌي ۾ وڏا وڏا امير ۽ غير ملڪي ماڻهو به پيئي وقت شرڪت ڪندا رهيا. نڪاح جي رات کان ۾ راتيون اڳ شاهي محل مان خواتين (بيگمون) آيون، جن اڇي سٺا سٺا غاليچا وغيره وڇايا، ان محل کي سينگاريو. پوء امير سيف الدين کي، جيڪو غير ملڪي ماڻهو هو ۽ ڪو به سٽ ماڻٽ ڪونه هوس، گهرائي هڪ هنڌ ويهاريائون. بادشاه جي حڪم موجب بادشاه جي ماتيجي ماءُ جيڪا مبارڪ خان جي ماءُ هئي، سا سيف الدين جي ماءُ ٿي. ۽ ٻين بيگمن مان ڪا سندس ڀيڻ ٿي، ڪا سندس ڦڦي ته ڪا سندس ماسي بڻي- جيئن هو ائين سمجهي ته سندس سڄو خاندان هتي موجود آهي.

هن کيس هڪ مسند تي ويهاري، سندس هٿن ۽ پيرن تي ميندي لڳائي ۽ ٻيون زالون وري سندس مٿن کان بيهي ڳائڻ ۽ نچڻ لڳيون. بيگمون هي سڀ ڪجهه تيار ڪري قصرالزفاف (۱) ڏانهن هليون ويون، ۽ هو پنهنجن دوستن سان گڏ محل کان ٻاهر رهيو. بادشاه حڪم ڪيو ته ڪجهه امير هن جي طرف تين ۽ ڪجهه ڪنوار جي طرف ٿين، ڇو ته هن ملڪ ۾ اهو دستور آهي ته جڏهن گهوٽ ڪنوار کي پنهنجي گهر وٺي اچڻ لاء ڪنوار جي گهر جي دروازي تي ويندو آهي ته اتي ڪنوار جي طرف جا ماڻهو ويٺا هوندا آهن. جنهن وقت گهوٽ پنهنجي طرف جي ماڻهن سان اتي ويندو آهي ته ڪنواريتا گهوڙيتن کي اندر

---

(۱) قصرالزفاف- زفاف جي معنيٰ آهي گهوٽ ۽ ڪنوار جي پهريون دفعو همبستر ٿيڻ واري جاء (ڏسو لغات ڪشوري صفحه ۲۲۸)

اچڻ کان روڪيندا آهن، پوءِ جڏهن گهوٽيتا هنن تي غالب ايندا آهن ته اندر هليا ويندا آهن، پر جي اتفاق سان مغلوب ٿي ويندا آهن ته ڪنوار جي طرفدارن کي هزارين روپيه ڏنڊ طور ڏيڻا پوندا اٿن.

مغرب جي نماز کان پوءِ امير سيف الدين وٽ هڪ نيري ريشم جي خلعت، جنهن تي جواهر ايتري انداز ۾ لڳل هئا جو ان ڪپڙي جو رنگ به مشڪل نظر ٿي آيو، ۽ اهڙي ئي نموني جي دستار ڪڍي آيا. مون اهڙي پوشاڪ اڳ ۾ ڪڏهن به ڪانه ڏٺي هئي. بادشاه جيڪي پوشاڪون پنهنجن نائبن جيئن ته عمادالدين سمنانيءَ کي، ملڪ العلما جي پٽ کي، شيخ الاسلام جي پٽ کي ۽ صدر جهان بخاريءَ جي پٽ کي ڏنيون هيون، سي هن جي اڳيان ڪجهه به نه هيون. پوءِ سيف الدين پنهنجن دوستن ۽ غلامن سان گڏ گهوڙي تي سوار ٿيو. هنن سڀني پنهنجن پنهنجن هٿن ۾ هڪ هڪ لڪڻ کنيو.

پوءِ هڪ تاج وانگر نهيل شيءِ (١) جيڪا ياسمين، نسرين ۽ رابيل جي گلن سان تيار ڪئي ويئي هئي، جنهن جون جهالرون منهن ۽ سيني تي لٽڪيون ٿي، ڪڍي آيا، ۽ امير کي چيو ويو ته اها مٿي تي رکي. پر هن انڪار ڪيو، ڇو ته هو هڪ بدوي عرب هو، سو بادشاهي معاملن مان ڇا ڄاڻي، ۽ پهرين کان صفا نابري واري ويٺو، تنهن تي مون قسم وجهي، مس مس مٿي تي رکايومانس. پوءِ هن جي جماعت حرم جي دروازي تي پهتي جتي ڪنوار جي طرف جي جماعت اڳئي مقابلي لاءِ تيار بيٺي هئي.

امير پنهنجي ساٿين سان هنن تي عربي نموني جو حملو ڪيو ۽ هنن کي دسي ڀڄائي ڪڍيائون. بادشاه کي جڏهن

(١) هتي ابن بطوطه انهيءَ سهري جي ڳالهه ٿو ڪري جيڪو شاديءَ وقت گهوٽن کي ٻڌندا آهن. سنڌيءَ ۾ ان سهري کي موڙ ڪري چوندا آهن. موڙ هندستان جي قديمي رسم آهي. — مترجم

هيءَ خبر ٻڌي تڏهن ڏاڍو خوش ٿيو. پوءِ هو اڱڻ ۾ داخل ٿيو جتي هڪ منبر تي، جيڪو ديباج (ڪپڙي) سان سينگاريل هو ۽ ان تي جواهرات جڙيل هئا، ڪنوار کي آڻي ويهاريو هئائون. اتي ڳائڻ وڄائڻ واريون زالون به ويٺيون هيون، جي هن کي ڏسي سڀ اٿي بيٺيون. امير جو گهوڙو جڏهن منبر تائين پهتو، تڏهن اتي اچي، گهوڙي تان لهي، منبر جي پهرين ڏاڪي تي بيهي زمين چميائين. ان وقت ڪنوار اٿي بيٺي ۽ امير کي پنهنجي هٿن سان پان ڏنائين، جيڪو هن ورتو.

ان کان پوءِ امير ڪنوار کان هڪ ڏاڪو هيٺ ويهي رهيو. پوءِ سندس سائين تي سونا ورق نثار ڪيا ويا. عورتون ڳائينديون، تڪبيرون هڻنديون پٺي وريون. ٻاهر دهل ۽ شرنايون وڄي رهيون هيون. پوءِ امير اٿي، پنهنجي ڪنوار کي هٿ کان وٺي، هيٺ لهڻ لڳو ته عورتون به سندن پٺيان هلڻ لڳيون. پوءِ امير گهوڙي تي سوار ٿيو ۽ ڪنوار وري ڏوليءَ ۾ وڃي ويٺي. ان وقت وري ٻنهي تي درهم ڇٽيا ويا. ڏوليءَ کي غلامن پنهنجي ڪلهن تي کنيو. بيگمون گهوڙن تي چڙهيون ۽ ٻيون عورتون وري سيني جي اڳيان پنڌ هلڻ لڳيون. اهڙيءَ طرح سان هيءَ سواري جنهن به امير جي دروازي وٽان ٿي لنگهي، تنهن امير ٻاهر نڪري، انهن جي مٿان پنهنجي پڄندي آهر دينار ٿي ڇٽيا. تان جو اچي پنهنجي محل ۾ لٿا.

ٻئي ڏينهن ڪنوار، پنهنجي گهوٽ جي دوستن جي گهر ڪپڙا، دينار ۽ درهم موڪليا. بادشاه به انهن مان هرهڪ کي ساز ۽ سامان سوڌو گهوڙو ۽ هڪ هڪ ڳوٺري، جن ۾ ٻه سون کان وٺي هڪ هزار تائين دينار هئا، پنهنجي طرفان موڪليا. ملڪ فتح الله بيگمن کي قسمين قسمين ڪپڙا ۽ رپين جون ڳوٺريون موڪليون ۽ اهڙيءَ طرح ڳائڻ وارن کي به موڪليائين. هتي هندستان ۾ اهو رواج آهي ته ڳائڻ وارن کي گهوٽيتن کان سواءِ

ٻيو ڪوبہ ماڻهو ڪجهہ بہ نہ ڏيندو آهي.

انهيءَ ڏينهن وري سيني جي دعوت ڪئي ويئي، ۽ ائين شادي ختم ٿي. بادشاه حڪم ڏنو تہ امير کي مالوه الجزات(١) کنڀات ۽ نهرواله وارا پرڳڻا جاگير ۾ ڏنا وڃن ۽ مذڪور ملڪ تي فتح الله کي سندس نائب مقرر ڪيو وڃي. مطلب تہ سندس عزت افزائيءَ ۾ ڪابہ ڪمي ڪانہ ڪئي ويئي؛ پر آخر هو هڪ بدوي عرب هو سو قدر سڃاڻي نہ سگهيو ۽ آخر سندس اها بدويت جي جهالت هن تي غالب آئي، جنهن ڪيس شاديءَ جي پورن ويهن ڏينهن کان پوءِ بڇڙو ڪرايو.

امير الغرا جو قيد ٿيڻ

شاديءَ جي ويهن ڏينهن کان پوءِ هو شاهي محل ڏانهن ويو ۽ بنا اجازت اندر وڃڻ چاهيائين. تنهن تي امير بردداريہ (پرده دار) کيس منع ڪئي. امير غرا هن جي ڪا پرواه ڪانہ ڪئي ۽ زبردستيءَ اندر وڃڻ لڳو. انهيءَ دربان کيس وارن کان جهلي ڪئي پوئتي ڌڪو ڏنو. امير غرا کي جو لڳي ڪاوڙ، سو لڪڻ جيڪو سندس هٿ ۾ هو سو اهڙو تہ زور سان وهائي ڪڍيائينس، جو رت نڪري آيس. هيءُ دربان بہ هڪ وڏو امير هو، جنهن جو پيءُ غزنيءَ جو قاضي هو، جيڪو سلطان محمود بن سبڪتگين جي اولاد مان هو ۽ بادشاه کيس پيءُ جي بجاءِ ڪري سمجهندو هو ۽ سندس پٽ کي، جنهن کي امير غرا مار ڏني، ڀاءُ ڪري سڏيو هو. هو پنهنجا رت سان ڀريل ڪپڙا ڪئي سڌو بادشاه وٽ وڃي دانهين ٿيو تہ امير غرا مون کي ماريو آهي. بادشاه ڪجهہ وقت سوچيندو رهيو، آخر چيائينس تہ قاضيءَ وٽ وڃي فرياد ڪر.

بادشاه جي محل ۾ زبردستيءَ گهڙڻ اهڙو ڏوهہ آهي، جو

---

(١) الجزات - هتي ابن بطوط شايد گجرات جو ذڪر ٿو ڪري، ڇو تہ الجزات جو ڪوبہ ملڪ هندستان ۾ ڪونهي. — مترجم

بادشاهه ڪڏهن بہ معاف نہ ڪندو آهي ۽ ان ماڻهوءَ جي يقيني سزا موت هوندي آهي. پر چاڪاڻ تہ هو غير ملڪي ماڻهو هو تنهنڪري هن سان رعايت ڪئي ويئي. قاضي ڪمال الدين ان وقت ديوان خاني ۾ ويٺو هو. بادشاهه ملڪ تتر کي چيو تہ هنن ٻنهي کي قاضيءَ وٽ وٺي وڃ. ملڪ تتر حاجي هو ۽ عربي تمام سٺي ڳالهائيندو هو. جڏهن ٻنهي کي قاضيءَ وٽ حاضر ڪيائين، تڏهن امير غرا کي ڳالهيون ڪندي چيائين تہ تو هن شخص کي ماريو آهي؟ جيڪڏهين نہ ماريو اٿئي تہ چئو تہ مون نہ ماريو آهي. يعني سندس مطلب هو تہ چوي تہ نہ. پر هو جو اصل جاهل هو ۽ ڪجهہ مغرور بہ ٿي پيو هو، سو زور ڀڏي بيهي رهيو تہ هائو مون برابر ماريو اٿس.

ايتري ۾ زخميءَ جو پيءُ بہ اچي نڪتو، تنهن بہ ڪوشش ڪئي تہ ٻنهي جي وچ ۾ صلح ٿئي تہ چڱو. پر سيف الدين اصل اِت هٺي بيهي رهيو. قاضيءَ فيصلو ڪيو تہ هو سڄي رات جيل ۾ رهي. سندس زال بادشاهه جي خوف کان نہ هن ڏانهن سمهڻ لاءِ بسترو موڪليو ۽ نہ وري ڪا خبر لڌائينس. سندس دوستن کي بہ اچي خوف ورتو، سو سڀني پنهنجا مال وڃي ماڻهن وٽ امانت رکيا. مون ارادو ڪيو تہ قيد خاني ۾ وڃي ساڻس ملاقات ڪريان. هڪ امير مون کي مليو جنهن منهنجو مطلب سمجهي چيو تہ تو کي وسري ويو آهي ڇا تہ تو شيخ شهاب الدين بن شيخ احمد جام سان ملاقات جو ارادو ڪيو هو ۽ ڪيئن بادشاهه تنهنجي قتل جو حڪم ڏنو هو. هن واقعي جو بيان اڳتي ڪندس.

اهو ٻڌي مان واپس موٽي آيس. ٻئي ڏينهن ظهر جي وقت امير غرا کي آزاد ڪيو ويو. ان کان پوءِ بادشاهه هن کان منهن موڙي ڇڏيو ۽ سندس جاگير جو حڪم بہ رد ڪري ڇڏيائين. نہ رڳو ايترو پر جلاوطن ڪرڻ جو بہ ارادو ڪيائينس.

بادشاهه جو هڪ ٻيو پيٽيو بو مغيث الدين ابن الملڪ الملوڪ

ڏاڍي هوندو هو. بادشاه جي پيءُ هميشه ان جي شڪايت ڪندي ڪندي، آخر مري ويئي. ان وقت سندس پاڻهين بادشاه کي ياد ڏياريو ته هوءَ ويچاري به هن جي ظلم جي سبب ڪري مئي آهي، ۽ هو اصل خاندان به ڪونه آهي. جنهن تي بادشاه پنهنجي هٿ سان حڪم لکيو ته قيط (حرامي) ۽ موش خوار کي ملڪ بدر ڪيو وڃي. حراميءَ مان سندس اشارو مغيث الدين ڏانهن هو ۽ موش خوار مان سندس مطلب امير سيف الدين هو- ڇو ته بدوي عرب يربوع ڏاڍي هڪ جانور کائيندا آهن، جيڪو جهنگلي ڪئي جي شڪل جهڙو ٿيندو آهي. يڪدم نقيب آيا ته هن کي ملڪ مان ٻاهر ڪڍن. هن چاهيو ٿي ته پنهنجي گهر وڃي پنهنجي زال کان موڪلائي اچي، پر نقيب هر هر کيس سڏ لاءِ اچي رهيا هئا. تنهنڪري روئندو انهن سان هليو ويو.

مان ان وقت محل ۾ ويس ۽ سڄي رات اتي ترسي پيس. هڪ امير مون کان پڇيو ته رات هتي ڇو ترسيو آهين. مون چيو ته امير سيف الدين جي باري ۾ بادشاه کي چوڻو اٿم ته هن کي ملڪ نيڪالي نه ڏئي ۽ هن کي واپس گهرائي وٺي. هن جواب ڏنو ته ائين بلڪل ناممڪن آهي. تنهن تي مون چيو ته جيڪڏهن مون کي هڪ سو راتيون به هتي رهڻيون پيون ته به رهندس، پر پنهنجو مطلب ضرور حاصل ڪندس.

بادشاه کي جڏهن اها خبر پهتي ته تڏهن حڪم ڏنائين ته امير سيف الدين کي واپس گهرايو وڃي ۽ پوءِ حڪم ڏنائين ته هو ملڪ قبولي لاهوريءَ جي خدمت ۾ رهي. آخر چار مال جڏهن هن سان سوارين ۽ سفرن ۾ گذ رهي، هو تهذيب ۽ ادب چڱيءَ طرح سکي ويو، تڏهن وري هن کي پنهنجي مرتبي تي واپس ڪيو ويو ۽ کيس ساڳيون جاگيرون ۽ لشڪر ڏنائين، سندس عزت افزائي ڪئي ويئي.

سلطان جي وزير جي ڌيئن جي شادي خداوندزاده قوام الدين جي پٽن سان ٿيڻ

خداوند زاده قوام الدين جڏهن بادشاه وٽ آيو، تڏهن سندس تمام گهڻي خاطرداري ڪرڻ کان سواءِ ساڻس نهايت سٺو سلوڪ ڪيو ويو. پوءِ بادشاه سندس ٻنهي پٽن جي شادي وزير خواجه جهان جي ٻن ڌيئن سان ڪئي. وزير جي گهر آيو ۽ اچي سندس ڌيئن جي نڪاح ۾ شريڪ ٿيو. هو جيستائين قاضيءَ نڪاح ٿي پڙهايو تيستائين بادشاه بيٺو رهيو ۽ ٻيا امير ۽ حاضرين ويٺا رهيا. پوءِ بادشاه پنهنجي هٿن سان ڪپڙا ۽ رپيا جهون ڳوٿريون ڪئي قاضيءَ ۽ خداوندزاده جي پٽن کي ڏنيون. هي ڏسي امير اٿي عرض ڪرڻ لڳا ته بادشاه سلامت ايتري تڪليف نه وٺن. تنهن تي بادشاه کين ويهي رهڻ جو حڪم ڏنئي، پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ وڏي امير کي ويهاري پاڻ هليو ويو.

بادشاه جي تواضع ۽ انصاف جي متعلق ڳالهه

هڪ دفعي هڪ وڏي هندن جي امير بادشاه تي ڪيس داخل ڪيو ته بادشاه سندس ڀاءُ کي بي خطا مارائي ڇڏيو آهي. قاضيءَ جي سڏ تي بادشاه ٻنا هٿيارن جي پيرين پنڌ وڃي قاضيءَ جي ڪورٽ ۾ پيش ٿيو. اتي وڃي سلام ڪري آداب بجا آندائين. قاضيءَ کي اڳيئي چوائي موڪليو هئائين ته جڏهن مان اچان تڏهن هرگز اٿي نه بيهجانءِ، نه ئي وري منهنجي ڪا خوشامد ڪجانءِ. جڏهن هو قاضيءَ جي سامهون آيو تڏهن قاضيءَ حڪم ڪيو ته هن جي ڀاءُ جي خون لاءِ هن کي راضي ڪر. پوءِ بادشاه وڃي هن کي راضي ڪيو.

اهڙي هڪ ٻي ڳالهه

هڪ دفعي ڪنهن مسلمان شخص بادشاه تي ڪجهه سال

جي دعويٰ داخل ڪئي. قاضيءَ حڪم ڏنو ته بادشاھ ھڪدم ھندس مال موٽائي ڏئي، ۽ بادشاھ ھن کي ھندس مال موٽائي ڏنو.

ھڪ ٻي ڳالھہ

ھڪ دفعي ڪنھن بادشاھ جي عھديدار جي پٽ بادشاھ تي ڪيس ڪيو ته بادشاھ بنان ڪنھن سبب جي ھن کي مار ڏني آھي. قاضيءَ حڪم ڏنو ته بادشاھ ڇوڪري کي راضي ڪري يا ان جو قصاص (۱) ڏئي. موں ڏنو ته بادشاھ پنھنجي مجلس ۾ ان ڇوڪري کي گھرائي، سندس ھٿ ۾ ھڪ لڪڻ ڏيئي، ھن کي پنھنجو قسم وجھي چيو ته پنھنجو بدلو موں کان وٺ ۽ جھڙيءَ طرح موں تو کي ماريو آھي اھڙيءَ طرح تون به موں کي مار. ڇوڪري بادشاھ کان لڪڻ وٺي ايڪويھہ دفعا ڪيس ھنيو. ايتري قدر جو ھڪ دفعي ٽڪ لڳڻ مان بادشاھ جو (ڪلاءُ) ڪلاھ به سندس مٿي تان ڪري پيو.

نماز لاءِ سختي

ھيءُ بادشاھ نماز لاءِ تمام گھڻو تاڪيد ڪندو ھو. سندس حڪم ھو ته جيڪو به شخص جماعت سان نماز نه پڙھي، تنھن کي سزا ڏني وڃي. ھڪ دفعي انھيءَ ڳالھہ تان نو ماڻھو قتل ڪرائي ڇڏيائين، جن مان ھڪ ڳائيندڙ به ھو. ھن ڪم لاءِ بادشاھ ڪيترائي ماڻھو مقرر ڪري ڇڏيا ھئا، جن جو فرض ھوندو ھو ته جماعت جي وقت جيڪو به ماڻھو بازار ۾ ڏسندا ھئا، تنھن کي پڪڙي ايندا ھئا، ايتري قدر جو ستّس جيڪي ديوانخاني

(۱) قصاص- خون جو بدلو خون. خون جو قصاص ائين ٿيندو آھي، جو خونيءَ کي خون ٿيل جي وارثن جي حوالي ڪيو ويندو آھي، جيڪي قصاص ۾ ان کي ماري ڇڏيندا آھن؛ يا وري جي خوني انھن کي رپيا ڏيئي راضي ڪري، ته به ٿي سگھي ٿو. بادشاھ به ھندوءَ کي مال ڏيئي راضي ڪيو ھو، نه ته قصاص ۾ مارجي وڃي ھا. - مترجم

جي در تي گهوڙا جهليو بيٺا هوندا هئا تن کي به پڪڙڻ شروع
ڪري ڏنائون. شاهي فرمان هو ته هر شخص، وضو ۽ نماز جا
فرض ۽ اسلام جا شرائط سکي، ۽ ماڻهن کان انهيءَ متعلق سوال
به ڪيا ويندا هئا. پوءِ جيڪڏهن ڪو چڱيءَ طرح سان جواب
ڏيئي نه سگهندو هو، ته هڪدم کيس سزا ملندي هئي. تنهنڪري
سڀ ماڻهو بازارين ۾ ڪاغذن تي نماز وغيره جا مسئلا لکارايو،
ياد ڪندا وتندا هئا.

شرعي حڪمن لاءِ سختي

شرعي حڪمن لاءِ به هيءُ بادشاهه تمام گهڻي سختي ڪندو
هو. پنهنجي ڀاءُ مبارڪ خان کي هن جو حڪم هو ته هو
ديوانخاني ۾ قاضي القضاه ڪمال الدين سان گڏ ويهي انصاف ڪرائي.
هن کي اهو به حڪم هو ته هڪ بلند برج ۾ ٿي ويهي. قاضيءَ
لاءِ انهيءَ ئي برج ۾ بادشاهه جي بيٺڪ وانگر هڪ مسند لڳائي
وئي هئي. بادشاهه جو ڀاءُ قاضيءَ جي ساڄي پاسي کان ويهندو هو.
پوءِ جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جي ڪنهن وڏي امير تي دعوي
هوندي هئي ته بادشاهه جي ڀاءُ جا ماڻهو کيس وٺي، اچي قاضيءَ
جي سامهون پيش ڪندا هئا، ۽ اهو قاضي ان ماڻهوءَ کي سندس
حق ڏياريندو هو.

مظلومن جي فرياد رسي ۽ انصاف

سنه ۷۴۱ هجريءَ ۾ بادشاهه حڪم ڪيو ته سڄي ملڪ ۾
زڪوات ۽ عشر کان سواءِ ماڻهن کان ٻيو ڪوبه ٽيڪس وغيره
نه ورتو وڃي. پاڻ هفتي ۾ ٻه دفعا سومر ۽ خميس جي ڏينهن
تي انصاف ڪرڻ لاءِ اچي ديوانخاني جي سامهون ميدان تي ويهندو
هو. انهن ڏينهن تي، هن جي سامهون صرف چار ماڻهو موجود هوندا
هئا، جي هئا امير حاجب، خاص حاجب، سيدالحجاب ۽ شرف الحجاب.
ٻين ماڻهن کي عام اجازت هوندي هئي ته اچي پنهنجون تڪليفون

۽ فرياد پيش ڪن. چئن اميرن کي وري چئن ئي دروازن تي مقرر ڪيو ويو ته فريادين جو بيان لکندا رهن. انهن چئن اميرن مان چوٿون بادشاه جو سوٽ ملڪ فيروز هوندو هو.

اهڙيءَ طرح سان جيڪڏهن پهرئين دروازي وارو فرياديءَ جي شڪايت لکي بادشاه کي موڪليندو هو ته واه، نه ته فريادي وري ٻئي دروازي تي ويندو هو. جي اهو به نه لکندو هو ته فريادي وري ٽئين ۽ چوٿين دروازي تي ويندو هو. جيڪڏهن انهن مان ڪنهن به پورٿو نه ڀاريو ته فريادي صدر جهان سرڪاري قاضيءَ وٽ ويندو هو. اتفاق سان جيڪڏهن انهي به سندس فرياد رسي نه ڪئي، ته پوءِ هو سڌو بادشاه وٽ لنگهي ويندو هو، جنهن جي عام اجازت هوندي هئي. پوءِ بادشاه کي جيڪڏهن بلڪل يقين ٿي ويندو هو ته انهن اميرن ۽ قاضيءَ وٽ فريادي ويو هو ۽ هنن مان ڪنهن به شڪايت نه لکي موڪلي، ته هنن کي تمام گهڻو ڳالهائيندو هو. اهڙيءَ طرح فريادين جا سڀ لکيل بيان بادشاه، عشا کان پوءِ، خود پڙهندو هو.

ڏڪار ۾ ماڻهن کي کاڌو رسائڻ

جڏهين هندستان ۽ سنڌ جي ملڪن ۾ ڏڪار پيو، تڏهن مهانگائي ايتري ته وڌي ويئي جو، ڪڻڪ ڇهه دينار في مڻ ٿي ويئي. ان وقت بادشاه حڪم ڏنو ته دهليءَ جي سڀني رهواسين، ننڍي، وڏي، غلام خواه آزاد کي، ڏيڍ رطل مغربي في ماڻهوءَ جي حساب سان ڇهن مهينن جو راشن (سرڪاري) گوداس مان، هڪدم ڏنو وڃي. پوءِ نقيه ۽ قاضي شهر جي هرهڪ محلي وارن جون لسٽون ناهي حاضر ڪندا ٿي ويا، ۽ هر ماڻهوءَ کي ڇهن مهينن جو راشن ملندو ٿي رهيو.

باب ڇهون

فصل ٻهريون

بادشاهه جا ظلم

هن وقت تائين بادشاهه جي تواضع، انصاف ۽ سخاوت جون ڳالهيون جيڪي غير معمولي هيون، پڻ بيان ڪيون اٿم. انهن سڀني چڱين عادتن کان سواءِ هو خونخوار به انتها درجي جو هوندو هو. ڪڏهن ڪو اتفاق هوندو هو، جو سندس دروازي تي ڪنهن کي قتل نه ڪيو ويندو هو. گهڻو ڪري دروازي تي ماڻهن جا لاش پيا هوندا هئا. هڪ ڏينهن جي ڳالهه آهي ته مان محل ڏانهن ويس ته اتي ڪنهن سفيد شيءِ کي ڏسي منهنجي گهوڙي ونئي ڏاهه ڪاڍو. مون سان گڏ هڪ ماڻهو هو، جنهن ٻڌايو ته اهو هڪ شخص جو ڌڙ آهي، جنهن مان ٽي ٽڪرا ڪيا ويا آهن.

هي بادشاهه ننڍي خواهه وڏي ڏوهه جي هڪجهڙي سزا ڏيندو هو، جنهن ۾ علم وارن، شريفن يا صالحين مان به ڪنهن قسم جي رعايت نه ڪئي ويندي هئي. ديوان خاني ۾ هر روز سوين ماڻهو هٿڪڙين ۽ زنجيرن پيل حاضر ڪيا ويندا هئا، جن مان ڪن کي قتل ڪيو ويندو هو، ڪن کي عذاب ڏنا ويندا هئا ته ڪن کي وري مارون ڏنيون وينديون هيون. هن جو دستور هوندو هو ته جمعي جي ڏينهن کان سواءِ ٻين ڏينهن تي سڀني قيدين کي ديوان خاني ۾ گهرائيندو هو. جمعي جي ڏينهن هو (قيدي) ٻاهر ڪونه نڪرندا هئا، ڇو ته ان ڏينهن هو حجامت

وغيره ڪرائي آرام ڪندا هئا. خدا انهيءَ مصيبت کان پناهه ڏئي.

پنهنجي پٽ کي قتل ڪرائڻ جو بيان

هن جو پٽ هوندو هو جنهن جو نالو هو مسعود خان. هن جي ماءُ سلطان علاءالدين (خلجي) جي ڌيءُ هئي. هيءُ شهزادو اهڙو ته سهڻو هوندو هو، جو سندس مٽ مون اڄ تائين ڪونه ڏٺو آهي. هن ويچاري تي الزام لڳايو ويو هو ته هو بغاوت ٿو ڪري. جڏهن هن کان انهيءَ بابت پڇيو ويو تڏهن عذابن جي خوف کان ڪٿي مڃيائين. ڇاڪاڻ ته ڪيس خبر هئي ته اهڙي ڏوهه جي ملزمن جي انڪار تي ڪين ڪيترائي عذاب ڏنا ويندا هئا، تنهن کان هڪ دفعو مرڻ بلڪل آسان هو. بادشاهه حڪم ڏنو ته مارڪيٽ جي وچ تي سندس سر جدا ڪيو وڃي. اهڙيءَ طرح سان قتل ٿيڻ کان پوءِ حسب دستور ٽي ڏينهن سندس لاش اتي ئي پيو هو. هن واقعي کان ٻه سال اڳ هن مسعود خان جي ماءُ انهيءَ ساڳئي جاءِ تي سنگسار ڪئي وئي هئي. هن زنا جو اعتراف ڪيو هو، تنهنڪري قاضي ڪمال الدين هن کي سنگسار ڪرايو هو.

بادشاهه جو هڪ ئي وقت سايا ٽي سؤ ماڻهو مارائڻ

هڪ دفعي بادشاهه، جاجلو ڪافرن سان لڙائي ڪرڻ لاءِ، ملڪ يوسف بغرا جي سپهه سالاريءَ ۾ هڪ وڏو لشڪر موڪليو. يوسف جڏهن انهيءَ وڏي لشڪر سان ٻاهر نڪتو تڏهن واٽ تي انهن مان ڪيترا اختلاف ڪري لشڪر مان ڀڄي ويا ۽ اچي شهر ۾ پنهنجن گهرن ۾ ويهي رهيا. هيءُ سڄو واقعو يوسف بادشاهه کي لکي موڪليو، جنهن حڪم ڪيو ته سڄي شهر جي حصن ۾ سپاهي ڦري وڃن ۽ ڀڄندڙن مان جيڪو به ملي سگهي، تنهن کي گرفتار ڪيو وڃي. اهڙيءَ طرح سان ٽي سو پنجاهه اهڙا ماڻهو پڪڙيا ويا جن کي هڪ ئي هنڌ مارايو ويو.

شيخ شهاب الدين کي عذاب ڏيئي قتل ڪرائڻ

هيءُ شيخ شهاب الدين بن شيخ احمد جام خراساني، شهر جي وڏن مشائخن، صالحن ۽ فاضلن مان هڪ هوندو هو ۽ چوڏهن ڏينهن جو روزو رکندڙ هو. هن جي زيارت لاءِ اڳين بادشاهن مان، سلطان قطب الدين ۽ تغلق شاه پڻ ويندا هئا، سندس دعا جا خواهشمند رهندا هئا ۽ کيس تمام گهڻي عزت ڏيندا هئا.

جڏهن سلطان محمد شاه بادشاه ٿيو تڏهن ارادو ڪيائين ته شيخ شهاب الدين کي به پنهنجي نوڪريءَ ۾ رکان. ڇو ته هو عادت موجب سڀني مشائخن ۽ عالمن کي نوڪريءَ ۾ رکندو ويندو هو ۽ اها حجت اٿاريندو هو ته صدر الاول رضي الله عنهم (خلفاء راشدين) اهل علم ۽ اهل صلاح کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي به ڪا نوڪري ڪونه ڏيندا هئا. شيخ شهاب الدين هن جي آڇ تي انڪار ڪيو. جڏهن بادشاه پريءَ عام دربار ۾ عرض ڪيس تڏهن به صاف جواب ڏيئي ڇڏيائينس. بادشاه کي تنهن تي ڏاڍا خار لڳا ۽ شيخ ضياءُ الدين سمناميءَ کي حڪم ڏنائين ته شيخ شهاب الدين جي ڏاڙهي پٽ. ضياءُ الدين تنهن تي انڪار ڪندي چيو ته اهڙو ڪم مون کان نه ٿيندو. تنهن تي بادشاه حڪم ڏنو ته ههن ٻنهي جي ڏاڙهي پٽي وڃي. جڏهن ٻنهي جي ڏاڙهي پٽي ويئي، تڏهن ضياءُ الدين کي تلنڪ (تلنگانه) ڏانهن ڪڍي ڇڏيائين. جتان ڪجهه وقت کان پوءِ کيس (وزوکل) وارنگل جو قاضي مقرر ڪري موڪليائين، جتي ٿي هو آخري دم تائين رهيو. ۽ شهاب الدين کي وري دولت آباد موڪلي ڇڏيائين، جتي هو ست سال ڪن رهيو، پوءِ هن کي واپس گهرايو ويو ۽ گهڻي عزت ۽ آبروءَ سان هن کي عاملن کان بقاياڻن وصول ڪرڻ جي ڪم تي مقرر ڪيائين. پوءِ وري هن کي انان به گهرائي تمام گهڻي عزت ڏيئي کيس عاملن کان بقاياڻن وصول ڪرڻ وارن جي شعبي تي، ديوان مقرر ڪري، وري به کوس عزت ۽ مال ڏنائين ۽

اميرن کي حڪم ڪيائين ته هن جي سلاميءَ لاءِ هن وٽ وڃن ڪن، ۽ جيئن هو چوي تيئن ڪن. ايتري قدر، جو بادشاه جي گهر ۾ هن کان وڏيڪ عهديدار ٻيو ڪونه هو.

جڏهن بادشاه پنهنجي لاءِ گنگا نديءَ جي ڪناري تي هڪ محل ٺهرايو جنهن جو نالو رکيائين سرنڪ دوار (سرگ دوار) معنيٰ بهشت جو ٽڪرو (شبة الجنت) ۽ ٻين ماڻهن کي به حڪم ڏنائين ته پنهنجا پنهنجا گهر اُتي ٺاهيو، تڏهن شيخ شهاب الدين کي به اهڙو حڪم ڏنائين، پر هن پنهنجيءَ جاءِ تي رهڻ جي اجازت گهري، جنهن تي بادشاه کيس اجازت ڏني ۽ دهليءَ کان ڇهن ميلن جي مفاصلي تي هڪ غير آباد زمين جي اراضي به هن کي ڏيئي ڇڏي. شيخ شهاب الدين انهيءَ زمين ۾ هڪ وڏو غار کوٽايو، جنهن ۾ گهر، گودام، تنور، حمام ۽ ٻيون ضروري جايون ٺهرايائين، ۽ جمنا نديءَ مان هڪ واهه ڪڍائي پنهنجي زمين آباد ڪرايائين.

انهن ڏينهن ملڪ ۾ ڏڪار هو، تنهنڪري هن کي اناج جي واپار مان تمام گهڻو فائدو ٿيو. اڍائي سالن تائين، جيسين بادشاه دهليءَ کان ٻاهر رهيو، تيسين شهاب الدين اطمينان سان پنهنجي غار ۾ ويٺو رهيو. سندس نوڪر ڏينهن جو زمين تي ڪم ڪار ڪري، پنهنجن ڍورن ڍڳن سميت رات جو غار ۾ وڃي دروازو بند ڪري ڇڏيندا هئا، ڇو ته آسپاس جي جبلن ۾ چور ۽ ڌاڙيل رهندا هئا، جن مان هر وقت ڪين خطرو هوندو هو.

بادشاه جڏهن دارالخلافه ڏانهن واپس اچي رهيو هو، تڏهن شيخ شهاب الدين ستن ميلن جي مفاصلي تي وڃي سندس استقبال ڪيو. بادشاه سندس تمام گهڻي عزت ڪئي. ساڻس ڏاڍا ڀاڪر پائي مليو. ان کان پوءِ شيخ پنهنجي غار ڏانهن هليو آيو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ، بادشاه شيخ کي گهرايو، جنهن تي شيخ وڃڻ کان انڪار ڪيو، بادشاه وري مخلص الملڪ الندر باريءَ کي

جيڪو وڏن اميرن مان هو، ان وٽ موڪليو. جنهن اچي شيخ سان تمام نهٺائيءَ ۽ نرميءَ سان گفتگو ڪئي ۽ کيس سمجهائيندي بادشاه جي غصي کان به ڊيڄاريائينس. شيخ جواب ڏنس ته مان هن ظالم بادشاه جي نوڪري وغيره اصل نه ڪندس.

مخلص الملڪ واپس بادشاه وٽ آيو ۽ جيڪو شيخ چيو هو، سو اچي ٻڌايائينس، جنهن تي بادشاه حڪم ڪيو ته شيخ کي گرفتار ڪري پيش ڪيو وڃي. شيخ کي جڏهن پڪڙي آندو ويو، تڏهن بادشاه پڇيس ته ڇا تون مون کي ظالم ٿو چوين؟ شيخ ترڪي بترڪي جواب ڏنس ته هائو تون وڏو ظالم آهين ۽ تو فلاڻا فلاڻا ظلم ڪيا آهن. شيخ دهليءَ جو شهر ڦٽائڻ ۽ اتي جي رهواسين کي دولت آباد وٺي وڃڻ جو به بيان ڪري ٻڌايس. بادشاه يڪدم پنهنجي تلوار ڪڍي صدرالجهان قاضيءَ جي هٿ ۾ ڏني ته مون کي ظالم ثابت ڪري هن تلوار سان منهنجي مسي لاهي ڇڏ. تڏهن شهاب الدين چيس ته جيڪو شخص توتي ظالم هجڻ جي گواهي ڏيندو سو خود قتل ڪيو ويندو، تنهنڪري تون ڪيئن ظالم ثابت ٿيندين، پر تون پاڻ ڄاڻين ٿو ته تون ظالم آهين. هي ٻڌي بادشاه کيس دويداريه (دوادار) جي سردار ملڪ نڪبه جي حوالي ڪيو، جيڪو هن کي سندس هٿ ٻڌي، پيرن ۾ چار زنجيرون وجهي، وٺي ويو.

چوڏهن ڏينهن تائين شيخ نه ڪجهه کاڌو نه پيتو، بلڪ اٺين ڏي رهيو. هر روز کيس ديوان خاني ۾ وٺي ايندا هئا، جتي فقيهه ۽ مشائخ گڏ ٿي کيس چوندا هئا ته پنهنجا لفظ واپس وٺي. پر هو هر وقت چوندو رهيو ته مان پنهنجا لفظ واپس ڪڏهن ڪون وٺندس ۽ مان شهيدن ۾ شامل ٿيڻ ٿو گهران. آخر چوڏهين ڏينهن بادشاه هن کي مخلص الملڪ جي هٿان کاڌو ڏياري موڪليو. پر شيخ کاڌي کان جواب ڏيندي چيس ته اهو کاڌو بادشاه ڏانهن واپس کڻي وڃ، جو منهنجو رزق هينئر هن زمين تان کڄي ويو آهي. بادشاه هن خبر ٻڌڻ سان حڪم ڪيو ته شيخ کي پنج

اسٽار ٻاڻخاني جا - جيڪو اڍائي رطل مغربي جيترو ٿيندو - ڪاراڻيو وڃي. هن ڪم تي جي ڪافر مقرر ٿيل هوندا هئا سي يڪدم اٿيا. ڇا ڪيائون، جو شيخ کي زمين تي سنئون سمهاري، سندس وات لوهه جي ڪلبي سان کولي، ٻاڻخانو ڀاڻيءَ ۾ ملائي، پياري ڇڏيائونس! پوءِ ڏينهن شيخ کي صدر جهان قاضيءَ وٽ وٺي ويا، جتي فقيهن ۽ مشائخن گهڻوئي سمجهايس ۽ هيئين منٿون ڏنائونس ته پنهنجا لفظ واپس وٺ. پر هن صفا انڪار ڪري ڇڏيو. آخر ۾ سندس سر ڪپيو ويو. خدا شال هن تي رحمت ڪري.

مدرسي جي فقيه عفيف الدين ڪاشانيءَ کي ۽ ٻن فقيهن کي هن سان گڏ قتل ڪرائڻ

ڏڪار جي زماني ۾ بادشاهه حڪم ڪيو هو ته دارالملڪ (دارالخلافه) کان ٻاهر ڪڙهه کوٽائي ان تي آبادي ڪرائي وڃي ۽ ماڻهن کان ان لاءِ ٻج ۽ ٻوڪ لاءِ ضرورت آهر مدد ورتي وڃي. هي سڀ زبردستيءَ سان، سرڪاري گودامن کي ڀرڻ لاءِ ڪيو ٿي ويو. فقيهه عفيف الدين کي جڏهن اها خبر پيئي تڏهن هو چوڻ لڳو ته اهڙيءَ ٻوڪ مان عوام کي ڪوبه فائدو ڪونه ٿيندو، وغيره.

ڪنهن بادشاهه کي به هيءَ خبر وڃي ڪئي، جنهن تي بادشاهه هن کي سلطنت جي ڪمن ۾ دست اندازي ڪرڻ جي ڏوهه ۾ ڪٺي جيل ۾ رکيو، ۽ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ڇڏي ڏنائينس. آزاديءَ ملڻ کان پوءِ جڏهن هو گهر وڃي رهيو هو، تڏهن واٽ تي ٻه دوست، جي ٻئي فقيهه هئا ملئس. انهن چيس ته خدا جا لک شڪرانا جو تون آزاد ٿئين! تنهن تي فقيهه (عفيف الدين) وراڻي ڏني ته هائو خدا جو شڪر آهي، جنهن مون کي ظالمن جي قوم کان بچايو. اڃا هو ٽيئي ٽڙي پکڙي پنهنجي گهرن ۾ مس پهتا، ته اها خبر بادشاهه تائين پهچي ويئي، جنهن

تنهي کي حاضر ڪرڻ جو حڪم ڪيو.

جڏهن ٽيئي ڄڻا حاضر ڪيا ويا تڏهن بادشاه جي حڪم موجب عفيف الدين جو سر ڌڙ سوڌو وڏي ڪس ۾ ٽڪر ڪيو ويو ۽ ٻن فقيهن لاءِ بادشاه حڪم ڪيو ته هنن جا سر وڍي ڦٽي ڪيا وڃن. هنن ٻنهي التجا ڪئي ته عفيف الدين کي سندس بدڪلاميءَ سبب اها سزا ڏني وئي، پر اسان ته نه ڪجهه چيو نه آکيو، اسان کي آخر ڪهڙي گناه جي سزا ڏني ٿي وڃي! تنهن تي بادشاه چيو ته توهان هن جي ڳالهه ٻڌي ان جي مخالفت نه ڪئي ۽ ڪٺي مات ڪيو، جنهن ڪري توهان به هن سان شامل راءِ هئا. آخر تنهي کي اهڙيءَ طرح قتل ڪيو ويو. خدا شل هنن سڀني تي رحم ڪري.

بادشاه جو ٻن سنڌي فقيهن کي، جيڪي سندس نوڪري ۾ هئا، قتل ڪرائڻ

هنن ٻن سنڌي فقيهن کي بادشاه حڪم ڏنو ته توهان فلاڻي امير سان، جنهن کي فلاڻي ملڪ جو والي مقرر ڪيو اٿم، گڏجي اتي وڃو ۽ اُٿين به چيائين ته مون ان ملڪ جي رعيت توهان جي سپرد ڪئي آهي، تنهنڪري هيءُ امير به جيئن توهان چوندا تيئن ڪندو رهندو. تنهن تي هنن ٻنهي عرض ڪيو ته اسان هن امير تي شاهدن وانگر رهنداسين ۽ جيڪي ڪجهه سچ هوندو، هن کي چوندا رهنداسين. بادشاه هي ٻڌي چيو ته توهان جي نيت نيڪ نه آهي ۽ توهان جو خيال آهي ته توهان منهنجو مال کائيندا رهو ۽ هن بيوقوف ترڪي امير تي ان جو الزام لڳائيندا رهو! هي ٻڌي ٻنهي سنڌي فقيهن هٿ ٻڌي عرض ڪيو ته اي اخوند عالم! خدا جو قسم، اسان جي اها نيت نه آهي. بادشاه فرمايو ته انهيءَ کان سواءِ توهان جي ٻي ڪا به نيت ڪانه آهي ۽ حڪم ڏنائين ته هنن ٻنهي کي شيخ زاده

نهاوَنديءَ وٽ وٺي ويو.

هيءُ شيخ زادو ماڻهن کي عذاب ڏيڻ تي مقرر ٿيل هوندو هو. جڏهن هنن فقيهن کي ان وٽ آندو ويو تڏهن هن کين سمجهائيندي چيو ته بادشاهه توهان ٻنهي کي قتل ڪرڻ ٿو چاهي، تنهنڪري خيريت انهيءَ ۾ اٿو ته ڪٿي پنهنجو ڏوهه قبول ڪريو ۽ پاڻ کي عذابن کان بچايو. هنن جواب ڏنو ته اسان جي جيڪا نيت هئي تنهن جو عرض بادشاهه کي ڪري ڇڏيو اٿئون. هي ٻڌي شيخ زاده نهاونديءَ پنهنجي نوڪرن کي حڪم ڪيو ته هنن کي عذاب جو مزو چکايو وڃي. جنهن تي هنن ٻنهي فقيهن کي زمين تي سنئون سمهاري، سندن سينن تي تتل لوهه جون سرون ڪٿي رکيون. ٿوري وقت کان پوءِ جڏهن اهي سرون انهن تان مٿي کنيائون ته هنن جي سينن جو سڄو گوشت انهن سرن سان گڏ هليو آيو. پوءِ سندن انهن زخمن تي پيشاب سان مليل خاڪ رکي ويئي.

هن عذاب کان پوءِ هنن ڏوهه قبول ڪندي چيو ته اسان جي برابر اهائي نيت هئي جيڪا بادشاهه سمجهي ٿو هئي ۽ اسان برابر قتل جا حقدار آهيون، چو ته سچا پچا ڏوهاري آهيون ۽ اسان پنهنجي قتل لاءِ ٻنهي جهانن ۾ دعويٰ نه ڪنداسين. هيءَ سڄي خبر خط ذريعي بادشاهه کي پهچائي ويئي. بادشاهه سڄو ڪيس وري قاضيءَ کي فتوا لاءِ موڪلي ڏنو، جنهن ان تي مهر هڻي پنهنجي هٿ سان نوٽ لکيو ته هي ٻئي فقيهه بنا ڪنهن عذاب ۽ سختيءَ جي پنهنجو ڏوهه قبول ٿا ڪن. - جيڪڏهن هو ڪٿي اٽين ٻه لکائين ها ته اسان پنهنجو ڏوهه عذابن جي تڪليفن کان پوءِ قبول ڪيو آهي ته وري ٻه کين نمونيءَ نموني جا عذاب ڏنا وڃن ها، تنهنڪري هنن انهيءَ ڳالهه کي سمجهي، هڪ دفعي سر لهڻ انهن عذابن کان وڌيڪ آسان ٿي ڄاتو. آخر سندن سر لاٿا ويا. خدا هنن ٻنهي تي ڀلي رحمت ڪري.

شيخ هود کي قتل ڪرائڻ

هن جو اصل نالو شيخ زاده هود هو ۽ الشيخ الصالح الولي رڪن الدين بن بهاءالدين بن ابي ذڪريا ملتانيءَ جو پوٽو هو. بادشاه سندس ڏاڍي رڪن الدين ۽ ان جي ڀاءُ عماد الدين جي تمام گهڻي عزت ڪندو هو. عماد الدين شڪل ۾ هوبهو بادشاه جي شڪل جهڙو هوندو هو، تنهنڪري هن کي ڪشلو خان واريءَ لڙائيءَ جي ڏينهن دشمن خود بادشاه سمجهي ماري ڇڏيو هو. ان جي بدلي ۾ بادشاه شيخ رڪن الدين کي هڪ سو ڳوٺ جاگير ۾ ڏنا هئا ته انهن جي آمدنيءَ مان خانقاه جي لنگر جو خرچ هلائيندو رهي.

شيخ رڪن الدين جي وفات کان پوءِ شيخ هود پنهنجي ڏاڏي جي وصيت موجب انهيءَ خانقاه جو سجاده نشين ٿيو، پر شيخ رڪن الدين جو هڪ ڀائٽيو هو جنهن پنهنجي چاچي جي ورثي لاءِ حقدار هجڻ جي دعوي ڪئي. ٻئي ڄڻا ان لاءِ بادشاه وٽ دولت آباد آيا. دولت آباد ملتان کان اسي منزلون پري آهي. بادشاه شيخ رڪن الدين جي وصيت موجب شيخ هود کي سجاده نشين مقرر ڪيو. شيخ هود عمر ۾ وڏو ۽ شيخ رڪن الدين جو ڀائٽيو اڃا نوجوان هو. بادشاه حڪم ڏنو ته شيخ هود جي گهڻي عزت ۽ آبرو ڪئي وڃي ۽ جنهن به منزل تي لهي ته اتي بادشاه جي طرفان سندس دعوت جو انتظام ڪيو وڃي. تنهن کان سواءِ شهر جي سڀني عملدارن کي حڪم ٿيو ته هن جي استقبال ڪرڻ لاءِ وڃن. تنهنڪري هو جڏهن دارالخلافه ۾ پهتو تڏهن شهر جا سڀ فقيه، قاضي ۽ مشائخ سندس استقبال لاءِ ٻاهر آيا، جن ۾ مان به شامل هوس.

شيخ هڪ پالڪيءَ ۾ ويٺو هو، جنهن کي ماڻهو ڪلهي هلي رهيا هئا ۽ سندس گهوڙا ٻڙڪي هلي رهيا هئا. اسان هن کي

ظاهري سلام ڪيو پر امان کي سندس پالڪيءَ ۾ سواري ڪرڻ بلڪل ڪانه وڻي. مون ڪنهن شخص سان ڳالهه ٻڌي ڪئي ته هن کي گهوڙي تي سوار ٿيڻ، قاضي ۽ مشائخ وغيره جيڪي سندس استقبال لاءِ آيا آهن، تن سان گڏ هلڻ گهرجي. هن کي به ڪنهن اها ڳالهه وڃي ٻڌائي؛ تنهن تي هو گهوڙي تي سوار ٿي هلڻ لڳو، ۽ پالڪيءَ جي سواري ڪرڻ جو سبب ٻڌي ڏنائين ته ڪنهن سور (درد) جي ڪري گهوڙي تي چڙهي نٿي سگهيو.

جڏهن هو دارالخلافه ۾ پهتو، تڏهن بادشاه جي خرچ سان هڪ دعوت جو انتظام ڪيو ويو جنهن ۾ قاضي، فقيه ۽ غير ملڪي ماڻهن کي به شامل ڪيو ويو. ڪاڏي ڪان پوءِ هرهڪ کي سندس درجي آهر انعام ۽ اڪرام ڏنا ويا. جيئن ته قاضي القضاة کي پنج سو دينار مليا ۽ مون کي اڍائي سو دينار، وغيره. هي هن ملڪ جو رواج آهي ته هرهڪ شاهي دعوت جي موقعي تي هن قسم جا انعام ۽ اڪرام ڏنا ويندا آهن. هن کان پوءِ شيخ هود پنهنجي شهر ڏانهن روانو ٿيو. بادشاه هن سان گڏ شيخ نورالدين شيرازيءَ کي به موڪليو ته هو اتي وڃي کيس پنهنجي ڏاڏي جو سجاده نشين بنائي. اتي پڻ بادشاه جي خرچ سان هڪ وڏي دعوت ڪئي ويئي هئي.

شيخ هود ڪيترن ئي سالن تائين سجاده نشين رهيو. هڪ دفعي سنڌ جي حاڪم عماد الملڪ بادشاه کي لکي موڪليو ته شيخ هود ۽ سندس عزيز دولت ۽ مال گڏ ڪندا ٿا وڃن ۽ اجاين ڪمن تي خرچ ڪندا ٿا رهن. باقي خانقاه ۾ ڪنهن کي به ماني نٿا کارائين. جنهن تي بادشاه حڪم ڏنو ته سندس مال ضبط ڪيو وڃي. عماد الملڪ هنن سڀني کي گهرايو ۽ ڪن کي ته جيل ۾ وجهي ڇڏيائين ۽ ڪن کي مار موچڙو ڪري، هنن کان ويهه هزار دينار روزانا وصول ڪندو رهيو. ايتري قدر، جو هنن وٽ آخر ڪجهه نه رهيو. هنن جي گهرن مان تمام گهڻي دولت ۽ قيمتي

سامان لڌو، جن مان هڪ جتيءَ جو جوڙو اهڙو ته عمدو هو، جو ان تي ياقوت ۽ جواهرن جو ڪم ٿيل هو ۽ انهن جي قيمت ست هزار دينار چئي ٿي وڃي. ڪنهن ٿي چيو ته اهو جتيءَ جو جوڙو شيخ هود جي ڏيءَ جو هو ۽ ڪنهن ٿي چيو ته اهو سندس دلپسند ٻانهيءَ جو هو.

جڏهن شيخ تي تمام گهڻي سختي ڪئي ويئي، تڏهن هن ترڪستان ڀڄي وڃڻ جو ارادو ڪيو، پر هي پڪڙجي پيو. عمادالملڪ بادشاه کي سمورو احوال لکي موڪليو، جنهن تي بادشاه حڪم ڪيو ته شيخ هود ۽ جنهن شخص کيس پڪڙيو آهي، ٻنهي کي مون ڏانهن موڪلي ڏي. هو ٻئي جڏهن دارالخلافه ۾ پهتا، تڏهن جنهن شخص شيخ هود کي پڪڙيو هو، تنهن کي آزاد ڪيو ويو، باقي شيخ هود کان بادشاه پڇيو ته تون ڪيڏانهن ٿي ڀڄي وئين؟ تنهن تي شيخ لڳو عذر ۽ بهانا ڪرڻ ۽ ٽارڻ. بادشاه آخر چيس ته تو ارادو ڪيو هو ته ترڪستان ڀڄي وڃي اتي چئين ته مان شيخ بهاءالدين ذڪريا جو پٽ آهيان ۽ اتي جي بادشاه مون سان هيءُ سلوڪ ڪيو آهي ۽ پوءِ تون انهن کي پنهنجي مدد لاءِ وٺي اچي اسان کي قتل ڪرائين ها. بادشاه ائين چئي، سندس سر لاهڻ جو حڪم ڏنو ۽ اهڙيءَ طرح مان هو قتل ڪيو ويو. خدا شل هن تي رحمت ڪري.

ابن تاج العارفين ۽ ان جي اولاد کي قيد ڪرائڻ ۽ مارائڻ

شيخ شمس الدين ابن تاج العارفين، ڪول جي شهر ۾ رهندو هو، ۽ هڪ وڏو تارڪ الدنيا عابد شخص هوندو هو. جڏهن بادشاه ڪول جي شهر ۾ ويو هو، تڏهن شيخ شمس الدين کي پاڻ وٽ گهرايو هئائين. پر هو بادشاه جي سڏ تي نه ويو. تنهنڪري بادشاه پاڻ هلي هن جي ملاقات لاءِ ويو. بادشاه جڏهن هن جي گهر جي ويجهو پهتو، تڏهن هو ڪيڏانهن کسڪي نڪري ويو ۽

بادشاهہ سان ملاقات نہ ڪيائين.

ان واقعي کان پوءِ ٿورا ڏينهن گذريا، جو هڪ امير بادشاهہ جي خلاف بغاوت ڪئي ۽ ڪيترن ئي ماڻهن وڃي سندس بيعت ڪئي. بادشاهہ کي ڪنهن وڃي خبر ڪئي تہ هڪ دفعي جڏهن شيخ شمس الدين جي مجلس ۾، انهيءَ امير جي ڳالهہ نڪتي هئي، تڏهن شيخ صاحب سندس گهڻي تعريف ڪندي چيو هو تہ واقعي هو بادشاهہ ٿيڻ جي لائق آهي. اهو ٻڌي بادشاهہ يڪدم هڪ امير کي حڪم ڏنو تہ وڃي شيخ شمس الدين کي گرفتار ڪري اسان وٽ وٺي اچ. جنهن تي هو وڃي شيخ، سندس پٽن، ڪول جي قاضيءَ ۽ محتسب کي ٻڌي وٺي آيو، ڇو تہ اهي سڀيئي انهيءَ مجلس ۾ شريڪ هئا، جنهن ۾ شيخ صاحب انهيءَ باغي امير جي تعريف ڪئي هئي. بادشاهہ حڪم ڏنو تہ انهن کي قيد ۾ رکيو وڃي. پوءِ محتسب ۽ ڪول جي قاضيءَ کي انڌو ڪيو ويو ۽ شيخ شمس الدين قيد ۾ ئي وفات ڪئي. ان بعد قاضيءَ ۽ محتسب کي قيد خاني وارا هر روز ماڻهن کان خيرات پنڻ لاءِ ٻاهر وٺي ويندا هئا ۽ اهڙيءَ طرح وري کين وڃي قيد ۾ وجهندا هئا.

بادشاهہ کي اها بہ خبر پهتي هئي تہ شيخ صاحب جي پٽن جو هندن سان تمام گهڻو رستو هوندو هو ۽ ڪيترائي باغي هندو هنن وٽ ايندا ويندا رهندا هئا. جڏهن شيخ صاحب وفات ڪري ويو، تڏهن سندس پٽن کي قيد خاني مان ڪڍي بادشاهہ جي سامهون وٺي آيا. بادشاهہ کين چيو تہ جيڪي ڪجهہ بہ ٻہ توهان ڪيو سو ڪيو، پر هن کان پوءِ وري ڪڏهن بہ نہ ڪجو. تنهن تي جواب ڏنائون تہ اسان اڳ ۾ بہ ڪجهہ نہ ڪيو آهي. بادشاهہ هنن جي جواب تي ڏاڍو ڪاوڙيو ۽ حڪم ڏنائين تہ هنن سڀني کي هڪدم قتل ڪيو وڃي. ان بعد بادشاهہ قاضيءَ مذڪور کي گهرائي چيو تہ هنن قتل ٿيل جوانن جي پوئلڳن ۽ دوستن جا نالا ٻڌاءِ. جنهن تي هن ڪيترن ئي ماڻهن

جا نالا پڌائي ڇڏيا. جڏهن بادشاه انهن ڏنل نالن جي فهرست ڏني تڏهن (غصي ۾ پرجي) ڇپائين ته هيءُ شخص سڄي شهر کي برباد ڪرڻ ٿو گهري، تنهنڪري هن جو سر ڪپيو وڃي. پوءِ ان جو به سر لاٿو ويو. خدا هن تي رحمت ڪري.

شيخ علي حيدريءَ کي قتل ڪرائڻ

شيخ علي حيدريءَ نالي هڪ بزرگ شخص ڪنبايت جي شهر ۾، جيڪو هندستان جو هڪ بندرگاهه آهي، رهندو هو. هو هڪ وڏو مشهور ۽ معروف درويش ڪري سڃيو ويندو هو. ايتري قدر جو سمنڊ ۾ ڏکين وقتن تي، سوداگر هن جي نالي جون باسون باسيندا هئا ۽ جڏهن (صحيح سلامت) هن بزرگ جي سلام لاءِ ايندا هئا تڏهن هيءُ ڪشف جي زور تي ڪين سندن سڀ احوال پڌائي ڇڏيندو هو. ڪنهن وقت جيڪڏهن ڪو سوداگر وڏي باس باسيندو هو ۽ نيت ڦيرائي ڇڏيندو هو ته شيخ وٽ اچڻ وقت، شيخ کيس چوندو هو ته تو هيتري باس باسي هئي، تنهنڪري هاڻي پنهنجي ڳالهه پوري ڪر. ڪيترا ڀيرا دفعا جو اهڙا اتفاق ٿيا، سو شيخ پاڻ اڳي کان به وڌيڪ مشهور ٿيڻ لڳو.

جڏهن قاضي جلال الدين افغانيءَ ۽ ان جي قبيلي هن ملڪ ۾ بغاوت ڪئي، تڏهن بادشاهه کي معلوم ٿيو ته شيخ حيدريءَ قاضي جلال الدين لاءِ دعا گهري آهي ۽ پنهنجي مٿي جي ٽوپي پڻ هن کي ڏني اٿس، نه رڳو ايترو پر هن جي هٿ تي بيعت به ڪري ڇڏي اٿس. جڏهن بادشاه پاڻ پنهنجي سر ان بغاوت کي بند ڪرڻ لاءِ آيو ۽ قاضي جلال الدين کي شڪست نصيب ٿي، تڏهن شرف الملڪ امير بخت کي ڪنبايت ۾ ڇڏي، پاڻ واپس موٽي ويو ۽ هن کي حڪم ڏنئي ويو ته باغين کي ڳولي هٿ ڪري، کين مناسب سزائون ڏيئي ڇڏي. هن سان گڏ بادشاه کي

فقيھ، ب، ڇڏي ويو، جن لاءِ ڪيس حڪم ڏنو ھئائين تہ ھنن جي صلاح موجب ھلندو رھي. شرف الملڪ، شيخ علي حيدريءَ ڪي پاڻ وٽ گھرايو ۽ جڏھن اھو ثابت ٿيو تہ ھن قاضي جلال الدين کي پنھنجي ٽوپي ڏني ھئي ۽ ھن جي لاءِ دعا بہ گھري ھئائين، تڏھين فقيھن (ٻڪراءِ) ھن جي قتل جو حڪم ڏنو. پر جڏھن جلاد ھن تي تلوار ھلائي، تڏھن تلوار پنھنجو ڪم ڪري نہ سگھي. ان تي ماڻھن کي ڏاڍو عجب لڳو ۽ سمجھيائون تہ ھاڻي ھن کي معاف ڪيو ويندو. پر شرف الملڪ وري ھڪ ٻئي جلاد کي حڪم ڪيو، جنھن ھن جو سر لاھي ڇڏيو. خدا شل ھن تي رحمت ڪري.

طوغان ۽ ان جي ڀاءُ کي قتل ڪرائڻ

طوغان فرغاني ۽ ان جو ڀاءُ، فرغانہ جي وڏن ماڻھن مان ليکيا ويندا ھئا. ھو جڏھن بادشاہ وٽ لنگھي آيا ھئا، تڏھن ھنن جي تمام شاندار مرحبا ڪئي ويئي ھئي ۽ گھڻو ئي ڪجھہ کين عطا ڪيو ويو ھو. پوءِ ھو ڪيترو وقت بادشاہ وٽ رھيا ۽ جڏھن کين ڪافي عرصو گذري ويو، تڏھن ھنن پنھنجي ملڪ ڏانھن وڃڻ جو ارادو ڪيو. ھنن ڀڄڻ جو سڄو انتظام ڪري ڇڏيو ھو. پر سندن ڪنھن دوست وڃي بادشاہ کي سڄي حقيقت ٻڌائي، جنھن تي بادشاہ حڪم ڏنو تہ (ھنن کي ٻڪڙي) کين وچان ودي، اڌو اڌ ڪيو وڃي. پوءِ ھنن جو سمورو مال انھيءَ ماڻھوءَ جي حوالي ڪيو ويو، جنھن سندن خلاف بادشاہ کي خبر ڏني ھئي. ھن ملڪ ۾ اھو رواج آھي تہ جيڪڏھن ڪو ماڻھو ڪنھن ٻئي ماڻھوءَ جي خبر پھچائي ۽ اھا سچ ھجي تہ ان ماڻھوءَ کي قتل ڪري سندس سمورو مال خبر ڏيندڙ کي ڏنو ويندو آھي.

ملڪ التجار جي پٽ کي قتل ڪرائڻ

ملڪ التجار جو هڪ پٽ، جيڪو اڃا ننڍڙو جوان هو ۽ هڇڻ جي ساوڪ ۾ ڪاڻ لٿي هئس، سو عين الملڪ جي بغاوت وقت، (جنهن جو سڄو احوال اڳتي ايندو،) ساڻس شامل هو. جڏهن عين الملڪ کي شڪست آئي، تڏهن هن کي ۽ هن جي سيني همراهن کي پڪڙي وٺي آيا، جن ۾ ملڪ التجار جو پٽ ۽ سندس پيٽيوٽي قطب الملڪ جو پٽ ٻه هئا. بادشاه هنن ٻنهي لاءِ حڪم ڏنو ته سندن هٿ ڪاٺ جي ٿنڀي سان ٻڌي ڪين مٿي ٽنگيو وڃي ۽ ان بعد اميرن جي ٻچن کي حڪم ڏنو ويو ته انهن تي تيرن جا "نشان" ڇڏين. اهڙيءَ طرح ٻنهي کي قتل ڪيو ويو.

جڏهن هو ٻئي مري ويا، تڏهن خواجه امير علي تبريزيءَ نالي هڪ حاجب، قاضيءَ ڪمال الدين کي چيو ته هن ننڍڙي جوان تي قتل واجبي نه هو. بادشاه کي جڏهن اها خبر پيئي، تڏهن ڪيس گهرائي چيائين ته هنن جي مرڻ کان اڳ ۾ تو اها ڳالهه ڇو نه ٿي ڪئي، ۽ حڪم ڏنائين ته هن کي ٻه سو درا هنيا وڃن. ان کان پوءِ کيس قيد ۾ رکيو ويو ۽ سندس سمورو مال جلادن جي سردار کي ڏنو ويو. ٻئي ڏينهن مون ان (جلاد) کي ڏٺو ته هو امير علي تبريزيءَ جا ڪپڙا ۽ پڳ پهريو، هن جي گهوڙي تي چڙهيو پئي ويو، ۽ پري کان مون ڀانئيو ته امير علي تبريزي آهي.

ان بعد امير علي تبريزي ڪيترائي مهينا جيل ۾ رهيو ۽ ڪجهه عرصي گذرڻ بعد هن کي آزاد ڪري وري کيس ساڳيو عهدو موٽائي ڏنو ويو. ان کان پوءِ وري ٻئي دفعي بادشاه هن تي ڪاوڙجي، هن کي خراسان جي طرف ڪڍي ڇڏيو. تنهنڪري هو وڃي هرات ۾ رهيو. اتان هن بادشاه ڏانهن هڪ درخواست لکي موڪلي، جنهن ۾ رحم ۽ نظر عنايت جي تمام گهڻي عاجزيءَ

مان گهرُ ڪيائين، بادشاه سندس انهيءَ ٿي درخواست جي پٺيان لکي موڪليس ته ”اگر بار آمدي بار (آ)“ يعني جيڪڏهن توبهه ٿو ڪرين ته پلي موٽي اچ، جنهن تي هو موٽي آيو.

خطيب الخطباء کي موت جي مار ڏيارڻ

هڪ دفعي سفر ۾ دهليءَ جي خطيب الخطباء کي بادشاه حڪم ڏنو ته ”جواهرات واري خزاني جي تون سنڀال ڪر.“ اتفاق سان هڪ رات ڪي هندو ڌاڙو آيا ۽ اچي خزاني کي ڌاڙو هنئي، ان مان ڪجهه مال ڪٽي ويندا رهيا. (ٻئي صبح جو) بادشاه (غصي مان) حڪم ڏنو ته خطيب کي ڏاڍي مار ڏني وڃي، جنهن تي هن کي ايترو ماريو ويو، جو آخر هو مري ويو. خدا هن تي رحمت ڪري.

دهليءَ جي شهر کي برباد ڪرڻ ۽ انڌي ۽ منڊي کي مارائڻ جو عجيب واقعو

بادشاه سڀ کان وڏي ڳالهه اها ڪئي هئي، جنهن لاءِ اڪثر ڪيس ذميدار ٺهرايو ويندو آهي، ته هن دهليءَ جي سڀني رهواسين کي شهر نيڪالي ڏيئي شهر کي برباد ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ جو خاص سبب هيءُ هو، جو ڪي ماڻهو بادشاه جي لاءِ خط لکي، سيل مهر ڪري، مٿان لکندا هئا ته ”بادشاه جي سر جو قسم، هيءُ خط خود بادشاه کان سواءِ ٻيو ڪوبه شخص نه کولي.“ پوءِ هو اهي خط رات جو وجهي، ديوان خاني ۾ رکي ايندا هئا. بادشاه وري جڏهن اهي خط کولي پڙهندو هو تڏهن انهن ۾ سواءِ گارين جي ٻيو ڪجهه به لکيل ڪين هوندو هو.

تنهن تي بادشاه غصي ۾ پرجي دهليءَ جي سڄي شهر کي برباد ڪرڻ جو ارادو ڪيو. تنهنڪري ٻيا ڪيائين جو اتي جي

رهواسين کي منڊن رهڻ جي جاين جي اصل قيمت ادا ڪري، شهر جون سڀ جايون خريد ڪري، ماڻهن کي حڪم ڏنائين ته وڃي دولت آباد ۾ رهن. ماڻهن وڃڻ کان انڪار ڪيو ته هڪدم ڍنڍورو گهارايائين ته پورن ٽن ڏينهن کان پوءِ شهر ۾ ڪوبه ماڻهو ڏسڻ ۾ اچڻ نه گهرجي! جنهن تي ڪيترا ئي ماڻهو هليا ويا. پر اڃا به ڪي ماڻهو اتي لڪي ويهي رهيا. بادشاه پنهنجن غلامن کي حڪم ڏنو ته وڃي ڏسو ته شهر ۾ ڪو ماڻهو اڃا به رهيو ته ڪونه پيو آهي. هو ويا سو وڃي ٻن ماڻهن کي، جيڪي هڪ گهٽيءَ ۾ لڪا ويٺا هئا، پڪڙي بادشاه وٽ وٺي آيا. انهن مان هڪ انڌو هو، ٻيو منڊو.

بادشاه انهيءَ منڊي کي ته منجنيق ۾ ويهاري کيس هوا ڪري ڇڏيو، باقي انڌي لاءِ حڪم ڏنائين ته هن کي دهليءَ کان دولت آباد تائين، (جيڪو چاليهن ڏينهن جو پنڌ آهي) گهلي پهچايو وڃي. هن کي اهڙيءَ طرح گهليندي جڏهن دولت آباد پهچايو ويو، تڏهن هن جو صرف هڪ عدد پير سلامت پهتو، باقي ٻيو سڄو جسم واٽ تي ئي گسي ويس. شهر ۾ باقي ترسيل ماڻهن، جو اهو واقعو ٻڌو، سو ڊپ ۾ پنهنجا مال ۽ متاع اتي ئي ڇڏي وٺي ڀڳا. اهڙيءَ طرح سڄو شهر بلڪل ويران ٿي ويو. هڪ معتبر شخص مون سان ڳالهه ڪئي ته هڪ رات بادشاه پنهنجي محل جي ڇت تي چڙهي، شهر جي طرف ڏنو ته اتي هن کي نه ڪو دونهون نظر آيو ۽ نه ئي وري ڪٿي ڪو ڏيئو ٻرندو ڏسڻ ۾ آيس. اهو حال ڏسي، بادشاه چوڻ لڳو ته هاڻي منهنجي دل تي ڇنڊبو پيو آهي. ان بعد بادشاه ٻين شهرن جي ماڻهن کي حڪم ڏنو ته اچي دهليءَ ۾ رهن. اهڙيءَ طرح سان وري ٻيا شهر به برباد ٿي ويا، ۽ دهلي ته وري اڳئين وانگر آباد ٿي نه سگهي. جنهن وقت اسان دهليءَ جي شهر ۾ داخل ٿيا هئاسين ان وقت تائين هيءُ شهر بلڪل غير آباد لڳو پيو هو ۽

رکيو ڪئي ڪٿي ڪنهن گهر ۾ ڪي ماڻهو ٻئي رهيا. باقي ٻيءَ جا واقعا ۽ حادثا جيڪي انهيءَ وقت ۾ ٿيا هئا، (جن جو تعلق بادشاه سان آهي،) تن جو بيان اڳتي هلي ڪنداسين.

غياث الدين بهادر (ڀوري) جو قتل

جڏهن هيءُ بادشاه (محمد شاه تغلق) پنهنجي پيءُ جي مرت کان پوءِ تخت تي ويٺو ۽ ماڻهن منجس بيعت ڪئي، تڏهن غياث الدين بهادر * (ڀوري) کي سندس اڳيان حاضر ڪيو ويو. سلطان تغلق هن کي ان وقت ڏاڍي قيد ۾ رکيو هو. بادشاه هن تي احسان ڪري، قيد مان ڪڍي، کيس هاٿي، گهوڙا ۽ ٻيو سامان ڏيئي، پنهنجي ملڪ ڏانهن وڃڻ جي اجازت ڏني. هن سان گڏ بادشاه پنهنجي ڀائٽي ابراهيم خان کي به موڪليو ۽ کانئس انجام ورتائين ته ٻئي گڏجي حڪومت ڪندا، ٻنهي جا نالا سڪن تي لڳارايا ويندا ۽ ٻنهي جي نالي جو خطبو پڙهايو ويندو. ازانسواءِ بادشاه، غياث الدين کان اهو به وعدو ورتو ته هو پنهنجو پٽ محمد، جيڪو بربّاط جي نالي سان مشهور هوندو هو، بادشاه ڏانهن ضمانت طور موڪلي ڏيندو.

غياث الدين پنهنجي ملڪ ۾ پهچي، ٻيا سڀ شرط پورا ڪيا، باقي پنهنجي پٽ کي بادشاه ڏانهن ڪين موڪليائين ۽ بهانو ڪيائين ته هو منهنجو چيو نٿو مڃي ۽ ڳالهائڻ ۾ به گستاخيءَ

---

* هيءُ اهو ئي غياث الدين آهي، جنهن جي باري ۾ ابن بطوطه اڳ ۾ سلطان تغلق شاه واري دور حڪومت ۾ لکي آيو آهي ته ڪيئن هو پنهنجي هڪ ڀاءُ کي ماري، پاڻ تخت تي ويٺو هو، ۽ سندس ٻيا ڀائر ڪيئن سلطان تغلق شاه وٽ مدد لاءِ پهتي آيا هئا، ۽ ان بعد ڪيئن سلطان تغلق شاه لکنوتيءَ تي ڪاهي ويو هو ۽ هن کي قيد ڪري پاڻ سان وٺي اچي دهليءَ جي قيدخاني ۾ رکيو هئائين. — مترجم

سان ٿو پيش اچي. بادشاه يڪدم ابراهيم خان ڏانهن داجلي تتريءَ
جي سرداريءَ هيٺ هڪ لشڪر ڏياري موڪليو، جنهن وڃي
غياث الدين جو مقابلو ڪيو ۽ ان کي قتل ڪري، سندس (لاش
جي) کل لهرائي، ان ۾ ٻهه ڀرائي، ساري ملڪ گهمارايو.

فصل ٻيو

بادشاهه جي ڀائٽي جي بغاوت

سلطان تغلق کي ڀائيجو بهاءُ الدين گشتاسپ نالي هوندو هو، جنهن کي هن ڪنهن علائقي جو حاڪم مقرر ڪري موڪليو هو. جڏهن هن جو مامون وفات ڪري ويو تڏهن هن بادشاهه (محمد شاه تغلق) جي بيعت ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. هو هڪ وڏو بهادر انسان هوندو هو، (تنهنڪري) بادشاهه هڪ لشڪر جنهن ۾ ملڪ مجير ۽ خواجه جهان امير عليءَ جهڙا وڏا وڏا امير شامل هئا، هن تي چاڙهي موڪليو. زبردست لڙائيءَ ۾ بهاءُ الدين شڪست کائي، راءِ ڪنبيله جي ملڪ ڏانهن ڀڄي ويو. راءِ جو لفظ هت ائين آهي جيئن روم ۾ بادشاهه لاءِ استعمال ڪندا آهن ۽ ڪنبيله ان ملڪ جو نالو هو جنهن تي هن بادشاهي ٿي ڪئي. هن راجا جو ملڪ تمام ڏکين جبلن ۾ هو ۽ اهو راجا سڀني هندو راجائن ۾ وڏي ۾ وڏو ڪري ليکيو ويندو هو.

جڏهن بهاءُ الدين انهيءَ راجا وٽ ڀڄي ويو، تڏهن شاهي لشڪر به هن جي پٺيان وڃي شهر کي گهيرو ڪيو. جڏهن راجا جو اناج اچي کٽو تڏهن اچي خوف ٿيس ته چاڻ ته هاڻي قيد ٿيو. ان وقت راجا بهاءُ الدين کي گهرائي چيو ته ”اسان جو حال توکي معلوم آهي، جو تون خود ڏسي رهيو آهين. مون پنهنجي ۽ پنهنجي سڄي خاندان جي موت جو فيصلو ڪري ڇڏيو آهي، تنهنڪري هاڻي تون فلاڻي راجا وٽ هليو وڃ“. ان بعد هن کي انهيءَ راجا وٽ (سلامتيءَ سان) پهچائي ڇڏيائين.

آخر راءِ ڪنبيلہ هڪ وڏي باهہ ٻارائي، پنهنجو سڀ مال ۽ متاع ان ۾ وجهائي، ساڙائي ڇڏيو ۽ پوءِ پنهنجين زالن ۽ ڌيئرن کي سڏائي چيائين تہ ”مون مرڻ جو پڪو ارادو ڪيو آهي. توهان مان جنهن کي بہ مون وانگر ڪرڻو هجي سو (بيشڪ) ڪري.“ ان بعد هر هڪ عورت وهنجي، مقاصري صندل بدن تي مکي، سندس اکيان اچي زمين چمي، پنهنجو پاڻ باهہ ۾ اڇلايو ۽ موت تي حاصل ڪيو. پوءِ هن جي اميرن، وزيرن ۽ عوام مان بہ جن چاهيو تن پاڻ کي باهہ ۾ اڇلائي ماريو. ان بعد راجا غسل ڪري، بدن تي صندل لائي، زرهہ ڪان سواءِ ٻيا سڀ هٿيار ٻڌي، پنهنجن ماڻهن کي وٺي، اچي شاهي لشڪر جي سامهون ٿيو ۽ وڙهندي سڀني سان گڏ مارجي ويو.

پوءِ بادشاهہ جي لشڪر شهر ۾ داخل ٿي، اتي جي سڀني رهواسين کي گرفتار ڪيو. انهن ۾ راجا جا ٻارنهن پٽ بہ پڪڙيا، جن کي بادشاهہ وٽ وٺي آيا. بادشاهہ سندن خاندان ۽ انهن جي بهادريءَ جو لحاظ ڪري، ۽ هنن اسلام بہ قبول ڪيو، تنهنڪري انهن سڀني ڳالهين کي خيال ۾ رکي، کين وڏا عهدا عطا ڪيا ويا. مون بہ انهن مان ٽن جڻن کي ڏٺو هو، جن مان هڪ جو نالو ناصر هو، ٻئي جو بختيار ۽ ٽئين کي مهردار پٽي سڏيائون. هن (مهردار) عهديدار وٽ بادشاهہ جي مهر (منڊي) رهندي هئي، جيڪا بادشاهہ جي انهيءَ پاڻيءَ تي لڳائي ويندي هئي، جيڪو پاڻ بادشاهہ استعمال ڪندو هو. هن جي ڪنيت ابو مسلم هئي ۽ منهنجي هن سان خاصي دوستي بہ ٿي وئي هئي.

جڏهن ڪنبيلہ جو راجا مارجي ويو، تڏهن شاهي لشڪر وري انهيءَ راجا جي علائقي ڏانهن روانو ٿيو، جتي بهاءُ الدين پڄي وڃي پناهہ ورتي هئي ۽ وڃي اتي جو گهيرو ڪيائون. اهو حال ڏسي، اتي جي راجا بهاءُ الدين کي چيو تہ ”مان راءِ ڪنبيلہ

وانگر ڪري ڪين سگهندس." تنهنڪري هن ڇا ڪيو، جو بهاءُالدين کي پٽي، اڇي شاهي لشڪر جي حوالي ڪيائين. لشڪر وارن هڪدم هن کي زنجير ۾ هٿڪڙيون وجهي بادشاه ڏانهن ڏياري موڪليو. جڏهن هو بادشاه جي سامهون پيش ٿيو تڏهن بادشاه حڪم ڏنو ته هن کي (حرم ۾) سندس عزيز عورتن ڏانهن موڪليو وڃي. اتي انهن عورتن کيس گهڻوئي گهٽ وڌ ڳالهايو ۽ ڪن ته کيس ٿڪون به هنيون. ان بعد بادشاه حڪم ڪيو ته هن جي جيئري کَل لاٿي وڃي. ان کان پوءِ هن جي گوشت ۾ پلاءُ رڌائي، ان مان ڪجهه هن جي اهل ۽ اولاد کي موڪليو ويو ۽ باقي ٻچيل پلاءُ ٿالهيءَ ۾ وجهي، هڪ هاٿيءَ کي کائڻ لاءِ ڏنو ويو، جو هن نه کاڌو. ان‌سواءِ سندس لٿل کل ۾ ٻهڻ ڀرائي، بهادر پوري جي کل، سان گڏ ساري ملڪ ۾ ان کي گهمايو ويو.

جڏهن هي ٻئي کلون سنڌ جي ملڪ ۾ پهتيون، تڏهن ان وقت سلطان تغلق جو دوست 'ڪشلو خان' سنڌ جو حاڪم هو. بادشاه انهيءَ ڪري سندس تمام گهڻي عزت ڪندو هو ۽ کيس چاچا ڪري سڏيندو هو ۽ جڏهن هو دارالخلافه ڏانهن ايندو هو تڏهن خود هن جي استقبال لاءِ ويندو هو. ڪشلو خان انهن کلن کي (هڪدم) دفن ڪرڻ جو حڪم ڏنو. جڏهن اها خبر بادشاه کي پهتي تڏهن هن کي ان تي ڏاڍي مٺيان لڳي ۽ ڪشلو خان کي قتل ڪرائڻ جو ارادو ڪيائين.

ڪشلو خان جي بغاوت ۽ سندس قتل

جڏهن کلن کي دفن ڪرائڻ جي واقعي جي خبر بادشاه کي ملي تڏهن بادشاه کي ڏاڍي ڪاوڙ آئي ۽ هڪدم ڪشلو خان کي گهرائڻ لاءِ ماڻهو موڪليائين، جنهن تي ڪشلو خان وڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، ڇو ته کيس خبر هئي ته بادشاه جو ارادو

کيس سزا ڏيڻ جو آهي. ان بعد بادشاه جي خلاف ڪُلي عام بغاوت جو جهنڊو بلند ڪري، گهڻا رپيا خرچ ڪري، وڏو لشڪر گڏ ڪيائين. نه رڳو ايترو پر ترڪن، افغانن ۽ خراسان جي رهواسين کان پڻ مدد ورتائين. جڏهن کيس انهن جي مدد پهتي تڏهن سندس لشڪر بادشاهه جي لشڪر جيترو بلڪ اجا به وڌيڪ ٿي ويو.

بادشاهه خود هن لڙائيءَ لاءِ ويو ۽ ابوهر جي صحرا ۾ ملتان کان ٻه منزلون اوري، ٻنهي جو مقابلو ٿيو. ان ڏينهن بادشاهه هڪ چالاڪي ڪئي. چا ڪيائين جو شاهي چٽ جي هيٺان، پنهنجي بدران شيخ عمادالدين کي، جيڪو شيخ رڪن الدين ملتانيءَ جو ڀاءُ هو ۽ بادشاهه جي شڪل جهڙو هو، ڪَڙي ويهاريائين، ۽ جڏهن لڙائي زور شور سان هلي رهي هئي، تڏهن پاڻ پنهنجا چار هزار ماڻهو وٺي، هڪ پاسي هليو ويو. هوڏانهن ڪشلو خان جي لشڪر شاهي چٽ تائين پهچي، عمادالدين کي قتل ڪري ڇڏيو. پوءِ سڄي لشڪر ۾ مشهور ٿي ويو ته بادشاهه مارجي ويو. هيءُ ٻڌي ڪشلو خان جو لشڪر وڃي لٽ مار ۽ مال گڏ ڪرڻ کي لڳو ۽ ڪشلو خان وٽ تمام ٿورا ماڻهو وڃي رهيا. بادشاهه هن موقعي جو فائدو وٺي يڪدم پنهنجن ماڻهن سان اچي هن تي ڪڙڪيو ۽ کيس قتل ڪري ڇڏيائين ڪشلو خان جي لشڪر هيءَ خبر ٻڌي وٺي ڀاڄ ڪاڍي.

پوءِ بادشاهه ملتان جي شهر ۾ وڃي، اتي جي قاضي ڪريم الدين کي پڪڙائي، سندس کل لهرائي، ۽ ڪشلو خان جو سر وڍائي شهر جي دروازي تي ٽنگائي ڇڏيو، جو مان جڏهن ملتان ۾ پهتس تڏهن هن جو سر اتي لٽڪيل ڏٺو هوم. بادشاهه پوءِ عمادالدين جي ڀاءُ شيخ رڪن الدين ۽ سندس پٽ شيخ صدرالدين کي هڪ سؤ ڳوٺ انعام طور جاگير ۾ ڏنا ته پنهنجو گذران ڪندا رهن ۽ پنهنجي ڏاڏي شيخ بهاءُ الدين ذڪريا ملتانيءَ جي خانقاه جو خرچ هلائيندا رهن. ان بعد بادشاهه پنهنجي وزير خواجه

جهان کي حڪم ڏنو ته ڪمال پور (١) جي شهر ڏانهن وڃي، جتي جي رهواسين ۾ بغاوت مچائي ڏني هئي.

هيءُ شهر تمام وڏو آهي ۽ سمنڊ جي ڪناري تي ٻڌل آهي، هڪ فقيهه مون سان ڳالهه ڪئي ته ان وقت هو ڪمال پور جي شهر ۾ هو. جڏهن وزير خواجه جهان اتي پهتو ۽ شهر جو قاضي ۽ خطيب وزير جي سامهون پيش ڪيا ويا تڏهن هن حڪم ڪيو ته هنن جي کل لاٿي وڃي. هنن وزير کي چيو ته اسان کي ڪنهن ٻئي طريقي سان ڀلي ماريو وڃي. وزير جواب ڏنو ته پلا توهان کي ڇو نه قتل ڪيو وڃي. تنهن تي هنن چيو ته بادشاه جي نافرمانيءَ ڪرڻ ڪري. هيءَ ٻڌي وزير جواب ڏنو ته پوءِ مان ڪيئن بادشاه جي حڪم جي نافرماني ڪريان، بادشاه جو حڪم آهي ته توهان کي اهڙيءَ طرح سان بي جان ڪيو وڃي. پوءِ وزير کل لاهڻ وارن کي حڪم ڏنو ته هنن جون کلون لاهين ۽ سنڌن منهن جي هيٺان ۾ ڪڏون ڪرتين جيئن هو ساهه کڻي سگهن، ڇو ته کل لاهڻ وقت ڏوهين کي منهن ڀر ليٽائي پيرن کان کل لاهڻ شروع ڪندا آهن. ان کان پوءِ سنڌ ۾ بلڪل صلح سانت ٿي ويئي، ۽ بادشاه پنهنجي ملڪ ڏانهن موٽي ويو.

قراجيل (٢) جي جبل ۾ بادشاه جي لشڪر سان هڪ واقعو

قراجيل جبل هڪ وڏو جبل آهي جنهن جي ڊيگهه اٽڪل

(١) ڪمال پور— انگريز مورخ هنٽر موجب هي شايد اهو ڪمال پور شهر آهي، جيڪو ڪاٺياواڙ ۾ پاٽو ننگر ۽ ڪولڊين جي لمري ريلوي اسٽيشن کان سترهن ميل پري ايرندي پاسي هڪ ڳوٺ آهي. انهيءَ وقت هي سڄو سنڌ جو ملڪ ڪري ليکيو ويندو هو.

(٢) قراجيل جبل "ابن بطوطه" هن هماليه جبل جو بيان ڏنو ڪري ڇو ته، ايترو ڊگهو جبل سواءِ هماليه جي ٻيو نٿو ٿي سگهي.

لڱ مهينن جي پنڌ جيتري ٿيندي ۽ دهليءَ کان ڏهن منزلن جي مفاصلي تي آهي. اتي جو هندو راجا تمام وڏن راجائن مان هڪ شمار ڪيو ويندو آهي. بادشاه ملڪ نڪبه جي سرداريءَ ۾ هڪ وڏو لشڪر ان جبل تي لڙائيءَ لاءِ ڏياري موڪليو. ان لشڪر ۾ هڪ لک گهوڙي سوار ۽ ٻيا ڪيترائي پيادا ساٿهر شامل هئا. هنن وچي جربه جي شهر تي جيڪو جبل جي هيٺان آهي، قبضو ڪيو ۽ ملڪ کي ساڙي برباد ڪري ڇڏيائون. ازانسواءِ ڪيترن هندن کي به گرفتار ڪيائون. هيءَ ڏسي، ڪافر پنهنجي ملڪيت، مال ۽ خزانا ٻڌي مٿي جبل تي چڙهي وڃي ويا.

هن جبل ۾ صرف هڪ لک هو، هيٺ هڪ ندي وهندي هئي ۽ مٿي رڳا جبل ڏي جبل لڳا پيا هئا، ۽ هڪ دفعي سان هڪ ماڻهوءَ کان وڌيڪ مٿي چڙهي نٿي سگهيو. بادشاه جي لشڪر اتان چڙهي وچي شهر درنڪل (دارنگل) تي، جيڪو جبل جي مٿان آهي، قبضو ڪيو ۽ بادشاه کي فتح جي مبارڪ لکي موڪلي. بادشاه وري هڪ قاضيءَ ۽ هڪ خطيب کي اتي ڏياري موڪليو ۽ انهن کي حڪم ڏنائين ته انهن مان وچي شامل ٿيو. ان کان پوءِ جڏهن برسات جي موسم شروع ٿي تڏهن لشڪر ۾ اچي بيماري پئي، جنهن سپاهين کي هيڻو ڪري ڇڏيو، گهوڙا مرڻ لڳا ۽ تيرن جون ڪمانون گهم جي ڪري بيڪار ٿي پيون. اتي اميرن بادشاه کي درخواست ڪئي ته جيستائين برسات جي موسم آهي تيستائين امان کي جبل تان هيٺ لهي ترسڻ ۽ ان موسم جي ختم ٿيڻ تي وري مٿي چڙهي وڃڻ جي اجازت ملي.

بادشاه جي اجازت ملڻ تي ملڪ نڪبه سڄو خزانو جواهرات سميت هيٺ ڪڍائڻ لاءِ ماڻهن کي ورهائي ڏنو. هندن کي جو هيءَ خبر پئي سو ڇا ڪيائون جو غارن ۽ سوڙهن لنگهن ۾ سندن گهٽ جهلي ويهي رهيا. تنهن کان سواءِ وڏا وڻ ڪپي جبل جي هر طرف پکيڙي ڇڏيائون. نتيجو اهو نڪتو، جو جيڪو به ماڻهو انهيءَ ڪنهن وڻ جي اوٽ ۾ ٿي آيو سو وچي ٿي هيٺ ڪڍڻ ۾

ڪريو، ۽ اهڙيءَ طرح مان ڪيترائي ماڻهو اُتي مري ويا ۽ ٻيا وري انهن جي هٿان گرفتار ٿيا. آخر سڄو خزانو، هٿيار ۽ گهوڙا انهن جي هٿ لڳا ۽ سڄي لشڪر مان فقط ٿي ماڻهو وڃي بچيا، جن مان هڪ هو ملڪ نڪبي، ٻيو هو بدرالدين ملڪ دولت شاه، باقي ٽئين جو نالو هينئر ياد نه اٿم.

هن واقعي جو شاهي لشڪر تي تمام گهڻو اثر ٿيو ۽ آهو تمام گهڻو ڪمزور ٿي ويو. آخر بادشاه انهن جبلن جي اڙانگائي خيال ۾ آڻي، اتي جي ماڻهن کان ڪجهه ڏنڊ طور وٺي، ساڻن صلح ڪري، آنان ٽريو ۽ هنن ماڻهن به ان کي غنيمت ڄاتو، ڇو ته سندن زمينون وغيره به جبل جي هيٺان هيون، جن کي هو بادشاه جي اجازت کان سواءِ آباد ڪري نٿي سگهيا.

شريف جلال الدين جي معبر جي ملڪ ۾ بغاوت ۽ وزير جو پنهنجي پاڙيچي کي جيڪو انهيءَ سان شامل هو، قتل ڪرڻ جو بيان

هڪ دفعي بادشاه معبر جي ملڪ تي جيڪو دهليءَ کان ڇهن مهينن جي پنڌ تي آهي، شريف جلال الدين احسن شاه کي حاڪم ڪري موڪليو. هو اتي وڃي، بادشاه کان باغي ٿي، بادشاه جي نائب ۽ ٻين عملدارن کي قتل ڪري خودمختار حاڪم ٿي ويٺو ۽ هن پنهنجا سڪا ۽ درهم جاري ڪيا، جن جي هڪ پاسي "سلالة طه و ياسر ابوالفقراء والمساڪين جلال الدين والدين،" ۽ ٻئي طرف "الواثق بتائيد الرحمان احسن شاه السطان" ڇپارايو. بادشاه هن بغاوت جي خبر ٻڌي، هن جي قتل جو ارادو ڪري، پاڻ هن تي چڙهي ويو ۽ هڪ جاءِ تي جنهن جو نالو هو ڪوشڪ زر يعني سون جو محل، اٺن ڏينهن تائين سامان ۽ ٻين ضرورتن پورين ڪرڻ لاءِ ترسي پيو. انهن ڏينهن وزير خواجه جهان جي پاڙيچي ۽ ٻين ڇهن پائن اميرن کي گرفتار ڪري، بادشاه جي سامهون آندو ويو.

بادشاه وزير کي پاڻ کان ڪجهه اڳ ۾ روانو ڪري ڇڏيو
هو، جڏهن هو ظهار (ڏار) جي شهر ۾ پهتو، جيڪو دهليءَ کان
چوويهن منزلن جي مفاصلي تي آهي، تڏهن اتي ڪجهه وقت لاءِ
ترسي پيو. اتي سندس ڀاڻيڄي، جيڪو تمام همت ڀريو ۽ بهادر
هوندو هو، ڪن اميرن سان سازش ڪئي ته وزير کي قتل ڪري،
سڀ خزانو ۽ مال ڪٺي، شريف جلال الدين ڏانهن معبر جي ملڪ
۾ ڀڄي هلجي. ان صلاح ۾ هڪ ماڻهو ملڪ نصرت نالي حاجب
پڻ شريڪ هو، جنهن اچي سچي حقيقت وزير کي ٻڌائي ۽ ثابتيءَ
لاءِ ٻڌايائين ته هينئر به ڪپڙن جي هيٺان فولادي زرهون پهريل
اٿن، جيڪا سندن ارادي جي پوري ثابتي آهي. وزير يڪدم
هنن کي گهرايو ۽ جيئن ملڪ نصرت ٻڌايو هئس تيئن سندن ڪپڙن
جي اندران فولادي زرهون نڪري پيون. وزير پوءِ هنن کي گرفتار
ڪري بادشاه ڏانهن ڏياري موڪليو.

ان وقت مان به بادشاه وٽ ويٺو هئس. جڏهن هو سڀ
اتي پهتا تڏهن انهن مان هڪ امير کي مون ڏٺو ته هن جي ڏاڙهي
وڏي رکيل هئي ۽ ڏپ ۾ ڏڪندي سوره ياسين پڙهي رهيو هو.
بادشاه وزير جي ڀاڻيڄي کي موٽائي وزير ڏانهن موڪليو ته هن
کي قتل ڪرائي، باقي ٻين اميرن لاءِ حڪم ڪيائين ته هنن کي
هاٿين جي اڳيان ڦٽو ڪيو وڃي. انهن هاٿين، جن کان ماڻهن
جي مارائڻ جو ڪم ورتو ويندو آهي، تن جي ڏندن تي ڏندا لڳل
پٽ چڙهيل هوندا آهن. اهي ڏندا وري هر جي چونيءَ وانگر
ٻنهي پاسي تيز هوندا آهن، هاٿين جي مٿان وري فيلبان چڙهيل
هوندا آهن، ۽ جنهن ماڻهو کي هاٿيءَ جي هيٺان ڦٽو ڪيو ويندو
آهي تنهن کي هاٿي پنهنجيءَ سونڊ ۾ ويڙهي وٺي مٿي اڇلائيندو
آهي ۽ پوءِ اتي جو اتي ان کي ڏندن تي جهٽي وٺندو آهي؛
پوءِ کيس زمين تي پنهنجي سامهون رکي، اڳيون پير ان جي سيني
تي رکي وٺي زور ڏيندو آهي. اتي فيلبان جيڪڏهن کيس چوندو

آهي ته هن جا به اڌ ڪري، ته هڪدم پنهنجن تيز ڏندن سان هن
جا ٽڪر ڪري ڇڏيندو آهي، پر جي فيلبان چوندو اٿس ته
ان کي اتي ڇڏي ڏي ته ڇڏي ڏيندو اٿس. جنهن کي به اڌ نه
ڪرائيندا آهن، ان جي وري جيئري کل لهرائي ويندي آهي.

هنن اميرن جي به کل لهرائي ويئي ۽ مغرب کان پوءِ
بادشاهه جڏهن محل مان نڪتو ٿي ته ان وقت هنن جو گوشت
ڪتن پئي کاڌو ۽ سندن کلن ۾ مٽي پئي پريائون. توبه، خدا پناه
ڏئي. ان کان پوءِ بادشاهه معبر ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو ۽
مون کي دارالخلافه ۾ رهڻ جو حڪم ڏنائين. اڃا بادشاهه دولت آباد
مس پهتو ته وري امير هلاجون پنهنجي ملڪ ۾ بغاوت ڪئي ۽
وزير خواجه جهان دارالخلافه ۾ لشڪر گڏ ڪرڻ لاءِ ترسي پيو.

امير هلاجون جي بغاوت

جڏهن بادشاهه دولت آباد ۾ پهتو ۽ پنهنجي ملڪ کان ڪافي
پري نڪري ويو، تڏهن لاهور ۾ امير هلاجون بغاوت ڪئي ۽
خود مختيار بادشاهت جي دعوي ڪيائين. امير قلجند (ڪلچند)
به هن جي مدد ڪئي، تنهنڪري هلاجون کيس پنهنجو وزير
ڪيو. هيءَ خبر خواجه جهان کي پهچي ويئي جيڪو ان وقت
دهليءَ ۾ هو. هن ماڻهو گڏ ڪرڻ شروع ڪيا ۽ جيڪي خراساني
اتي هئا تن کان سواءِ ٻيو به جيڪو لشڪر دهليءَ ۾ موجود هو،
سو وٺي لاهور روانو ٿيو. منهنجا ساٿي به هن سان گڏجي ويا هئا.
بادشاهه وري هن جي مدد لاءِ به امير، هڪ قيران ملڪ صفدار يعني
لشڪر جون صفون درست ڪندڙ، ۽ ٻيو ملڪ تحور شربدار يعني
ساقي روانا ڪيا.

هوڏانهن هلاجون به مقابلي لاءِ سنبري آيو ۽ ٻنهي جو
مقابلو هڪ وڏي درياءَ جي ڪناري تي ٿيو، جنهن ۾ هلاجون
شڪست کائي ڀڄي ويو ۽ هن جو ڪيترو ئي لشڪر درياءَ ۾

غرق ٿي ويو. وزير شهر ۾ اچي جي ڪڻ رهواسين جون جيڪري ڳالهيون ٻڌايون، ۽ ڪن کي ٻيءَ طرح سان قتل ڪرايو، ۽ باقي رهيل ڪم محمد بن نجيب، نائب وزير جي حوالي ڪيائين. هن شخص کي اجر ملڪ به ڪري سڏيندا هئا ۽ سندس خطاب هو صڪ (سگ) السلطان ۽ صڪ (سگ) هن ملڪ ۾ ڪتي کي چوندا آهن. هو تمام ظالم ۽ سخت دل انسان هوندو هو. بادشاه هن کي بازارين جو شينهن پڻ ڪري سڏيندو هو. هو ڇا ڪندو هو، جو چيتو ٿي، ڏوهين کي پنهنجن ڏندن سان چڪ پائي، زخمي ڪري ڇڏيندو هو.

پوءِ وزير باغين جي اڪل ٿي سو ڪن عورتن کي ڪاليور (گواليار) جي قلعي ڏانهن قيد ڪري موڪليو. انهن زالن ۾ هڪ فقيهه جي زال پڻ هئي، جيڪو هن زال وٽ ايندو ويندو هو، اتري قدر جو هن کي انهيءَ جيل خاني ۾ ٻار به ڄائو هو.

بادشاه جي لشڪر ۾ وبا پوڻ

جڏهن بادشاه ملڪ تلنڪ (تلنگانه) ۾ پهتو، جيڪو معبر جي رستي تي آهي، تڏهن بدرڪوٽ جي شهر ۾ ترسي پيو. بادشاه معبر ڏانهن شريف جلال الدين جي بغاوت بند ڪرڻ لاءِ وڃي رهيو هو. هن شهر کان معبر جو ملڪ اڃان به ٽن مهينن جي پنڌ جيترو پري آهي. اوچتو اتي بادشاه جي لشڪر ۾ اچي وبا جو مرض پکڙيو، جنهن ۾ لشڪر جا ماڻهو، غلام ۽ امير جن مان ملڪ دولت شاه جنهن کي بادشاه چاچا ڪري چوندو هو، ۽ امير عبدالله هروي جهڙا وڏا وڏا امير به هئا، مري ويا. هي امير عبدالله هروي اهو آهي، جنهن جو بيان مان پهرئين سفر ۾ ڪري آيو آهيان ته ڪيئن بادشاه چيو هو ته خزاني مان جيترو مال کڻي سگهين سو کڻي وڃ. ۽ هو ٽيرهن ناڻي جون ٿيلهيون ٻانهن سان ٻڌي کڻي ويو هو. هيءُ حال ڏسي، بادشاه دولت آباد

ڏانهن موٽي ويو. هن کان پوءِ سڄي ملڪ ۾ بغاوت ۽ بدانتظامي پکڙجي ويئي، ايتري قدر جو جيڪڏهن بادشاهه جي قسمت چڱي نه هجي ها ته هوند حڪومت سندس هٿان هميشه لاءِ هلي وڃي ها.

بادشاهه جي موت جو افواهه ۽ ملڪ هوشنج (هوشنگ) جو ڀڄي وڃڻ

بادشاهه جڏهن دولت آباد واپس اچي رهيو هو ته هن رستي تي بيمار ٿي پيو ۽ ماڻهن وٽ افواهه اڏريو ته بادشاهه مري ويو. هيءَ خبر سڄي ملڪ ۾ پکڙجي ويئي ۽ هر هنڌ فتنو، فساد شروع ٿي ويو. ان وقت ملڪ ڪمال الدين ڪرلڪ (گرگ) جو پٽ ملڪ هوشنگ دولت آباد ۾ هو. هن کانئس بادشاهه انجام وٺي ڇڏيو هو ته بادشاهه جي زندگيءَ ۾ يا موت کان پوءِ، ٻنهي صورتن ۾، هو ڪنهن جي بيعت نه ڪندو. هن، جو بادشاهه جي موت جي خبر ٻڌي، سو هڪ بربرڌ نالي هندو بادشاهه وٽ جبلن ۾ ڀڄي ويو. هن هندو بادشاهه جو ملڪ، دولت آباد ۽ ڪوڪن ٿاڻه (ڪوڪن ٿاڻي) جي وچ ۾ هو.

بادشاهه ملڪ هوشنگ جي ڀڄي وڃڻ جي خبر ٻڌي، انهيءَ خيال کان ته ڪٿي فتنو وڌي نه وڃي، تڪڙو تڪڙو هلي اچي دولت آباد پهتو، جتان يڪدم ملڪ هوشنگ جي پٺيان ويو ۽ وڃي ان هنڌ راجا جي شهر کي گهيرو ڪيائين ۽ ان کي چوائي موڪليائين ته ملڪ هوشنگ کي منهنجي حوالي ڪيو وڃي. هن جواب ڏنو ته "مان پنهنجي پناهه ۾ آيل ماڻهوءَ کي هرگز تنهنجي حوالي نه ڪندس، چاهي مون کي به راءِ ڪنبيلا وانگر ڪرڻو پوي. هن ڳالهين هلندي، ملڪ هوشنگ کي جو اچي خوف ڪنيو سو بادشاهه سان خط و ڪتابت شروع ڪري ڏنائين، جنهن ۾ اهو فيصلو ڪيو ويو ته بادشاهه دولت آباد ڏانهن هليو وڃي ۽ پٺيان

پنهنجي استاد قطلو خان کي ڇڏي وڃي، جنهن وٽ ملڪ هوشنگ وڃي حاضر ٿئي. جنهن تي بادشاه روانو ٿي ويو ۽ ملڪ هوشنگ قطلو خان وٽ اچي پيش پيو.

قطلو خان هن سان واعدو ڪيو ته بادشاه نه هن کي قتل ڪرائيندو، نه ئي هن جي مال ۽ مرتبي مان ڪجهه گهٽائيندو. ان کان پوءِ ملڪ هوشنگ پنهنجو مال، اهل و عيال ۽ ساٿي وغيره وٺي بادشاه وٽ هليو آيو. بادشاه هن جي واپس اچڻ تي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ خلعت ڏيئي کيس راضي ڪري ڇڏيائين. هيءَ قطلو خان وعدي جو ڏاڍو پڪو هوندو هو، تنهنڪري ماڻهو هن ۾ گهڻو ويساه رکندا هئا. بادشاه به ڏاڍي عزت ڪندو هوس ۽ جڏهن به هو بادشاه وٽ ويندو هو ته ڏهن بادشاه اٿي پيهي سندس آجيان ڪندو هو. هو انهيءَ سبب جي ڪري به بادشاه وٽ گهٽ ڪونه ويندو هو ته متان بار بار اٿڻ جي تڪليف وٺي. هو صدقو ۽ خيرات به تمام گهڻي ڪندو هو ۽ فقيرن ۽ مسڪينن کي گهڻوئي ڪجهه ڏيندو هو.

شريف ابراهيم جي بغاوت

هيءَ شريف ابراهيم خريطه دار جي لقب سان مشهور هوندو هو، يعني بادشاه جي لکڻ جو سامان هن وٽ رهندو هو. ازانسواءِ هو سرستيءَ ۽ هانسيءَ جو والي به بادشاه جي طرفان مقرر ٿيل هو، هن شريف ابراهيم جي پيءُ (شريف جلال الدين) جڏهن معبر ۾ بغاوت ڪئي، ۽ بادشاه معبر تي ڪاهي ويو، ۽ جتي ان وقت بادشاه جي موت جي افواه جو پڌي شريف ابراهيم کي به اچي بادشاهت جو حرص لڳو. هو ڏاڍو بهادر، سخي ۽ شڪل جو سهڻو هوندو هو. منهنجو نڪاح به هن جي ڀيڻ حوراسب سان ٿيو هو، جا ڏاڍي نيڪ ۽ پرهيزگار هوندي هئي. هوءَ رات جو اٿي تهجد پڙهندي هئي ۽ گهڻو ڪري خدا تعاليٰ جي عبادت ۾

مشغول رهندي هئي. هن جي پيٽ مان مون کي هڪ نياڻي به ٿي هئي. پر هاڻي خبر نه آهي اتي هئڻ ٻنهي جو ڪهڙو حال ٿيو! هوءَ پڙهي سگهندي هئي، باقي لکي ڪانه ڄاڻندي هئي.

جڏهن ابراهيم بغاوت جو ارادو ڪيو تڏهن هڪ امير، جيڪو سنڌ مان بادشاه جو خزانو کڻيو، هن جي علائقي مان ٿي لنگهيو، تنهن کي هن پاڻ وٽ ترسائي ڇڏيو ۽ چيائينس ته ”هينئر رستي تي تمام گهڻو خوف ۽ خطرو آهي، تنهنڪري ڪجهه وقت هتي ترس ته امن امان قائم ٿئي، پوءِ ڀلي وڃجانءِ.“ اصل ۾ هن جو ارادو هو ته ايتري ۾ ڀلي بادشاه جي موت جي حقيقت معلوم ٿئي، ته پوءِ خزانو مان ڦٻائي وڃان. پر جلدي خبر پيس ته بادشاه اڃا زنده آهي، تنهنڪري ان امير کي ڇڏي ڏنائين. ان امير جو نالو ضياءُ الملڪ بن شمس الملڪ هو. هن واقعي کان اڍائي سال پوءِ بادشاه جڏهن دارالخلافه ۾ موٽي آيو تڏهن شريف ابراهيم سندس سلاميءَ لاءِ حاضر ٿيو. هن جي هڪ غلام وڃي بادشاه وٽ جوٽي کڻين ۽ سندس ارادي بابت بادشاه کي سڄي ڳالهه ٻڌائي ڇڏيائين. جنهن تي بادشاه کيس مارائڻ چاهيو، پر هن سان ڪجهه پيار هوندو هئس تنهنڪري پنهنجي ارادي کي في الحال درگذر ڪري ڇڏيائين.

هڪ دفعي ڇا ٿيو، جو بادشاه وٽ هڪ ڪٺل هرڻ آندو ويو، جنهن کي بادشاه خود ڪسندي ڏٺو هو. بادشاه چيو ته هيءُ پوريءَ طرح سان ذبح نه ڪيو ويو آهي، جنهنڪري هن کي ڦٽو ڪيو وڃي. ابراهيم جڏهن انهيءَ ذبح ٿيل هرڻ کي ڏٺو تڏهن چيائين ته هي صحيح طريقي سان ذبح ڪيو ويو آهي. ۽ مان هن کي کائڻ لاءِ تيار آهيان. هيءَ خبر جڏهن بادشاه کي پيئي تڏهن ڏاڍي ڪاوڙ لڳيس ۽ هن کي گرفتار ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. پوءِ هن تي الزام لڳايو ويو ته هن اهو شاهي خزانو، جيڪو ضياءُ الملڪ سنڌ مان آڻي رهيو هو، ڦٻائڻ ٿي چاهيو. اتي

ابراهيم کي ڦٽو ڦٽجي ويو ته منهنجي پيءُ جي بغاوت جي عيوض بادشاه مون کي قتل ڪرائڻ ٿو گهري. تنهنڪري ڪو به حيلو بهانو ڪرڻ بيڪار آهي ۽ ناحق عذاب ۽ سختيون سهڻيون پونديون.

پوءِ هن موت کي عذابن جي سختين کان آسان سمجهي ڪٺي پنهنجو ڏوهه قبول ڪيو. بادشاه پوءِ هن کي ٻه اڌ ڪري مارڻ جو حڪم ڏنو. هن ملڪ ۾ اهو رواج آهي ته جنهن ماڻهوءَ کي بادشاه قتل ڪرائيندو آهي، ان جو لاش ٽن ڏينهن تائين انهيءَ جاءِ تي پيو هوندو آهي ۽ ٽن ڏينهن کان پوءِ ڪافر جيڪي انهي ڪم تي مقرر ٿيل هوندا آهن، سي انهيءَ لاش کي کڻي وڃي شهر جي ٻاهر خندق ۾ ڦٽو ڪندا آهن. اهي ماڻهو رات جو خندق جي نگهباني ڪندا رهندا آهن، جيئن مقتولن جا وارث انهن جا لاش کڻي نه وڃن. پوءِ مقتولن جا وارث ڇا ڪندا آهن، جو انهن ماڻهن کي ڪجهه رقم ڏيئي اهي لاش سجائي کڻي ويندا آهن ۽ وڃي دفن ڪري ڇڏيندا آهن. اهڙيءَ طرح مان شريف ابراهيم جو لاش به حاصل ڪيو ويو ۽ ان کي دفن ڪيو ويو. خدا شل هن تي رحمت ڪري.

تلنگانا ۾ بادشاه جي نائب جي بغاوت

جنهن وقت بادشاه تلنگانا کان واپس ٿي آيو ته پٺيان تاج الملڪ نصرت خان ترڪ کي، جيڪو سندس ديرينو خاص دوست به هو، پنهنجو نائب مقرر ڪندو آيو. اڃا هو واٽ تي هو ته سندس موت جو افواه اٿاريو ويو. نصرت خان کي جڏهن هيءَ خبر پهتي تڏهن هن رسم موجب بادشاه جو پڙ ڪيو ۽ پوءِ بادشاهت جي دعوي ڪيائين. ماڻهن اتي جي (تلنگانا جي) دارالخلافه بدرڪوٽ (بيدر جي قلعي) ۾ هن جي بيعت ڪئي. بادشاه کي جڏهن هيءَ خبر پهتي تڏهن هن پنهنجي استاد قطلوخان کي هڪ وڏو لشڪر ڏيئي هن تي چاڙهي موڪليو.

قطلو خان سخت لڙائيءَ کان پوءِ (جنهن ۾ ڪيترا ئي ماڻهو مارجي ويا) اچي بدر ڪوٽ جو گهيرو ڪيو. هي تمام مضبوط قلعو هوندو هو؛ تنهنڪري وچي آن جي پٺيان سرنگ کوٽائڻ شروع ڪيائين. هيءُ حال ڏسي نصرت خان اچي امان گهريو، جنهن تي قطلو خان کيس امان ڏنو. پوءِ هن کي بادشاهه وٽ موڪليو ويو. اهڙيءَ طرح سڀئي شهرواسي ۽ لشڪر جا ماڻهو بچي ويا.

باب ڏيهون

بادشاھ جو گنگا نديءَ جي ڪناري تي شھر ٻڌائڻ ۽ عين الملڪ جي بغاوت

جڏھن ملڪ ۾ اڃي ڏڪار پيو تڏھن بادشاھ پنھنجو لشڪر وٺي گنگا نديءَ جي ڪناري ڏانھن ھليو ويو. ھن نديءَ کي ھندو تمام پاڪ (پوتر) ڪري سمجھندا آھن ۽ ھر سال اتي حج (ياترا) ڪرڻ لاءِ ويندا آھن. ھيءَ جڳھ، جتي بادشاھ وڃي رھيو ھو، سا دھليءَ کان ڏھن منزلن تي ھئي. بادشاھ ماڻھن کي حڪم ڏنو تہ اتي اچي پنھنجا گھر ٺاھين. تنھنڪري پھريائين ھو گاھ ۽ ڪاٺ جون پنگيون اڏي انھن ۾ رھڻ لڳا، جن ۾ گھڻو ڪري باھيون پيون لڳنديون ھيون. ماڻھن باھين کان بچڻ لاءِ ڇا ڪيو، جو زمين جي اندران تھہ خانا ٺاھي ڇڏيائون. پوءِ جڏھين باھ لڳندي ھئي تہ سمورو سامان انھن تھہ خانن ۾ وجھي، مٿان مٽيءَ سان ان جو منھن بند ڪري ڇڏيندا ھئا.

مان بہ انھن ڏينھن بادشاھ جي ڪئمپ ۾ آيل ھوس. گنگا نديءَ جي الھندي ڪناري سخت ڏڪار ھو، پر اڀرندي پاسي بلڪل سڪار ھو ۽ اتي بادشاھ جي طرفان عوض (اؤڌ)، ظفر آباد ۽ لکنو وغيره شھرن تي امير عين الملڪ حاڪم مقرر ٿيل ھو. ھيءَ امير بادشاھ جي ڪئمپ ۾ پنجاھہ ھزار من ڪڻڪ، چانور، ۽ چڻا چوپائي مال جي لاءِ موڪليندو رھندو ھو. پوءِ بادشاھ حڪم ڏنو تہ ھاٿي، گھوڙا ۽ خچر وغيره اڀرندي ڪناري ڏانھن

چارڻ لاءِ موڪليا وڃن ۽ عين الملڪ کي انهن جي نظرداريءَ
تي مقرر ڪيائين.

عين الملڪ کي چار پٽ به پيدا هوندا هئا، جن مان ٽن
جا نالا هئا: شهرالله، نصرالله، فضل الله - باقي چوٿين جو نالو
مون کي ياد نه آهي. انهن پنهنجي پيءُ (عين الملڪ) سان صلاح
ڪئي ته بادشاهه جا هاٿي ۽ ٻيو چوپايو مال ڀڄائي وڃجي، ۽
پوءِ عين الملڪ جي هٿ تي بيعت ڪري کيس بادشاهه بڻائجي.
ٺيٺ هڪ رات عين الملڪ اوچتو غائب ٿي ويو، ۽ شايد هنن
جي اها رٿ ڪامياب ٿي وڃي ها ۽ بادشاهه کي ان جي ڪابه
خبر نه رهي ها. پر هندستان جي بادشاهن جو اهو طريقو آهي
ته هر هڪ ننڍي خواهه وڏي امير وٽ بادشاهه جو هڪ غلام
ضرور رهندو آهي، جيڪو انهيءَ امير جي هر معاملي جي خبر
بادشاهه تائين پهچائيندو رهندو آهي. اهڙيءَ طرح سان انهن اميرن
جي گهرن ۾ جيڪي وهي واپري، تنهن جي خبر رکڻ لاءِ وري
بادشاهه جي طرفان ٻانهيون مقرر ٿيل هونديون آهن جيڪي انهن
اميرن جي گهرن ۾ رهنديون آهن. اهي ٻانهيون وري ڀنگيائڻن کي،
جيڪي صفائي وغيره لاءِ اينديون آهن، خبرون ڏينديون
آهن، جي اهي خبرون ڪٺي سڌو وڃي ملڪ المخبرين کي
پهچائينديون آهن، جو وري بادشاهه کي موڪلي ڏيندو آهي.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي ڪو امير پنهنجي زال سان
گڏ سمهيو پيو هو ته امير کي هن سان گڏ ٺٺ جو خيال ٿيو،
جنهن تي سندس زال کيس بادشاهه جي سر جو قسم وجهي ائين
ڪرڻ کان منع ڪئي. پر امير هن جي هڪ به نه ٻڌي ۽ آخر
ڪين مڙيو. صبح جو انهيءَ امير کي بادشاهه سڏايو ۽ پڇيائين
ته تو هيئن ڪيو آهي؟ ۽ انهيءَ ئي سبب جي ڪري هن کي
قتل ڪيو ويو.

بادشاهه جو هڪ غلام، ابن ملڪ شاهه، نالي عين الملڪ
وٽ رهندو هو: تنهن بادشاهه کي هن جي ڀڄي وڃڻ جي خبر

موڪلي ڏني. هيءَ خبر پُڄندي ئي بادشاهه جا حواس باخته ٿي ويا ۽ ائين ڄاڻائين ته موت آيو ڪي آيو. ڇو ته هُن جا گهوڙا، هاٿي ۽ اناج، سڀ شيون عين الملڪ جي قبضي ۾ هيون. ازانسواءِ سندس لشڪر به هيڏي هوڏي پکڙيو پيو هو. آخر بادشاهه دارالخلافه ڏانهن واپس وڃڻ جو ارادو ڪيو، جيئن اتان لشڪر گڏ ڪري عين الملڪ جي مقابلي لاءِ تيار ٿي اچي. سڀئي امير اچي گڏ ٿيا ۽ صلاح مشورو ڪرڻ لڳا. خاص ڪري خراساني ۽ غير ملڪي ماڻهن کي ته عين الملڪ مان تمام گهڻو خطرو هو، ڇو ته انهن تي بادشاهه ڏاڍو مهربان هوندو هو، جنهن سبب ڪان هندستاني هنن کي حسد جي نگاهه سان ڏسندا هئا، ۽ عين الملڪ به هندستاني هو.

ماڻهن بادشاهه جي صلاح صحيح نه سمجهي عرض ڪيو ته اي آخوند عالم! جيڪڏهن توهان دارالخلافه هليا ويندا ۽ عين الملڪ کي اها خبر پوندي، ته هو انهيءَ عرصي ۾ گهڻو ئي لشڪر گڏ ڪري ويندو ۽ گهڻائي باغي ۽ فتنه انگيز ماڻهو هر هنڌ پکڙيل آهن، تن کي هو گڏ ڪري پنهنجي طاقت وڌائيندو؛ بهتر ائين ٿيندو ته هن تي هڪدم حملو ڪرڻ گهرجي. هيءَ ڳالهه، شروع ناصرالدين مطهر اوهريءَ ڪئي ۽ باقي ماڻهن ان جي تائيد ڪئي. بادشاهه سڀني جي صلاح کي بهتر ڄاڻي ان تي عمل ڪيو. ويجهو ويجهو جيڪي به امير ۽ لشڪر هئا، تن کي انهيءَ وقت خط لکي گهرائي موڪليائين. هو خط پهچندي ئي اچڻ شروع ٿيا. بادشاهه هيءَ تجويز ڪئي، جو جيڪڏهن انهن مان هڪ سؤ ماڻهو ٿي آيا ته سندن استقبال لاءِ وري هڪ هزار ماڻهو ٿي موڪليائين جي ڪل يارهن سؤ ماڻهو ٿي، گڏجي ڪئمپ ۾ ٿي گهڙيا. انهيءَ لاءِ جيئن دشمن کي سندن تعداد وڌيڪ معلوم ٿئي.

پوءِ بادشاهه درياءَ جو ڪنارو ٿي ڪنارو ڏيئي اڳتي وڌيو. هن جو ارادو هو ته قنوج جو شهر پنهنجي پٺيان رکي، اڳتي

وڏندو رهي، جيئن وقت تي انهيءَ ۾ قلعي بند ٿي سگهجي- ڇو تہ قنوج جو قلعو تمام مضبوط ڪري ليکيو ويندو هو. پر اهو اڃا ٽن منزلن جي پنڌ جيترو پري هو. بادشاه جڏهن پهرين منزل ڪري آيو، تڏهن پنهنجي لشڪر کي لڙائيءَ لاءِ تيار ڪندي، انهن کي هڪ قطار ۾ بيهاري ڇڏيائين. هر هڪ سپاهيءَ جي بدن تي سڀ هٿيار ٻڌل هئا، ۽ پرسان ان جو گهوڙو هو.

بادشاه سان گڏ هڪ ننڍڙو تنبو هو، جنهن ۾ هو ماني کائيندو ۽ غسل ڪندو هو. وڏي ڪئمپ اتان ڪجهہ پري هئي. ٽن ڏينهن تائين بادشاه تنبوءَ ۾ نہ آرام ڪيو ۽ نہ ٿي ڇانوَ جي هيٺان ويٺو. هڪ ڏينهن سان پنهنجي تنبوءَ ۾ ويٺو هوس ۽ مون سان گڏ ٻاهيون بہ هيون تہ منهنجي هڪ نوڪر، سنبل نالي، مون کي سڏ ڪيو ۽ چيائين تہ جلدي ٻاهر اچو. منهنجي ٻاهر اچڻ تي هن ٻڌايو تہ بادشاه اڃا هينئر حڪم ڏنو آهي تہ جنهن بہ ماڻهوءَ سان ان جي زال يا ڪا ٻانهي هجي تہ ان کي قتل ڪيو وڃي.

امرن بہ اهو حڪم ٻڌو. سو بادشاه کي وڃي انهن لاءِ عرض ڪيائون. تنهن تي بادشاه وري حڪم ڏنو تہ ڪيئن بہ ڪري ڪئمپ ۾ ڪا بہ عورت رهڻ نہ گهرجي. آخر سڀني زالن کي ڪنبيل نالي قلعي ۾ موڪليو ويو، جيڪو اتان ٽي ميل پري هو. اهڙيءَ طرح سان ڪا بہ عورت پٺتي نہ بچي، ايتري قدر جو خود بادشاه سان بہ ڪا عورت ڪانہ هئي. اها رات اسان تياريءَ ۾ گذاري. ڏينهن ٿيڻ تي بادشاه سڄي لشڪر کي فوجن ۾ ورهايو ۽ هرهڪ فوج سان گڏ زره سان ڍڪيل پاکرن سان هاٿي هئا جن جي مٿان جنگي جوان ويٺا هئا.

سڄي لشڪر کي زره پوش رهڻ جو حڪم ڏنو ويو ۽ پوءِ سڀيئي لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي ويا. ٻي رات بہ تياريءَ ۾ ئي گذري، ۽ جڏهن صبح ٿيو تڏهن خبر پئي تہ عين الملڪ درياءُ پار ڪري

آيو آهي. هيءُ ٻڌي بادشاهه کي ڪجهه خوف پيدا ٿيو ته هو ملتان درياءَ پار پيڻ رهيل اميرن سان مدد لاءِ لکپڙهه نه ڪري آيو هجي. پوءِ بادشاهه حڪم ڏنو ته منهنجي سڀني دوستن ۾ ڀلا گهوڙا ورهايا وڃن. ان ڪري مون ڏانهن به ڪجهه گهوڙا موڪليا ويا. منهنجو هڪ ساٿي امير اميران ڪرماني نالي هوندو هو، جو وڏو پهلوان ۽ بهادر سمجهيو ويندو هو. ان کي مون هڪ ڪميت (شهه الاول) گهوڙو ڏنو. هو ان تي اچا سوار مس ٿيو ته گهوڙو وٺي ڀڳو. هن گهڻيئي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي، پر گهوڙو هن کان روڪيو نه ٿيو ۽ آخر هن کي زمين تي ڪيرائي ڇڏيائين. جنهنڪري هو اتي جو اتي مري ويو.

بادشاهه انهيءَ ڏينهن ڏاڍو تڪڙو اڳتي وڌيو ۽ عصر جي وقت کان پوءِ اچي قنوج جي شهر ۾ پهتو. بادشاهه کي ڏاڍو ڊپ هو ته ملتان هن جي پهچڻ کان اڳ ۾ ئي عين الملڪ هن شهر تي قبضو ڪري وٺي. ان رات بادشاهه خود لشڪر کي ٺاهي رکيو ۽ اسان وٽ اچي بيٺو. ان وقت اسان لشڪر جي اڳين حصي ۾ هئاسين ۽ اسان سان گڏ بادشاهه جو سوٽ ملڪ فيروز جو ساٿي، امير غدا بن مزا، سيد ناصرالدين ۽ ڪي خراسان جا امير به هئا، ۽ اسان کي چيائين ته توهان منهنجي خاص ساٿين سان آهيو تنهنڪري توهان مون سان گڏ رهو.

انهيءَ ۾ ٻه ڪا ڀلائي هئي، جو رات جي پوئين پهر عين الملڪ لشڪر جي اڳين حصي تي حملو ڪيو هو. وزير خواجه جهان به لشڪر جي انهيءَ حصي ۾ هو. ڏاڍو هل هنگامو برپا ٿيو. بادشاهه حڪم ڏنو ته ڪوبه پنهنجي جاءِ تان نه چري ۽ صرف تلوارن سان لڙائي ڪئي وڃي. سڄي لشڪر پنهنجون تلوارون سنڀاليون ۽ دشمن ڏانهن وڌيا. ڏاڍي زور شور سان لڙائي هلي. ان رات بادشاهه پنهنجي سپاهين جي نشاني 'دهلي' ۽ 'غزني' مقرر ڪئي. يعني جڏهن اسان جي لشڪر مان ڪو ڪنهن سان

ملي ته دهلي جو لفظ ڇڙي، پوء ٻيو جيڪڏهن غزنيءَ جو جواب ڏني ته ڇٽبو ته هو پنهنجي لشڪر مان آهي ، ٻيءَ صورت ۾ حڪم هو ته هن کي هڪدم قتل ڪيو وڃي ٠

عين الملڪ جو ارادو هو ته انهيءَ حصي تي حملو ڪري جتي بادشاهه موجود هو. پر هن جي رهنما هن کي غلط پڌايو، تنهنڪري هو اچي وزير واري حصي تي ڪڙڪيو. عين الملڪ ان رهنما کي قتل ڪري ڇڏيو. وزير واري لشڪر جي حصي ۾ عجمي، ترڪ ۽ خراساني گهٽي انداز ۾ هئا ۽ جو ته هو هندستانين جا دشمن هئا، تنهنڪري هو سر جي بازي لڳائي وڙهيا. عين الملڪ جي لشڪر ۾ پنجاهه هزار جي قريب ماڻهو هئا، جيڪي صبح ٿيڻ تائين سيئي شڪست کائي ڀڄي ويا.

ملڪ ابراهيم تتري (تاتاري)، جيڪو ”ٻنگي“ جي لقب سان مشهور هو، تنهن کي بادشاهه عين الملڪ جي شهر مان هڪ سندريلا قالي هڪ ڳوٺ جدا ڪري ڏنو هو. هن به بغاوت ۾ عين الملڪ سان اتفاق ڪيو، تنهنڪري هن ڪٽي ڪيس پنهنجو نائب مقرر ڪيو هو. قطب الملڪ جو پٽ داؤد ۽ ملڪ التجار جو پٽ پڻ ، جيڪو گهوڙن ۽ هاٿين جو آفيسر مقرر ٿيل هو، اچي هن سان شامل ٿيا هئا. ۽ هن داؤد کي عين الملڪ پنهنجو حاجب مقرر ڪيو هو. جڏهن عين الملڪ اچي وزير واري لشڪر تي حملو ڪيو هو، تڏهن داؤد بادشاهه کي وڏي سڏ ڏاڍيون گنديون گاريون بڪي رهيو هو، جيڪي بادشاهه ٻڌيون پئي ۽ داؤد جي آواز کي به سڃاڻائين پئي ٠

جڏهن عين الملڪ جي لشڪر کي شڪست آئي تڏهن هن پنهنجي نائب ابراهيم کي چيو ته ”او ابراهيم! هاڻي تنهنجو ڇا خيال آهي. گهڻو لشڪر ۽ وڏا وڏا سردار ته ڀڄي ويا آهن، هاڻي جيڪڏهن تنهنجي به اها صلاح هجي ته اسان به ڀڄي پنهنجو سر بچايون.“ جنهن تي ابراهيم يڪدم پنهنجن ماڻهن کي پنهنجي

ٻوليءَ ۾ چيو تہ جيڪڏهن عين الملڪ ڀڄڻ جي ڪندو تہ ان وقت مان ڪيس وارن کان ڪٽي جهليندس ۽ توهان ڇهبڪ هڻي سندس گهوڙي کي ڀڄائي ڪيس هيٺ ڪيرائي ڇڏجو؛ پوءِ هن کي ٻڌي بادشاه وٽ وٺي هلنداسين، شايد مونهنجي هن خدمت جي بدلي ۾ بادشاه اسان کي معاف ڪري ڇڏي.

جڏهن عين الملڪ ڀڄڻ جو ارادو ڪيو تڏهن ابراهيم چيس تہ سلطان علاءُ الدين ڪيڏانهن ٿو وڃين. عين الملڪ پنهنجو لقب سلطان علاءُ الدين رکيو هو. اڻين چئي ڪٽي وارن کان جهليائينس. هن جي ساٿين وري ڇهبڪ هڻي سندس گهوڙي کي ڀڄائي ڇڏيو ۽ هو اچي زمين تي ڪريو. ابراهيم هن کي ڪٽي ٻانهن وٽ قابو ڪيو ۽ جڏهن وزير جا ماڻهو هن کي گرفتار ڪرڻ آيا تڏهن انهن کي روڪيندي چيائين تہ ”هن کي مان پاڻ وزير وٽ وٺي ويندس... مان وڙهندي وڙهندي مارجي وڃان پر هن کي ڪنهن ٻئي ماڻهو هٿان ڇهڻ نہ ڏيندس.“ تنهن تي هن کي ڇڏي ڏنائون. پوءِ ابراهيم عين الملڪ کي وزير وٽ وٺي ويو.

ان وقت صبح ٿي ويو هو ۽ مان بادشاه وٽ، جيڪي هاٿي جهنڊا پيش ٿي رهيا هئا، ڏسي رهيو هوس، تہ ڪنهن عراقيءَ اچي مون کي ٻڌايو تہ عين الملڪ گرفتار ڪيو ويو آهي، ۽ هن کي وزير وٽ وٺي آيا آهن. مون کي اعتبار ڪي نہ آيو. مان ٿورو ئي اڳتي وڌيس تہ ملڪ تمور (تيمور) شربدار اچي مون کي هٿ کان جهليو ۽ مبارڪ ڏيندي چيائين تہ ”عين الملڪ گرفتار ڪيو ويو آهي ۽ وزير جي حوالي ٿيو آهي.“ هيءُ ٻڌي بادشاه بہ اسان سان گڏجي عين الملڪ جي ڪئمپ ڏانهن هليو. جيڪا گنگا نديءَ جي ڪپ تي هئي. لشڪر هن جي سڄي ڪئمپ کي ڦري ماري اجاڙي ڇڏيو هو. ۽ عين الملڪ جا ڪيترائي ماڻهو درياءَ ۾ گهڙي پيا ۽ ٻڏي مئا.

قطب الملڪ جو پٽ ۽ ملڪ التجار جو پٽ بہ پڪڙجي

ڀڳا هئا. بادشاهه اُهيءَ ڏينهن ڪناري تي ئي ڪئمپ ڪئي ۽ جڏهن وزير عين الملڪ کي بادشاهه جي سامهون آندو، تڏهن هو هڪ ڏاند تي سوار هو ۽ سڄو بدن اگهاڙو هوس، صرف هڪ پراڻي ڦاٽل ڪپڙي جي لنگوٽ اوگهڙ واريءَ جاءِ تي ٻڌل هيس جنهن کي ورائي سندس ڪنڌ ۾ ٻڌي ڇڏيو هئائون. وزير عين الملڪ کي شاهي خيمي جي دروازي تي ٻيهاري پاڻ بادشاهه وٽ ويو. بادشاهه کيس پيئڻ لاءِ شربت ڏنو. هوڏانهن اميرن جا ڇوڪرا عين الملڪ وٽ اچي کيس گاريون ڏيڻ، سندس منهن ۾ ٿڪون هڻڻ ۽ سندس ساٿين تي مار موچڙو ڪرڻ لڳا.

بادشاهه هڪ کي هڪ وڏي امير هٿان چوائي موڪليو ته "تو هي سڀ ڇا ڪيو؟" جنهن تي هو ماٺ ۾ رهيو ۽ ڪوبه جواب ڪونه ڏنائين. پوءِ بادشاهه حڪم ڪيو ته هن کي غريبن جهڙا ڪپڙا پهرائي، پيرن ۾ چار زنجير وجهي ۽ سندس هٿ ڪنڌ سان ٻڌي، وزير جي حوالي ڪيو وڃي ته هن کي پنهنجي حفاظت ۾ قابو رکي؛ عين الملڪ جا پوئلڳ درياءَ پار ڪري اوڏانهن ڀڄي ويا، جتان پنهنجا ٻار ٻچا، مال متاع جيڪي ڪٺي ڪري سگهيا سو ڪٺي ڪنهن طرف ڀڄي ويا.

هنن وينديءَ، پنهنجي پاڻ عين الملڪ جي زال کي به چيو ته تون به پنهنجا ٻار ٻچا وٺي اسان سان گڏ ڀڄي هل. پر هن وڃڻ کان انڪار ڪندي، جواب ڏنو ته "مان هڪ هندو عورت کان به گهٽ آهيان ڇا، جيڪا پنهنجي مڙس سان گڏ سڙي مرندي آهي. جيڪڏهن منهنجو سرتاج مرندو ته مان به مرنديس، پر جي هو زنده رهندو ته مان به هن لاءِ زنده رهنديس." پوءِ هو هن کي ڇڏي هليا ويا. بادشاهه کي جڏهن هن جواب جي خبر پيئي، تڏهن ڏاڍو خوش ٿيو ۽ ان زال تي ڏاڍو رحم آيس.

سهيرا نالي هڪ جوان عين الملڪ جي پوئلڳن مان هڪ، نصرالله، کي پڪڙي وٺو، ۽ کيس قتل ڪري، ان جو سر بادشاهه وٽ کڻي آيو؛ ۽ ان سان گڏ عين الملڪ جي زال، ماءُ ۽

اُن جي پيٺ کي ٻه پاڻ سان وٺيو آيو. بادشاه انهن کي ٻه وزير جي حوالي ڪيو. هُن لاءِ عين الملڪ جي خيمي جي ڀرسان هڪ خيمو لڳايو ويو، جتي عين الملڪ اچي ويهي ساڻن ڳالهيون ڪري ورِي قيد خاني ڏانهن هليو ويندو هو. فتح واري ڏينهن عصر جي وقت کان پوءِ بادشاه حڪم ڏنو ته اهي بيڪار ماڻهو جيڪي ذليل، بازاري ۽ غلام قسم جا آهن ۽ هُن سان گڏ پڪڙيا ويا آهن انهن کي آزاد ڪيو وڃي.

ملڪ ابراهيم تترِيءَ (ٻنگي) کي ٻه بادشاه جي سامهون پيش ڪيو ويو، جنهن لاءِ سپهه سالار ملڪ بغرا رڙ ڏني ته "اي آخوند عالم هن کي ٻه قتل ڪرڻ گهرجي ڇو ته هن ٻه بغاوت ۾ حصو ورتو هو." تنهن تي وزير جواب ڏنس ته "عين الملڪ کي گرفتار ڪرڻ جي سلسلي ۾ هن جو قصور معاف ڪيو ويو آهي، ۽ بادشاه ٻه کيس معافي ڏني آهي." پوءِ هن کي حڪم ڏنو ويو ته هو پنهنجي جاگير ڏانهن هليو وڃي.
بادشاه مغرب کان پوءِ هڪ ڪاٺ جي برج ۾ اچي ويٺو، جتي عين الملڪ جي ساٿين مان ٻاهٺ وڏا وڏا امير سندس سامهون پيش ڪيا ويا، پوءِ انهن کي هاٿين جي اڳيان ڦٽو ڪيو ويو. انهن مان ڪن کي هاٿين پنهنجي فولاد جي ٻٽ چڙهيل ڏندن سان ٽڪرا ڪري ڇڏيو ۽ ڪن کي سٺي هوا ۾ اڇلائي اڇلائي ساري ڇڏيو، اُن وقت نغارا ۽ واڄا وڄي رهيا هئا. عين الملڪ هيءُ سڀڪجهه خاموشيءَ سان ڏسي رهيو هو، ۽ انهن جا ٽڪرا ڪري هن ڏانهن اڇلايا پئي ويا.

پوءِ هن کي قيد خاني ۾ وٺي ويا. ماڻهن جي گهڻائيءَ ۽ ٻيڙين جي ٿورائيءَ سبب بادشاه درياءَ جي ڪناري تي ترسي پيو. شاهي سامان ۽ خزانو وري هاٿين ذريعي درياءَ جي هن پار پهچايو ويو. بادشاه، ڪجهه هاٿي پنهنجي خاص خاص اميرن ۾ ٻه ورهائي ڏنا ته هو پنهنجو سامان درياءَ جي پار پهچائين. تنهنڪري مون کي

ٻہ ھڪ ھاٿي مليو، جنھن تي مون پنھنجو سامان لڏي ھن پر پھچايو.

ان کان پوءِ بادشاھ برابچ (ٻڙائچ) وڃڻ جو ارادو ڪيو. ان وقت اسان ٻہ ھن سان گڏ ھئاسين. ھيءُ ھڪ تمام خوبصورت شھر آھي ۽ سرو نديءَ جي ڪناري تي ٻڌل آھي. ھيءَ ندي تمام وڏي آھي ۽ اڪثر ڪناري کي ڪائيندي رھندي آھي. ھتي رسم موجب بادشاھ، شيخ (الصالح البطل) سالار جي قبر جي زيارت ڪرڻ لاءِ درياءُ پار ڪري آيو ھو. شيخ سالار ھن طرح جا گھڻائي ملڪ فتح ڪيا ھئا ۽ ماڻھن ۾ ھن لاءِ ڪيترين ئي عجيب و غريب ڳالھين مشھور ھونديون ھيون. ماڻھن جي درياءَ پار ڪرڻ وقت ڏاڍي ڀيڙ اچي لڳي، ايتري قدر جو ھڪ ٻيڙي جنھن ۾ ٽي سوءِ ماڻھو چڙھيل ھئا سا ٻڏي ويئي ۽ صرف ھڪ عرب جيڪو امير غزار جي سائين مان ھڪ ھو، بچي سگھيو.

اسان ھڪ ننڍيءَ ٻيڙيءَ ۾ چڙھيل ھئاسين، جنھنڪري الله سائينءَ اسان کي بچايو. عرب جيڪو ٻڏڻ کان بچي ويو ھو تنھن جو نالو سلام ھو. اتي عجيب اتفاق اھڙو ٿيو، جو ھن عرب جو پھريائين ارادو ھو تہ اسان واريءَ ٻيڙيءَ ۾ چڙھي؛ پر اسان جي ٻيڙي ڪجھہ اڳتي نڪري ويئي ھئي، تنھنڪري ھو وڃي وڏيءَ ٻيڙيءَ ۾ چڙھيو ھو، جيڪا ٻڏي ويئي. جڏھن ھو بچي درياءَ آڪري آيو، تڏھن ماڻھن خيال ڪيو تہ ھو اسان واريءَ ٻيڙي ۾ چڙھيل ھو. ان تي اسان جي ساٿين ۾ اچي ڏرتلو پيو جو سمجھيائون تہ شايد اسان ٻڏي وياسين. پر پوءِ جڏھن اسان کي صحيح سلامت ڏٺائون تڏھن اسان کي اچي مبارڪ ڏنائون.

پوءِ اسان شيخ سالار جي قبر، جيڪا ھڪ گنبذ ۾ آھي، جي زيارت تہ ڪئي، باقي ان تائين پھچڻ جي واٽ، گھڻيءَ ڀيڙ سبب، ھٿ نہ آئي. پوءِ اسان ھڪ طرف جي ھڪ ڪانھن جي ٻيلي مان تي لنگھياسين تہ اسان گينڊو ڏٺو. ماڻھن ان کي

ماري وڌو ۽ ان جي سسي وڍي کڻي آيا، جو هاٿيءَ کان ننڍو ۽ مندس سسي هاٿيءَ جي سسيءَ کان ڪافي وڏي هئي.

بادشاه جو دارالخلافه ۾ واپس اچڻ ۽ علي شاهڪر (ٻوڙي) جي بغاوت

جڏهن بادشاه عين الملڪ کي شڪست ڏني، تڏهن اڍائي سالن کان پوءِ هو دارالخلافه ۾ آيو. عين الملڪ جو گناهه ڪيس بخش ڪيو ويو؛ تنهن سان گڏ نصرت خان جنهن تلنگانه جي ملڪ ۾ بغاوت ڪئي هئي، تنهن کي به معاف ڪيو ويو. بادشاه هن ٻنهي کي پنهنجي باغن ۾ ناظر مقرر ڪري ڇڏيو ۽ کين خلعت ۾ سواري به عطا ڪيائين. ازانسواءِ اٽو ۽ گوشت به هنن لاءِ روزانو بادشاه جي طرفان مقرر ڪيو ويو هو.

هن کان پوءِ خبر آئي ته قطلو خان جو هڪ ساٿي علي شاهڪر بادشاه کان باغي ٿي ويو آهي. هي شخص ڏاڍو بهادر، چڱين عادتن وارو ۽ شڪل جو به سهڻو هوندو هو. هن بدرڪوٽ (بيدر جو قلعو) فتح ڪري، ان کي پنهنجي ملڪ جي گاديءَ جو هنڌ بنايو. بادشاهه پنهنجي استاد کي هن سان لڙائي ڪرڻ لاءِ چاڙهي موڪليو، جنهن وڃي بدرڪوٽ جو گهيرو ڪيو ۽ قلعي جي ٻرجن جي هيٺان سرنگ لڳائڻ شروع ڪيائين. آخر علي شاهڪر جڏهن ڏاڍو پريشان ٿيو، تڏهن امان گهريائين. قطلو خان ڪيس امان ڏيئي، قيد ڪري بادشاه ڏانهن ڏياري موڪليو.

بادشاه هن جو ڏوهه معاف ڪري ڪيس خراسان جي طرف غزنيءَ جي شهر ڏانهن ڪڍي ڇڏيو. اتي هو ڪجهه وقت رهيو. آخر هن کي جو ڪنيءَ اچي ڪنيو، سو وطن جي اڪير اچي لڳيس، جنهنڪري هو واپس هليو آيو. سنڌ ۾ پهچڻ تي هو پڪڙجي پيو ۽ بادشاه وٽ پيش ڪيو ويو. بادشاهه ڪيس چيو ته "تون وري منهنجي ملڪ ۾ فساد ڪرڻ آيو آهين" ۽ حڪم ڪيائين ته هن کي قتل ڪيو وڃي. پوءِ هن جو سر ڪپيو ويو.

امير بخت جو پڇي وڃڻ ۽ قيد ٿيڻ

بادشاه جڏهن امير بخت تي ڪاوڙيو، جنهن جو لقب شرف الملڪ هوندو هو، تڏهن هن جو عهدو چار هزاريءَ مان گهٽائي هڪ هزاري ڪري ڪيس دهليءَ ۾ وزير ڏانهن ڏياري موڪليائين. هيءُ شخص انهن ماڻهن مان هو جيڪي اسان مان ڳڏجي بادشاه وٽ آيا هئا. اتفاق سان امير عبدالله هروي تلنگاڻ واريءَ وبا ۾ مري ويو. هن جو سڀ سامان سندس سائين وٽ دهليءَ ۾ رکيل هو، سو انهن به امير بخت سان گڏ پڇڻ جي صلاح ڪئي. ۽ جڏهن وزير، بادشاه جي استقبال لاءِ، دهليءَ کان نڪتو تڏهن هو وجهه وٺي امير بخت سان گڏ پڇي نڪتا.

هو چاليهن ڏينهن جو رستو ستن ڏينهن ۾ طئي ڪري اچي سنڌ ۾ پهتا. هنن وٽ ڏاڍا عمدا تيز رفتار گهوڙا هئا. هنن چيو ته سنڌوندي تري پار هليو وڃجي. پر امير بخت ۽ سندس پٽ تري ڪونه ٿي سگهيا، تنهنڪري ڪانن جو ترهو ٺاهي، ان ۾ ريشمي رسيون ٻڌي، پار اڪرڻ چاهيائون؛ پر هو نديءَ جي ڪناري تي پهچي، انهيءَ ۾ گهوڙن کان ٻچي بيهي رهيا.

پوءِ هنن اوچه (اچ) جي حاڪم جلال الدين ڏانهن ٻه ماڻهو موڪليا، جن وڃي جلال الدين کي چيو ته ڪجهه سوداگر درياءُ پار ڪرڻ ٿا چاهين ۽ هيءَ زين توڏانهن تحفي طور موڪلي اٿن ته هنن کي درياءَ پار اڪرڻ جي اجازت ۽ ان ۾ مدد ملي. جلال الدين هڪدم سمجهي ويو ته اهڙي قسم جي زين سوداگرن وٽ ڪانه هوندي آهي ۽ ضرور ڪو گهوٽالو آهي. تنهنڪري حڪم ڏنائين ته هنن ٻنهي ماڻهن کي گرفتار ڪيو وڃي.

انهن مان هڪ ڪنهن طرح سان ڇڏائي، پڇي وڃي شرف الملڪ وٽ نڪتو، جي مسلسل پنڌ جي ٿڪاوٽ ۽ اوجاڳي سبب ننڊ پيا هئا. ايندڙ شخص هڪدم شرف الملڪ کي سڄي روئداد ٻڌائي، جنهن تي هو سڀ گهوڙن تي سوار ٿي اٿي ڀڳا. جلال الدين

حڪم ڪيو تہ جيڪو ماڻهو پڪڙيو ويو آهي تنهن کي خوب موچڙا هڻي سڄي ڪرائي وڃي، جنهن آخر شرف الملڪ جو سمورو احوال ٻڌائي ڇڏيو. پوءِ جلال الدين پنهنجي نائب کي حڪم ڪيو تہ هو لشڪر پاڻ سان وٺي يڪدم شرف الملڪ ۽ سندس ساٿين ڏانهن وڃي.

هو ڏس واريءَ جاءِ تي پهتو تہ هو اڳيئي ڊپ ۾ پڇي ويا هئا. پر نائب سندن پيڇو ڪيو ۽ آخر وڃي رسين. لشڪر وارن هنن تي تير وسائڻ شروع ڪيا ۽ نائب جو تير اتفاق سان شرف الملڪ جي پٺ ظاهر جي هڪ ٻانهن ۾ وڃي لڳو، جنهن تي هو ڪري پيو. نائب هن کي سڄائي ڪٽي قابو ڪيو. آخر پيا بہ سڀ پڪڙجي پيا ۽ سڀني کي جلال الدين جي سامهون آندو ويو، جنهن ڪين پيرن ۾ زنجير وجهي، سندن مشڪون ٻڌي، ڪٺي پاڻ وٽ قيد ۾ رکيو. پوءِ وزير کي لکيائين تہ هنن کي چا ڪيو وڃي. وزير حڪم ڏنس تہ هنن کي دارالخلافہ ڏانهن موڪليو وڃي.

پوءِ جلال الدين هنن کي دارالخلافہ ڏانهن موڪليو، جتي ڪين قيد ۾ رکيو ويو. پوءِ بادشاهہ حڪم ڪيو تہ شرف الملڪ کي هڪ سو چهبڪ زور سان هنيا وڃن. هو هر روز اهڙي مار کائيندو رهيو ۽ آخر تائين زندهہ رهي سگهيو. تنهن تي بادشاهہ کي هن تي رحم اچي ويو ۽ سندس ڏوهہ معاف ڪري کيس چنديريءَ ڏانهن امير نظام الدين وٽ ڏياري موڪليائين. هن کان پوءِ شرف الملڪ جي حالت تمام خراب ٿي پيئي ۽ تنگدستيءَ اچي ورايس، ايتري قدر جو هن وٽ سواريءَ لاءِ ڪو گهوڙو ڪونہ رهيو، تنهنڪري هو ڏاند تي سواري ڪندو هو.

ڪيترو ئي وقت هو هن حال ۾ رهيو. پوءِ امير نظام الدين جڏهن بادشاهہ ڏانهن ڪجهہ ماڻهو موڪلي ڏنا، انهن ۾ هيءُ بہ شامل هو. بادشاهہ هن کي ڪٺي پنهنجو (جاشنگير) چاشگير مقرر

ڪيو. هن عهديدار جو ڪم اهو هوندو هو ته هر گوشت ٽڪرا ٽڪرا ڪري، دسترخواني تي رکندو ويندو هو ۽ کاڌو کڻي بادشاهه وٽ حاضر ٿيندو هو.

پوءِ بادشاهه هن تي تمام گهڻو مهربان ٿيو ۽ سندس مرتبو ايترو ته وڌائي ڇڏيائين جو جڏهن هو بيمار ٿيندو هو ته بادشاهه خود سندس مزاج پرسيءَ لاءِ هن وٽ ويندو هو، ۽ هن کي سون ۾ توري اهو سون به هن کي عنايت ڪيو هئائين. اها سموري ڳالهه مان پهرئين سفر ۾ ڪري آيو آهيان. پوءِ کيس پنهنجي ڀيڻ سان شادي ڪرائي، چنديريءَ جو حاڪم مقرر ڪري موڪليائين. هيءَ اها جاءِ هئي جتي هو پهريائين امير نظام الدين جي نوڪري ڪندو هو ۽ ڍڳي تي سواري ڪندو هو. خدا جا شان آهن، هو دلين جو مالڪ آهي جيئن وڻيس تيئن ڪري.

شاهه افغان جي سنڌ ۾ بغاوت

شاهه افغان سنڌ جي ملڪ، ملتان ۾ بغاوت ڪئي ۽ اتي جي امير بهزاد کي قتل ڪري بادشاهت جي دعوى ڪيائين. بادشاهه هن کي مارڻ جو ارادو ڪيو، پر هو پنهنجي قوم جي پٺاڻن جيڪي ڏکين جبلن ۾ رهندا هئا، ڏانهن ڀڄي ويو. بادشاهه کي ڏاڍو غصو آيو ۽ پنهنجي نائبن کي لکي موڪليائين ته جنهن هند به ڪو پٺاڻ موجود هجي ان کي هڪدم گرفتار ڪيو وڃي. ۽ اهو ئي قاضي جلال الدين جي بغاوت جو سبب بنيو.

قاضي جلال جي بغاوت

قاضي جلال ۽ پٺاڻن جي هڪ قوم شهر کنبايت ۽ بلوذره جي ڀرسان رهندي هئي. جڏهن بادشاهه پنهنجي نائبن کي پٺاڻن جي پڪڙڻ جو حڪم ڏنو تڏهن ملڪ مقبل کي، جو انهيءَ وقت وزير جي طرفان الجزرات (گجرات) ۽ نهرواله ۾ نائب هو، هي

حڪم ڏنائين ته ڪنهن طريقي سان قاضي جلال ۽ ان جي ساٿين کي گرفتار ڪري. بلوڙه جو علائقو ملڪ الحڪما جي جاگير ۾ هوندو هو، جنهن جي شادي بادشاه جي ماٽيجي ماءُ جي ڌيءَ سان، جنهن کي بادشاه پاليو هو، ٿي هئي. انهيءَ ڌي ماءُ مان وري بادشاه کي ٻه ڀيڻ هئي جنهن جو نڪاح امير غرا سان ڪيو هئائين.

اهو ملڪ الحڪما انهيءَ وقت ملڪ مقبل وٽ هو، ڇاڪاڻ ته سندس جاگير ملڪ مقبل جي علائقي ۾ هئي. جڏهن هو گجرات ۾ پهتا تڏهن ملڪ مقبل، ملڪ الحڪما کي حڪم ڏنو ته قاضي جلال ۽ ان جي ساٿين کي مون وٽ وٺي اچ. جڏهن ملڪ الحڪما انهن جي علائقي ۾ پهتو، تڏهن هنن کي ڳجهيءَ طرح سان نياپو ڏياري موڪليائين ته ملڪ مقبل توهان کي گرفتار ڪرڻ چاهي، تنهنڪري توهان کي پاڻ وٽ گهرايو اٿس، سو توهان هٿيار ٻڌي تيار ٿي هن وٽ وڃجو.

نتيجي ۾ قاضي جلال ٽي سو زره پوش تيار ڪري پاڻ سان گڏ وٺي آيو ۽ اچي چيائين ته اسان سڀئي اندر وينداسين. ملڪ مقبل سمجهي ويو ته هنن کي پڪڙڻ ڏاڍو ڏکيو آهي ۽ انهن کان ڊڄي حڪم ڏنائين ته واپس هليا وڃو ۽ هن کي امان ڏيڻ جو خيال ظاهر ڪيائين. پر هنن بغاوت ڪئي. ڪنبايت جي شهر ۾ داخل ٿي، شاهي خزانو ۽ ماڻهن جو مال ڦريائون. انهيءَ ڦرمار ۾ ابن الڪولمي تالي واپاريءَ جو سمورو مال ڦرجي ويو. هي اهو شخص هو جنهن اسڪندريه جي شهر ۾ هڪ عاليشان مدرسو ٺهرايو آهي، جنهن جو اڳتي هلي بيان ڪندس.

پوءِ ملڪ مقبل، قاضي جلال جي مقابلي لاءِ آيو، پر شڪست کاڌائين. تنهن کان پوءِ ملڪ عزيز خمار به هنن کان شڪست کاڌي. اهڙيءَ طرح ملڪ جهان بنبل به ست هزار ماڻهن جو لشڪر وٺي هن سان لڙائي ڪئي، پر انهيءَ به شڪست کاڌي. هي ٻڌي، ملڪ

۾ جيڪي فسادي ۽ جرائم پيشي ساٿهو هئا سي به، اچي قاضي جلال مان مليا، جنهنڪري هن بادشاهيءَ جي دعوي ڪري، پنهنجن ساٿين کان بيعت وٺي ڇڏي. بادشاه هن ڏانهن ڪيترائي لشڪر موڪليا پر سڀني کي شڪست نصيب ٿي. انهن ڏينهن دولت آباد ۾ هڪ پٺاڻن جو گروه رهندو هو، جن به بغاوت ڪئي.

ابن ملڪ مل جي بغاوت

دولت آباد ۾ جيڪا پٺاڻن جي جماعت رهندي هئي ان ۾ ابن ملڪ مل به رهندو هو. بادشاه پنهنجي نائب نظام الدين کي، جيڪو سندس استاد قطلو خان جو ڀاءُ هو، موڪليو ته انهن پٺاڻن کي گرفتار ڪري ۽ گڏوگڏ هٿڪڙيون، زنجير، ۽ سياري جون خلعتون به موڪلي ڏنائينس. هندستان ۾ اهو رواج آهي ته هرهڪ شهر جي حاڪم ڏانهن ۽ فوج جي عملدارن ڏانهن سال ۾ ٻه ڀيرا خلعتون موڪليندا آهن، يعني هڪ خلعت اونهاري جي ۽ ٻي سياري جي. جڏهن خلعتون آنديون وينديون آهن، تڏهن اهو حاڪم ۽ سڄو لشڪر انهن جي استقبال لاءِ شهر کان ٻاهر ايندو آهي. ۽ جڏهن خلعت آڻيندڙ جي ڀرسان پهچندا آهن، تڏهن پنهنجي سوارين تان لهي پوندا آهن. پوءِ انهن مان هرهڪ پنهنجي پنهنجي خلعت وٺي، ڪلهي تي رکي، بادشاه جي طرف منهن ڪري، دستوري سلام ڪندو آهي.

بادشاه نظام الدين کي لکي موڪليو هو ته جڏهن اهي پٺاڻ شهر کان ٻاهر اچن ۽ خلعتون وٺڻ لاءِ گهوڙن تان لهن تڏهن انهن کي گرفتار ڪري وٺي. خلعت آڻيندڙن مان هڪ سوار اها خبر پٺاڻن کي اڳواٽ موڪلي ڏني، جنهنڪري نظام الدين جي ڪوشش ناڪام ٿي پيئي. جڏهن هو (نظام الدين) ۽ پٺاڻ سوار ٿي شهر کان ٻاهر آيا ۽ خلعت آڻيندڙ جي ڀرسان پهتا، تڏهن نظام الدين پنهنجي گهوڙي تان لهي پيو. يڪدم پٺاڻن هن تي حملو ڪري

هن کي ڪٽي قيد ڪيو ۽ سندس سائين مان ڪيترن کي قتل ڪري، وچي شهر جي خزاني تي قبضو ڪيائون ۽ ناصرالدين ملڪ مل جي پٽ کي ڪٽي پنهنجو حاڪم مقرر ڪيائون. هن واقعي کان پوءِ ڪيترا ئي فسادي ماڻهو به اچي هنن سان شامل ٿيا، تنهڪري پاڻ هنن وڏيڪ زور ورتو.

جڏهن بادشاه کي ڪنيات ۽ دولت آباد ۾ پٺاڻن جي بغاوت جي خبر پهتي، تڏهن بذات خود ڪنيات جي طرف وڃڻ جو ارادو ڪيائين، ۽ پوءِ دولت آباد ڏانهن موٽي، پنهنجي نائب اعظم ملڪ بايزيديءَ کي چار هزار لشڪر ڏيئي، پاڻ کان اڳ ۾ موڪلي ڏنائين، جو وڃي قاضي جلال جي لشڪر سان سامهون ٿيو ۽ کين شڪست ڏنائين. پوءِ هو پڇي وڃي قلعي ۾ لڪا ۽ اتي ئي لڙائي جاري رکيائون. قاضي جلال جي لشڪر ۾ هڪ شيخ جلول نالي هوندو هو، جو اهڙو ته زبردست هوندو هو، جو دشمن جي لشڪر ۾ زبردستي گهڙي پوندو هو ۽ ڪيترا ئي ماڻهو ماري وجهندو هو. هو اعلان ڪري چوندو هو ته مون سان مقابلي لاءِ ڪو ماڻهو ٻاهر اچي، پر ڪنهن کي به هن سان وڙهڻ جي همت نه ٿيندي هئي.

هڪ ڏينهن اهڙو اتفاق ٿيو: جو هن وٽي پنهنجي گهوڙي کي تيز ڊوڙايو، جو هن کي ڪٽي هڪ غار ۾ وڃي ڪريو. جلول گهوڙي تان ڪري پيو هو، تنهن کي اتي هڪ لڪل شخص ڪرندي ئي يڪدم قتل ڪري ڇڏيو. پوءِ معلوم ٿيو ته هن جي بدن تي ٻه زرهون چڙهيل هيون. پوءِ هن جو سر بادشاه ڏانهن موڪليو ويو ۽ سندس بدن بلوزره (١) جي شهر جي ديوار تي لٽڪائي، سندس ٽنگون ۽ ٻانهون ٻين شهرن ڏانهن نموني طور موڪليون ويون.

پوءِ بادشاه به لشڪر وٺي اچي پهتو. قاضي جلال، بادشاه جي اچڻ جو ٻڌي، ثابت قدم رهي نه سگهيو، سو پنهنجن سائين کي وٺي، پنهنجي مال اولاد کي ڇڏي، ڀڄي ويو. لشڪر انهن

(١) بڙودو.

سڀني کي ڦُري شهر ۾ داخل ٿيو. بادشاه اتي ڪيترا ڏينهن ترسي پيو. پوءِ اتان اڳتي وڌيو ۽ پنهنجي نائي شرف الملڪ امير بخت کي، جنهن جو اڳ ۾ بيان ڪري آيو آهيان، پٺيان ڇڏي ويو ۽ هن کي حڪم ڏنائين ته جن ماڻهن قاضي جلال جي بيعت ڪئي هئي، انهن کي ڳولي هٿ ڪري. ان کان سواءِ ڪيترائي فقيه، به هن وٽ ڇڏي ويو ته انهن جي فيصلي جي مطابق عمل ڪندو رهي. شيخ علي حيدري جو قتل به، جنهن جو بيان اڳ ۾ ڪري آيا آهيون، هن موقعي تي ڪرايو ويو هو.

قاضي جلال هتان سڌو ملڪ مل جي پٽ ناصرالدين وٽ دولت آباد ۾ پڄي آيو ۽ ان جي ماڻهن ۾ اچي شامل ٿيو. بادشاه خود انهن سان مقابلي لاءِ آيو. باغين جو لشڪر ڪل چاليهه هزار کن گڏ ٿي ويو هو، جنهن ۾ افغان، ترڪ، هندو ۽ غلام به شامل هئا. انهن سڀني قسم کنيو هو ته ڪنهن به لڙائيءَ جي ميدان مان ڪونه ڀڄندا سين ۽ بادشاه سان مقابلو ڪندا سين. جڏهن بادشاه هنن سان مقابلي لاءِ آيو تڏهن شاهي ڇٽ ڪونه لڳارايائين. هنن سمجهيو ته بادشاه لڙائيءَ ۾ موجود ڪونهي. جڏهن لڙائي زور شور سان جاري ٿي، تڏهن اوچتو ئي اوچتو شاهي ڇٽ کڙو ڪيو ويو. دشمن جا ماڻهو ڇٽ ڏسي عجب ۾ پئجي ويا ۽ بدحواسيءَ ۾ ڀڄي ويا.

ابن ملڪ مل، قاضي جلال ۽ انهن ڄڻن سون خاص ماڻهن (دويتر) ديوگير جي قلعي ۾ وڃي پناه ورتي. هيءُ قلعو سڄيءَ دنيا ۾ نهايت مضبوط ڪري ليکيو ويندو آهي. پوءِ بادشاه دولت آباد جي شهر ۾ ترسي پيو. ديوگير ان شهر جو قلعو آهي. بادشاه هنن کي قلعي تان لهي اچڻ لاءِ چوائي موڪليو. پر هنن جواب ڏنو ته جيستائين امان کي امان نه ڏنو ويندو، تيستائين نه لهندا سين. پر بادشاه امان ڏيڻ کان انڪار ڪيو ۽ انهن جي دل وٺڻ لاءِ کين کاڌو ڏياري موڪليائين. ايستائين منهنجو اکين ڏٺو احوال آهي، اڳتي الاجي ڇا ٿيو.

ملڪ مقبل ۽ ابن الڪوميءَ جي لڙائي

هيءَ لڙائي قاضي جلال الدين جي خروج ۽ بغاوت کان اڳ ۾ لڳي هئي. تاج الدين ابن الڪوسي هڪ وڏو سوداگر هوندو هو. هن بادشاه جي لاءِ تمام قيمتي تحفا، جن ۾ غلام، اٺ، ڪپڙا ۽ هٿيار وغيره به هئا، ترڪستان مان کڻي آيو هو. بادشاه هن تي ڏاڍو راضي ٿيو ۽ انهن تحفن جي عيوض کيس ٻارهن لک رپيا ڏنائين. چون ٿا ته انهن تحفن جي قيمت هڪ لک رپين کان زياده ڪانه هئي. پوءِ بادشاه هن کي ڪنبات جو حاڪم مقرر ڪري موڪليو. اهو علائقو وزير جي نائب مقبل جي هٿ هيٺ هوندو هو.

ابن الڪومي ڪنبات پهچي اتان ملبار ۽ سيلان جي ٻيٽن ڏانهن جهاز موڪلڻ شروع ڪيا، جتان کيس قسم قسم جا تحفا ۽ هديا ايندا رهندا هئا. جنهنڪري هو تمام وڏو شاهوڪار ٿي ويو. جڏهن هن دارالخلافه ڏانهن پنهنجي ملڪ جو سرڪاري مال ڪونه موڪليو، تڏهن ملڪ مقبل هن کي چوائي موڪليو ته دستور موجب تحفا ۽ سرڪاري مال دارالخلافه ڏانهن موڪلي ڏي، جنهن تي ابن الڪوسيءَ جواب ۾ چوائي موڪليس ته مان پاڻهي سڀ ڪجهه اوڏانهن کڻي ويندس يا نوڪرن جي هٿان ڏياري موڪليندس. ۽ ايترو به چيائينس ته مان ڪو نائب وزير يا وزير جو زيردست نه آهيان. اصل هو بادشاه جي مهربانيءَ جي ڪري ڪجهه مغرور ٿي ويو هو. نائب وزير سچي حقيقت وزير کي لکي موڪلي، جنهن سندس خط جي پٺيان لکي موڪليس ته جيڪڏهن منهنجي علائقي جو انتظام تون نٿو رکي سگهين ته هڪدم واپس هليو اچ.

هن جواب پهچڻ شرط هن لڙائيءَ جو سامان تيار ڪيو ۽ پنهنجا غلام ۽ لشڪر گڏ ڪري وڃي ابن الڪوميءَ سان مقابلو ڪيائين. ابن الڪوميءَ کي شڪست آئي، ۽ ٻنهي طرف ڪيترائي ماڻهو مارجي ويا. پوءِ هن ابن الڪوميءَ جي لشڪر جي سيني

اميرن کي مارائي ڇڏيو ۽ ڪيس ڇوائي موڪليائين ته جيڪڏهن بادشاه جو مال ۽ تحفا وغيره موڪلين ته توکي امان ڏيان. هي شرط ابن الڪوميءَ منظور ڪيو. پوءِ ملڪ مقبل هن کان سڀ مال وٺي بادشاه ڏانهن موڪلي ڏنو ۽ انهيءَ سان گڏ بادشاه ڏانهن ابن الڪوميءَ جي شڪايت به لکي موڪليائين.

هوڏانهن ابن الڪوميءَ به بادشاه ڏانهن هن جي شڪايت جو خط ڏياري موڪليو، جنهن تي بادشاه ملڪ الحڪما کي پنهي جي جهڳڙي جي فيصلي ڪرڻ لاءِ موڪليو. انهيءَ کان سگهو ئي پوءِ قاضي جلال بغاوت ڪئي، جنهن ۾ ابن الڪوميءَ جو مال ڦرجي ويو ۽ هو جان بچائي پنهنجي ملڪ ڏانهن ڀڄي ويو، جتان بادشاه وٽ هليو ويو.

باب ستون

فصل ٻهريون

هندستان ۾ ڏڪار پوڻ

جڏهن بادشاه دارالخلافه کان معبر ڏانهن هليو ويو، تڏهن هندستان ۾ اچي سخت ڏڪار پيو ۽ اگهه، ايترا ته چڙهي ويا، جو اناج جو اگهه، وڌي وڃي ڇهه درهم في مڻ ٿيو. ان کان پوءِ پاڻ وڌيڪ اگهه، چڙهي ويا ۽ مهانگائيءَ سبب ماڻهن جا حال ڏاڍا خراب ٿي ويا. هڪ دفعي مان وزير سان ملڻ لاءِ وڃي رهيو هوس، رستي تي ٽي عورتون هڪ مئل گهوڙي جي کل لاهي ان کي کائي رهيون هيون، ۽ هيءُ گهوڙو ڪن مهينن کان اتي مئو پيو هو. ماڻهو ته جانورن جا چمڙا لاهي، ان کي رڌي، بازار ۾ وڪڻندا هئا.

ڪن خراساني طالب علمن مون سان ڳالهه ڪئي ته هو (اڪروهه) اگروهه جي شهر ۾، جيڪو هانسي ۽ سرستي جي وچ ۾ آهي، ويا ته ڏٺائون ته سڄو شهر سڃو لڳو پيو هو. پوءِ هو هڪ گهر ۾ رات بسر ڪرڻ لاءِ گهڙي ويا. گهر جي هڪ پاسي ۾ هنن هڪ ماڻهوءَ کي ڏٺو، جنهن جي اڳيان باهه پئي ٻري ۽ هو هڪ انساني ٽنگ پچائي کائي رهيو هو. جڏهن ماڻهن کي ڏاڍي تڪليف پهتي، تڏهن بادشاه حڪم ڪيو ته دهليءَ جي سڀني رهواسين کي ڇهن مهينن جو راشن ڏنو وڃي. پوءِ قاضي، منشي ۽ امير شهر جي هر هڪ گهٽيءَ ۽ محلي ۾ گهمندا،

ماڻهن جا نالا لکندا پئي ويا ۽ انهن مان هر هڪ کي ڇهن
مهينن جو راشن، ڏيڍ رطل روزاني جي حساب سان، ڏيندا پئي وياء
مون به ان وقت ۾ سلطان قطب الدين جي مقبري جي لنگر مان
ماڻهن ۾ کاڌو پئي ورهايو. پوءِ آهستي آهستي ماڻهن جي حالت
درست ٿيندي وئي. خداوند ڪريم مون کي به، منهنجي انهيءَ
خدمت لاءِ جزاي خير ڏيندو.

هن وقت تائين مون رڳو بادشاه جي زماني جي واقعن
جو بيان پئي ڪيو، پر هاڻي مان صرف پنهنجي بابت بيان
ڪندس. جنهن ۾ اسان جو دارالخلافه ۾ پهچڻ جو احوال، بادشاه
جي نوڪري ڪرڻ ۽ ڇڏي ڏيڻ، پوءِ بادشاه جي طرفان چين
جو سفير ٿي وڃڻ ۽ آخر چين کان واپس پنهنجي ملڪ موٽڻ
وغيره جو بيان هوندو. انشاءالله تعاليٰ.

اسان جو بادشاه جي غير حاضريءَ ۾ شاهي محل ڏانهن وڃڻ

جڏهن اسين دارالخلافه دهليءَ ۾ پهتاسين، تڏهن سڌو شاهي
محل ڏانهن هليا وياسين. اسين اتي پهچي پهرئين دروازي مان
لنگهياسين، پوءِ ٻئي دروازي مان، ٽئين دروازي تي نقيب موجود
هئا، جن جو اڳي ئي تفصيل سان بيان ڪري آيو آهيان. جڏهن
اسان نقيبن وٽ پهتاسين، تڏهن انهن مان هڪ نقيب اسان کي
هڪ ڪشادي اڱڻ ۾ وٺي آيو، جتي وزير خواجه جهان، اسان جو
انتظار ڪري رهيو هو. اسان مان سڀني کان اڳيان خداوندزادو
ضياءُ الدين هو. ان جي پٺيان سندس ڀاءُ قوام الدين، ان کان پوءِ
انهن جو ڀاءُ عماد الدين، پوءِ مان ۽ منهنجي پٺيان هنن جو ڀاءُ
برهان الدين، پوءِ امير مبارڪ سمرقندي، ان جي پٺيان ارن بغا
ترڪي، پوءِ خداوندزادي جو ڀائيجو ملڪزادو ۽ ان جي پٺيان
بدر الدين فصال.

اهڙيءَ طرح نمبروار جڏهن اسان ٽئين دروازي مان لنگهياسين، تڏهن اسان کي هڪ وڏو ديوان خانو نظر آيو، جنهن کي هزار سطون (هزار ٿنڀن وارو) ڪري سڏيندا آهن. هن ۾ بادشاهه عام مجلس ڪندو آهي. هت پهچي وزير جهڪي سلام ڪيو. هو ايتري قدر ته جهڪيو، جو هن جو منهن زمين جي بلڪل ويجهو ٿي ويو. پوءِ اسان به جهڪي سلام ڪيو، پر اسان رڳو رڪوع جيترو جهڪياسين، تنهن هوندي به اسان جون آڱريون زمين کي ڇهي ٿي سگهيون. هيءَ سلامي بادشاهه جي تخت جي هئي. ٻيا ماڻهو جهڪي اسان سان گڏ هئا، تن به اهڙيءَ طرح جهڪي سلام ڪيو. جڏهن اسان هن طرح خدمت بجا آڻڻ کان فارغ ٿياسين، تڏهن ٻاهر هليا آياسين.

بادشاهه جي والده جي گهر پهچڻ
۽ سندس خصلتن جو بيان

بادشاهه جي والده کي مخدوم جهان ڪري سڏيندا آهن. هيءَ تمام نيڪ ۽ پرهيزگار زال آهي ۽ خير خيرات تمام گهڻو ڪندي رهندي آهي. هن ڪيترين ئي خانقاهون ٺهرايون آهن، جتان مسافرن کي باقاعدي کاڌو ملندو آهي. هوءَ اکين کان نابينا آهي، جنهن جو سبب اهو بيان ڪبو ٿو وڃي ته جڏهن سندس پٽ بادشاهه ٿيو، تڏهن سڀ بيگمون ۽ امير زاديون چمڪ دمڪ وارا ڪپڙا پهري هن وٽ آيون هيون، ان وقت هوءَ هڪ سون جي تخت تي، جنهن تي هيرن ۽ جواهرن جو ڪم ٿيل هو، ويٺي هئي. هيترين چمڪندڙ شين جي تيزي ۽ چمڪاٽ اهڙو ته ٿيو، جو انهيءَ ئي وقت سندس نظر هلي وئي. پوءِ ڏاڍا علاج ۽ حيلا ڪيا ويا، پر ڪجهه فائدو ڪونه ٿيس.

بادشاهه هن جي ڏاڍي عزت ڪندو آهي ۽ سندس فرمانبرداري پنهنجو فرض اولين سمجهندو آهي. چون ٿا ته هوءَ هڪ دفعي

بادشاه سان گڏ سفر تي ويئي، جتان بادشاه هن کان ڪجهه ڏينهن اڳ ۾ هليو آيو پوءِ جڏهن هوءَ دارالخلافه ڏانهن آئي، تڏهن بادشاه هن جي استقبال لاءِ آيو ۽ گهوڙي تان لهي پيو ۽ جنهن وقت هوءَ پالڪيءَ ۾ سوار تي تنهن وقت هن جا پير چميائين، جو ان وقت سڀ ماڻهو ڏسي رهيا هئا. هاڻي مان پنهنجي اصل مقصد تي ٿو اچان.

جڏهن اسان شاهي محل مان نڪتاسين تڏهن وزير ۽ اسان سڀ حرم سرا جي دروازي ڏانهن وياسين. مخدوم جهان به اتي ئي گهر ۾ رهندي آهي. اسان سندس دروازي تي پهچي سوارين تان لهي پياسين. اسان مان هر هڪ پنهنجي پڄنديءَ آهر مخدوم جهان جي لاءِ تحفو کڻي آيو هو. اسان سان قاضي القضاة ڪمال الدين ابن برهان الدين به گڏجي آيو هو. وزير ۽ قاضيءَ مخدوم جهان جي دروازي جي اڳيان اچي دستوري سلام ڪيو. پوءِ اسان به اهڙيءَ طرح سلام ڪيو. هڪ منشي جيڪو دروازي تي موجود هو تنهن اسان جا سڀ تحفا لکي ڇڏيا. پوءِ ڪي نوجوان ڇوڪرا آيا، جن مان جيڪو وڏو هو، سو وزير ڏانهن وڌي آيو ۽ اچي آهستي سان سائس ڪجهه ڳالهه ٻولهه ڪري محل ڏانهن هليو ويو. اهڙيءَ طرح هو وري آيا ۽ ساڳيءَ طرح هليا ويا. ايترو وقت اسين اتي ئي بيٺا رهياسين.

پوءِ اسان کي هڪ ڇت واريءَ جاءِ هيٺان ويهڻ جو حڪم ٿيو. انهيءَ کان پوءِ ڪاڏو کڻي آيا، جنهن مان گڏ سون جا مٽ، جن کي ”مين“ چوندا آهن ۽ ديڳين جهڙا ٿيندا آهن، آندائون. انهن جون گهڙامنچيون به سون جون ٺهيل هيون. ازانسواءِ پيالا، رڪابيون ۽ ڪونڊرا، جيڪي به سڀ سون جا هئا، آندا ويا. دسترخوان وڇائجي ويا ۽ هر هڪ دسترخوان تي ٻه ٻه صفون هيون. صف ۾ سڀ کان اڳ اهو ماڻهو ويهندو آهي جيڪو ٻين سڀني کان مرتبي ۾ وڏو هوندو آهي.

جڏهن اسان ڪاڏي ڏانهن وڌياسين، تڏهن حاجبن ۽ نقيبن جهڪي آداب بجا آندا ۽ اسان به انهن ڪيو. شروع ۾ شربت آندو ويو، جنهن جي ختم ٿيڻ تي حاجبن بسم الله چيو ۽ ان وقت اسان ڪائڻ شروع ڪيو. ڪاڏي ڪان پوءِ فقاع (مشروبات جو قسم) آندو ويو ۽ آخر ۾ پان ڏنا ويا. پوءِ حاجبن بسم الله چيو، جنهن تي اسان وري آداب بجا آندا. ۽ پوءِ اسان کي هڪ جاءِ ڏانهن وٺي ويا، جتي اسان کي ريشمي خلعتون، جن تي سوني زريءَ جو ڪم ٿيل هو، ڏنيون ويون. ان بعد اسان سڀني محل جي دروازي تي پهچي، وري جهڪي، اڳين وانگر سلام ڪيو.

حاجبن وري بسم الله چيو ته وزير اٿي ترسي پيو. جنهن سان گڏ اسان به ترسياسين. ٿوري وقت ڪان پوءِ محل مان ريشمي، اوني ۽ سوٽي ڪپڙي جا اڻ سبيل ٿان ڪڍي آيا، جن مان اسان مان هر هڪ کي ان جو حصو ڏنو ويو. ان ڪان پوءِ سون جا ٿالهه آندائون، جن مان هڪ ۾ سڪو ميوو هو ۽ اهڙيءَ طرح ٻين ۾ گلاب ۽ ٽئين ۾ پان هئا. هي سڀ شيون انهيءَ لاءِ آنديون ويون، جو هن ملڪ ۾ اهو ئي دستور آهي. هنن شين وٺڻ جو اهو طريقو آهي ته ٿالهه هڪ هٿ تي رکي، ٻئي هٿ سان زمين ڇهي آداب بجا آڻبا آهن. وزير به اهو ٿالهه هٿ ۾ ڪڍي، پهريائين انهن ڪري سون کي ڏيکاريو، جيئن مان به انهن ڪريان. پوءِ مون به ساڳيءَ طرح ڪيو. پوءِ اسان ان گهر ڏانهن وياسين جيڪو دهلي شهر ۾ اسان لاءِ مخصوص ڪيو ويو هو. هيءَ گهر پالم دروازي جي ويجهو هو، جتي اسان جي مهمانيءَ جو سڀ بندوبست ڪيو ويو هو.

مهمانيءَ جو بيان

جڏهن مان انهيءَ گهر ۾ پهتس تڏهن اتي ضرورت جي هر ڪا شيءِ مثلاً گلم غاليچا، ٿانو، کٽون ۽ هند وغيره موجود ڏٺم. هندستان ۾ کٽون اهڙيون ته هلڪيون ٺهنديون آهن، جو

هڪ ماڻهو هڪ ڪٽ ڏاڍيءَ سولائيءَ سان کڻي سگهندو آهي. تنهنڪري سفر ۾ هرڪو ماڻهو ڪٽ پاڻ سان کڻندو آهي. جيڪا سندس غلام مٿي تي کڻي هلندو آهي. هن کي مخروطي قسم جا چار پاوا هوندا آهن، جن جي ڊيگهه ويڪر ۾ چار ڪاٺيون (ايسون ۽ اوپرا) ٺوڪيلون هونديون آهن. ان کي ريشمي يا سوٽي واڻ سان واڻيندا آهن. جڏهن ان تي ڪو ماڻهو سمهندو آهي، تڏهن ان کي پساڻو ڪونه پوندو آهي، ڇو ته اها اڳ ئي ٿڌي ٿيندي آهي.

انهيءَ ڪٽ سان گڏ ٻه پٿراڻيون، ٻه وهاڻا ۽ هڪ سوڙ به به موجود ڪيون ويون هيون. هي سڀ ريشم جا ٺهيل هئا ۽ هن ملڪ جو رواج آهي ته پٿراڻين ۽ سوڙين تي سوٽي يا اوني غلاف چاڙهي ڇڏيندا آهن. ۽ جڏهن اهي ميرا ٿيندا آهن، تڏهن انهن کي ڌوئي، وري انهن تي چاڙهي ڇڏيندا آهن. اهڙيءَ طرح انهن جي اندران سوڙيون ۽ پٿراڻيون گهڻو وقت هلي سگهنديون آهن.

انهيءَ رات اسان وٽ ٻه ماڻهن کي آندو ويو، جن مان هڪ اٽي وارو هو جنهن کي خراص چوندا آهن ۽ ٻيو گوشت وارو جنهن کي قصاب ڪري چوندا آهن. اسان کي چيو ويو ته انهن کان هيتري انداز ۾ اٽو ۽ گوشت وٺندا رهو. اهو انداز مون کي ياد نه آهي. هن ملڪ ۾ اهو به رواج آهي ته اٽو ۽ گوشت هڪ جيترو ڏيندا آهن. هيءَ مهمان نوازي بادشاه جي والده جي طرفان ٿي رهي هئي ۽ ان کان پوءِ بادشاه جي طرفان ضيافت اچڻ شروع ٿي. جنهن جو بيان اڳتي هلي ڪندس.

انهيءَ کان پوءِ ٻئي ڏينهن اسان شاهي محل ڏانهن وياسين ۽ وڃي وزير کي سلام ڪيوسين. وزير مون کي هزار هزار دينارن جون ٻه ڳوٿريون ڏنيون ۽ چيائين ته اها رقم تنهنجي سرسٽي (يعني مٿي ڌئارڻ) لاءِ آهي. ۽ ان کان پوءِ مون کي هڪ ريشمي خلعت ڏنائين. پوءِ وزير منهنجي ساٿين، غلامن ۽ نوڪرن جا نالا لکي، انهن جا چار درجا مقرر ڪيا، ۽ پهرئين درجي وارن مان

هر هڪ کي ٻه سو دينار، ٻئي درجي وارن کي ڏيڍ سو، ٽئين درجي وارن کي هڪ هڪ سو ۽ چوٿين درجي وارن کي منو سو دينار ڏنائين.

مون سان گڏ ڪل چاليهه، ساٺهو هئا، جن کي اهڙيءَ طرح سان اٽڪل ۴ هزار دينار مليا. ان کان پوءِ بادشاه جي طرفان ضيافت جو حڪم ٿيو ۽ هڪ هزار رطل اٽو ۽ هڪ هزار رطل گوشت اسان کي ڏنو ويو. اٽي جو ٽيون حصو ميدو هو ۽ باقي ٻه حصا اڻ ڇٽيل اٽو هو. ازانسواءِ ڪيترا ئي رطل (سڪر) کنڊ، گيهه، سوپاريون ۽ هڪ هزار پنا پان جا اسان کي ڏنا ويا. هيءُ هندستاني رطل مغرب جي ويهن رطلن ۽ مصر جي پنجويهن رطلن جي برابر ٿيندو آهي. اهڙيءَ طرح خداوند زادي جي ضيافت ۾ به هن کي چار هزار رطل اٽو ۽ چار هزار رطل گوشت ٻين ضروري شين سميت ڏنو ويو.

منهنجي ڌيءَ جي وفات ۾ منهنجي همدردي

منهنجي هت اچڻ کان ڏيڍ مهينو پوءِ منهنجي هڪ ڌيءَ جنهن جي عمر سال کن هئي، وفات ڪئي. هن جي فوت ٿيڻ جي خبر وزير کي پهتي. هن حڪم ڏنو ته هن کي پالم دروازي ٻاهران، شيخ ابراهيم قونوي جي مقبري ڀرسان هڪ خانقاهه ۾، جيڪا پاڻ ٺهرائي هئائين، دفن ڪيو وڃي. وزير بادشاه کي لکيو، ۽ جيتوڻيڪ بادشاهه ڏهه منزلون پري هو، تڏهن به ٻئي ڏينهن شام جو اچي ويو. هن ملڪ ۾ رواج آهي ته ٽئين ڏينهن صبح جو سوير ميت جي قبر تي ويندا آهن ۽ ان جي چوڌاري ريشمي ڪپڙا ۽ گديلا وڇائي قبر تي گل وغيره رکندا آهن.

هي گل هر موسم ۾ ملي سگهندا آهن. مثلاً ياسمين، گل شنبو، (هي زرد رنگ جا گل ٿيندا آهن)، رابيل جيڪي سفيد ٿيندا آهن ۽ نسرين (هي ٻن قسمن جا ٿيندا آهن- هڪڙا سفيد ۽ ٻيا زرد). ازانسواءِ نارنگي ۽ ليمي جون ٽاريون به ميون سميت

قبر تي وڪندا آهن. پوءِ جيڪڏهن انهن ۾ ميوا نه هوندا آهن ته ڏاڪي سان انهن ميون جا داڻا ٻجي، اتڪائي ڇڏيندا آهن؛ ۽ پاڻ مان گڏ ڪلام الله ڪڍي اچي اتي پڙهندا آهن. ختمو پورو ڪري، پوءِ ماڻهن کي گلاب آڻي پياريندا آهن ۽ پيو گلاب انهن جي مٿان ڇڻڪاريندا آهن، پان ۽ سوپاريون ورهائيندا آهن، تنهن کان پوءِ سڀڪو هليو ويندو آهي.

جڏهن ٽئين ڏينهن جو صبح ٿيو تڏهن دستور موجب مان قبر تي وڃڻ لاءِ تيار ٿيس ۽ جيڪي ڪجهه مون وٽ موجود هو سو به کنيم، پر اتي وڃي ڏٺم ته وزير اڳيئي موجود هو، جنهن سڀڪجهه تيار ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ هڪ تنبو لڳائڻ جو به حڪم ڏنائين، جيڪو انهيءَ قبر تي لڳايو ويو. اتي حاجب شمس الدين نوشنجي، جيڪو اسان کي سنڌ ۾ مليو هو، قاضي نظام الدين ڪرواني ۽ ٻيا شهر جا وڏا وڏا ماڻهو به آيا. هي سڀ ماڻهو منهنجي اچڻ کان اڳ اتي آيل هئا ۽ انهن جي سامهون حاجب ويٺو هو. هو سڀ قرآن شريف پڙهي رهيا هئا.

مان به پنهنجن سائين سميت اچي قبر تي ويٺس. جڏهن ختمو پورو ڪيائون تڏهن قارين نهايت مٺي آواز ۾ ڪلام الله پڙهڻ شروع ڪيو. ان کان پوءِ قاضي اٿي منهنجي ڌيءَ لاءِ مرثيو پڙهيو ۽ بادشاه جي ثنا ڪيائين. جڏهن بادشاه جو نالو ورتائين تڏهن سڀ اٿي بيٺا ۽ آداب بجا آندائون. پوءِ سڀ حاضرين ويهي رهيا ۽ قاضيءَ دعا گهري. ان کان پوءِ حاجب ۽ سندس مددگارن گلاب جو پاڻي ماڻهن تي ڇڻڪارڻ، نباتن جو شربت پيارڻ ۽ ان کان پوءِ پان ورهائڻ شروع ڪيا.

جڏهن هي سڀ ختم ٿيو تڏهن مون کي ۽ منهنجي سائين کي ٻارهن خلعتون ڏنيون ويون. پوءِ حاجب سوار ٿي بادشاه جي محل ڏانهن روانو ٿيو ۽ اسان به ان سان گڏ وياسين. شاهي تخت وٽ پهچي، دستوري آداب بجا آڻي، مان پنهنجي گهر هليو آيس. اتي اچي معلوم ٿيو ته انهيءَ ڏينهن جو کاڌو بادشاه جي والده

وٺان آيل هو. اسان سڀني اهو ڪاڏو، ۽ غريبن، مسڪينن ۾ ورهائي ڇڏيو. تنهن ڪان پوءِ به ڪيترين ئي مائيون، حلوو ۽ نباتون ڀڃي پيون، جيڪي ڪيترن ڏينهن تائين پيون هيون، هي سڀڪجهه بادشاه جي حڪم سان ڪيو ويو هو. ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ مخدوم جهان، بادشاه جي والده، جي گهران هڪ دولت (ڏولي) ڪي جوان کڻي آيا. هيءَ هڪ قسم جو محفو ٿيندو آهي، جنهن ۾ عورتون چڙهنديون آهن، پر ڪڏهن انهن تي مرد به چڙهندا آهن. هيءَ کٽ جي شڪل جهڙي ٿيندي آهي ۽ ريشمي يا سوٽي واڻ سان واڻيل هوندي آهي. هن جي مٿان هڪ مضبوط بانس جي لڪڙيءَ کي ڏنگو ڪري، ڇٽيءَ وانگر ڇاهي چڙهيندا آهن، جنهن کي اٺ ماڻهو واري واري سان کڻندا آهن، يعني چار ماڻهو ان کي کڻي هلندا آهن ته چار ورڻي ساهي کڻندا هلندا آهن. هي ڏوليون هندستان ۾ اهڙوئي ڪم ڏينديون آهن جهڙو مصر ۾ گڏه.

ڪيترن ئي ماڻهن جو روزگار هنن ڏولين تي منحصر آهي. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ وٽ غلام هوندا آهن، ته اهي ڏولي کڻي هلندا آهن، پر جيڪڏهن غلام نه هوندا اٿس ته ماڻهو مزدوريءَ تي ملي سگهندا آهن. اهڙي قسم جا مزدور شهر ۾ تمام گهڻا ملي سگهندا آهن، جيڪي بازارين ۾، شاهي محل جي دروازي وٽ يا ماڻهن جي دروازن تي بيٺل نظر ايندا آهن، تن کي انهن کي ڏولي کڻائڻ لاءِ مزوريءَ تي وٺي وڃي. عورتن جي ڏولين تي ريشمي پردا لڳل هوندا آهن. انهيءَ ڏوليءَ ۾، جيڪا بادشاه جي والده جي گهران سندس غلام کڻي آيا هئا، پڻ ريشمي پردو لڳل هو، جنهن ۾ منهنجي انهيءَ ٻانهيءَ ڪسي، جيڪا منهنجي فوتي ڌيءَ جي ماءُ هئي، ويهاريو ويو. مون ان سان گڏ هڪ ترڪي ٻانهي به تحفي طور موڪلي ڏني هئي.

اها رات منهنجي ٻانهي (فوتي ڌيءَ جي ماءُ) هنن وٽ

رهي، ٻئي ڏينهن واپس مون وٽ آئي، ھن کي بادشاھ جي ماءُ جي طرفان ھڪ ھزار دينار، سون جا جڙادار ڪنگڻ، اھڙوئي سونو جڙادار ھار، سونی زريءَ جو ڀرت ڀريل ڪڙتو، زري دار ريشمي خلعت ۽ ڪيترن ئي قسمن جي ڪپڙن جا ٿان مليا. جڏھن ھوءَ اھي سڀ مون وٽ کڻي آئي، تڏھن مون پنھنجي وقار ۽ عزت قائم رکڻ لاءِ، اھي پنھنجن دوستن ۽ سوداگرن، جن جو مون تي قرض ھو، ڏيئي ڇڏيا. پوءِ اھا خبر بادشاھ کي پھچي ويئي، ڇو تہ مخبر منھنجي سموري احوال کان کيس واقف ڪندا رھندا ھئا.

بادشاھ ۽ وزير جا مون تي احسان

جڏھن منھنجي ھن خبر کان بادشاھ واقف ٿيو، تڏھن حڪم موڪليائين تہ منھنجي لاءِ جاگير ۾ ايترا ڳوٺ مقرر ڪيا وڃن، جن جي آمدني پنج ھزار دينار کن ساليانی ھجي. پوءِ وزير ۽ اھل ديوان منھنجي لاءِ ڳوٺ ”بدلي“، ڳوٺ ”سھي“ ۽ اڌ ڳوٺ ”بالره“ جاگير طور مقرر ڪيا. اھي ڳوٺ دارالخلافہ کان سورنھن ڪوھن جي مفاصلي تي ھئا ۽ ھندپٽ جي صديءَ ۾ شامل ھئا. صدي ھن ملڪ ۾ ھڪ سو ڳوٺن جي مجموعي کي چوندا آھن. ھر ھڪ صديءَ تي ھڪ چوڌري (اڳڪلھ جو چوڌري) ھوندو آھي، جيڪو ھندن ۾ وڏي مرتبي وارو ڪري ليکيو ويندو آھي؛ اتي ھڪ متصرف پڻ ھوندو آھي، جيڪو ڍل گڏ ڪندو آھي.

انھن ڏينھن ڪيترين ئي ھندو عورتون لٽ جي مال ۾ آيون، انھن مان ڏھہ وزير مون کي ڏياري موڪليون ھيون، جن مان ھڪ مون آڻيندڙ کي ڏني پر ھو ان تي بہ راضي ڪين ٿيو. انھن مان ننڍيون ننڍيون ٽي ڇوڪريون تہ منھنجن ساٿين کنيون، باقي خبر نہ آھي تہ ڪيئن ٿيون. اصل ۾ لٽ جي مال ۾ جيڪي بہ عورتون اينديون ھيون، سي ھن ملڪ ۾ ڏاڍيون

سستيون وڪاسنديون هيون، ڇو تہ هو سڀ تهذيب کان غير واقف ۽ نهايت گنديون هيون. هت سڌارڻ ۽ سيکارڻ پاڻهيون تمام سستيون هونديون آهن، تنهنڪري لٽ وارين عورتن کي ڪوبہ خريد ڪرڻ پسند نہ ڪندو آهي.

هندستان ۾ هندو ملڪ جي مسلمانن سان ملي جلي رهندا آهن ۽ مسلمان انهن تي هر طرح غالب آهن. ڪيترائي هندو تمام اڏانگن جبلن، غارن ۽ بانس جي ٻيلن ۾ لڪا رهندا آهن. هت بانس پورو ڪونہ ٿيندو آهي، ۽ تمام ڊگهو ٿيندو آهي، ان جون ٽاريون هڪٻئي کان ايتريون تہ پري هونديون آهن، جو باهہ بہ انهن تي اثر نہ ڪندي آهي. هي هندو بانس جي جهنگلن ۾ گهڙي وڃي اتي رهائش اختيار ڪندا آهن؛ هنن کي بانس ديوار جو ڪم ڏيندا آهن، جن جي اندر سندن چوپايو مال ۽ آباديون هونديون آهن، ۽ ڪهڙو بہ لشڪر انهيءَ بانس جي ديوار کي ضروري اوزارن سان ڪپڻ کان سواءِ انهن تي غالب اچي نہ سگهندو آهي.

بادشاهہ جي غير حاضريءَ ۾ عيد

عيدالفطر بہ اچي ويئي پر بادشاہ اڃا دارالخلافہ ۾ ڪونہ پهتو. جڏهن عيد جو ڏينهن ٿيو، تڏهن خطيب هاٿيءَ تي سوار ٿيو ۽ هاٿيءَ جي پٺيءَ تي هڪ چوڪنڊيارو صندل تخت واڱر وڇايو ويو ۽ چار جهنڊا انهيءَ جي چئني ڪنڊن ۾ لڳايا ويا. خطيب کي ڪارا ڪپڙا پهريل هئا ۽ مؤذن سندس اڳيان هاٿين تي سوار، تڪبيرون هڻندا، ٿي هليا. شهر جا فقيہ، ۽ قاضي بہ اهڙيءَ طرح سوار هئا ۽ انهن سان گڏ صدقا بہ آيا هئا، جيڪي هو عيدگاهہ جي رستي تي ورهائيندا پئي هليا.

عيدگاہ تي سوٽي ڪپڙي جو شاميانو لڳايو ويو هو، جنهن ۾ گلم ۽ غاليچا وڇايل هئا. جڏهن سڀ نمازي گڏ ٿيا،

تڏهن خطيب نماز پڙهائي خطبو پڙهيو. ان کان پوءِ سڀڪو پنهنجي گهر ڏانهن هليو ويو، پر اسان شاهي محل ڏانهن وياسين، جتي سڀني اميرن ۽ غير ملڪين گڏجي کاڌو تناول ڪيو ۽ پوءِ پنهنجي گهر هليا وياسين.

اسان جو بادشاه جي استقبال لاءِ ٻاهر وڃڻ

شوال جي چوٿين تاريخ بادشاه، دارالخلافه کان ست ميل دور، تلپت نالي محل ۾ اچي لٿو. وزير اسان کي حڪم ڏنو هو ته بادشاه جي استقبال لاءِ اوڏانهن وڃو. تنهنڪري اسان شهر کان ٻاهر نڪتاسين ۽ اسان سان هر هڪ کي تحفي طور پيش ڪرڻ لاءِ گهوڙا، اٺ، خراساني ميوا، مصري، تلوارون، غلام ۽ ترڪستان جي ملڪ جا دنبا هئا. جڏهن اسان انهيءَ محل جي دروازي تي پهتاسين، تڏهن اچڻ وارن ماڻهن جي سخت پيڙ لڳي ويئي. پوءِ سڀڪو پنهنجي مرتبي آهر اندر داخل ٿيندو ويو، جتي هر هڪ کي نفيس ڪپڙي جي زريدار خلعت پئي ملي.

جڏهن منهنجي اندر وڃڻ جو وارو آيو، تڏهن مون اندر وڃي ڏٺو ته بادشاه هڪ ڪرسيءَ تي ويٺو آهي. پهريائين مون سمجهيو ته ڪو حاجب آهي، پر جڏهن هن جي پرسان ملڪ النسا ناصرالدين ڪافي هرويءَ کي بيٺل ڏٺم، جنهن کي مان چڱيءَ طرح سڃاڻندو هوس، تڏهن پڪ ٿيم ته اهو ئي بادشاه آهي. حاجب نمي سلام ڪيو. ۽ مون به اهڙيءَ طرح سلام ڪيو. تنهن تي امير حاجب جيڪو بادشاه جو سؤٽ فيروز هو، سو اٿي منهنجي استقبال لاءِ آيو. مون وري ٻيو دفعو نمي سلام ڪيو. پوءِ ملڪ النسا چيو ته بسم الله مولانا بدرالدين. مون کي هندستان ۾ بدرالدين چوندا هئا ۽ اتي هر هڪ عالم عرب کي مولانا چوندا آهن.

مان بادشاه جي ويجهو ٿيس ته بادشاه يڪدم مون سان

هٿ ملايو ۽ منهنجو هٿ پنهنجي هٿ ۾ جهلي، تمام نرمائيءَ سان ڦارسي زبان ۾ مون کي چوڻ لڳو ته ”تون ڀلي ڪري آئين! يقين ڄاڻ ته مان تو تي تمام گهڻي نوازش ڪندس. ڏوڪي ايترو ته انعام ڏيندس، جو تنهنجا وطني اهو ٻڌي مون وٽ اچڻ شروع ڪندا.“ تنهن کان پوءِ مون کان پڇيائين ته ”تنهنجو ملڪ ڪهڙو آهي؟“ مون جواب ڏنو ته ”مغرب“، تنهن تي چيائين ته ”اميرالمؤمنين جو ملڪ!“ مون چيو ته ”هائو“.

هو ڪابه ڳالهه ڪري بس ٻيو ڪري، ته مان سندس هٿ ٻيو چمان، ايتري قدر جو گفتگو جي دوران ۾ مون سندس ست دفعا هٿ چميو. آخر خلعت ملڻ کان پوءِ مان واپس وريس. جڏهن سڀ نوان ملاقاتي اچي گڏ ٿيا، تڏهن انهن جي لاءِ دستر خوان وڇايو ويو، جنهن جي مٿن کان قاضي القضاة صدر جهان ناصر الدين خوارزمي، جيڪو هڪ وڏو فقيهه هو، قاضي القضاة صدر جهان ڪمال الدين غزنوي، عماد الملڪ عرض الممالڪ (آزاد) جلال الدين ڪبجي ۽ ٻيا ڪيترا ئي حاجب ۽ امير ويٺا هئا.

ان دسترخوان تي خداوند زادو غياث الدين به موجود هو، جيڪو خداوند زادي قوام الدين ترمذ جي قاضيءَ جو سوٽ هو، جنهن جي بادشاه تمام گهڻي عزت ڪندو هو ۽ کيس ڀاءُ ڪري سڏيندو هو، ۽ هو پنهنجي ملڪ مان ڪيترا ئي دفعا بادشاه وٽ آيو ۽ ويو هو. ان ڏينهن مسافرن مان هيٺين مصاحبن کي خلعتون مليون. خداوند زادي قوام الدين ۽ ان جي ڀائرن، ضياءُ الدين، عماد الدين ۽ برهان الدين کي، ۽ انهن جي ڀائٽجي امير بخت بن سيد تاج الدين کي، جنهن جو ڏاڏو وجيهه الدين خراسان ۾ وزير هو ۽ سندس مامون علاءُ الدين هندستان ۾ امير وزير هو، ۽ امير هبة الله ابن الفلڪي تبريزيءَ کي، جنهن جو پيءُ عراق ۾ نائب وزير هو، جنهن تبريز ۾ مدرسه فلڪيه ٺهرايو هو، ۽ ملڪ ڪسريٰ کي، جيڪو بهرام جور (چوبين) صاحب ڪسريٰ جي اولاد

مان ھو ۽ بدخشان جي جبل جو رھاڪو ھو، جتان ياقوت بلخش (لعل بدخشاني) ۽ لاڙورد (لاجورو) آڻيندا آھن، ۽ امير مبارڪ شاھ سمرقنديءَ کي، جيڪو ھڪ سوداگر ھو ۽ تبريز مان بادشاھ جي لاءِ تحفو کڻي آيو ھو، پر رستي تي قرجي ويو ھو.

فصل ٻيو الف

بادشاهه جو دارالخلافه ۾ اچڻ ۽ اسان کي سواريءَ لاءِ پنهنجي گهوڙن مان گهوڙا عطا ڪرڻ

ٻئي ڏينهن اسان مان هر هڪ کي بادشاهه پنهنجي خاص گهوڙن مان هڪ هڪ گهوڙو عطا ڪيو ۽ انهيءَ سان گڏ زين ۽ لغام به ڏنائين، جن تي سون ۽ چانديءَ جو ڪم ٿيل هو. دارالخلافه ۾ داخل ٿيڻ لاءِ بادشاهه سوار ٿي هليو ۽ اسان به اڳيان اڳيان صدر جهان سان گڏ گهوڙن تي سوار ٿي هلياسين. اڳيان هاٿي هئا، جن مان سورنهن هاٿين کي تمام ڳهٺو سينگاريو ويو هو ۽ انهن جي مٿان جهنڊا چاڙهيا ويا هئا. هر هڪ هاٿيءَ تي هڪ ڇٽ لڳل هو انهن ڇٽن مان ڪي هيرن ۽ جواهرن سان مرصع هئا ته ڪن تي سون ۽ چانديءَ جو ڪم ٿيل هو. انهن مان هڪ ڇٽ بادشاهه جي مٿان جهليو ويو هو.

ڪن هاٿين تي وري ننڍيون ننڍيون رعادات (منجنيقون) رکيون ويون هيون، جڏهن بادشاهه شهر ۾ قدم رکيو، تڏهن انهن منجنيقن وسيلي دينار ۽ درهم ملائي، اڇلائيندا پئي ويا، ۽ بادشاهه جي اڳيان جيڪي هزارها پيادا، سپاهي ۽ عام ماڻهو هئا، تن اهي پئي چونڊيا. محل ۾ پهچڻ تائين اهي درهم ۽ دينار وسائيندا پئي هليا. رستي ۾ ڇپي ڇپي تي ڪاٺ جا برج ناهيا ويا هئا، جن تي ريشمي ڪپڙا لڳل هئا، ۽ انهن ۾ وري ڳائڻ

وڃائڻ واريون عزتون ويٺيون هيون، جن جو مان اڳ ۾ بيان ڪري آيو آهيان.

بادشاه جي دربار ۾ حاضر ٿيڻ ۽ اسان کي جاگيرون ۽ عهدا ملڻ

ٻئي ڏينهن جمعي جو ڏينهن هو. اسان ديوان خاني جي دروازي ۾ داخل ٿي، ٿئين دروازي جي ڇت جي هيٺان وڃي ويهي رهياسين. اسان جي اندر وڃڻ جي اجازت اڃا ڪانه آئي هئي. ڪجهه وقت کان پوءِ شمس الدين فوشنجي حاجب آيو ۽ اچي متصدين کي اسان جي نالن لکڻ جو حڪم ڏنائين ۽ انهن کي چيائين ته هنن سڀني کي اندر اچڻ جي اجازت آهي. پوءِ اسان مان هر هڪ مان سندس انهن ساٿين جو تعداد مقرر ڪيو ويو، جن کي اندر وڃڻ جي اجازت ڏني ويئي هئي. مون کي به اجازت ڏني ويئي ته پنهنجن اٺن ماڻهن کي اندر وٺي وڃان.

پوءِ اسان سڀ پنهنجي پنهنجي ساٿين سان اندر وڃڻ لڳاسين، جتي اڳي ئي دينارن جون ڳوٿريون ۽ تارازي ڪٽي آيا هئا. قاضي القضاة ۽ متصدي اتي ويٺا هئا ۽ دروازي تان غير ملڪين کي سڏيندا، هر هڪ کي، جيڪو سندس حصو مقرر ڪيو ويو هو، سو انهن کي پڪاري ڏيندا ٿي ويا. منهنجي حصي ۾ پنج هزار دينار آيا، ۽ هنن وٽ ان وقت ڪل هڪ لک دينار هئا. هي سڀ مال بادشاه جي والده پنهنجي پٽ جي خير و عافيت سان واپس اچڻ تي صدقي طور ورهائڻ جي لاءِ ڏنو هو. ان ڏينهن پوءِ اسين واپس هليا وياسين. تنهن کان پوءِ اسين واپس هليا وياسين. تنهن کان پوءِ ڪيترائي ڀيرا اسان کي پنهنجي دستر خوان تي کاڌو کارائڻ لاءِ بادشاه اسان کي سڏايو ۽ تمام نرمائيءَ سان اسان کان حال احوال پڇيو.

بادشاه اسان کي چوڻ لڳو ته ”توهان منهنجي ملڪ ۾ اچي، مون تي تمام گهڻي مهرباني ڪئي آهي. توهان جي تڪليفن جو

ھيوضو وڌيڪ توهان کي ڏيئي نٿو سگهان. باقي توهان مان جيڪو وڏيءَ عمر وارو ماڻهو آهي، سو منهنجي پيءُ جي برابر آهي، منهنجي هم عمر منهنجو ڀاءُ آهي ۽ مون کان ننڍو مون کي پنهنجي اولاد وانگر آهي. منهنجي سڄي ملڪ ۾ هن شهر کان ٻيو ڪوبه وڏو شهر ڪونه آهي ۽ اهو شهر توهان جي ملڪيت آهي." اهو ٻڌي اسان سندس شڪرانا بجا آندا ۽ سندس حق ۾ دعا گهري.

ان کان پوءِ اسان جون پڳهارون ۽ عهدا مقرر ڪيا ويا. ٻه ڳوٺ اڳي ئي مون کي جاگير ۾ ڏنا ويا هئا ۽ هينئر منهنجي پڳهار ٻارهن هزار دينار ساليانی مقرر ڪئي وئي، ۽ ٻه ڳوٺ وڌيڪ جاگير طور ڏنا ويا، جن مان هڪ ڳوٺ جو نالو جوره ۽ ٻئي جو ملڪپور هو.

هڪ ڏينهن بادشاه اسان ڏانهن خداوندزادي غياث الدين ۽ سنڌ جي حاڪم قطب الملڪ کي موڪليو، جن اچي چيو ته آخوند عالم جن فرمائين ٿا ته وزارت يا منشيگري يا اميري يا قضا يا تدريس يا مشيخة جي عهدي مان جهڙو عهدو توهان پنهنجي لاءِ پسند ڪريو، سو توهان کي ڏنو وڃي. هي ٻڌي سڀ في الحال خاموش رهيا. چوته اسان سڀني جو خيال هو ته جيڪي ڪجهه اسان کي انعام ملندو سو وٺي پنهنجي وطن هليا وينداسين. پر آخر امير بخت بن تاج الدين، جنهن جو بيان مان اڳ ڪري آيو آهيان، چيو ته منهنجا وڏا وزير ٿي رهيا هئا ۽ مان پاڻ ڪاتب آهيان ۽ انهن ٻن ڪمن کان سواءِ ٻيون ڪم مان ڪري ڪونه سگهندس.

پوءِ هبة الله فلڪي به ڪجهه، اهڙيءَ طرح چيو. آخر ۾ خداوندزادي مون کي عربي زبان ۾ چيو ته "سيدنا! توهان جو ڇا ارادو آهي؟" هن ملڪ جا ماڻهو عربن کي سيد ڪري سڏيندا آهن، چو ته بادشاه کين عزت ڏيڻ جي خاطر کين هن لفظ سان

مخاطب ڪندو آهي. مون جواب ڏنو ته ”وزارت يا ڪتابت ته منهنجو ڌنڌو ڪونهي، باقي قضا ۽ مشيخة منهنجو ڌنڌو آهي، ۽ اهو ئي منهنجي ابن ڏاڏن جو ڌنڌو هو. ازانسواءِ فوج جي آفيسريءَ بابت توهان خود ڄاڻو ٿا ته عربن جي تلوار جي ئي زور سان سڄو عجم مسلمان ٿيو آهي. مطلب ته سپهه گيري ۽ تلوار بازي اسان جو آبائي ڌنڌو آهي.“

بادشاه جڏهن منهنجو هي جواب ٻڌو، تڏهن ڏاڍو خوش ٿيو. ان وقت بادشاهه، هزار ستون ۾ کاڌو نوش فرمائي رهيو هو، جتي اسان سڀني کي گهرائي ورتائين. پوءِ اسان بادشاه سان گڏجي کاڌو. ان بعد اسان هزار ستون مان ٻاهر نڪري آياسين، ۽ منهنجا سڀ ساٿي اڃا اتي ويٺا رهيا، ڇو ته مون کي هڪ ڦرڙي نڪري پيئي هئي، جنهن سبب جي ڪري ويهي نٿي سگهيس، تنهنڪري پنهنجي گهر هليو آيس. هوڏانهن بادشاه وري به سڀني کي سڏايو. ٻيا سڀ ويا پر منهنجي باري ۾ معذرت ڪيائون. پر مان عصر جي نماز کان پوءِ اوڏانهن هليو ويس، ۽ ديوانخاني ۾ وڃي، مغرب ۽ عشا جون نمازون پڙهيم، ته حاجب ٻاهر آيو ۽ اچي چيائين ته توهان سڀني کي بادشاه ياد فرمايو آهي.

پهريائين خداوند زادو ضياءالدين، جيڪو سڀني ڀائرن ۾ وڏو هو، سو اندر ويو. بادشاه کيس ميرداد مقرر ڪيو. هن عهدي تي تمام وڏي ماڻهوءَ کي مقرر ڪيو ويندو آهي، جنهن جو ڪم هوندو آهي: قاضيءَ سان گڏ ويهڻ، ۽ جيڪڏهن ڪو شخص ڪنهن امير يا وڏي ماڻهوءَ تي فرياد داخل ڪري ته هن کي قاضيءَ جي روبرو آڻي حاضر ڪرڻ. هن جي پگهار پنجاه هزار دينار سالياني مقرر ڪئي ويئي، جنهن لاءِ هن کي اها جاگير ڏني ويئي، جنهن جو فائدو ايتريءَ آمدنيءَ جي برابر هو، ۽ پنجاه هزار پيشگي ڏيڻ جو به حڪم ڪيو ويو. ازانسواءِ کيس زريدار ريشمي خلعت پهرائي ويئي، جنهن کي شير صورت ڪري سڏيندا آهن، ڇاڪاڻ ته انهيءَ

خلعت جي پٺ ۽ سيني تي شينهن جي شڪل ٺهيل هوندي آهي ۽ ان خلعت جي اندر هڪ ڪاغذ ويڙهي سبي ڇڏيندا آهن، جنهن ۾ لکيل هوندو آهي ته هن خلعت ۾ هيتري مقدار ۾ سون آهي. پوءِ ڪيس هڪ پهرئين درجي وارو گهوڙو به عطا ڪيو ويو. هن ملڪ ۾ گهوڙن جا چار درجا مقرر هوندا آهن. گهوڙن جون زينون مصري زينن جهڙيون ٿينديون آهن، جن جي ڳهٽي حصي تي سون جي پاڻيءَ چڙهيل چاندي لڳل هوندي آهي.

ان کان پوءِ اميربخت اندر ويو، جنهن جي لاءِ حڪم ٿيو ته وزير سان گڏ مسند تي ويهي، ۽ ديوانن جي حساب جي جانچ به هن جي حوالي ڪئي ويئي، ۽ سندس پگهار چاليهه هزار دينار ساليانو مقرر ڪيو ويو. جنهنڪري ڪيس ايتري جاگير ڏني ويئي جنهن جو فائدو چاليهه هزار دينارن جي برابر ٿئي ۽ چاليهه هزار نقد ڪيس انهيءَ وقت ڏنا ويا. ازانسواءِ گهوڙو ۽ خلعت جيئن اڳ ۾ بيان ڪري آيو آهيان، تيئن ڪيس به مليا ۽ شرف الملڪ جو خطاب مليس. ان کان پوءِ هبة الله بن فلڪي اندر ويو، جنهن کي رسولدار جو عهدو ڏنو ويو، جنهن جي معنيٰ آهي حاجب الارسال (پوسٽ جو بالا عملدار)، ۽ سندس پگهار ۲۴ هزار مقرر ٿيو. انهيءَ حساب سان ڪيس جاگير ملي ۽ ۲۴ هزار پيشگي مليس ۽ بهاء الملڪ خطاب مليس. ان کان پوءِ مان اندر ويس.

بادشاه محل جي ڇت سان تخت تي آرام سان ويٺو هو ۽ وزير خواجه جهان پرسان ويٺو هوس. ملڪ قبولو سامهون بيٺو هوس. جڏهن مون وڃي سلام ڪيو، تڏهن ملڪ ڪبير مون کي چيو ته شڪرانا بجا آڻ، جو آخوند عالم توکي دارالخلافه دهليءَ جو قاضي مقرر ڪيو آهي ۽ تنهنجو پگهار ۱۲ هزار دينار ساليانو مقرر فرمايو اٿس، جنهن جيتري توکي جاگير ملندي ۽ اهو به حڪم ڪيو اٿس ته سرڪاري خزاني مان توکي ۱۲ هزار دينار پيشگي ڏنا وڃن، ازانسواءِ هڪ گهوڙو، زين ۽ لغام سميت، ۽

هڪ محرابي خلعت به توکي ملندي. هن خلعت جي پٺ ۽ سيني
تي محراب جي شڪل ٺهيل آهي. مون آداب بجا آندا. پوءِ
ملڪ ڪبير مون کي هٿ کان وٺي، بادشاهه جي سامهون وٺي
ويو. بادشاهه چيو ته دهليءَ جي قضاء جو عهدو ڪو معمولي عهدو
ڪونهي ۽ اسان ان کي تمام وڏو عهدو ڪري سمجهندا آهيون.

مان پارسي سمجهندو هوس، پر ان ۾ جواب ڏيڻ ڪونه
سگهندو هوس ۽ بادشاهه وري عربي سمجهندو هو، پر ان ۾ جواب
ڏيڻ ڪونه سگهندو هو. مون عرض ڪيو ”يا مولانا! مان ته
امام مالڪ جي مذهب تي آهيان ۽ شهر جا سڀ رهواسي حنفي
آهن. ازانسواءِ مان هتي جي زبان مان به غير واقف آهيان.“ تنهن
تي بادشاهه فرمايو ته مون بهاءُ الدين ملتانيءَ ۽ ڪمال الدين بجنوريءَ
کي اڳيئي تنهنجي مدد لاءِ مقرر ڪري ڇڏيو آهي، جيڪي
توکان هر معاملي ۾ صلاح وٺندا رهندا ۽ سڀني ڪاغذن تي
تنهنجي مهر لڳندي. پوءِ بادشاهه ايتري قدر به چيو ته تون مون
کي پنهنجي اولاد وانگر آهين، جنهن تي مون عرض ڪيو ته
مان حضور جو ادنيٰ غلام ۽ نوڪر آهيان. ان جي جواب ۾
بادشاهه مون کي مان ڏيندي چيو ته ”انت سيدنا مخدومنا“.

ان کان پوءِ بادشاهه، شرف الملڪ ڏي منهن ڪري، چيو
ته هن شخص جي هن پگهار مان پوري ڪانه ٿيندي، ڇو ته هي
تمام گهڻو خرچائو آهي؛ تنهنڪري منهنجي مرضي آهي ته هڪ
خانقاه به ڪٿي تو هن جي حوالي ڪريان، جيئن هو فقيرن جي
سنڀال لهي سگهي. پوءِ شرف الملڪ کي چيائين ته اها ڳالهه هن
کي عربيءَ ۾ ٻڌاءِ. بادشاهه جو گمان هو ته هو عربي تمام سٺي
ڳالهائيندو آهي، جيڪو بلڪل صحيح هو. بادشاهه هن کي سمجهيو
۽ چيائين ته ”برو يکجا بخسپي آن حکايت براو بگوئي و تفهيم
ڪن تافردا انشاء الله پيش من بيائي و جواب او بگوئي“ — يعني
”وڃو ۽ ٻيئي ڄڻا رات هڪ هنڌ بسر ڪريو ۽ تون کيس سموري

ڳالهه سمجهائي، سڀائي اچي مون وٽ حاضر ٿجانءِ ۽ مون کي ٻڌائجانءِ تہ هو ڇا ٿو چوي."

اسان اتان واپس آياسين تہ ٽيون حصو رات گذري چڪي هئي، نوبت وڄي چڪي هئي. نوبت وڄڻ کان پوءِ ڪوبہ شخص ٻاهر نہ نڪرندو هو، انهيءَ ڪري اسان وزيرن جي اچڻ تائين ترسي پياسين ۽ هنن سان گڏجي ٻاهر آياسين. شهر جا دروازا بند ٿي چڪا هئا، تنهنڪري اسان اها رات سيدابوالحسن عباديءَ جي گهر سمهي پياسين. هيءُ شخص بادشاهہ جي طرفان واپار ڪندو هو ۽ عراق ۽ خراسان مان بادشاهہ جي لاءِ هٿيار ۽ ٻيو سامان خريد ڪري ايندو هو.

ٻئي ڏينهن اسان کي گهرائي، روڪ پئسا، گهوڙا ۽ خلعتون ڏنيون ويون. اسان مان هرهڪ، هن ملڪ جي دستور موجب، خلعت ڪلهي تي رکي، بادشاهہ جي سامهون وڃي آداب بجا آندا. اسان گهوڙن کي، جن تي ڪپڙا وڌا ويا هئا، لغام کان جهلي، خود شاهي محل جي دروازي تائين وٺي وياسين، جتان انهن تي سوار ٿي پنهنجي گهر هليا وياسين. بادشاهہ منهنجي ساٿين کي ٻہ هزار دينار ۽ ڏهہ خلعتون ڏنيون. باقي ٻئي ڪنهن جي ٻہ ساٿين کي ڪجهہ بہ ڪين ڏنو ويو، ڇاڪاڻ تہ منهنجا ساٿي اڇا اجرا ۽ ڏيک ويک وارا هئا، جن کي ڏسي بادشاهہ خوش ٿيو هو. هو بہ بادشاهہ جي اڳيان جهڪي نياز ۽ نئڙت سان پيش آيا، جنهن تي بادشاهہ شڪريو بہ ادا ڪيو.

بادشاهہ جو ٻيو عطيو ۽ ان ۾ دير ٿيڻ

قاضي مقرر ٿيڻ کان ڪيترا ڏينهن پوءِ هڪ ڏينهن مان ديوانخاني جي ٻاهران هڪ وڻ جي هيٺان ويٺو هوس ۽ منهنجي پرسان مولانا ناصرالدين ترمذي عالم ۽ واعظ ويٺو هو تہ هڪ حاجب آيو ۽ مولانا ناصرالدين کي سڏي وٺي ويو. جڏهن هو

بادشاه جي سامهون وڃي حاضر ٿيو تڏهن بادشاه هن کي هڪ خلعت ڏني ۽ هڪ ڪلام الله شريف، جنهن تي موتي جڙيل هئا، بہ عنايت ڪيائين. ايتري ۾ هڪ حاجب ڊوڙندو مون وٽ آيو ۽ اچي چيائين تہ بادشاه تنهنجي لاءِ ١٢ هزار دينار انعام ڏيڻ جو حڪم ڪيو آهي؛ جيڪڏهن مون کي بہ ڪجهہ ڏيڻ تہ "خط خورد" پاڻ سان کڻي اچان. مون سمجهيو تہ هو مذاق ٿو ڪري يا انهيءَ بهاني سان مون کان ڪجهہ ڇڏائڻ ٿو چاهي، پر حقيقت ۾ هن ٺيڪ ٿي چيو. انهي منهنجي هڪ دوست هن کي چيو تہ چڱو مان ٿو توکي ٻہ ٽي دينار ڏيان، تون وڃي خط خورد کڻي اچ. پوءِ هو وڃي اهو کڻي آيو.

خط خورد جي معنيٰ آهي، ننڍي چٺي، جنهن تي لکيل هوندو آهي تہ "آخوند عالم جو حڪم آهي تہ فلاڻي شخص کي، فلاڻي حاجب جي معرفت هيترا روپيا فوراً خزاني مان ڏنا وڃن." پوءِ انهيءَ چٺيءَ تي ان چٺيءَ جو آڻيندڙ، جنهن جي سڃاڻپ تي روپيا ڏنا ويندا آهن، پنهنجي صحيح وجهندو آهي. جنهن کان پوءِ ٽن ٻين اميرن جون بہ صحيحون پونديون آهن. اهي امير آهن: خان اعظم قطلو خان- بادشاه جو استاد، امير خريطہ دار- جنهن وٽ بادشاه جو قلمدان رهندو آهي، ۽ امير نڪبہ دوات‌دار- جنهن وٽ بادشاه جي مس ڪپڙي رهندي آهي. هي سڀ جڏهن صحيحون ڪري ختم ڪندا آهن، تڏهن ان کي وري ديوان وزارت ڏانهن کڻي ويندا آهن. جتي متصدي ان جو نقل ڪري پاڻ وٽ رکندا آهن. پوءِ وري ان جا نقل ديوان اشرف ۾ ڪندا آهن، ۽ تنهن‌کان پوءِ ديوان النظر ۾. ان کان پوءِ پروانو لکيو ويندو آهي، جنهن ۾ وزير خزانچيءَ کي حڪم ڏيندو آهي تہ مقرر روپيا ڏئي. خزانچي وري پنهنجي حساب ۾ داخل ڪري، ان ڏينهن جي سيني پروانن جو هڪ چٺو ناهي، بادشاه جي سامهون وڃي پيش ڪندو آهي.

جنهن لاءِ بادشاه جو حڪم هوندو آهي تہ يڪدم پئسا

ڏنا وڃن، ان کي انهيءَ وقت ادائگي ڪئي ويندي آهي، ۽ جنهن جي لاءِ حڪم هوندو آهي ته ڪجهه دير ٿئي ته پرواهه نه آهي، ان کي ادائگي دير سان ٿيندي آهي، پر ٿيندي ضرور آهي، پوءِ ڪٿي ڪيترا به ڏينهن لڳي وڃن! اهڙيءَ طرح اهو انعام مون کي ڇهن مهينن کان پوءِ بئي انعام سان گڏ مليو، جنهن جو اڳتي هلي بيان ڪندس. هندستان ۾ اهو رواج آهي ته ڪيتري به انعام جو حڪم ملي ته ان جو ڏهون حصو ڪاٽجي ملندو آهي، يعني جيڪڏهن هڪ لک جو انعام ملي ته نوي هزار ملندا آهن ۽ جيڪڏهن ڏهن هزارن جو انعام ملي ته ۹ هزار ملندا آهن.

اهلڪارن جو مون کي تنگ ڪرڻ، منهنجو بادشاه جي مداح ۾ قصيدو لکڻ، بادشاه جو قرضن جي ادائگيءَ لاءِ حڪم ڏيڻ، ۽ دير پوڻ

مان اڳ ۾ بيان ڪري آيو آهيان ته رستي ۾ ايندي، جيڪو منهنجو خرچ ٿيندو رهيو، بادشاه جي نذر ۽ تحفن تي خرچ ڪيم، ۽ ازانسواءِ ان کان پوءِ به جيڪي ڪجهه خرچ ڪيم، سو سڀ مون سوداگرن کان قرض کڻي ڪيو هو. جڏهن اهي سوداگر پنهنجي وطن ورڻ لڳا تڏهن اچي قرض جي ادائگيءَ لاءِ مون کي سوڙهو ڪرڻ لڳا، جنهنڪري مون بادشاه جي تعريف ۾ هڪ قصيدو * لکيو، جنهن جو مطلعو ۽ متن هو:

۱ــ اليڪ اميرالمومنين المبجلا آتينا نجدالسير مخواڪ في الفلا

۲ــ نجئت محلامن علائدڪ زائرا وَ مغناڪ ڪهف للزيارة اهلا

* ۱- اي عزت وارا اميرالمومنين، مان جهنگل مان و ڏانهن هلي آيس.

۲- پوءِ توهان جي محل ۾ ان جي زيارت ڪرڻ آيس جيڪو زيارت ڪرڻ جي لائق آهي.

٣- فلوان فوق الشمس المجد رتبة - لكنت لاعلاها اماما مؤهلا
٤- فانت الامام الماجد الاوحد الذي - سجاياه حتما ان يقول و يفعلا
٥- ولي حاجة من فيض جودك ارتجي - قضاها و قصدي عند مجدك سهلا
٦- اذكرها ام قد كفاني حياؤ كم - فان حيا كم ذكره كان اجملا
٧- فجعل لمن وافي محلك زائرا - قضا دينه ان الغريم تعجلا

هڪ ڏينهن بادشاه ڪرسيءَ تي ويٺو هو ته مان ٻه قصيدي مان وچي سندس اکيان پيش ٿيس؛ جنهن کي بادشاه گوڏن تي رکي، هڪ چيڙي کان جهلي ويٺو، پيو چيڙو منهنجي هٿ ۾ رهيو. پوءِ مان هڪ هڪ شعر پڙهندو ٿي ويس ۽ قاضي القضاة ڪمال الدين غزنوي ان جو ترجمو ڪندو ٿي ويو، جو ٻڌي بادشاه ڏاڍو خوش ٿي ٿيو. هندستان جا ماڻهو عربي شعر تمام گهڻو پسند ڪندا آهن. جڏهن مون ستون شعر پڙهيو، تڏهن بادشاه چيو "مرحمت"، جنهن جو مطلب هي ٿيندو آهي ته، "مون توتي رحم ڪيو." ان وقت حاجب اچي مون کي هٿ کان وٺي، منهنجي بيهڻ واريءَ مقرر جاءِ تي وٺي ويو ته مان آداب بجا آڻيان. تنهن تي بادشاه حاجب کي چيو ته چڏي ڏينس ته پنهنجو

٣- جيڪڏهن سج کان مٿي ڪو درجو هجي ها ته، تون ضرور ان کان به مٿي هجين ها.
٤- تون امام آهين، عزت وارو آهين، اڪيلو آهين ۽ جيڪي چوندو آهين سو ڪندو آهين.
٥- منهنجو به هڪڙو ڪم آهي، جو تنهنجي فيض، سخاوت ۽ ادائگيءَ جو اميدوار آهيان، جو ته منهنجو توهان جي حضور ۾ اچڻ آسان آهي.
٦- مان ڪجهه بيان ڪرڻ ٿو چاهيان، پر توهان جي مهرباني ڪافي آهي. پوءِ بيشڪ توهان جي احسان جي يادگيري چڱي آهي.
٧- پوءِ ان لاءِ جلدي ڪريو، جيڪو توهان جي گهر ۾، توهان جي زيارت لاءِ آيو آهي، ان جو قرض ادا ڪريو، جو قرض وارا جلدي ڪري رهيا آهن.

قصيدو پورو ڪري ونئي. پوءِ مون سڄو قصيدو پورو ڪري وري به آداب بجا آندا. ماڻهن مون کي مبارڪون پئي ڏنيون. پر ڪيترو وقت گذري ويو، ڪابه خبر پئجي ڪانه سگهي (ته انعام جو ڇا ٿيو).

آخر مون هڪ درخواست لکي سنڌ جي حاڪم قطب الملڪ کي ڏني، جيڪا ان وڃي بادشاه جي اڳيان پيش ڪئي. بادشاه هن کي چيو ته خواجه جهان وٽ وڃ ۽ وڃي چئينس ته هن جو قرض ادا ڪري ڇڏي. قطب الملڪ وڃي هن کي چيو، پر تڏهن به ڪو نتيجو ڪونه نڪتو، ڇاڪاڻ ته انهن ڏينهن بادشاه دولت آباد ڏانهن سفر جو حڪم ڏنو هو. ڪجهه ڏينهن لاءِ وري شڪار لاءِ ٻاهر هليو ويو هو، ته وزير به هن سان گڏ ويو هو. اهوئي سبب هو، جو انعام مون کي ڪيترن ڏينهن کان پوءِ مليو، ۽ دير جو سبب مان هيٺ تفصيل سان بيان ٿو ڪريان.

جڏهن منهنجن قرض خواهن سفر تي وڃڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن مون انهن کي چيو ته "مان جڏهن بادشاه جي دروازي تي پهچان، تڏهن توهان هن ملڪ جي رواج موجب اچي اتي ڌرڻو هڻي ويهجو، ته بادشاه کي اها خبر پوي ۽ قرض جي ادائگي ڪري ڇڏي." هن ملڪ ۾ اهو رواج هوندو آهي ته جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جو قرض ڪنهن وڏي ماڻهوءَ تي هوندو آهي ۽ هو ادا ڪري نه سگهندو آهي ته ان جا قرض خواهه وڃي بادشاه جي دروازي تي ويهي رهندا آهن. پوءِ جڏهن اهو مقروض شخص شاهي محل ۾ وڃڻ لاءِ دروازي مان لنگهندو آهي، ته اهي وٺي زور زور سان کيس قرض جي ادائگيءَ لاءِ وڏي سڏ چوندا آهن ۽ بادشاه جي سر جو قسم وجهي چوندا آهن ته جيستائين اسان جو قرض ادا نه ڪندين توستائين اندر نه ويندين. ان وقت مقروض شخص لاءِ پنهنجي قرض ادا ڪرڻ

ڪان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه هوندو آهي يا هنن ڪان منٿ ميڙ ڪري ڪجهه وقت لاءِ هو مهلت وٺندو آهي.

هڪ ڏينهن اهڙو اتفاق ٿيو، جو بادشاهه پنهنجي پيءُ جي قبر جي زيارت لاءِ ويل هو ۽ اتي هڪ محل ۾ ترسيل هو. سون به پنهنجي قرض خواهن کي چيو ته ”هن وقت موقعو اٿو“ سو جڏهن مان محل ۾ اندر وڃڻ لڳس ته انهن اچي ڏرڙو هنيو ۽ بادشاهه جو قسم وڌائون ته اسان جي قرض ادا ڪرڻ ڪان سواءِ اندر نه وڃ. متصديءَ اها خبر يڪدم وڃي بادشاهه تائين پهچائي، جنهن تي شمس الدين حاجب، جيڪو هڪ وڏو فقيهه هو، ٻاهر نڪتو ۽ اچي انهن ماڻهن کان پڇيائين ته ”توهان ڇو اچي ڏرڙو هنيو آهي.“ هنن جواب ڏنو ته هن شخص تي اسان جو قرض آهي. اهو ٻڌي هو اندر هليو ويو ۽ وڃي بادشاهه کي خبر ڏنائين. بادشاهه پڇائي موڪليو ته ڪيترو قرض آهي، جنهن تي هنن ٻڌايو ته پنجريهه هزار دينار. فقيهه اهو سڀ ڪجهه وڃي بادشاهه کي ٻڌايو ۽ پوءِ ٻاهر اچي هنن کي چيائين ته بادشاهه سلامت فرمائي ٿو ته اسان قرض جا ذميدار آهيون، ۽ اسان جي طرفان اهو قرض ادا ڪيو ويندو ۽ هنن ماڻهوءَ کان قرض جي گهر نه ڪريو.

پوءِ بادشاهه، عماد الدين سمناني ۽ خداوندزادي غياث الدين کي حڪم ڏنو ته هزار سطون ۾ ويهي، هنن قرض خواهن جا دستاويز ۽ رسيدون وغيره جانچي ڏسو ۽ تحقيقات ڪريو ته اهي درست آهن يا نه. هو ٻئي حڪم موجب وڃي اتي ويٺا، جتي قرض خواهن مان هر هڪ پنهنجا دستاويز آڻي، هنن کي ڏيکاريندو ٿي ويو. آخر هنن وڃي بادشاهه کي عرض ڪيو ته رسيدون وغيره بلڪل صحيح آهن. اهو ٻڌي بادشاهه کلي ڏنو ۽ کلندي چيائين ته مان ڄاڻان ٿو ته هو قاضي آهي ۽ پنهنجي ڪم کان چڱيءَ طرح مان واقف آهي. پوءِ خداوندزادي کي حڪم ڏنائين ته هن جو قرض ادا ڪري ڇڏ. پر هن رشوت جي لالچ ڪئي ۽ ”خط خورد“

لکڻ ۾ دير ڪيائين. مون هن ڏانهن ٻه سؤ ٽنڪا موڪليا پـر هن وٺڻ کان انڪار ڪيو، ۽ سندس هڪ نوڪر اچي مون کي ٻڌايو ته ٥٠٠ ٽنڪا ٿو گهري، جي مون ڏيڻ کان انڪار ڪيو.

اها ڳالهه مون عمادالدين سمنانيءَ جي پٽ عبدالملڪ سان ڪئي، جنهن وڃي پيءُ کي ٻڌايو؛ هن وري وڃي وزير کي ٻڌايو. وزير ۽ خداوند زادي جي وچ ۾ ڪجهه اڻبڻت هئي، تنهنڪري هـن وڃي بادشاه کي اها ڳالهه ٻڌائي ۽ تنهن سان گڏ ٻيون به سندس ڪيتريون شڪايتون ڪيون، جنهنڪري بادشاه خداوندزادي تي ڏاڍو ناراض ٿيو ۽ هن کي شهر ۾ نظربند ڪري رکيائين. پوءِ بادشاه چيو ته فلاڻو شخص هن کي رشوت ڇو پيو ڏئي؟ ۽ حڪم ڏنائين ته هن ڳالهه جي تحقيقات ڪئي وڃي ته هن رشوت ٿي ڏني ۽ خداوندزادي نه ورتي يا خداوندزادي رشوت پئي گهري ۽ هن ڏيڻ کان انڪار ٿي ڪيو: بس، اهوئي سبب هو، جو منهنجي قرض جي ادائگيءَ ۾ دير ٿي وئي.

فصل ٻيو - ب

بادشاھ جو شڪار لاءِ ٻاھر وڃڻ ۽ اسان جو ھن سان گڏ وڃڻ

جڏھن بادشاھ شڪار لاءِ دارالخلافہ کان ٻاھر نڪتو، تڏھن مان ساڻس گڏ ويس. مون ھن سفر لاءِ سڀ شيون خريد ڪيون ھيون، جن ۾ ھڪ تنبو بہ خريد ڪيو ھوم. ھن ملڪ ۾ تنبو ھرڪو شخص رکي سگھندو آھي ۽ اميرن لاءِ تہ بلڪل ھڪ ضروري شيءِ آھي. فرق رڳو ايترو ھوندو آھي، جو شاھي تنبو رنگ جو ڳاڙھو ٿيندو آھي ۽ اميرن جا تنبو سفيد ٿيندا آھن، جن تي ٻيءَ رنگ جا ڇٽ نڪتل ھوندا آھن. مون ھڪ شاميانو بہ خريد ڪيو ھو، جيڪو تنبوءَ تي ڇانو ڪرڻ لاءِ لڳايو ويندو آھي ۽ ٻن ڏگھن ٿنڀن (لڪڙن) تي بيھاريو ويندو آھي. اھي لڪڙا ماڻھو (جن کي ڪيواني ڪري چوندا آھن) ڪلھن تي کڻي ھلندا آھن. ھندستان ۾ رواج آھي تہ مسافر ھنن ڪيوانن کي پگھار تي رکندا آھن، ۽ اھڙيءَ طرح مان اھي ماڻھو، جيڪي چوپائي مال لاءِ گاھ ڪندا آھن، پڻ پگھار تي رکيا ويندا آھن، ڇو تہ ھن ملڪ ۾ گھوڙن کي ٻہ ڪوا، ڪارائيندا آھن. اھڙيءَ طرح ڪھار بہ رکيا ويندا آھن، جيڪي بورچيخاني جا ٿانو کڻي ھلندا آھن؛ ۽ ڏولي کڻڻ وارا بہ رکيا ويندا آھن، جن جو ڪم ھوندو آھي تنبو لڳائڻ؛ ان ۾ گلم غاليچن وغيره وڇائڻ ۽ سامان اٺن تي لڏڻ لاءِ ٻہ ٻہ ٻہ دوي بہ رکيا ويندا آھن، جيڪي اڳيان اڳيان

ٻوڙيندا ھلندا آھن ۽ رات جو مشعلن ڪٺي روشني ڪندا ھلندا آھن.

مون ٻہ انھن قسمن جي سڀني ماڻھن کي روزاني مزدوري تي پاڻ سان ڪيو ۽ ڏاڍي ننڍ مان اٿي ھليس. مان تہ انھيءَ ڏينھن شھر کان ٻاھر نڪتو ھوس، جنھن ڏينھن بادشاھي سواري ٻاھر نڪرڻي ھئي. مون کان سواءِ ٻيا ماڻھو بہ ٻہ، ٽي ڏينھن پوءِ آيا. بادشاھ، سواريءَ نڪرڻ واري ڏينھن عصر کان پوءِ، ارادو ڪيو تہ ھاٿيءَ تي سوار ٿي ڏسن وڃي تہ ڪير ڪير تيار آھي ۽ ڪنھن ڪنھن تياريءَ ۾ جلدي يا دير ڪئي آھي. ان وقت بادشاھ پنھنجي تنبوءَ جي ٻاھران ھڪ ڪرسيءَ تي ويٺو ھو. مون وڃي سلام ڪيو ۽ ساڄي پاسي پنھنجي مقرر جڳھہ تي وڃي بيھي رھيس.

بادشاھ ملڪ قبولي سرجامدار کي مون وٽ موڪليو. ھن جو ڪم آھي تہ بادشاھ جي مٿان مکيون ھڪليندو آھي. ھن اچي مون کي چيو تہ بادشاھ جو حڪم آھي تہ ويھي رھو. ھيءَ بادشاھ جي خاص مھرباني ھئي. ورنہ انھيءَ ڏينھن ڪنھن کي بہ ويھڻ جي اجازت ڪانہ ھئي. ايتري ۾ ھاٿي اچي پھتو، جنھن تي ڏاڪڻ لڳائي ويئي. بادشاھ سوار ٿيو، مٿانئس ڇٽ لڳايو ويو، ۽ پوءِ بادشاھ جا خاص ماڻھو بہ سوار ٿيا. ٿوري دير گھمي، وري بادشاھ پنھنجي تنبوءَ ڏانھن واپس آيو. ھتي اھو رواج آھي تہ جڏھن بادشاھ سوار ٿيندو آھي تڏھن ھر ھڪ امير پنھنجي فوجي جھنڊي، طبل، نفيري ۽ شرنائين، جن سڀني کي گڏي مراتب چيو ويندو آھي، پاڻ ڪري سوار ٿيندو آھي.

بادشاھ جي اڳيان فقط پردي‌دار يعني حاجب ۽ ڳائي وڄائي وارا ھوندا آھن، جن مان ڪي دھان وارا دھل ڳچيءَ ۾ وجھي وڄائيندا ھلندا آھن ۽ شرنائن وارا وري شرنايون وڄائيندا ھلندا آھن. بادشاھ جي ساڄي پاسي پندرھن ماڻھو ھوندا آھن ۽ کاٻي پاسي بہ ايترائي ماڻھو ھوندا آھن. ھنن ماڻھن ۾ فقط وڏا وڏا امير، وزير،

۽ ڪي غير ملڪي شرفا شامل هوندا آهن. مان ٻه ساڄي پاسي وارن اميرن ۾ شامل هوس. بادشاه جي اڳيان پيادا ۽ رهنما هوندا آهن ۽ پٺيان ريشمي ۽ زريدار جهنڊا ۽ انن تي وڏا طبل رکيل هوندا آهن، انهن جي پٺيان بادشاه جا غلام ۽ ٻيا خادم، انهن کان پوءِ ٻيا امير ۽ پوءِ عام ماڻهو هوندا آهن. ڪنهن کي به اها خبر نه هوندي آهي ته ڪهڙي هنڌ منزل ٿيندي. پر جڏهن ڪو نديءَ جو ڪنارو يا وڻن جو ڪو جهڳٽو بادشاه کي وڻندو آهي ته بادشاه جو انهيءَ جاءِ تي ترسڻ جو حڪم ٿيندو آهي. جيستائين بادشاه جو تنبو لڳي پورو نه ٿئي، تيستائين ڪو به شخص تنبو نٿو لڳائي سگهي. پوءِ موڪل ڏيندا آهن، ۽ هرڪ شخص کي سندس جڳهه ٻڌائيندا ويندا آهن. بادشاه جو تنبو وچ ۾ لڳندو آهي. ٻڪري جو گوشت، ٿلهيون متاريون ڪڪڙيون، تتر ۽ بدڪون وغيره اڳ ۾ ئي موجود هونديون آهن.

پوءِ يڪدم اميرن جا ڇوڪرا اچي حاضر ٿيندا آهن، جن مان هرڪ سيخ هٿ ۾ کڻي، ٻاه ٻاري، گوشت پچائيندو ويندو آهي. هڪ ننڍو تنبو به لڳايو ويندو آهي جنهن ۾ بادشاه پنهنجي خاص خاص اميرن سان اچي ويهندو آهي. پوءِ دسترخوان وڇايو ويندو آهي ۽ بادشاه جنهن کي چاهي تنهن کي پاڻ سان گڏ کائڻ لاءِ سڏيندو آهي.

هڪ ڏينهن بادشاه تنبوءَ ۾ ويٺو هو ۽ پڇا ڪيائين ته ٻاهر ڪير ويٺا آهن. جنهن تي سيد ناصر الدين مطهراوهريءَ جيڪو بادشاه جو نديم هو، چيو ته فلاڻو مغربي شخص ويٺو آهي ۽ ڏاڍو پريشان حال آهي. بادشاه پڇيو ته ”ڇو؟“ سيد ناصرالدين جواب ڏنو ته هن جا قرض خواهه سائس وصوليءَ لاءِ سختي ڪري رهيا آهن، آخوند عالم وزير کي سندس قرض جي ادائگي لاءِ حڪم ڏنو هو، پر وزير ان کان اڳي ئي سفر تي هليو ويو،

تنهنڪري حضور جن قرض خواهن کي حڪم ڏنو ته وزير جي اچڻ تائين هن سان سختي نه ڪن يا سائينءَ جن سندس قرض ادا ڪري ڇڏين.

ان وقت ملڪ دولت شاه به موجود هو، جنهن کي بادشاه چاچا ڪري سڏيندو هو، جنهن چيو ته ”آخوند عالم! هي شخص هر روز عربيءَ ۾ مون کي ڪجهه چوندو آهي، پر مان سمجهي ڪونه سگهندو آهيان، شايد سيد ناصرالدين هن کي سمجهندو هوندو ته ڇا ٿو چوي“. اصل ۾ هن جي ان چوڻ جو مطلب هو ته سيد ناصرالدين وري به منهنجي قرض جي ادائگيءَ جو ذڪر ڇيڙي. تنهن تي سيد ناصرالدين چيو ته ”هو انهي قرض جي باري ۾ چوندو رهندو آهي“. بادشاه هي ٻڌي فرمايو ته ”چاچا، اسين جڏهن دارالخلافه ڏانهن واپس هلون تڏهن توهان هن کي خزاني ۾ وٺي اهي پئسا ڏياري ڇڏجو.“ اتي خداوند زادو به حاضر هو، تنهن چيو ته آخوند عالم! هي شخص ڏاڍو خرچائو آهي، سندس اهو ئي حال ماورالنهر جي سلطان طرمشيرين جي دربار ۾ به هو، جتي منهنجي ساڻس ملاقات ٿي هئي.

اهي ڳالهيون ختم ٿيون ته بادشاه مون کي دسترخوان تي سڏايو، مون کي خبر ڪانه هئي ته منهنجي باري ۾ ڪهڙيون ڳالهيون هليون آهن. جڏهن ٻاهر آياسين تڏهن سيد ناصرالدين مون کي چيو ته ”ملڪ دولت شاه جا ٿورا مڃ.“ ۽ ملڪ دولت شاه وري چيو ته ”خداوند زادي جا ٿورا مڃ!“ انهيءَ ئي ڏينهن اسان شڪار تي بادشاه سان گڏ هئاسين ۽ بادشاه ڪئمپ سان سوار ٿي پئي لنگهيو، ته سندس گذر منهنجي تنبوءَ وٽان ٿيو. مان به سندس ساڄي طرف ساڻس گڏ هوس. منهنجا ساٿي تنبوءَ ۾ هئا. جڏهن بادشاه اتان اچي لنگهيو ته هنن اٿي بيهي سلام ڪيو. بادشاه عماد الملڪ ۽ ملڪ دولت شاه کي موڪليو ته انهن ماڻهن کان پڇن ته اهو ڪنهن جو تنبو آهي. هنن موٽي اچي جواب

ڏنو ته فلاڻي شخص جو (يعني منهنجو) آهي. بادشاه هي
ڏاڍي مشڪل ۾ پئي ڏينهن مون کي، سيد ناصرالدين بن قاضي مصر
۽ ملڪ صبيح کي حڪم ڏنو ته شهر ڏانهن موٽي وڃو. پوءِ اسان
کي خلعتون ڏنيون ويون ۽ اسين موٽي شهر هليا آياسين.

بادشاه کي مون هڪ اٺ تحفي طور ڏنو

مون کان هڪ دفعي انهن ڏينهن بادشاه پڇيو ته "ملڪ
ناصر اٺ تي سواري ڪندو آهي يا نه؟" مون عرض ڪيو ته
حضور! حج جي ڏينهن هو ڏاچيءَ تي سوار ٿي، مصر کان مڪي
شريف تائين ڏهن ڏينهن ۾ پهچي ويندو آهي. مون ائين به عرض
ڪيو هئس ته "اهي اٺ اهڙا ڪين آهن جهڙا هن ملڪ ۾ آهن،
۽ مون وٽ به ان ملڪ جو هڪ اٺ موجود آهي." جڏهن مان
دارالخلافه ۾ آيس تڏهن هڪ مصري عرب کي سڏايم جنهن منهنجي
لاءِ ڏاچيءَ جي پاکڙي جو نمونو تيار ڪرائي، مون کي ڏنو،
جو مون هڪ لوهار کان ٺهرائي ورتو. سو ان تي عمدو پلاڻ
وجهائي، ان جي خوبصورتيءَ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏيم ۽ ان
جي مهار به ريشم جي تيار ڪرايم. مون وٽ هڪ يمن جو
ماڻهو هو، جيڪو حلوي ٺاهڻ ۾ هوشيار ڪاريگر هو. ان کان
مون قسم قسم جو حلوو تيار ڪرايو، جن مان هڪ قسم جو
حلوو کجور جي شڪل جهڙو هو ۽ ٻيا به ڪي قسم هئا.

پوءِ مون اها ڏاچي ۽ حلوو بادشاه جي خدمت ۾ ڏياري
موڪليا ۽ ڪٺي ويندڙ کي سمجهائي ڇڏيم ته هي سڀ شيون
ملڪ دولت شاه جي حوالي ڪجانءِ، جنهن جي لاءِ به مون
هڪ گهوڙو ۽ ٻه اٺ ڏياري موڪليا هئا. ملڪ دولت شاه اهي
شيون بادشاه جي حضور ۾ ڪٺي ويو ۽ اندر وڃي عرض ڪيائين
ته "آخوند عالم! مون هڪ عجيب شيءِ ڏٺي آهي." بادشاه
پڇيو ته "اها ڪهڙي شيءِ آهي؟" تنهن تي هن جواب ڏنو ته

”سائين! آءٌ تي زين.“ بادشاھ فرمايو تہ ”جلد اسان جي سامهون پيش ڪريو.“ آءٌ کي تنبوءَ ۾ اندر پهچايو ويو. بادشاھ ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو، ۽ منهنجي هڪ ساٿيءَ کي چيائين تہ هن تي سوار ٿي ڏيکار. هو يڪدم آءٌ تي سوار ٿيو ۽ ان کي بادشاھ جي سامهون ڊوڙائي ڏيکاريائين. بادشاھ هن کي هڪ سؤ درهم ۽ خلعت انعام ۾ ڏني. هو ساٿي مون وٽ آيو ۽ اچي سڄو احوال مون کي ٻڌايائين، جو ٻڌي مان ڏاڍو خوش ٿيس ۽ هن کي ٻہ آءٌ تحفي طور ڏنم. تنهن کان پوءِ موٽي دارالخلافہ ۾ آيس.

بادشاھ کي منهنجا ٻہ اٺ ٻيا ۽ حلوو پيش ڪرڻ، ۽ منهنجي قرض جي ادائگي

جڏهن منهنجو ساٿي اٺ جو نذرانو ڏيئي واپس آيو ۽ مون کي اچي سڄيءَ حقيقت کان آگاھ ڪيائين، تڏهن مون وري ٻيا ٻہ پلاڻ تيار ڪرايا، جن جي اڳين ۽ پٺين حصي تي مون جو پاڻي چڙهيل هو، مٿن چانديءَ جا پتر چاڙهيم ۽ وچڻ واريءَ جاءِ جا استر ڪمخواب جي ڪپڙي جا لڳارايم، ان سواءِ پاڻي چڙهيل چانديءَ جا گهنگهرو انهن ٻنهي اٺن جي گوڏن تي ٻڌايم. ان کان سواءِ يارهن ڏاڪون حلوي جا تيار ڪرايم ۽ هر هڪ ڏاڪونءَ جي مٿان ريشمي رومال رکيم. جڏهن بادشاھ شڪار تان واپس آيو ۽ ٻئي ڏينهن عام دربار ۾ اچي ويٺو تڏهين مون اهي اٺ وڃي سندس اڳيان پيش ڪيا. بادشاھ حڪم ڏنو تہ هنن جو پنڌ ڏيکار. مون يڪدم سوار ٿي، انهن کي ڊوڙائي ڏيکاريو، تہ انهن مان هڪ جو (خلخال) پائيل ڪري پيو. بادشاھ بهاءُ الدين فلڪيءَ کي حڪم ڏنو تہ ”پائيل برداري“ يعني پائيل وڃي کڻ، جيڪو هن وڃي کنيو.

پوءِ بادشاھ ڏاڪن ڏانهن ڏٺو ۽ پڇيائين ”چہ داري؟ در آن طبقها حلوه است!“ يعني تو وٽ ٻيو ڇا آهي؟ هنن ڏاڪن ۾

حلوو آهي ڇا؟ مون چيو ته ”هائو حضور“ بادشاه فقيه ناصرالدين ترمذي واعظ کي چيو ته ”مون اهڙو حلوو، جيڪو فلاڻي شخص (يعني مون) لشڪر ۾ اسان ڏانهن موڪليو هو، ڪڏهن به ڪونه کاڌو آهي.“ ۽ حڪم ڏنائين هي ڍاڪون اسان جي خاص مجلس ۾ موڪليا وڃن. بادشاه پوءِ عام دربار مان اٿي هليو ويو ۽ مون کي اندر گهرائي، کاڌي آڻڻ جو حڪم ڏنائين. مون به اتي کاڌو. بادشاه مون کان پڇيو ته ”جيڪو حلوو تو اسان ڏانهن موڪليو هو ان جو نالو ڇا آهي؟“ مون عرض ڪيو ته ”آخوند عالم! ان حلوي جا ڪيترائي قسم هئا، خبر نه آهي حضورجن ڪهڙي قسم جي حلوي جو نالو پڇي رهيا آهن.“ بادشاه چيو ته ”هي طباخ ڪٿي ونو.“ هن ملڪ ۾ طيفور کي طباق چوندا آهن. طباق پيش ڪري انهن جا رومال لاٿا ويا. بادشاه هڪ حلوي ڏانهن اشارو ڪري پڇيو ته ”هن جو نالو ڇا آهي؟“ مون عرض ڪيو ته هن کي لقيمات القاضي (قاضيءَ جا لقما) ڪري سڏيندا آهن. ان وقت هڪ بغداد جو شيخ، جنهن کي سامري ڪري سڏيندا هئا، پاڻ کي آل عباس ڏانهن منسوب ڪندو هو، هڪ وڏو شاهوڪار هو ۽ بادشاه کيس پيءُ ڪري سڏيندو هو، سو حسد جي ڪري، مون کي بادشاه جي اڳيان شرمندو ڪرڻ خاطر چوڻ لڳو ته ”اهو لقيمات القاضي نه آهي.“ پر هڪ ٻيو قسم ڪڍي، جنهن جو نالو جلد الفرس (گهوڙي جي کل) هو، چيائين ته ”هي لقيمات القاضي آهي.“

سندس سامهون وري ناصرالدين ڪافي هروي، جيڪو بادشاه جو نديم هو ۽ هن شيخ سان اڪثر بادشاه جي روبرو کل مسخري ڪندو هو، ويٺو هو، تنهن چيس ته ”خواجه صاحب توهان ڪوڙ ٿا ڳالهايو ۽ قاضي سچو آهي.“ بادشاه پڇيو ته سو وري ڪيئن؟“ هن عرض ڪيو ته ”آخوند عالم! هي شخص قاضي آهي ۽ پنهنجي لقمن کي ٻين جي بنسبت وڌيڪ سمجهي،

ٿو سگهي.“ تنهن تي بادشاه کلي چيو ته ”بلڪل صحيح آهي.“ جڏهين اسان ڪاٺي چڪايون تڏهين فقاع پي ۽ پان وٺي گهر هليا وياسين. تنهن کان ٿورو اڳ ۾ خزانچيءَ اچي چيو ته پنهنجا ماڻهو موڪليو ته پيسا کڻي اچن. مون پنهنجا ماڻهو هن سان گڏ موڪلي ڏنا. شام جو جڏهين گهر آيس ته ڏٺم ته اتي ٽي ڳوٿريون پيون هيون، جن ۾ ڇهه هزار ٻه سؤ ٽيٽيهه (٦٢٢٣) تنڪا رکيا هئا، جن مان پنجونجاهه هزار دينار ته مون کي قرض ۾ ڏيڻا هئا، باقي ٻارهن هزار دينارن جو انعام مليو هوم ۽ مٿين ڪل رقم عشر (ڏهون حصو) دستور موجب ڪاٽڻ کان پوءِ ڏني ويئي هئي. تنڪا مغرب جي اداڻي سئون دينارن جي برابر ٿيندو آهي.

بادشاه جو ٻاهر وڃڻ، ۽ مون کي دارالخلافه ۾ رهڻ جو حڪم ڏيڻ

جمادالاول جي نائين تاريخ بادشاه معبر جي ملڪ ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪري اوڏانهن روانو ٿيو، ڇو ته اتي مندس هڪ نائب (سيد حسن شاه) باغي ٿي ويو هو، جنهن کي منهن ڏيڻو هوس. مون پنهنجو سڀ قرض ادا ڪري ڇڏيو هو ۽ سفر جو پڪو ارادو ڪيو ويٺو هوس. ڪموانين، فراشن، ڪهارن ۽ اڳيان ڊوڙندڙن کي نون مهينن جو پگهار به اڳواٽ ڏيئي ڇڏيو هوم، پر مون کي حڪم مليو ته مان دارالخلافه ۾ رهان ۽ حاجب مون کان ان حڪم نامي تي صحيح به وٺي ڇڏي، جنهن جو مطلب هو ته مون کي حڪم نامو ملي ويو هو. اهو هن ملڪ جو رواج آهي ته متان جنهن کي حڪم نامو پهچايو وڃي، سو ان جي پهچ کان انڪار ڪري ڇڏي.

بادشاه منهنجي لاءِ ڇهن هزارن درهمي دينارن ڏيڻ جو حڪم ڪيو ۽ ابن قاضي مصر لاءِ ڏهن هزارن جو ۽ اهڙيءَ

طرح جنهن به غير ملڪ ۾ کي ترسڻ جو حڪم مليو هو، تنهن کي انعام ڏنو ويو. پر اتي جي ماڻهن کي ڪجهه به ڪونه ڏنو ويو. بادشاهه مون کي اهو به حڪم ڏنو ته "توکي سلطان قطب الدين جي مقبري جو متولي مقرر ڪيو ويو آهي، تنهنڪري ان جو سڄو بندوبست تنهنجي ذمي آهي." بادشاهه ان مقبري جي، جنهن جو بيان اڳتي ايندو، تمام گهڻي تعظيم ڪندو هو، ڇو ته ڪنهن زماني ۾ هو سلطان قطب الدين جي نوڪري ۾ رهي چڪو هو. مون ڪيترائي ڀيرا ڏٺو هو ته بادشاهه ان مقبري ۾ اچي سلطان قطب الدين جا جوتا کڻي، چمي، پنهنجي مٿي تي رکندو هو. هن ملڪ ۾ اهو به رواج آهي ته ميت جا جوتا سندس قبر جي ڀرسان هڪ مٿاهين جاءِ تي رکندا آهن.

بادشاهه جڏهن به مقبري ۾ ايندو هو تڏهن اهڙي طرح سان نمي سلام ڪندو هو، جهڙي طرح هو بادشاهه جي زندگيءَ ۾ ڪندو هو. هن جي بيوه زال جي به ڏاڍي عزت ڪندو هو، کيس ڀيڻ ڪري سڏيندو هو ۽ هن کي پنهنجي حرم ۾ رهڻ لاءِ هڪ خاص جڳهه ڏني هئائين، پوءِ هن جو نڪاح ابن قاضي مصر سان ڪري ڇڏيو هئائين، جنهن سبب ڪري هن کي به گهڻو نوازيندو رهندو هو ۽ هر جمعي تي بادشاهه هن عورت سان ملڻ ويندو هو.

جڏهن بادشاهه روانو ٿيڻ وقت اسان کان موڪلائڻ لاءِ اسان کي گهرايو، تڏهن ابن قاضي مصر اٿي بيهي عرض ڪيو ته "مان حضور جن کان جدا رهڻ نٿو چاهيان." تنهن تي بادشاهه چيس ته "چڱو ڀلا تون وڃي پنهنجي سفر جو سامان تيار ڪر." اهو هن جي لاءِ ڏاڍو مٺو ٿيو. هن کان پوءِ مان اڳتي وڌيس ۽ شهر ۾ رهڻ نٿي چاهيم، سو وري منهنجي لاءِ مصيبت جو باعث ٿيو.

بادشاهه مون کان پڇيو ته "توکي ڪجهه عرض ڪرڻو

آهي؟" مون يڪدم پنهنجي يادداشت وارو ڪاغذ ڪڍيو، پوءِ بادشاهه فرمايو ته "پنهنجي زبان سان چئو." مون عرض ڪيو ته، "آخوند عالم! توهان مون کي قاضي مقرر ڪيو آهي، پر مان اڃا پنهنجي عهدي تي قائم نه ٿيو آهيان. حالانڪ منهنجو مطلب انهي عهدي جي بزرگي قائم رکڻ به آهي. تنهن تي بادشاهه منهنجي مقرري ۽ پڻ نائب مقرر ڪرڻ جو حڪم ڏنو. وري پڇيائين ته "ٻيو ڪجهه؟" مون عرض ڪيو ته "سلطان قطب الدين جي مقبري جو ڪم منهنجي حوالي ڪيو ويو آهي، جنهن لاءِ مون چار سؤ سٺ ماڻهو مقرر ڪيا آهن، پر انهن جي سڀني وقفن جي آمدني انهن جي کاڌي ۽ خرچ لاءِ پوري ڪانه پوندي." جنهن تي بادشاهه وزير ڏانهن منهن ڪري چيو ته "آمدني پنجاهه هزار آهي". ۽ حڪم ڏنائينس ته "لک من غله بده" يعني هڪ لک مڻ اناج ڏينس، ۽ مون کي چيائين ته "جيستائين مقبري جو اناج اچي تيستائين اهو اناج هلاءِ." غله جو مطلب ڪڻڪ ۽ چانور آهي.

هن ملڪ جو مڻ مغربي ويهن رطلن جي برابر ٿيندو آهي. تنهن کان پوءِ بادشاهه پڇيو ته "ٻيو ڇا عرض ڪرڻو اٿيئي؟" مون عرض ڪيو ته "منهنجا ڪي ساٿي هن ڪري قيد ڪيا ويا آهن ته هنن انهن ڳوٺن، جن جي عيوض مون کي ٻيا ڳوٺ مليا آهن، جي ڪجهه وصولي ڪئي آهي. هاڻي ديوان وارا ٿا چون ته توکي اُتان جيڪا به آمدني ٿي آهي، سا خزاني ۾ جمع ڪراءِ يا بادشاهه جو حڪم آڻ ته اها تقاضا معاف ڪئي وڃي." بادشاهه پڇيو ته اتان توکي ڪيتري آمدني ٿي آهي؟ مون عرض ڪيو ته "پنج هزار دينار". تنهن تي بادشاهه فرمايو ته "چڱو اها رقم اسان توکي انعام طور ڏني". پوءِ مون ٻيو عرض ڪيو ته "جيڪو گهر بادشاهه سلامت مون کي رهڻ لاءِ ڏنو آهي، سو بالڪل جهونو ٿي ويو آهي ۽ مرمت جوڳو آهي". تنهن تي وزير کي حڪم ڪيائين ته "عمارت کنيد" يعني جڳهه ٺهرائي وڃي. پوءِ مون کي

چيائين ته ”ٻيو ٻه ڪجهه باقي رهيو اٿيئي ڇا.“ مان عرض ڪرڻ تي هوس ته يڪدم چيائين ته ”وصيت ديگر است....“ يعني مان توکي وصيت ٿو ڪريان ته تون قرض نه ڪٽندو ڪر، ممڪن آهي ته توکي قرضخواه ڪا تڪليف ڏين ۽ اسان کي خبر ئي نه پهچي سگهي؛ باڪ مان جيڪي ڪجهه توکي ڏيان ٿو ان کان وڌيڪ خرچ نه ڪر، ڇو ته الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته ”فلاتجعل يد لڪ مغلولة ولا تبسطها کل البسط و کلوا و اشربوا ولا تسرفوا و الذين اذا انفقوالم يسرفوا و کان بين ذالڪ قواما.“ هي ٻڌي مون ارادو ڪيو ته بادشاه جا پير چمان، سو جيئن ئي هيٺ نميس ته بادشاه ڪٽي مون کي مٿي کان جهليو ۽ ائين ڪرڻ کان منع ڪيائين.

پوءِ بادشاه جا هٿ ڪٽي، چمي، مان ٻاهر نڪتس ۽ شهر ۾ اچي مون پنهنجي جاءِ ٺهرائڻ شروع ڪئي، جنهن تي منهنجا چار هزار دينار خرچ ٿيا، جن مان ڇهه سو دينار مون کي خزاني مان مليا، باقي ٻيا مون پنهنجي هڙان خرچ ڪيا هئا. مون پنهنجي گهر جي سامهون هڪ مسجد به ٺهرائي ڇڏي. ان کان پوءِ سلطان قطب الدين جي مقبري جي انتظام ۾ لڳي ويس. بادشاه حڪم ڏنو هو ته ان تي هڪ سو گز ڊگهو قبو ٺهرايو وڃي، يعني عراق جي بادشاه قاران جي نهيل قبي کان ويهه گز زياده اوچو، ۽ اهو به حڪم ڏنائين ته ويهه ڳوٺ خريد ڪري مقبري لاءِ وقف ڪيا وڃن ۽ خريد ڪرڻ جو حڪم به مون کي ڏنو ويو، جيئن عشر (ڏهون حصو) جو فائدو به دستور موجب مون کي ملي.

مقبري جو انتظام

هندستانين جو اهو به دستور آهي ته مردن جي قبرن تي سڀ شيون جيڪي انهن جي زندگيءَ ۾ ضروري هونديون آهن،

موجود رکندا آهن. اهڙيءَ طرح سان هاٿي ۽ گهوڙا به اتي اچي ٻڌي ڇڏيندا آهن ۽ قبر کي تمام گهڻو سينگاريندا آهن. مون به ائين ڪيو ۽ ڏيڍ سو قرآن پڙهڻ وارا، جن کي هن ملڪ ۾ ختمين ڪري چوندا آهن، نوڪريءَ ۾ رکيا ۽ اسي طالب علمن جو انتظام ڪيم: اٺ مڪررين (١) ۽ مدرس به پگهار تي رکيم، ۽ اسي صوفين جو انتظام ڪيم. ازانسواءِ هڪ امام، ڪيترائي سريلا مؤذن، قاري، مولودن وارا، حاضري نويس ۽ معترف به پگهار تي رکيم. انهن سڀني کي گڏي هن ملڪ ۾ ارباب ڪري چوندا آهن. ٻئي قسم جا ملازم جن کي حاشيا ڪري چوندا آهن، سي به رکيم، جي هئا، فراش، طباخ (پچائڻ ۽ رڌڻ وارا)، روشني ڪرڻ وارا، آبدار (ٻهشتي يا سقه)، شرب دار يعني شربت پيارڻ وارا، تنبول دار يعني پان وارا، سلحدار، نيزه دار، ڇٽ دار، طشت دار، حاجب ۽ نقيب. اهي ڪل چار سو سٺ ماڻهو هئا.

بادشاه جو حڪم هو ته هر روز ٻارهن مڻ اٽو ۽ ٻارهن مڻ گوشت استعمال ڪيو وڃي. پر مون ڏٺو ته اهو ڪافي نه هو، ۽ زمين جنهن لاءِ حڪم مليو هو سا گهڻي هئي، تنهنڪري مون حڪم ڏنو ته پنجٽيهه مڻ اٽو ۽ پنجٽيهه مڻ گوشت هر روز استعمال ڪيو وڃي، ۽ انهيءَ حساب سان کنڊ، نباتون، گيهه ۽ پان به استعمال ٿيندا هئا جنهن مان مقبري وارن ۽ مسافرن کي کاڌو ڏنو ويندو هو. ڏڪار جي زماني ۾ ماڻهن کي هن لنگر مان تمام گهڻي مدد ملي، تنهن سبب مان تمام گهڻو مشهور ٿي ويس. ايتري قدر جو جڏهن ملڪ صبيح دولت آباد ويو ۽ بادشاه پنهنجي دهليءَ جي نوڪرن بابت هن کان پڇا ڳاڇا ڪئي تڏهن هن عرض ڪيو ته دهليءَ ۾ فلاڻي شخص (يعني مون) جهڙا جيڪڏهن ٻه ٽي ٻيا به ماڻهو هجن ته هوند غريبن کي ڪا به تڪليف ڪانه پهچي.

---

(١) شايد هي ماڻهو اهي آهن، جيڪي قرآن شريف جي ڪا هڪ سورة بار بار پڙهندا آهن. — مترجم

هي ٻڌي پادشاھ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ پنھنجي خاص لباس مان سون
کي ھڪ خلعت موڪلي ڏنائين .

شب برات، ٻنهي عيدن تي، عيد ميلاد النبي، عاشوري
جي ڏينهن، ۽ سلطان قطب الدين جي وفات جي ڏينهن، ھڪ سو
مڻ اٽو ۽ ھڪ سو مڻ گوشت پچارائي، غريبن ۽ مسڪينن کي
کارائيندو هوس. ۽ جن خاص ماڻهن جي گھر کاڌو موڪليو ويندو
هو، اهو انڪان سواءِ هو- هن رواج جو بيان مان ڪولي ٿو لکان.

ماڻهن کي وليمي مان کاڌي ڏيڻ جو رواج

هندستان ۽ سراءِ جي ملڪن جو اهو دستور آهي ته جڏهن
وليمي جو کاڌو کائي بس ڪندا آهن، تڏهن هر ھڪ شرفا، فقيه،
مشائخ ۽ قاضيءَ جي اڳيان پينگهي جي شڪل جهڙو ھڪ خوان،
جنهن جي هيٺان چار پاوا هوندا آهن ۽ سڄو ڪجيءَ جي پنن جو
نهيل هوندو آهي، آڻي رکندا آهن. پوءِ پھريائين ان تي مانيون رکي،
انهن جي مٿان ٻڪري جي پڪل منڊي ۽ گيهه ۾ تريل چار
ٽڪيون، جن ۾ حلوو صابونيه پريل هوندو آهي، رکندا آهن، ۽
انهن جي مٿان حلوي جا چار ٽڪرا، ۽ ھڪ چمڙي جي ننڍي
طبق ۾ سمونسا ۽ حلوو وجهي رکندا آهن. ۽ جيئن جيئن ماڻهو
مرتبي ۾ گهٽ هوندا آهن ته ٻڪري جي منڊيءَ جو اڌ ۽ ٻيون
شيون به انهيءَ حساب سان؛ ۽ اڃا به گهٽ درجي وارن ڏي چوٿون
حصو وغيره موڪلي ڏيندا آهن. پوءِ هر ھڪ ماڻهوءَ جي اڳيان
جڏهن اهو خوان رکيو ويندو آهي، تڏهن هو اهو پنهنجي پنهنجي
گھر کڻي ويندو آهي. اهو رواج پھريائين مون سلطان ازبوڪ
جي دارالخلافه شهر سراءِ ۾ ڏٺو هو. مون پنهنجن ماڻهن کي منع
ڪري ڇڏي هئي ته هو اهو کاڌو نه کڻن، ڇو ته اهو اسان جي
اصول جي خلاف هو. اهڙيءَ طرح سان وڏن وڏن ماڻهن جي گھر
اهڙي طريقي سان وليمي جي ماني موڪلي ويندي هئي.

فصل ٽيهون

هزار امروهه ڏانهن سفر

بادشاه جي حڪم موجب وزير مون کي فقط ڏهه هزار من اناج ڏنو ۽ باقيءَ لاءِ حڪم نامو لکي ڏنائين (١) ته هزار امروهه مان ڏنو وڃي. ان وقت اتي جو والي عزيز خمار هو ۽ اتي جو امير شمس الدين بدخشاني هو. مون پنهنجا ماڻهو اوڏانهن موڪليا، جن وڃي ان مذڪور اناج مان ڪجهه وصول ڪيو ۽ موٽي اچي عزيز خمار جي سخت رويي جي شڪايت ڪيائون. پوءِ رهيل اناج وٺڻ لاءِ مان خود اوڏانهن روانو ٿيس. هي علائقو دهليءَ کان ٽن ڏينهن جي سفر تي آهي. برسات جي موسم هئي، مان ٽيهه ماڻهو پاڻ سان وٺي ويو هوس، ۽ ٻه تمام سٺا ڳائيندڙ، جيڪي ڀيڻي ڀائر هئا، به ساڻ ڪنيا هئم.

اسان جڏهن بجنور (٢) ۾ پهتاسين، تڏهن اتان مون ٽي ڳائڻا ڀيا به پاڻ سان ڪنيا، هو به ٽيئي ڀائر هئا. مان ڪڏهين ٻن ڀائرن جو راڳ ٻڌندو هوس ته ڪڏهن هنن ٽن ڀائرن جو. آخر اچي امروهه ۾ پهتاسين. هي هڪ ننڍڙو مگر خوبصورت شهر آهي. اتي جا رهواسي اسان جي استقبال لاءِ شهر کان ٻاهر آيا، انهن ۾ شهر جو قاضي شريف علي ۽ خانقاهه جو شيخ به هئا،

١- هندستان ۾ هيءُ شهر مراد آباد جي ضلعي ۾ آهي ۽ مراد آباد کان ٣٣ ميل ڏکڻ اولهه طرف آهي. — مترجم

٢- بجنور پڻ هندستان ۾ هڪ قديم شهر آهي. — مترجم

جن ٻنهي گڏجي منهنجي چڱيءَ طرح مان خاطر تواضع ڪئي.
عزيز خمار ان وقت افغان پور ۾ هو، جيڪو سرو درياءَ تي ٻڌل آهي. هي درياءُ اسان جي ۽ افغان پور جي وچ ۾ هو، ان تي ڪاٺ ٻيڙي ڪانه هئي. تنهنڪري اسان ڪاٺ ۽ گاهه، مان هڪ ننڍي ٻيڙي، تيار ڪري، سامان ان تي رکي، پاڻ پهچڻو ۽ اسان وري پنهنجي ڏينهن درياءُ پار ڪري وياسين.
عزيز خمار جو پٽ تجيب پنهنجا ڪي ماڻهو وٺي اسان جي استقبال لاءِ آيو ۽ اسان جي لاءِ انهن هڪ ڪئمپ ٺاهي، سوءِ هن جو پٽ جيڪو والي هو، سو آيو. هي ظلم جي ڪري مشهور هو. سندس ماتحت ڏيڍ هزار ڳوٺ هئا، جن جي آمدني سٺ لک سالاني هئي ۽ هن کي هن آمدنيءَ جو ويهون حصو ملندو هو. هن درياءَ جي وري هڪ عجيب خاصيت آهي جا هيءَ آهي ته برسات جي موسم ۾ ڪوبه ماڻهو هن جو پاڻي استعمال نه ڪندو آهي ۽ نه ئي وري ڪنهن جانور کي پيارڻو ويندو آهي.
اسان ٽي ڏينهن ان جي ڪناري تي ترسيل هئاسين، پر اسان مان ڪنهن به ان جو پاڻي نه پيتو ۽ نه ڪوئي ان جي ويجهو ويو. هي درياءُ هماليه جبل مان نڪرندو آهي، جنهن ۾ سون جي کاڻ آهي. هيءُ درياءُ زهريلين ٻوٽين جي مٿان وهي ايندو آهي، تنهنڪري جيڪو به ان جو پاڻي پيئندو آهي سو مري ويندو آهي.
هيءُ جبل ٽن مهينن جي سفر جيترو ڊگهو، سڌو ٿي سڌو هليو ٿو وڃي ۽ ان جي ڀرسان ٿي پاسي تبت جو ملڪ آهي جتي مشڪ وارا هرڻ ٿيندا آهن. هن جبل ۾ مسلمانن جي لشڪر جي جيڪا بري حالت ٿي هئي، تنهن جو اڳ ۾ بيان ڪري آيا آهيون.
هن شهر ۾ مون وٽ حيدري فقيرن جي هڪ ٽولي آئي جن ڀوريائين ته سماع ڪيو، پوءِ هڪ وڏي باهه، ٻارائي سڀ ان ۾ گهڙي ويا ۽ انهن کي ڪجهه به نقصان نه رسيو، جنهن جو بيان اڳ به ڪري آيو آهيان. هن علائقي جي امير شمس الدين بدخشانيءَ ۽ والي عزيز خمار جي وچ ۾ ڪجهه، اڻبڻت ٿي پئي

هئي تنهنڪري شمس الدين هن سان لڙائي ڪرڻ آيو، پر عزيز خمار گهر ۾ لڪي ويهي رهيو. پوءِ پنهنجي هڪڙي جي شڪايت وزير ڏانهن لکي موڪلي، جنهن مون کي، ملڪ شاهه امير الممالڪ، جنهن جي هٿ هيٺ چار هزار شاهي غلام هئا، ۽ شهاب الدين روميءَ کي چوائي موڪليو ته هنن جي جهڳڙي جو فيصلو ڪري، جيڪو ڏوهي هجي، تنهن کي ٻڌي، دارالخلافه ڏانهن موڪليو وڃي.

سڀ اچي منهنجي گهر ۾ گڏ ٿياسين. عزيز خمار، شمس الدين تي گهڻيون ئي دعوائون ڪيون جن مان هڪ هيءَ هئي ته شمس الدين جو هڪ ملازم رضي ملتاني نالي، سندس (عزيز خمار جي) خزانچيءَ جي گهر اچي لٿو ۽ شراب پي خزانچيءَ جي مال مان پنج هزار دينار چورايائين. مون رضيءَ کان پڇيو ته جواب ڏنائين ته "مون کي اٺ سال ٿيا آهن، جڏهن ملتان کان آيو آهيان، شراب ڪونه پيتو آهيم". مون پڇيومانس ته "ڀلا ملتان ۾ تو شراب پيتو هو؟" ته چيائين ته "هائو." مون يڪدم هن کي اسي درا هڻايا ۽ عزيز خمار جي مقدمي ۾ هن کي جيل ۾ وجهايم.

مان امروهه ۾ ٻه مهينا رهي واپس موٽيس ۽ هر روز پنهنجن ماڻهن لاءِ هڪ ڳئون ذبح ڪرائيندو هوس. مان پنهنجي ساٿين کي پوئتي ڇڏي آيو هوس ته عزيز خمار کان اناج وٺي اچن. هن ڳوٺ وارن کي لکي موڪليو ته ويهه هزار مڻ اناج ڏن هزارن ڏاندن تي ڍوئي پهچائي ڏين. هندستان جا ماڻهو ڏاندن تي بار ڍوئيندا آهن ۽ سفر جو سامان به انهن تي ئي لڏيندا آهن. گڏه تي سواري ڪرڻ عيب سمجهندا آهن. هن ملڪ ۾ گڏه ننڍي قد جا ٿيندا آهن. ڪنهن به ماڻهوءَ کي جيڪڏهن خوار خراب ڪرڻو هوندو آهن ته ان کي سوچڙا هڻي گڏهه تي چاڙهي گهمائيندا آهن.

ڪن دوستن جي مون سان مهرباني ڪرڻ

سيد ناصرالدين اوهري جڏهن سفر تي ويو هو تڏهن مون

وٽ ٻه سو سٽ ٽنڪا امانت طور ڇڏي ويو هو، جيڪي مون خرچ ڪري ڇڏيا هئا. مان جڏهن اروهه کان واپس آيس تڏهن خبر پيم ته ناصرالدين ان رقم وٺڻ لاءِ خداوند زادي قوام الدين کي چٺي ڇڏيو آهي، جيڪو وزير جو نائب ٿي آيو هو. مون کي ائين چوندي شرم ٿي آيو ته مون اها رقم خرچ ڪري ڇڏي آهي. تنهنڪري ان رقم جو ٽيون حصو ته مون هن کي ڏيئي ڇڏيو ۽ ڪجهه ڏينهن گهر کان ٻاهر ڪونه نڪتس، ۽ جلد ئي مشهور ٿي ويو ته مان بيمار ٿي پيو آهيان.

ناصر الدين خوارزمي صدر جهان مون سان ملاقات لاءِ آيو ۽ مون کي ڏسي چيائين ته "تون بيمار ته ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچين". مون جواب ڏنس ته "باطني بيماري اٿم". پڇيائين ته "ڪهڙي؟" تنهن تي مون چيومانس ته "پنهنجي نائب شيخ الاسلام کي مون ڏانهن موڪلجو ته ان کي ٻڌائيندس". جڏهن هو مون وٽ آيو تڏهن مون کيس سڄو حال کولي ٻڌايو. پوءِ هن (صدر جهان) مون ڏانهن هڪ هزار دينار موڪلي ڏنا. هن جا هڪ هزار دينار اڳ ۾ به مون تي قرض هئا. جڏهن خداوند زادي مون کان باقي رقم جي گهر ڪئي، تڏهن سوچيم ته صدر جهان شاهوڪار ماڻهو آهي، اهوئي هن موقعي تي منهنجي مدد ڪري سگهندو، سو مون هن ڏانهن زين سوڌو گهوڙو، جنهن جي قيمت سورنهن سؤ دينار هئي، ٻه خچر جن جي قيمت ٻارنهن سؤ دينار هئي، هڪ چانديءَ جو ترڪش ۽ ٻه تلوارون جن جي مياڻن تي چاندي چڙهيل هئي، موڪلي ڏنا ۽ چوائي موڪليومانس ته هنن جي قيمت ڪٿي، جيڪا رقم ٿئي سا موڪلي ڏئي. هن چا ڪيو جو ڪل ٽي هزار دينار قيمت ٺهرائي، پنهنجا مون تي جيڪي ٻه هزار دينار قرض هئس سي ڪاٽي، باقي هڪ هزار دينار موڪلي ڏنائين.

هي (رنگ) ڏسي، مون کي ڏاڍو ارمان ٿيو ۽ انهيءَ ڳالهه سبب مون کي بخار چڙهي ويو ۽ دل ۾ چيم ته جيڪڏهن وزير

سان ٿو اها شڪايت ڪريان تہ پاڻ ڳالھہ وڏيڪ ڪلندي، تنھنڪري ڪٽي چپ ڪيم. پوءِ پنج گھوڙا، ۽ ٻانھيون ۽ ٻہ غلام مغيث‌الدين محمد بن عماد‌الدين سمنانيءَ ڏانھن موڪلي ڏنم. جنھن جوان اهي مون ڏانھن واپس موڪلي ڏنا ۽ ٻہ سؤ تنڪہ ٻہ مون کي موڪلي، مون تي وڏي مهرباني ڪيائين. ۽ مون اها رقم خداوندزادي کي ادا ڪري پنھنجي جند آزاد ڪرائي.

بادشاہ جو منزل ڏانھن وڃڻ

جڏهن بادشاہ معبر جي ملڪ ڏانھن وڃي رهيو هو ۽ تلنگانہ جي ملڪ مان ٿي لنگھيو، تہ اتي اچي لشڪر ۾ وبا پيئي، جنھن ڪري بادشاہ دولت آباد موٽي آيو ۽ اتان وري گنگا نديءَ جي ڪناري تي اچي ترسيو ۽ ماڻھن کي حڪم ڏنائين تہ اتي پنھنجا گھر ٺاهين. مان بہ انھن ڏينھن اتي ويس ۽ انهيءَ وقت ۾ عين‌الملڪ جي بغاوت جو واقعو ٿيو هو. مان بادشاہ جي خدمت ۾ رهيس. بادشاہ پنھنجي خاص گھوڙن مان مون کي هڪ گھوڙو عطا ڪيو ۽ پنھنجي خاص ماڻھن ۾ شامل ڪرڻ فرمايو. پوءِ بادشاہ سان عين‌الملڪ جي لڙائيءَ ۾ شامل ٿيس ۽ گنگا ندي پار ڪيم. ان کان سواءِ سرو ندي پار ڪري صالح البطل سالار مسعود جي قبر جي زيارت لاءِ ويس، ۽ بادشاہ جڏهن دارالخلافہ دهليءَ کان ٿي موٽيو تہ مان ان سان گڏ هوس.

بادشاہ جي ناراضگي ۽ خدا جي فضل سان منھنجي جند آزاد ٿيڻ

هڪ دفعي مان شيخ شھاب‌الدين ابن شيخ جام سان ملاقات لاءِ سندس غار ۾، جيڪو دهليءَ کان ٻاهر هو، ويو هوس. منھنجو مطلب فقط غار کي ڏسڻ جو هو. پوءِ جڏهن بادشاہ هن کي گرفتار ڪيو ۽ هن جي پٽن کان پڇيائين تہ

توهان جي ڀيءَ سان ڪير ڪير سلوڪ ڪندا هئا، ته هنن ٻنهي سان گڏ منهنجو ڳالهه به ڪئي. بادشاهه يڪدم حڪم ڏنو ته منهنجي ديوان خاني تي چئن غلامن جو پهرو لڳايو وڃي. جڏهن به اٿڻ ٿيندو آهي، تڏهن ان ماڻهوءَ جو، جنهن تي پهرو لڳايو ويندو آهي، بچڻ مشڪل ٿيندو آهي. مون تي جمعي جي ڏينهن کان پهرو ويهي ويو. مون "حسبنا الله و نعم الوڪيل" پڙهڻ شروع ڪيو ۽ انهيءَ ڏينهن مون ڏهه هزار ڀيرا اهو پڙهيو. رات جو به ديوان خاني ۾ ئي رهندو هوس ۽ پنجن ڏينهن جو هڪ روزو رکيم ۽ هر روز ڪلام الله پورو ڪندو هوس. اتي مان پاڻيءَ سان روزو کوليندو هوس ۽ پنجن ڏينهن کان پوءِ روزو کولي وري چئن ڏينهن جو روزو رکيم. آخر شيخ جي قتل کان پوءِ مون کي آزادي ملي. والحمد الله تعاليٰ.

منهنجو نوڪري ڇڏي تارڪ الدنيا ٿيڻ

پوءِ منهنجي دل نوڪريءَ مان کٽي ٿي پئي، تنهنڪري وڃي شيخ امام عالم عابد زاهد خاشع فريد الدهر و جيدالعصر شيخ ڪمال الدين عبدالله غازيءَ جي خدمت ۾ رهيس. هيءُ بزرگ وڏو ولي الله شخص هو، جنهن جون ڪرامتون مشهور هيون، جن جو مان اڳ ۾ بيان ڪري آيو آهيان. مان دنيا ترڪ ڪري، پنهنجو سڀ مال فقيرن ۽ مسڪينن ۾ ورهائي ڏيئي، شيخ وٽ هليو ويس. شيخ ڏهن ڏينهن جو روزو رکندو هو ۽ ڪڏهن ته ويهن ڏينهن جا روزا به رکندو هو. منهنجي دل به چاهيو ته مان به ائين ڪريان، پر شيخ منع ڪندو هو ۽ چوندو هو ته عبادت ۾ پنهنجي نفس تي سختي نه ڪر ۽ دل مان توبهه تائب ٿيڻ واري لاءِ سفر ڪرڻ وقت پيادي هلڻ جي ڪا ضرورت نه آهي. مون وٽ اڃا به ڪجهه مال هو، جنهنڪري منهنجي دل ۾ اڃا به کٽڪو رهندو هو، تنهنڪري جيڪي به مون وٽ

هو سو ڏيئي ڇڏيم. رکو جان جا ڪپڙا بہ هڪ گدڙ کي ڏيئي، سندس ڪپڙا وٺي پاڻ پاتم، ۽ پنجن مهينن تائين هن شيخ وٽ رهيس. انهن ڏينهن ۾ بادشاه سنڌ جي ملڪ ۾ ويل هو.

بادشاه جو مون کي واپس نوڪريءَ لاءِ سڏڻ ۽ منهنجو انڪار ڪري عبادت ۾ ڇهڻ ڪرڻ

جڏهن بادشاه کي خبر پهتي تہ مان تارڪ الدنيا ٿي ويو آهيان، تڏهن مون کي پاڻ وٽ گهرائي ورتائين. ان وقت بادشاه سيوستان (سيوهڻ) ۾ هو. مان فقيرن جي ڪپڙن ۾ بادشاه جي سامهون حاضر ٿيس. مون سان بادشاه تمام نرميءَ سان ٿي ڳالهايو ۽ وري سندس نوڪري ڪرڻ لاءِ مون کي زور ڪرڻ لڳو. پر مون صاف انڪار ڪيو ۽ کانئس حجاز جي سفر لاءِ اجازت گهريم. جيڪا هن منظور ڪئي. پوءِ مان بادشاه وٽان واپس هليو آيس، ۽ هڪ خانقاه ۾ جيڪا ملڪ شير جي نالي سان منسوب هئي، ترسي پيس. هي جماد الثانيءَ جون آخري تاريخون ۽ سنہ ٧٤٢ هجري هو. مان رجب وارو سڄو مهينو ۽ شعبان جي ڏهين تاريخ تائين اتي عبادت ڪندو رهيس. هت مون پنجن پنجن ڏينهن جو روزو رکڻ شروع ڪيو ۽ پنجين ڏينهن ٿورا چانور بنا ٻوڙ جي کائيندو هوس. جنهنڪري پيٽ تي بار ٿي پوندو هوم، ۽ جيستائين التي نہ ڪندو هوس، تيستائين آرام ڪين ايندو هوم. اهڙيءَ طرح مان چاليهہ ڏينهن پورا ڪيم.

بادشاه جو مون تي راضي ٿيڻ ۽ مون کي چين جو سفير ڪري موڪلڻ

جڏهن چاليهہ ڏينهن پورا ٿيا، تڏهن بادشاه مون ڏانهن هڪ زين سميت گهوڙو، ٻانهيون، غلام، خرچ ۽ ڪپڙا موڪلي ڏنا.

پوءِ مون اهي ڪپڙا پهريا. مون وٽ هڪ سوٽي نيري رنگ جو استر پيل جبو هو، جيڪو مان عبادت جي وقت پهريندو هوس؛ سو لاهي جڏهن شاهي ڪپڙا ڍڪيم تڏهن پاڻ کي سجائي ڏٺم نه پيو سگهان ۽ جڏهن هن جبي ڏانهن پيو ڏسان ته پنهنجي اندر ۾ نور پيو ڏسان.

اهو جبو مون وٽ ان وقت تائين رهيو، جنهن وقت سمنڊ ۾ هندن اسان کي ڦريو ۽ ڪپڙا به لاهي هليا ويا. جڏهن مان بادشاه وٽ پهتس تڏهن هن منهنجي اڳي کان به وڌيڪ عزت افزائي ڪئي ۽ فرمايائين ته مان توکي چين جي بادشاه وٽ پنهنجو سفير ڪري ٿو موڪليان، ڇو ته مون کي خبر آهي ته توکي سفر ڪرڻ ۽ گهمڻ ڦرڻ جو تمام گهڻو شوق آهي. پوءِ بادشاه منهنجي سفر جو سامان تيار ڪرايو ۽ مون سان گڏ هلڻ لاءِ ماڻهو مقرر ڪيائين، جن جو مان پوءِ بيان ڪندس.

چين جي بادشاه ڏانهن تحفا موڪلڻ

چين جي بادشاه، هڪ سؤ غلام ۽ ٻانهيون، پنج سؤ ٿان ڪمخواب جا، جن مان هڪ سؤ ٿان زيتون جي شهر جا ٺهيل ۽ هڪ سؤ ٿان خنسان جي شهر جا هئا، پنج مڻ مشڪ، پنج وڳا ڪپڙن جا جن تي جواهر لڳل هئا، پنج طلاڪار ترڪش، ۽ پنج تلوارون بادشاه ڏانهن موڪليون هيون، ۽ اهو به لکي موڪليو هئائين ته ڪيس قراجيل جبل ۾ هڪ جڳهه تي، جنهن کي سمهل ڪري چوندا هئا، بتخاني ٺهرائڻ جي وري اجازت ڏني وڃي. اتي چين جا ماڻهو ياترا لاءِ ايندا آهن ۽ جڏهن اتي اسلامي لشڪر حملو ڪيو هو، تڏهن ان شهر جي بتخاني کي پيچي پوري تباه ڪري ڇڏيو هئائون.

هينئر، جو بادشاه چين اجازت لاءِ لکيو، تنهن جي جواب ۾ بادشاه جواب موڪليس ته اسلامي ملڪ ۾ سواءِ ان ماڻهوءَ جي

جيڪو جزيہ ڀرڻ قبول ڪري، ٻئي ڪنهن کي بہ بتخاني ٺاهڻ جي اجازت نٿي ملي سگهي. جيڪڏهن بادشاهہ چين جزيہ ڏيڻ قبول ڪري تہ پوءِ اجازت ڏني سگهي ٿي. ان سان گڏ بادشاهہ، جيڪي تحفا هن ڏانهن موڪليا، سي هن جي تحفن کان تمام گهڻا هئا، جي هئا: هڪ سؤ هندو غلام ۽ هڪ سو ٻانهيون، جيڪي راڳ ۽ ناچ ڄاڻنديون هيون، هڪ سؤ بيرمہ ڪپڙي جا ٿان، جيڪي ڪپهہ مان تيار ڪيل هئا ۽ بينظير هئا جو هڪ هڪ ٿانَ جي قيمت سؤ، سؤ دينار هئي؛ هڪ سؤ ٿان ريشمي ڪپڙي جا، جنهن کي جزُ[^] ڪري چوندا آهن ۽ پنجن رنگن جو ريشم انهن ۾ استعمال ڪيو ويندو آهي، هڪ سؤ چار ٿان صلاحيہ ڪپڙي جا، هڪ سؤ ٿان شيرين باف جا، پنج سؤ ٿان مرغر ڪپڙي جا، جن مان هڪ سؤ ٿان ڪاري رنگ جا، هڪ سؤ ٿان سفيد رنگ جا، هڪ سؤ ٿان ڳاڙهي رنگ جا، هڪ سؤ ٿان سائي رنگ جا، ۽ هڪ سؤ ٿان نيري رنگ جا هئا، هڪ سؤ ٿان ڪتان روسي جا، هڪ سؤ صدريون نهايت قيمتي ڪپڙي جون، هڪ وڏو تنبو ۽ ڇهہ ننڍا تنبو، چار شمعدان سون جا، ۽ ڇهہ شمعدان چانديءَ جا، ۽ چار طشتريون سون جون، اهڙي قسم جي ڪوئرن سميت؛ ۽ ڇهہ طشتريون چانديءَ جون، ڏهہ بادشاهہ جي لباس مان خلعتون جن تي زريءَ جو ڪم ٿيل هو، ڏهہ بادشاهہ جي پهرڻ جون شاشيہ ٽوپيون جن مان هڪ تي جواهر لڳل هئا، ڏهہ طلاڪار ترڪش جن مان هڪ تي جواهرات جو ڪم ٿيل هو، ڏهہ تلوارون جن مان هڪ جي مياڻ تي جواهر لڳل هئا، دستاڻان (دستانہ) جن تي جواهر لڳل هئا ۽ پندرنهن نوجوان غلام.

بادشاهہ اهي سڀ تحفا سون سان گڏ روانا ڪيا ۽ امير ظهير الدين زنجانيءَ کي مون سان گڏ سفر تي هلڻ جو حڪم ڪيائين. هيءُ شخص هڪ وڏو عالم ۽ فاضل هوندو هو. هن هڪ جوان ڪافور شربدار نالي جي نگرانيءَ ۾ اهي تحفا روانا ڪيا ۽ اسان کي سمنڊ تائين پهچائڻ لاءِ اسان سان گڏ امير محمد هرويءَ کي

هڪ هزار سوارن سان مُوڪليائين. ازانسواءِ بادشاهه چين جي سفارت جا ڀمدرهن ماڻهو هئا ۽ سندس وڏي عملدار (سفير) جو نالو "ترسي" هو ۽ هن سان گڏ هڪ سو نوڪر هئا. انهن سڀني جي هلڻ جي ڪري اسان سان گڏ هڪ وڏي جماعت ٿي پيئي. بادشاهه جو حڪم هو ته سفر ۾ سڄي رستي تي اسان جي ضيافت جو انتظام ملڪ جي طرفان ڪيو وڃي.

اسان سنه ٧٤٣ هه ۾ سفر مهيني جي سترهين تاريخ روانا ٿياسين. هن ملڪ ۾ گهڻو ڪري مهيني جي ٻي، ستين، ٻارهين، سترهين، ٻاويهين يا ستاويهين تاريخ تي سفر ڪندا آهن. اسان پهرياڻين هڪ جاءِ تلپٽ (١) نالي تي منزل ڪئي. هي شهر دارالخلافه دهليءَ کان ٻه يا ٽي فرسخ پري آهي. اتان هلي وري شهر آؤ (٢) ۾ منزل ڪئيسين.

هتان هلي شهر هيلو (٣) ۾ منزل ڪري، اتان روانا ٿي،

(١) تلپٽ:- هي متراواري رستي سان لڳ، دهليءَ جي پرسان هڪ پراڻي ڳوٺ جو نالو آهي. هت هڪ سرڪاري اسڪول به آهي. تاريخن ۾ هن ڳوٺ جو نالو ٿو اچي، چو ته دهليءَ ڏانهن ايندي، هر مسافر کي هتان ضرور لنگهڻو پوندو هو. هي شايد مها ڀارت واري زماني جي پنجن پٽن اندر پٽ، تلپٽ، سوني پٽ، باغپت ۽ پاني پٽ، مان شايد هڪ آهي، تنهنڪري تمام قديم شهر آهي. — مترجم

(٢) آؤ:- هي هڪ پراڻو ڳوٺ مترا جي رستي تي آهي، جنهن جو ذڪر 'آئينهٔ اڪبري' ۾ به آيل آهي. — مترجم

(٣) هيلو:- هن جو پتو نٿو پوي ته ڪٿي آهي. پر ڪنهن زماني ۾ ضرور هوندو، ۽ مترا جي رستي تي ئي هوندو. — مترجم

اچي بيانا (۱) ۾ منزل انداز ٿيا هئين. هي شهر (بيانا) تمام وڏو ۽ سهڻو شهر آهي. هن جي بازار ڏاڍي رونق واري آهي ۽ جامع مسجد به بي مثال نهيل اٿس، جنهن جون ديواريون ۽ ڇتيون پٿر جون نهيل آهن.

هتي جو حاڪم بادشاه جي دائي جو پٽ مظفر نالي آهي. هن کان اڳي هتي جو حاڪم ملڪ مجيد ابن ابي الرجاء هو، جيڪو وڏن اميرن مان هڪ هوندو هو، جنهن جو بيان اڳ ۾ ڪري آيو آهيان ته هو پاڻ کي قريشي سڏائيندو هو، پر اول درجي جو بي رحم ۽ ظالم هوندو هو. هن شهر جي ڪيترن ماڻهن کي قتل ڪرائي ڇڏيو هو ۽ گهڻن ئي ماڻهن جا هٿ پير ڪپائي ڇڏيا هئائين.

مون هن شهر ۾ هڪ ماڻهو ڏٺو جيڪو ڏاڍو سهڻو ٿي لڳو ۽ پنهنجي گهر جي ڏيڍيءَ ۾ ويٺو هو. پر سندس هٿ ۽ پير ڪپيل هئا. هڪ دفعي بادشاه هن شهر وٽان اچي لنگهيو هو ته هتي جي باشندن ملڪ مجيد جي اچي شڪايت ڪئي. بادشاه يڪدم هن جي گرفتاريءَ جو حڪم ڏنو ۽ هن جي ڳچيءَ ۾ ڳٽ وجهائي ڇڏيائين. پوءِ هو ديوان (ڪورٽ) ۾ قاضيءَ جي سامهون اچي ويٺو، ۽ شهر جا ماڻهو اچي سندس ظلم ۽ جبر، جيڪي هن ماڻهن سان ڪيا هئا، سي هڪ هڪ ڪري لکائيندا ويا. بادشاه تنهن تي حڪم ڪيس ته انهن سڀني کي راضي ڪر. جڏهن هن پنهنجو سمورو مال ڏيئي، ماڻهن کي راضي ڪيو، تڏهن بادشاه ڪيس قتل ڪرائي ڇڏيو.

شهر جي وڏن عالمن مان هڪ عالم امام عزالدين زبيري

(۱) بيانا:- هي شهر دهليءَ کان ۱۰۰ ميل پري ڏکڻ طرف آهي، ۽ ڀرتپور جي ڏکڻ اولهه طرف آهي. تمام قديمي شهر آهي. موجوده حالت ۾ به چڱو آباد آهي، ۽ ڪافي آدمشماري اٿس. هن وقت اهو شهر آگري ۽ بمبئي واري رستي تي ڀرتپور جي رياست ۾ آهي. — مترجم

هو ۽ زبير بن التوام رضه صحابيءَ جي اولاد مان هو. هن مان منهنجي ملاقات گواليار ۾ ملڪ عزالدين بنتاني عرف باعظم ملڪ وٽ ٿي هئي.

پوءِ اسان بيانا مان ڪوچ ڪري اچي شهر ڪول ۾ لٿاسين. هيءُ هڪ سهڻو شهر آهي ۽ منجهس باغ تمام گهڻا آهن. جن ۾ انبن جا وڻ زياده آهن. اسان ٻاهر هڪ ميدان تي اچي ترسياسين، جتي مون شيخ صالح عابد شمس الدين، جو تاج العارفين جي لقب سان مشهور هو، سان ملاقات ڪئي. هو نابينا هو ۽ عمر ۾ به تمام وڏو هو. ان کان پوءِ بادشاه هن کي گرفتار ڪري جيل ۾ وڌو، جتي هن وفات ڪئي هئي. اهو سڄو قصو مان اڳ ۾ بيان ڪري آيو آهيان.

ڪول جي پرسان اسان جي ڪافرن سان لڙائي

جڏهن اسين ڪول (١) جي شهر ۾ پهتاسين، تڏهن خبر آئي ته هندن جلالي (٢) جي شهر کي اچي گهيرو ڪيو آهي. هي شهر ڪول کان ستن ميلن جي مفاصلي تي هو. پوءِ اسان اوڏانهين وڃڻ لاءِ ارادو ڪيو. ان شهر جا ٻاشندا هندن سان لڙي رهيا هئا. ۽ هندو هنن کي قتل ڪري انهن جي شهر کي ڦري برباد ڪري ڇڏين ها. پر هنن کي اسان جي اچڻ جي خبر نه هئي. اسان هنن تي وڃي حملو ڪيو. هو ڪل هڪ هزار سوار ۽ ٽي هزار پيادا هئا. جي سڀ اسان جي هٿان مارجي ويا. ۽ اسان هنن جي گهوڙن ۽ هٿيارن تي وڃي قبضو ڪيو. اسان جا

(١) (٢) شهر ڪول ۽ جلالي:- جنهن صورت ۾ ابن بطوطه بيانا کان پوءِ ڪول جو بيان ڪيو آهي، تنهن مان شڪ ٿو پوي ته اهو شهر ضرور بيانا ۽ گواليار جي وچ تي هوندو. پر ان ۾ به ڪجهه شڪ ڪونهي ته ڪول جو مطلب اها ئي ڪوئل آهي، جنهن کي هن وقت علي ڳڙه سڏيو ٿو وڃي، جو ته جلالي نالي هڪ قديمي شهراچا ڻائين به علي ڳڙه جي اڀرندي طرف تمام ويجهو موجود آهي. — مترجم

ٽيٽيهہ سوار ۽ پنجاهہ پيادا مارجي ويا، ۽ ڪافور ساقي يعني شربدار، جنهن جي نگرانيءَ هيٺ چين جا تحفا هئا، بہ هن لڙائيءَ ۾ شهيد ٿي ويو. امان هن جي شهادت جي خبر بادشاہ کي ڏياري موڪلي ۽ جواب جي انتظار ۾ انهيءَ شهر ۾ ترسي پيا سين. هندو جبلن مان نڪري اچي جلالي شهر تي حملا ڪندا هئا، تنهنڪري امان جو امير هر روز امان کي انهن جي مقابلي لاءِ وٺي ويندو هو.

فصل ٽيون

منهنجو مصيبت ۾ پوڻ ۽ هڪ ولي الله جي مدد سان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ

هڪ ڏينهن مان پنهنجي هڪ جماعت سان سوار ٿي ٻاهر ويس. اسان هڪ باغ ۾ لنگهي وياسين. گرميءَ جي موسم هئي. اسان اتي گوڙ ۽ شور جو آواز ٻڌي، ان جي ڏوهه ۾، سوار ٿي، هڪ ڳوٺ ڏانهن وياسين، جنهن تي هندو ڪاهي آيا هئا. اسان اچي انهن جي پٺيان پياسين. هو ٽڙي پکڙي ويا. تنهنڪري منهنجا ساٿي انهن جي پٺ وٺندي، جدا جدا طرفن ڏانهن هليا ويا. ۽ مون وٽ وڃي باقي پنج ماڻهو بچيا. اوچتو ئي اوچتو هڪ جهنگ مان، ڪجهه سوار ۽ پيادا نڪري ظاهر ٿيا، ۽ اچي اسان تي حملو ڪيائون. اسان تعداد ۾ هنن کان ٿورا هئاسين، تنهنڪري وڙهي پياسين.

انهن مان ڏهه ڄڻا اسان جي پٺيان آيا، اسان باقي وڃي ٽي ماڻهو بچيا هئاسين. زمين هئي پٿريلي، تنهنڪري ڪوبه چارو نظر نٿي آيو. منهنجي گهوڙي جا اڳيان پير پٿرن ۾ گهڙي ڦاسي پيا هئا، تنهنڪري هيٺ لهي، مون هن جا پير ڇڏايا ۽ وري ان تي سوار ٿيس. ان ملڪ ۾ ٻه تلوارون رکندا آهن، جن مان هڪ زين ۾ لٽڪندي رهندي آهي، جنهن کي رڪابي ڪري چوندا آهن، ٻي ترڪش ۾ پيل هوندي آهي. منهنجي رڪابي تلوار مياڻ مان نڪري هيٺ ڪري پيئي. ان جو مٺيو سونو هو. مان ان کي کڻڻ لاءِ وري گهوڙي تان لٿس ۽ ان کي

ڪٽي زين ۾ لڙڪائي، سوار ٿي اڳتي وڌيس. دشمن به منهنجي پٺيان اچي رهيا هئا. مان هڪ خندق جي ڪپر تي اچي پهتس ۽ ان ۾ گهڙي هنن جي نظر کان غائب ٿي ويس.

انهيءَ خندق ۾ پاڻيءَ جو هڪ رستو هو، جنهن جي ٻنهي ڪپرن تي گهاٽا وڻ هئا، جنهن جي وچان اهو رستو ٿي هليو. مان به اهو رستو وٺي هلندو رهيس ۽ خبر ڪانه هيم ته ڪٿي پهچندس. اوچتو چاليهارو کن ماڻهو نظر آيا، جن وٽ تير هئا ۽ اچي مون کي گهيرو ڪيائون. مون سوچيو ته جيڪڏهن ڀڄندس، ته انهن مان ڪو تير هڻي ماري نه وجهيم، ڇو ته ان وقت منهنجي بدن تي زره ڪان هئي؛ تنهنڪري زمين تي ليٽي پيس ۽ اشاري ۾ چيومان ته مان توهان جو قيدي آهيان. جڏهن ڪو ماڻهو اٿين ٿي ڪندو آهي ته ان کي هي ماڻهو قتل نــه ڪندا آهن. پوءِ انهن اچي مون کــي گــرفتار ڪيو ۽ منهنجا ڪپڙا لاهــي، باقي بدن تي فقط هڪ جبو، پاجامــو ۽ قميص ڇڏي ڏنائون.

هو مون کي هڪ جهنگلي ۾ وٺي ويا، جتي هــو هڪ حوض جي ڪناري تي لٿل هئا. اهو حوض وڻن جي وچ ۾ هو. اتــي پهچي هنن مــون کي ماش جي ماني کائڻ لاءِ ڏني، جيڪا کائي مون پاڻي پيتو. انهن سان گڏ ٻه مسلمان به هئا، جن مون کان پارسيءَ ۾ پڇيو ته مان ڪير آهيان؟ مون هنن کي پنهنجو حال ٻڌايو. ۽ اهو ڪونه ٻڌايومان ته ڪو مان بادشاه جو طرفدار آهيان. هنن مون کي ٻڌايو ته اهي ماڻهو ضرور مون کي مـاري ڇڏيندا ۽ هڪ شخص ڏانهن اشارو ڪري چيائون ته هي شخص هنن جو سردار آهي. مون انهن ٻنهي مسلمانن جي معرفت هن سان گفتگو ڪئي ۽ تمام نرمائيءَ سان خوشامد جون ڳالهيون ڪيمانس.

آخر هن مون کي ٽن ماڻهن جي حوالي ڪيو، جن مان هڪ پيرمرد هو ۽ ٻيو ان جو پٽ هو. باقي ٽيون ماڻهو هڪ

ڪارو خبيث ٻئي لڳو، جنهن هنن سان ڪجهه ڳالهايو، جو مان سمجهي نه سگهيس. پر هن هنن کي منهنجي مارڻ جو حڪم ڏنو هو. پوءِ هو مون کي هڪ غار ڏانهن وٺي ويا، جتي هن ڪاري ماڻهوءَ تي خدا ڏڪڻيءَ وارو بخار نازل ڪيو ۽ هن پنهنجا ٻئي پير ڪٽي منهنجي مٿان رکيا. هو پيرمرد ۽ سندس پٽ ٻه ئي غافل ٿي ويا.

جڏهن صبح ٿيو تڏهن ٻاڻ ۾ ڳالهيون ڪرڻ لڳا ۽ اشاري سان مون کي چيائون ته حوض ڏانهن هل. مان سمجهي ويس ته هو مون کي اتي قتل ڪرڻ ٿا گهرن، تنهنڪري مون هن پير مرد کي ڏاڍيون منٿون ڪيون ۽ خوشامد ڪيمانس. هن کي ٻه مون تي رحم اچي ويو. مون چيا ڪيو جو پنهنجي قميص جون ٻئي ٻانهون ڦاڙي ڪٽي هن کي ڏنيم، ته جيئن هو پنهنجي ساٿين کي ڏيکاري چئي سگهي ته قيدي زبردستيءَ ڀڄي ويو آهي.

ظهر جو وقت ٿيو ته حوض تي اسان ڪن ماڻهن جي ڳالهائڻ جو آواز ٻڌو. پير مرد سمجهي ويو ته سندس ساٿي اچي ويا آهن، سو مون کي اشارو ڪيائين ته مون سان هليو آءُ. جڏهن اسان حوض تي آياسين تڏهن اتي ڪيترن ئي ماڻهن کي موجود ڏٺوسين. انهن پيرمرد کي چيو ته اسان سان گڏجي هل. پر پيرمرد ۽ ان جي ساٿين، هنن سان وڃڻ کان انڪار ڪيو، ۽ ٽيئي ڄڻا منهنجي سامهون ويهي رهيا. پوءِ هنن قنب جي هڪ رسي، جا هنن جي هٿ ۾ هئي، ڪٽي زمين تي رکي. مان هنن کي ڏسي رهيو هوس ۽ دل ۾ پئي چيم ته شايد انهيءَ ئي رسيءَ سان مون کي لٽڪائي ماريندا. پوءِ انهن مان ٽي ماڻهو، جن مون کي گرفتار ڪيو هو، هن وٽ آيا ۽ مون اندازو لڳايو ته هنن کانئن پڇيو ته توهان هن شخص (مون) کي ڇو اڃا تائين ڪين ماريو آهي؟ تڏهن پيرمرد هن ڪاري ماڻهوءَ ڏانهن اشارو ڪندي ٻڌايو ته هي بيمار ٿي پيو هو، تنهنڪري اڃا تائين

هڻ ڪي نہ ماريو اٿئون. انهن ٽن ماڻهن مان هڪ نوجوان شڪل ۾ سهڻو ٿي لڳو، تنهن مون ڏانهن اشارو ڪري چيو تہ ”تون چاهين تہ مان توکي ڇڏي ڏيان.“ مون چيو تہ توهان جي وڏي نوازش ٿيندي. هن مون کي چيو تہ هليو وڃ! مون هن کي پنهنجو جهو، جيڪو مون کي ڏکيل هو، لاهي ڏنو ۽ هن وري مون کي ڪا شيءِ جيڪا هن وٽ هئي، ڏني. هن مون کي اهو بہ ٻڌايو تہ هو رستو اٿئي، ان رستي تان هليو وڃ.

مان اتي هليس ۽ ڊڄندو پئي ويس تہ متان ڪي ٻيا ماڻهو نہ مون کي ڏسي وٺن. آخر اچي هڪ بانس جي جهنگل ۾ داخل ٿيس، جتي سج لهڻ تائين لڪو رهيس. ان ڪان پوءِ اتان نڪري اچي، اهو رستو ورتم، جيڪو هن نوجوان مون کي ڏسيو هو ۽ اچي هڪ پاڻيءَ تي پهتس، جتان پاڻي پي وري اٿي هليس، ۽ رات جو ٽيون حصو پنڌ ۾ گذاري، اچي هڪ جبل تي پهتس، مان اتي سمهي پيس. صبح ٿيڻ سان وري اٿي پنڌ پيس. ٻن پهرن جي وقت هڪ اوچيءَ ٽڪريءَ تي اچي پهتس، جتي ٻير ۽ ٻير جا وڻ هئا. اتي مون ٻير کاڌا پر منهنجا پير ڪنڊن هٿي زخمي ڪري ڇڏيا، جنهن جا نشان اڃا تائين بيٺا اٿم.

پوءِ مان ان ٽڪريءَ تان لهي، هڪ گاهہ واريءَ زمين ۾ داخل ٿيس. اتي هيرڻ جا وڻ هئا ۽ ويجهو هڪ ٻاڙين (ٻانهين؟) هٿي- ٻاڙين هڪ وڏي کوهہ کي چوندا آهن، جنهن هيٺ لهڻ لاءِ ڏاڪڻ ٺهيل هوندي آهي. ان ڏاڪڻ جا ڪي ڏاڪا پاڻيءَ جي اندر ٺهندا آهن. انهن جي چئني پاسن کان قبا، ڇتين وارا گهر ۽ ويهڻ جون جايون ٺهيل هيون. هن ملڪ جا امير ماڻهو، اهڙي قسم جون جايون ۽ کوهہ ٺهرائڻ ۾ پنهنجو فخر سمجهندا آهن. هي کوهہ گهڻو ڪري اهڙن ملڪن ۾ هوندا آهن، جتي پاڻي ناياب هوندو آهي.

جڏهن مان پاڻيءَ تي پهتس، تڏهن مون پاڻي پيتو ۽ اتي

سرنهن جا پڇ ۽ ٽاريون پيون هيون ۽ اڳين ٽي معلوم ٿيو، ڇڙ
اتي ڪنهن وڏي سرنهن ڏوتي آهي. مون انهن مان ڪجهه ڪاڏو
۽ ڪجهه پاڻ وٽ پڌي رکي ڇڏيم ۽ هيرڻ جي وڻ هيٺان وڃي
ستهي رهيس. ايتري ۾ چاليهه سوار اچي، انهيءَ باڻينءَ تي لٿا، جيڪي
سڀ زره پوش هئا. انهن مان ڪي ته ڀوڪ ڏانهن به آيا، پر
خدا تعاليٰ هنن کي انڌو ڪري ڇڏيو، جو ڪنهن به مون کي
ڪونه ڏٺو. ان کان پوءِ ٻيا پنجاه ماڻهو باڻين تي اچي لٿا، جن
مان هڪ ته مون واري وڻ جي بلڪل سامهون اچي لٿو. پر هن
به مون کي ڪونه ڏٺو. مان ڳاهه واريءَ زمين ۾ گهڙي پيس ۽
شام تائين اتي لڪو رهيس.

اهي ماڻهو باڻين تي لٿا پيا هئا ۽ ان ۾ گهڙي، ڪپڙا
ڌوئيندا، وهنجندا، رانديون روندڀون ڪندا رهيا. رات پوڻ
تي هنن جو آواز اچڻ بند ٿي ويو. تنهن مان مون سمجهيو ته
هو هليا ويا يا ننڊ ۾ پئجي ويا هئا. ان وقت مان ٻاهر آيس ۽ گهوڙن
جي تلاش ۾ نڪري پيس. چانڊوڪي رات هئي. مان هلندي
هلندي هڪڙيءَ ٻيءَ باڻيءَ وٽ، جنهن تي هڪ قبو ٺهيل هو، اچي پهتس.
پوءِ مان اتي ترسي پيس ۽ پاڻي پيتم ۽ سرنهن جا پڇ، جيڪي
مون وٽ هئا، سي کاڌم، انهيءَ قبي ۾ هليو ويس، اتي ڳاهه جو
ڍير لڳو پيو هو، جيڪو شايد ڪنهن آڳي لاءِ گڏ ڪيو هو.
مان به ان تي ستهي پيس. رات جي ڪنهن حصي ۾ اڳين ٽي
محسوس ڪيم ته ڪو ساهوارو انهيءَ ڳاهه ۾ سري رهيو هو،
شايد نانگ هو. پر مون کي ٿڪ ايترو ته گهڻو هو، جو ان جي
ڪابه پرواه ڪانه ڪيم ۽ آخر اچي صبح ٿيو.

مان به هڪ ڪشادي رستي تان اتي هليس. ڏورو اڳتي
وڌيس ته هڪ ويران ڳوٺ آيو. پوءِ مان ٻئي ڳوٺ ڏانهن هليس.
اهو به سنسان لڳو پيو هو. اهڙيءَ طرح ڪيترا ڏينهن گذري
ويا. هڪ ڏينهن مان هڪ وڻن جي جهڳٽي ڏانهن ويس. جنهن

جي وچ تي هڪ پاڻيءَ جو حوض هو، جنهن ۾ اندر هڪ ڳهر نهايل هو ۽ سندس پاسن کان کجيءَ جا وڻ هئا. مون ارادو ڪيو ته اتي ويهي رهان ته من ڪو خدا ڪنهن انسان کي هتي موڪلي، جنهن کان آباديءَ جو رستو پڇي سگهان.

منهنجي بدن ۾ ڪجهه طاقت اچي ويئي هئي، تنهنڪري وري اٿي پنڌ پيس. رستي تي مون کي ڏاندن جي کُرن جا نشان ڏسڻ ۾ آيا ۽ هڪ ڏاند به ڏسڻ ۾ آيو، جنهن جي مٿان هڪ ڪمبل ۽ لوهه جو ڪو اوزار رکيل هو. چاڪاڻ ته اهو رستو ڪافرن جي علائقي ڏانهن ٿي ويو، تنهنڪري مون وري ٻيو رستو ورتو ۽ هڪ ويران ڳوٺ ۾ اچي نڪتس. اتي مون ٻه ڪاري رنگ جا بلڪل اگهاڙا ماڻهو ڏٺا. مان ڊڄي ويس ۽ هڪ وڻ جي هيٺان وڃي ويهي رهيس.

جڏهن رات ٿي تڏهن انهيءَ ڳوٺ ۾ گهڙي ويس، جتي هڪ ويران جاءِ ۾ هڪ مٽيءَ جي وڏي کنڊي ڏٺم، جيڪا اناج ڀرڻ جي ڪم ايندي آهي. ان جي هيٺان هڪ ايترو ته وڏو سوراخ هو، جنهن مان هڪ ماڻهو آسانيءَ سان اندر لنگهي وڃي. مان ان ۾ اندر گهڙي ويس. ان جي فرش تي مٽيءَ جو ليپو ڏنل هو ۽ هڪ پٿر به اتي پيو هو، جنهن کي سيراندي ڪري اتي سمهي رهيس. ان جي مٿان سڄي رات ڪنهن پکيءَ جي ڦڙ ڦڙاهٽ جو آواز پئي آيو ۽ ائين ٿي ڀانيم ته هو مون کان ڊڄي رهيو هو، هيڏانهن وري مان هن کان ڊڄي رهيو هوس"

ان ڏينهن مون کي پورا ست ڏينهن گذري ويا هئا ۽ اهو ڇنڇر جو ڏينهن هو. ستين ڏينهن، مان هندن جي هڪ ڳوٺ ۾ پهتس. اتي پاڻيءَ جو هڪ حوض هو ۽ ڪجهه ساوڪ به نظر پئي آئي. مون اتان جي ماڻهن کان کاڌي لاءِ ڪجهه گهريو، پر هنن مون کي ڪجهه به نه ڏنو. اتي کوهه جي ڀرسان، هيڏانهن هوڏانهن ڪجهه موريءَ جا پن پيل ڏٺم، جي کڻي کاڌم ۽ ڳوٺ

۾ گهڙي ويس. اتي هندن جو هڪ مجموعو ڏٺم جن ۾ هڪ انهن جو سردار به هو. هن مون کان پڇيو ته تون ڪير آهين؟ مون ڪوبه جواب ڪونه ڏنو ساڻس ۽ هيٺ پٽ تي ويهي رهيس. انهن مان هڪ تلوار کڻي مون ڏانهن وريو، هن مون کي مارڻ لاءِ تلوار کڻي هئي، پر مون هن ڏانهن ڏٺو به ڪين، جو ته مان ڏاڍو ٿڪل هوس.

پوءِ هن منهنجي تلاشي ورتي ۽ جڏهن مون وٽان ڪجهه به نه مليس، تڏهن مون هن کي پنهنجي اها قميص لاهي ڏني، جنهن جون ٻانهون مان هن پير مرد کي ڏيئي آيو هوس. ٻيو ڏينهن ٿيو ته مون کي اڃ ستايو، پر مون کي پاڻي نه ملي سگهيو. پوءِ هڪ ويران ڳوٺ ڏانهن ويس، پر اتي ڪوبه پاڻي جو تلاءُ ڪونه هو. هن ملڪ ۾ مينهن جو پاڻي، تلائن ۾ گڏ ڪري، اتان پيئندا رهندا آهن.

پوءِ مان رستو ورتو، اتي هليس، ته ٿورو اڳيان هڪ ڪچو کوهه ڏٺم، جنهن تي هڪ ڪجيءَ جي رسي پيئي هئي، پر ڏول ڪونه هوس. مون ان رسيءَ ۾ پنهنجو پٽڪو اٽڪائي، کوهه ۾ اندر ڪيو ۽ جيڪو پاڻي ان ۾ لڳو، سو چوسڻ لڳس، پر تنهن هوندي به منهنجي اُڃ ڪانه لٿي. پوءِ پنهنجو موزو لاهي، رسيءَ ۾ ٻڌي، ٻيو دفعو کوهه مان پاڻي ڪڍڻ جي ڪوشش ڪيم، پر رسي ڇڄي پيئي ۽ موزو وڃي کوهه ۾ ڪريو. پوءِ مون ٻيو موزو ٻڌي، پاڻي ڪڍيو ۽ خوب پيٽ ڀري، پاڻي پيتم. ان کان پوءِ انهيءَ موزي کي ڪپي، ان جو مٿيون حصو انهيءَ رسيءَ ۽ هڪڙي ليڙ جي وسيلي، پير تي ٻڌي ڇڏيم. مان اهو پير تي ٻڌي رهيو هوس ته هڪ ماڻهو نظر آيم. مون ان ڏانهن غور سان ڏٺو ته اهو ماڻهو ڪاري رنگ جو هو. هن جي هٿ ۾ هڪ لٺ ۽ لوٽو هو ۽ ڪلهي تي جهولي هيس.

هن اچڻ سان مون کي السلام عليڪم چيو، مون ان جو

جواب وعليڪم السلام و رحمت الله و برڪاته ڏنومانس. پوءِ هن مون کان پارسيءَ ۾ پڇيو ”چہ ڪسي“ يعني ڪير آهين؟ مون جواب ڏنو ته مان رستو ڀلجي آيو آهيان. پوءِ هن لوٽو، رسيءَ ۾، جيڪا هن وٽ هئي، ٻڌو ۽ پاڻي ڪڍيائين. مون ارادو ڪيو ته پاڻي پيئان پر هن چيو ته ٿورو ترس ۽ پنهنجي جهوليءَ مان ڀڳڙا ۽ ڀڳل چانور ڪڍي، مون کي ڏنائين، جي مون کائي پاڻي پيتو. هن وضو ڪري ٻه رڪعت نماز پڙهي. مون به وضو ڪري نماز پڙهي.

پوءِ هن مون کان منهنجو نالو پڇيو، مون چيو ته منهنجو نالو محمد آهي. پوءِ وري مون هن جو نالو پڇيو، جنهن تي هن پنهنجو نالو ”قلب فارح“ ٻڌايو. مون چيو ته فال ته نيڪ ٿي ڏسجي، ۽ اٿي پنڌ لاءِ سنبريس. هن مون کي چيو ته مون سان گڏجي هل. مون چيو ته چڱو. اڃا هن سان ٿورو ئي اڳيرو ويس ته منهنجا عضوا جواب ڏيڻ لڳا ۽ بيهڻ جي به همت نه رهيم، تنهنڪري ويهي رهيس. هن پڇيو ته ڪهڙو حال اٿئي؟ مون جواب ڏنو ته تنهنجي ملڻ کان اڳ مان هلي ٿي سگهيس، پر هاڻي هليو نٿو ٿئيم. هن چيو ته سبحان الله! اچي منهنجي ڪلهي تي چڙهي ويهه! مون چيومانس ته تون خود ضعيف ماڻهو آهين ۽ مون کي ڪيئن ٿو کڻي سگهين! پر هن چيو ته توکي ضرور چڙهڻو پوندو ۽ خدا پاڻهي مون کي طاقت بخشيندو.

پوءِ مان هن جي ڪلهي تي چڙهي ويٺس. هن مون کي چيو ته حسبنا الله و نعم الوڪيل پڙهندو هل. مون اهو ذڪر شروع ڪيو ته مون کي ننڊ ڪٽي وئي ۽ ان وقت اک کلي، جڏهن هن مون کي زمين تي لاٿو. مان جاڳيس ته هن ماڻهوءَ جو پتو ئي نه پيو ته الاجي ڪيڏانهن ويو! ۽ مون پاڻ کي هڪ آباد ڳوٺ جي پاسي ۾ ڏٺو. مان ان ڳوٺ ۾ لنگهي ويس، جنهن ۾ هندو رهندا هئا، پر اهي سڀ بادشاه جي رعيت هئا ۽ انهن

جو حاڪم مسلمان هو. ماڻهن وٽ ان ڪري خبر ڪئي، ته يڪدم هو مون ڏانهن هليو آيو. مون هن کان پڇيو ته هن ڳوٺ جو نالو ڇا آهي؟ هن چيو ته تاج پور، ۽ ڪول هتان ٻه فرسخ پري آهي.

پوءِ اهو حاڪم مون کي پنهنجي گهر وٺي ويو ۽ مون کي وهنجاري، گرم گرم ڪاڌو کارايائين ۽ چيائين ته مون وٽ هڪ گهوڙو، ڪپڙا ۽ هڪ پنڪو آهي، جيڪو هڪ مصري ماڻهو، مون وٽ ڪول واري ڪئمپ مان اچي، رکي ويو آهي. مون چيو ماڻس ته ڪٿي اچ نه ڪئمپ ۾ پهچڻ تائين اهي پهريان. جڏهن هو ڪٿي آيو تڏهن معلوم ٿيو ته اهي منهنجا ئي ڪپڙا هئا، جيڪي جڏهن مان ڪئمپ ۾ هوس، تڏهن ان مصري ماڻهوءَ کي ڏنا هئم.

مون کي ڏاڍو عجب لڳو ۽ اتي سوچڻ لڳس ته اهو ماڻهو، جيڪو مون کي ڪلهي تي چاڙهي آيو هو، سو ڪير هو؟ مون کي ڪجهه ياد آيو ته ولي الله ابو عبدالله مرشديءَ، جنهن جو پهرين سفر ۾ بيان ڪري آيو آهيان، مون کي هن کان اڳ ۾ ٻڌايو هو ته تون هندستان ويندين، ته اتي توکي منهنجو ڀاءُ ملندو، جيڪو توکي هڪ مصيبت مان ڇڏائيندو. هيئنر مون کي ياد آيو ته مون هن جو نالو به پڇيو هو ته هن (ولي الله) سندس نالو "دلشاد" ٻڌايو هو ۽"قلب فارح"جي به اهائي معنيٰ آهي. هائي مون کي پڪ ٿي ته هي اهو شخص هو جنهن جي باري ۾ هن (ابو عبدالله مرشدي) مون کي ٻڌايو هو ۽ هو ضرور ولي الله هو. مون کي ڏاڍو ارمان ٿيو ته مون کي سندس صحبت ڪرڻ جو وڌيڪ وقت نصيب ٿي نه سگهيو.

مان ان ئي رات دوستن وٽ هلي آيس ۽ اچي انهن کي پنهنجي سلامتيءَ مان موٽڻ جي خبر ٻڌايم. هو ڏاڍا خوش ٿيا ۽ منهنجو گهوڙو ۽ ڪپڙا آندائون. ان عرصي ۾ بادشاه جو جواب

۾ اچي ويو، جنهن ۾ هڪ ٻئي جوان سنبل جامدار نالي کي
ڪافور شهيد جي جاءِ تي موڪليو ويو هو ۽ اسان لاءِ حڪم
هو ته اڳتي وڌي پنهنجو سفر جاري رکون. اهو به معلوم ٿيو
ته هنن منهنجي سچي خبر بادشاه کي لکي موڪلي هئي، جنهن
۾ ڪافور جي مارجڻ ۽ منهنجي قيد ٿيڻ جي ذڪر بعد سمجهي
بادشاه کي منهنجي واپس گهرائڻ جي به درخواست ڪئي هئائون.

جڏهن بادشاه سفر جاري رکڻ جو تاڪيد ڪري موڪليو،
تڏهن مون به ان جي تائيد ڪري، پنهنجي ارادي کي وڌيڪ
مضبوط ڪيو. هنن مون کي چيو هو ته سفر جي شروعات
۾ ئي اسان سان اهڙيون مصيبتون پيش آيون آهن، سو يا اسان کي
واپس وڃڻ گهرجي يا گهٽ ۾ گهٽ بادشاه جي جواب تائين
ته ترسڻ گهرجي، پر مون چيو ته ترسڻ مناسب نه آهي. رهيو
جواب، سو اسان کي رستي ۾ ئي پهچي ويندو.

پوءِ اسان ڪول مان ڪوچ ڪيو ۽ ٽئي ڏينهن اچي
برجپور ۾ منزل ڪئيسين. اتي هڪ خانقاه هو، جنهن ۾ اسان
هڪ شيخ سان، جيڪو صورت ۽ سيرت ٻنهي ۾ سٺو هو ۽ سندس
نالو "محمد عريان" هو، ملاقات ڪئي. هي شيخ رڳو هڪ
گوڏ ٻڌندو هو ۽ ٻيو سڄو بدن اگهاڙو رکندو هو. هو شيخ
صالح ولي الله محمد عريان قاطن قرافه مصر جو شاگرد هو.

ان شيخ جي ڳالهه

هيءُ شيخ هڪ وڏو ولي الله ۽ بزرگ هوندو هو ۽
مجرد (غير شادي شده) رهندو هو. هو فقط هڪ گوڏ ۾ گذاريندو
هو، جيڪا سندس دن کان وٺي پيرن تائين بدن جو حصو
ڍڪيندي هئي. چون ٿا ته عشاء جي نماز کان پوءِ هن جي
خانقاه ۾، جيڪو به کاڌو يا ان پاڻي هوندو هو، سو هو غريبن
۾ ورهائي ڇڏيندو هو. رڳو ڏئي جي وٽ به ڪڍي ڪري ڇڏيندو

هو ۽ صبح جو توڪل تي ويٺو هوندو هو. هن جي اها به
عادت هوندي هئي ته هر صبح جو سوير ماني ۽ دال وڪڻڻ
وارا خانقاهه ۾ اچي ويهي رهندا هئا، پوءِ جيتري ضرورت هوندي
هئي، شيخ انهن کان خريد ڪندو هو ۽ کين چوندو هو ته،
توهان اچا ويٺا رهو، ته پهريائين ڪوبه شخص، جو ڪجهه به
تحفي طور آڻيندو، پوءِ ٿورو هجي يا گهڻو، توهان کي ڏنو ويندو.

ڳالهه مشهور آهي ته جڏهن بادشاه قازان تاتاري، پنهنجي
لشڪر سميت، شام جي ملڪ ۾ پهتو ۽ دمشق تي قبضو ڪيائين،
پر قلعو اڃا هٿ ڪري نه سگهيو هو، تڏهن ملڪ ناصر هن جي
مقابلي لاءِ ٻاهر نڪتو. انهن جي لڙائي، دمشق کان ٻن ڏينهن
جي پنڌ تي، هڪ جاءِ تي، جنهن کي قشحب ڪري چوندا آهن،
لڳي. ملڪ ناصر، ان وقت اڃا نوجوان هو ۽ اڃا تائين هن جو
لڙائيءَ سان ڪوبه واسطو ڪونه پيو هو. شيخ عريان به هن سان
گڏ هو، تنهن ڇا ڪيو، جو ملڪ ناصر جي گهوڙي جي پيرن
۾ زنجير وجهي ڇڏيائين ته جيئن هو ڀڄي نه سگهي، متان هن جي
ڀڄڻ سان مسلمانن جي لشڪر ۾ ڀاڄ نه پوي! پوءِ ڇاڪاڻ ته
ملڪ ناصر پنهنجي جاءِ تي مضبوط بيٺو رهيو، تنهنڪري تاتارين
جي لشڪر کي سخت شڪست آئي ۽ انهن سان ڪيترا مارجي
ويا ۽ باقي درياءَ ۾ ٻڏي مئا. ان کان پوءِ تاتارين ڪڏهن به
اسلامي ملڪن تي ڪونه ڪاهيو، ۽ مذڪور شيخ محمد عريان
مون کي ٻڌايو ته هو ان شيخ جو شاگرد هو ۽ ان لڙائيءَ ۾
به موجود هو پر عمر ۾ ان وقت ننڍو هو.

پوءِ اسان برج پور مان ڪوچ ڪري، اچي هڪ ڀاڙيءَ
جي ڊنڊ تي پهتاسين، جيڪا آب سياهه (ڪاري پاڻي) جي نالي
سان سڏبي آهي، ۽ اتان هلي اچي قنوج جي شهر ۾ پهتاسين. هيءَ
هڪ وڏو ۽ خوبصورت عمارتن وارو شهر آهي ۽ هڪ مضبوط
قلعو پڻ اٿس. هت کنڊ جي پيداوار تمام گهڻي ٿيندي آهي،
جيڪا هتان دهليءَ ڏانهن کڻي ويندا آهن. هن جي شهر پناهه به

تمام اوچي آهي. هن شهر جو بيان اسان اڳي به ڪري آيا آهيون. هن شهر ۾ شيخ معين الدين باخرزي به رهندو هو، جنهن اسان جي دعوت ڪئي هئي. هن شهر جو حاڪم فيروز بدخشاني، بهرام ڏور، صاحب ڪسريٰ، جي اولاد مان آهي. هت ڪيترائي صالح ۽ عالم، فاضل شخص، جيڪي حسن اخلاق جي ڪري مشهور آهن ۽ شرف جهان جو اولاد ڪري سڏيا ويندا آهن، رهندا آهن. هنن جو ڏاڏو دولت آباد ۾ قاضي القضاة هوندو هو، جيڪو ڏاڍو نيڪوڪار ۽ سچار هوندو هو. هتي هندستان جي بادشاهي اچي تي ختم ٿئي.

هن قاضيءَ جي ڳالهه

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي هو پنهنجي عهدي تان معزول ڪيو ويو. هن جا دشمن تمام گهڻا هوندا هئا. انهن مان هڪ ان قاضيءَ وٽ، جيڪو هن جي جاءِ تي مقرر ٿي آيو هو، اچي دعويٰ ڪئي ته: اڳئين قاضيءَ وٽ منهنجا ڏهه هزار دينار آهن، پر منهنجو ڪوبه شاهد وغيره ڪونهي. هن جو مطلب ته قاضي قسم کڻي. نئين قاضيءَ هن کي گهرايو. هن سڏيندڙ کان پڇيو ته هن شخص جي ڪهڙي دعويٰ آهي؟ تنهن تي هن ٻڌايس ته هي شخص تو تي ڏهه هزار دينارن جي دعويٰ ٿو ڪري. پوءِ قاضيءَ يڪدم ڏهه هزار دينار هن ڏانهن ڏياري موڪليا ته مدعيءَ کي ڏنا وڃن.

سلطان علاءالدين کي به اها خبر پهچي ويئي ته هيءَ دعويٰ ڪوڙي هئي، تنهنڪري وري هن کي مقدس عهدي تي رکيائين ۽ ڏهه هزار دينار به موڪلي ڏنائينس. اسان هن شهر ۾ ٽي ڏينهن ترسياسين. اتي اسان کي بادشاه جو جواب به پهچي ويو، جنهن ۾ لکيل هو ته: جيڪڏهن فلاڻو (مان) اچا تائين پيدا نه ٿيو هجي، ته سندس جاءِ تي دولت آباد جي قاضي وجيه الدين کي مقرر ڪيو

وڃي. پوءِ اسان هن شهر مان ڪوچ ڪري اچي هنول (١) ۾ پهتاسين، جتان وزير پور، بجالسا شهرن ۾ منزلون ڪندا اچي شهر موري ۾ پهتاسين. هي هڪ ننڍڙو شهر آهي، پر بازارون تمام سٺيون اٿس.

هتي مون شيخ صالح المعمر قطب الدين سان، جنهن کي "شير فرغاني" ڪري سڏيندا هئا، ملاقات ڪئي. هو بيمار هو ۽ مون کي هڪ جُون جي ماني عنايت ڪيائين. ان ٻڌايو ته سندس عمر ڏيڍ سو سال آهي. ۽ سندس دوست چوندا هئا ته، هو هميشه روزو رکندو آهي ۽ ڪڏهن ته ڪيترن ئي ڏينهن کان پوءِ روزو کوليندو آهي، يا گهڻو ڪري اعتڪاف ۽ خلوت ۾ رهندو آهي، ۽ چاليهن ڏينهن ۾ چاليهه ڇوهارا، هڪ ڇوهارو روز، کائيندو آهي. دهليءَ ۾ مون هڪ شيخ رجب برقعي کي ڏٺو ته هو چاليهه ڇوهارا کڻي خلوت ۾ ويٺو هو ۽ چاليهن ڏينهن کان پوءِ هو اٿيو، تڏهن تيرهن ڇوهارا اڃا به هن وٽ بچيا هئا.

هن شهر مان ڪوچ ڪري، اسان شهر مره (مالوه) ۾ اچي پهتاسين، جو هڪ وڏو شهر آهي، جنهن ۾ اڪثر ڪري ذمي هندو رهندا آهن. هت ڪڻڪ تمام اعليٰ قسم جي ٿيندي آهي، جيڪا دهليءَ ڏانهن کڻي ويندا آهن. هن جو داڻو ڊگهو، زوردار ۽ ٿلهو ٿيندو آهي، ۽ مون هن جهڙي ڪڻڪ، چين جي ملڪ کان سواءِ، ٻئي هنڌ ڪٿي ڪانه ڏٺي. هي شهر مالوه قوم ڏانهن منسوب ٿيل آهي. هي (مالوه) هڪ هندن جو قبيلو آهي، جيڪي جسم جا

---

(١) هنول، وزير پور، بجالسا ۽ موري — هنن شهرن جو پتو نٿو پئجي سگهي ته ڪٿي هئا. هي شهر تمام قديمي آهن، جن جو نالو ۽ نشان به نه رهيو آهي. رڳو بجالسا جي نالي سان، دهليءَ جو هڪ دروازو ڪري سڏيو ويندو هو، تنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته اهو هڪ وڏو شهر هوندو. پيا به ان وقت چڱا شهر هوندا، پر هن وقت اهي موجود ڪونه آهن يا ڪي نا معلوم ڳوٺڙا وڃي رهيا هوندا، جن جا نالا به ڦيرائي ڇڏيا هوندائون.

— مترجم

مضبوط ۽ ڏيک ويک ۾ تمام سهڻا ٿيندا آهن. هنن جون عورتون به حسن واريون، ونـدرائيندڙ ۽ جماع ۾ لـذت واريون ٿينديون آهن- جهڙن مرهٽن ۽ جزيره ذيبة المهل (مالديپ) جون عورتون.

پوءِ اسان اتان علاپور جي شهر ڏانهن روانا ٿياسين. هيءَ هڪ ننڍو شهر آهي ۽ گهڻو ڪري هـن ۾ هندو رهندا آهـن، جيڪي بادشاه جي رعيت آهن. هن شهر کان هڪ ڏينهن جي پنڌ تي. هڪ هندو راجا جـو علائقو آهي، جنهن جـو نالو قشم آهي، ۽ سندس ملڪ کي جنبيل ڪري چوندا آهن. هي اهو راجا آهي، جنهن (ڪيالم) گواليار جي شهر کي گهيرو ڪيو هو ۽ ان بعد قتل ڪيو ويو هو.

گـالهه

ان (قشم) هندو راجا رامريءَ جي شهر تي به حملو ڪيو هو. هي شهر (نهرالجون) جمنا نديءَ جي ڪپ تي آهي. ان نديءَ تي تمام گهڻا ڳوٺ ۽ آباديون آهن. اتي جو حاڪم خطاب افغان هو، جيڪو وڏن بهادرن مان ليکيو ويندو هو. ان هندو راجا سندس وانگر هڪ ٻئي رجو نالي هندو راجا کان، جنهن جي ملڪ کي سلطان پور چوندا هئا، مدد ورتي ۽ اچي رامريءَ جي شهر کي گهيرو ڪيائين. هوڏانهن خطاب وري بادشاه کان مددگهري، پر ان مدد پهچڻ ۾ دير لڳي، ڇو ته هي شهر دارالخلافه کان چاليهه منزلون پري هو. هو ڏٺي ويو ته متان هندو اسان تي غالب نه ٿي وڃن. سو ڇا ڪيائين، جو پنهنجي قبيلي جا ٽي سو پٺاڻ، ٽي سو غلام ۽ چار سو ٻيا ماڻهو گڏ ڪري، سڀني جا پٽڪا، سندن گهوڙن جي ڪنڌن ۾ ٻڌايائين. هن ملڪ جو دستور آهي ته جڏهن مرڻ ۽ مارڻ لاءِ تيار ٿيندا آهن، تڏهن ائين ڪندا آهن.

پوءِ صبح جو سوير خطاب، پنهنجن ماڻهن کي وٺي، دروازو

ڪولاڻي، اچي هندن جي لشڪر تي پيو ۽ هنن جي پندرهن هزار ماڻهن جي لشڪر کي شڪست ڏنائين. پوءِ راجا مارجي ويا. پوءِ سندن سر لاهي، بادشاهه ڏانهن دهليءَ موڪليا ويا. ڪافرن جي لشڪر مان، فقط اهي ماڻهو بچي سگهيا، جيڪي پٺتي ويا.

علاپور جي حاڪم جي شهادت

علاپور(۱) جو حاڪم، بدر حبشي هوندو هو، جيڪو بادشاهه جي غلامن مان هو ۽ بهادريءَ ۾ بي مثال هوندو هو. هو هميشه اڪيلي سر وڃي، هندن جي علائقن تي پوندو هو ۽ وڃي انهن کي تاخت و تاراج ڪري، سندن ڪيترائي ماڻهو ماري ۽ قيد ڪري ايندو هو. ايتري قدر ته سندس نالو مشهور ٿي ويو، جو هندو هن جي نالي کان پيا ڇرڪندا هئا. هو قد جو ڊگهو ۽ ٿلهو متارو هوندو هو ۽ هڪ هنڌ ويهي سڄي ٻڪري کائي اٿي ڪڙو ٿيندو هو. اٿيئن به ٻڌو ويئن ته هو حبشين جي رواج موجب ڏيڍ رطل (ٽي پاءُ) گيهه بي وٺندو هو. هن جو پٽ به اهڙو ئي بهادر هوندو هو.

هڪ دفعي اهڙو اتفاق ٿيو، جو هن هندن جي هڪ ڳوٺ تي وڃي حملو ڪيو. هن جا غلام به هن سان گڏ هئا. اوچتو سندس گهوڙي جو پير هڪ کڏ ۾ ڦاسي پيو، ته مٿان اچي اهي ڳوٺاڻا پيا. انهن مان هڪ هن تي قتارة (ڪٽاري) سان حملو ڪري، کيس ماري وڌو. پوءِ هن جي غلامن، ڳوٺاڻن سان ڏاڍي لڙائي ڪئي ۽ هنن کي قتل ڪري، سندن زالن کي قيد ڪري، سندس گهوڙي کي صحيح سلامت، سندس پٽ وٽ وٺي آيا. ان کان پوءِ هڪ عجيب اتفاق ٿيو، جو هن جو پٽ به انهيءَ ئي گهوڙي تي سوار ٿي، دهليءَ ڏانهن ٿي ويو، ته رستي ۾ ڪافرن هن تي حملو ڪيو ۽ هو هنن سان مقابلو ڪندي،

(۱) علاپور: هي شهر گواليار جي ويجهو ئي ڪٿي آباد هو. — مترجم

مارجي ويو ۽ سندس گهوڙو موٽي وري به پنهنجي ماڻهن وٽ آيو ھو ھن کي وري گهر وٺي آيا، ۽ پوءِ ھن (بدر حبشيءَ) جو نالي به انهيءَ ساڳي گهوڙي تي سوار ھو تہ ڪافرن جي هٿان قتل ٿي ويو.

پوءِ اسان گالپور (گواليار) ڏانهن روانا ٿياسين. ھن کي گياليرَ به ڪري چوندا آھن. ھي ھڪ وڏو شهر آھي، جنهن جو قلعو ھڪ ٽڪريءَ جي مٿان نهايت مضبوط ٺهيل آھي. ان جي دروازي تي ھاٿي ۽ ان تي فيلبانن جا پٿر جا بت رکيل آھن. سلطان قطب الدين واري بيان ۾ ان جو اڳ ۾ بيان ڪري آيو آھيان. ھن شهر جو حاڪم احمد بن شير خان فاضل آھي. ھن سفر کان اڳ مان ان وٽ اچي ٽرسيو ھوس ۽ منهنجي ڏاڍي خاطر ڪئي هئائين. ھڪ ڏينهن مان ھن وٽ ويس تہ ھن ھڪ مجرم ھندو کي به ٽڪر ڪري مارائڻ ٿي چاھيو؛ مون ھن کي خدا جو قسم وجهي چيو تہ ائين نہ ڪر، چو تہ مون اڄ تائين پنهنجي سامهون ڪوبہ ماڻهو قتل ٿيندي ڪونہ ڏٺو آھي.

پوءِ ھن ان کي قيد ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ انهيءَ سبب (پوءِ) ھن کي ڇڏيو ويو. ان کان پوءِ اسان گواليار مان ڪوچ ڪري برون (١) جي شهر ڏانهن روانا ٿياسين. ھي ھڪ مسلمانن جو ننڍڙو شهر آھي، جو ھندن جي ملڪن جي وچ ۾ آھي ۽ هتي جو حاڪم محمد بن بيرم ترڪي الاصل آھي. ھن شهر ۾ وحشي جانور تمام گهڻا ٿيندا آھن. هتي جي ھڪ رهاڪوءَ مون کي ٻڌايو تہ رات جو دروازن بند ٿيڻ کان پوءِ بہ ھڪ وحشي جانور شهر ۾ گهڙي ايندو ھو ۽ ڪيترن ئي ماڻهن کي ماري هليو ويندو ھو ۽ ڪنهن کي به پتو پئجي نہ سگهندو ھو تہ

(١) برون — ھن نالي سان ھن وقت ڪوبہ شهر ھندستان ۾ مشهور ڪونهي، پر گواليار جي قريب ڪنهن رستي تي ضرور ڪو ڳوٺ هوندو، جنهن جو نالو بہ سنجي ويو هوندو. — مترجم

اهو جانور ڪهڙيءَ طرح ان شهر ۾ گهڙي ٿو اچي.

محمد توفيري ناالي هڻ شهر جي باشندي سون کي ٻڌايو ته اهو جانور منهنجي هڪ پاڙيسريءَ جي گهر ۾ گهڙي آيو ۽ سندس ٻار کي ماري ڪٽ ٽان کڻي هليو ويو. پٺي هڪ ماڻهوءَ ڳالهه ڪئي ته هو هڪ شاديءَ ۾ گڏ ٿيا هئا ته انهن مان هڪ ماڻهو ڪنهن ڪم سان ٻاهر ويو ته شينهن هڻ کي ماري وڌو، هڻ جا ساٿي هن جي ڳولا ۾ ويا ۽ لاش کي وچ بازار ۾ ڏٺائون، ته شينهن هڻ جو سڄو رت پي ويو هو ۽ سندس گوشت کي چکيو به ڪونه هئائين.

چون ٿا ته ماڻهن سان هو هميشه اهڙا ڪار ڪندو هو. ڪن ماڻهن پئي چيو ته اصل ۾ اهو ڪو به وحشي جانور ڪونه آهي پر اهو هڪ جادوگر انسان آهي، جنهن کي جوڳيه (جوڳي) ڪري چوندا آهن، جيڪو وحشي جانور جي صورت بدلائي ايندو آهي. مون کي يقين نه ٿي آيو پر مون کي ٻڌايو ويو ته انهن جي هڪ جماعت آهي، جن جي جادوءَ جون ڪي ڳالهيون ڪجن ٿيون.

جوڳين جي جادوءَ جو بيان

هي جوڳي عجيب عجيب ڪم ڪندا آهن. انهن مان ڪي ته مهينن تائين نه ڪجهه کائيندا آهن ۽ نه پيئندا آهن، ۽ ڪي زمين ۾ کڏ کوٽي، ان جو منهن مٿان بند ڪري فقط هوا لاءِ هڪ سوراخ ڇڏي، ان ۾ رهندا آهن. هو انهن جي اندر مهينن جا مهينا رهندا آهن ۽ ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي ته اهي هڪ سال به اتي رهي سگهندا آهن. منجرور (منگور) جي شهر ۾ مون هڪ مسلمان کي ڏٺو هو، جيڪو هنن جوڳين جي شاگردي ڪندو هو ۽ هڪ اوچي پيڙهي ۾ بنا کاڌي پيتي جي ويٺو هوندو هو. مون هن کي پنجويهن ڏينهن تائين ته اهڙيءَ حالت ۾ ڏٺو هو، پوءِ مان اتان هليو آيو هوس. خبر نه آهي

تہ ھو اھڙيءَ حالت ۾ ڪيترو وقت رھيو ھوندو.

ماڻھو چون ٿا تہ ھي جوڳي ھڪ قسم جون گوليون تيار ٿا ڪن، جن مان ھڪ گولي روز کائي ٿا ڇڏين، تہ ھنن کي کاڌي پيتي جي ڪابہ ضرورت محسوس نٿي ٿئي. ھي ماڻھو غيب جون ڳالھيون بہ ٻڌائيندا آھن. بادشاہ ھنن جي گھڻي عزت ڪندو آھي ۽ کين پنھنجي صحبت ۾ رکندو آھي. انھن مان ڪي پاڇيون کائيندا آھن ۽ ڪي گوشت، پر ھنن مان گھڻا گوشت نہ کائيندا آھن. انھيءَ جو بہ ظاھري مطلب اھو ھوندو آھي تہ رياضت ڪري، ھو پنھنجي نفس کي انھن ڳالھين جو عادي ڪري ڇڏيندا آھن ۽ دنيا جي زيب ۽ زينت سان ھنن جو ڪوبہ واسطو نہ رھندو آھي.

انھن مان ڪي اھڙا بہ ھوندا آھن، جي رڳو ڪنھن ماڻھوءَ ۾ نظر وجھن تہ يڪدم اھو ماڻھو مري ويندو آھي. عام ماڻھن جي راءِ آھي تہ جڏھين ڪو ماڻھو نظر سان مري ٿو وڃي، تہ جيڪڏھين ان جي سيني کي چاڪ ڪري ڏنو وڃي تہ ان جي اندر سندس دل ڪانہ ھوندي آھي، ڇاڪاڻ تہ نظر ھڻڻ وارو ماڻھو، ھن جي دل کائي ڇڏيندو آھي. ھي ڪم گھڻو ڪري عورتون ڪنديون آھن - ۽ اھڙي قسم جي عورتن کي ڪفتار ڪري چوندا آھن.

ڳالھہ

جڏھين ھندستان ۾ وڏو ڏڪار پيو ھو تہ ڏھين بادشاہ تلنگانا ۾ ھو ۽ سندس حڪم ٿيو ھو تہ دھليءَ جي ھر ھڪ باشندي کي ڏيڍ رتل روزانا جي حساب سان کاڌي لاءِ ڏنو وڃي. وزيرن ماڻھن جي آدمشماري ڪري، اميرن ۽ قاضين کي ماڻھن جي ھڪ ھڪ جماعت سپرد ڪئي تہ انھن ۾ کاڌو ورھائين. منھنجي حوالي پنج سؤ ماڻھن جي جماعت ھئي، جن جي لاءِ

سون پنھنجي گھر ۾ صفحا نهرائي ڇڏيا ھئا جن ۾ ھو رھندا ھئا ۽ پنجن پنجن ڏينهن جو اناج ھنن کي ڀيري ڀيري سان ورهائي ڏيندو ھوس.

ھڪ ڏينهن ھو سون وٽ ھڪ عورت کي وٺي آيا، ۽ سون کي ٻڌايائون تہ ھيءَ ڏائڻ آھي ۽ پنھنجي پاڙي واري گھر جي ماڻھوءَ جي ٻار جي دل ڪڍي کاڌي اٿس ۽ ٻار مري ويو آھي. سون کين حڪم ڏنو تہ ھن کي نائب سلطان وٽ وٺي وڃو، جنهن سندس آزمائش جو حڪم ڏنو. اھا آزمائش ھيئن ونندا آھن، جو چار دلا پاڻيءَ جا ڀري ھن جي ڇاتيءَ ھٿن ۽ پيرن ۾ ٻڌي کڻي کيس جمنا نديءَ ۾ وجهندا آھن، تہ پوءِ جيڪڏھن ھوءَ نہ ٻڏي، تہ سمجھندا تہ ڏائڻ آھي، پر جي ٻڏي ويئي تہ ڏائڻ نہ آھي. آزمائش کان پوءِ نائب حڪم ڏنو تہ ھن کي باھہ ۾ ساڙيو وڃي. پوءِ شھر جا مرد ۽ زالون ھن جي سيپ خاڪ ميڙي کڻي ويا، ڇو تہ ھنن جو خيال آھي تہ جيڪو ماڻھو انھيءَ خاڪ کي لڳائيندو آھي، اھو ھڪ سال تائين ڏائڻ جي نظر کان محفوظ رھي سگھندو.

ڳالھہ

مان دارالخلافہ ۾ ھوس تہ ھڪ ڏينهن بادشاھہ مون کي گھرايو. مان وڃي حاضر ٿيس تہ بادشاھہ خلوت ۾ ويٺو ھو. خاص خاص امير اتي موجود ھئا، ۽ اھي ٻہ جوڳي بہ ويٺا ھئا جيڪي رليءَ ۾ پاڻ کي ڍڪي ويھندا آھن. ھو پنھنجن مٿن کي ڍڪي ڇڏيندا آھن، ڇو تہ ھو مٿي جا وار خاڪ لڳائي پٽي ڇڏيندا آھن. بادشاھہ مون کي ويھڻ جي اجازت ڏني. مان ويھي رھيس تہ بادشاھہ ھنن کي چيو تہ ھي شخص (مان) تمام ڏورانھين ملڪ کان آيو آھي، تنھنڪري ھن کي ڪا اھڙي نئين شيءِ ڏيکاريو، جيڪا ھن اڳ ۾ ڪڏھن بہ نہ ڏٺي ھجي. ھنن چيو تہ چڱو.

پوءِ هُن مان هڪ جوڳي پلٿي ماري ويهي رهيو ۽ آهستي آهستي ويو زمين کان مٿي هوا ۾ بلند ٿيندو، تان جو هو اسان جي مٿان هوا ۾ بيهي ويو. مون کي ڏاڍو عجب لڳو، مٿو ڦرڻ لڳم ۽ زمين تي ڪري پيس. جنهن تي بادشاهه مون کي دوا پياري ته ڪجهه فرحت ٿيم ۽ ويهي رهيس، پر هو شخص اڃين ئي هوا تي ويٺو رهيو. پوءِ ٻئي جوڳيءَ پنهنجون چاکڙيون ڪڍي هٿن ۾ کنيون ۽ غصي ۾ اچي گهڻيئي دفعا انهن کي زمين تي سٽ سٽ ڪري هنيائين. پوءِ اهي چاکڙيون به هوا تي مٿي چڙهي ويون ۽ جڏهن جوڳي مٿي هوا تي ويٺو هو، تنهن جي ڪنڌ تي اهي وسڻ لڳيون جنهن تي هو ٿورو ٿورو هيٺ ٿيندو ويو ۽ اچي اسان جي پرسان ويٺو.

بادشاهه مون کي ٻڌايو ته چاکڙين موڪلڻ وارو استاد هو ۽ هوا ۾ اڏامڻ وارو سندس شاگرد، ۽ اڃين به چيئي ڏنائين ته جيڪڏهن تنهنجي عقل چرخ تي وڃڻ جو انديشو نه هجي ها، ته جيڪر اسان توکي ان کان وڌيڪ تماشا ڏيکاريون ها. تنهن هوندي به مون کي سوداءُ ٿي پيو ۽ بيمار ٿي پيس. بادشاهه مون ڏانهن هڪ شربت موڪليو، جنهن جي پيئڻ سان ڪجهه نيڪ ٿيس.

شهر بروز کان پوءِ اسان امواري (۱) وياسين، جتان هلي اچي ڪچراد (ڪجراوية)* جي شهر ۾ پهتاسين. هت هڪ وڏو حوض آهي، جنهن جي ڊيگهه هڪ ميل آهي ۽ ان جي ڪناري تي هڪ مندر آهي، جنهن ۾ بت رکيل آهن ۽ مسلمان انهن

* ڪجراوية يا ڪچراد:- هي هندستان ۾ هڪ شهر آهي، جيڪو چترپور کان ۲۷ ميل پري ايرندي طرف آهي، ۽ شهر پنا کان ۲۵ ميل پري ڏکڻ اولهه ۾ آهي. -- مترجم

(۱) امواري:- هن نالي سان هن وقت هندستان ۾ ڪوبه اهڙو مشهور شهر ڪونهي. پر ابن بطوط جي زماني ۾ ضرور ڪو شهر هوندو جيڪو هينئر ميٽجي ويو هوندو يا ڪو ننڍڙو ڳوٺڙو وڃي رهيو هوندو. —مترجم

ٻتن جون اکيون، نڪ ۽ ڪن وڍي ڇڏيا آهن. هن حوض جي وچ ۾ ڳاڙهي پٿر جا ٽي قبا ٺهيل آهن. ان جي چئن ڪنڊن تي چار ٻيا قبا ٺهيل آهن، جن ۾ جوڳي رهندا آهن. انهن جي وارن ۾ ڏوڙ پيل آهي ۽ پيرن تائين ڊگها وار رکيل اٿن. رياضت جي ڪري هنن جو رنگ زردو ٿي پيو آهي. ڪيترا مسلمان به انهن جي پٺيان ڦرندا وتندا آهن ته من انهن کان ڪي فن سکي سگهن.

ماڻهو ڳالهه ٿا ڪن ته ڪوڙهه جي بيماريءَ وارا ماڻهو هنن جوڳين وٽ اچي ترسندا آهن، ته خدا جي حڪم سان چڱا ڀلا ٿي ويندا آهن. پهريون دفعو مون جوڳي ماوراءالنهر جي بادشاه طرمشيرين جي ڪئمپ ۾ ڏٺا هئا، جيڪي تعداد ۾ پنجاه هئا ۽ انهن جي لاءِ زمين جي هيٺان هڪ غار کوٽايو ويو هو. هو رات ڏينهن ان ۾ رهندا هئا ۽ رڳو ضروري حاجت لاءِ ٻاهر نڪرندا هئا. هنن وٽ سڱ جي شڪل جهڙي هڪ شيءِ هوندي هئي، جيڪا هو صبح ۽ شام وڄائيندا رهندا هئا.

هنن جا عجيب عجيب طريقا هوندا هئا. انهن مان هڪڙي معبر جي بادشاه، سلطان غياث الدين دمغانيءَ جي لاءِ جماع ۽ قوت باه واسطي هڪڙا حب ٺاهيا هئا، جنهن ۾ فولاد جو جزو به هو. جڏهن انهن جو اثر سنئو ظاهر ٿيو، تڏهن معبر جو بادشاه ان مان وزن کان ڪجهه وڌيڪ کائي ويو ۽ مري پيو. ان کان پوءِ هن جو بادشاه ناصرالدين ٿيو، جو انهيءَ جوڳيءَ جي ڏاڍي عزت ڪندو هو. ان کان پوءِ اسان اتان ڪوچ ڪيو ۽ اچي جنديري* (چنديري) ۾ پهتاسين. هي هڪ وڏو شهر آهي ۽ سندس بازارين ۾ ڏاڍي رونق لڳي پيئي هئي.

---

* چنديري:- هي شهر هينئر ننڍڙو ڳوٺڙو وڃي رهيو آهي، جو دهليءَ کان ٢٨٠ ميل پري آهي. ان جي ڀرسان ٽڪريءَ تي اڃا به هڪ شڪسته قلعو بيٺو آهي، جو تنهن زماني ۾ هڪ مضبوط قلعو هوندو هو. — مترجم

هنن ملڪن جو اميرالامراء، عزالدين بنتاني (ملتاني)، جيڪو اعظم ملڪ جي لقب سان مشهور آهي، پڻ هن شهر ۾ رهندو آهي. هو ڏاڍو نيڪ ۽ فاضل شخص آهي ۽ عالمن سان صحبت وڪندڙ آهي. فقيه عزالدين زبيري، وجيهه الدين بيانوي جيڪو بيانا جو آهي، جنهن جو ذڪر اڳ ۾ ڪري آيو آهيان، فقيه قاضي جيڪو قاضي خاصه ڪري سڏبو آهي، ۽ امام شمس الدين هن جي مجلس جا خاص رڪن آهن. هن جو نائب خزانه قمرالدين نالي آهي ۽ سندس نائب فوج سعادت تلنگي آهي، جيڪو هڪ وڏو مشهور بهادر آهي. اهو ئي لشڪر جي ڪمن ڪارين جي خبر لهندو آهي. ملڪ اعظم رڳو جمعي جي ڏينهن ٻاهر نڪرندو آهي يا ڪنهن ڏينهن اتفاقاً ظاهر ٿيندو آهي.

پوءِ اسان چنديريءَ مان هلي اچي ظهار (ڌار) جي شهر ۾ پهتاسين. هيءُ شهر مالوه جو سڀ کان وڏو شهر آهي. هن ملڪ ۾ زراعت جام ٿيندي آهي، جنهن ۾ ڪڻڪ جي پيداوار گهڻي ٿيندي آهي. هتان دهليءَ، جيڪا چوويهه منزلون پري آهي، تائين پان سوڪليا ويندا آهن. سڄي رستي تي پٿر جا ٿنڀ بيٺل آهن، جن تي مفاصلو به لکيل آهي، جيئن ڪو مسافر اهو معلوم ڪري سگهي ته هو اڄ ڪيترو پنڌ ڪري آيو آهي يا منزل تائين ڪيترو پنڌ باقي آهي يا جنهن شهر ڏانهن وڃي رهيو آهي سو ڪيترو پري آهي.

هي شهر شيخ ابراهيم (زيتالمهه جي رهاڪو) مالديپي جي جاگير ۾ آهي. هي شيخ ابراهيم پهريائين شهر جي ٻاهران اچي ويٺو هو ۽ اتي ڳدراڀور جي غير آباد زمين کي آباد ڪيو هئائين. هن جا ڳدرا تمام مٺا هوندا هئا، پر هن جي آسپاس ٻيا ماڻهو جيڪي ڳدرا پوکيندا هئا سي اهڙا مٺا ڪين ٿيندا هئا. ۽ هو فقيرن ۽ غريبن کي ڪاڏو به کارائيندو هو. جڏهن بادشاه معبر ڏانهن ٿي ويو ته هن هڪ ڳدرو اچي بادشاه جي خدمت ۾ پيش ڪيو هو، جيڪو بادشاه کائي ڏاڍو خوش ٿيو هو. هي

شهر ظهار (١) هن کي ان ڪري جاگير ۾ ڏيئي ڇڏيو هئائين. کيس حڪم ڏنو هئائين ته هڪ دڙو، جيڪو شهر کان ڪجهه ٿيرو هو، تنهن تي هڪ خانقاهه ٺهرائي. پوءِ هن اتي هڪ نهايت سٺو خانقاهه ٺهرايو، جنهن ۾ هو غريبن ۽ مسافرن کي کاڌو کارائيندو هو ۽ ڪن سالن تائين ائين ڪندو رهيو.

هڪ دفعي هن بادشاهه وٽ اچي، ٽيرهن لک دينار کيس نذرانو ڏنو، ۽ چيائين ته غريبن کي کاڌي کارائڻ کان پوءِ ۾ هيءُ مال بچيو آهي، جيڪو شاهي خزاني جي ملڪيت آهي. بادشاهه کانئس اهو مال نه ورتو، پر سندس انهيءَ ڪم کي ته هن ڪجهه غريبن کي ڇو نه کارايو، پسند نه ڪيائين. هن شهر ۾ وزير جي پائيجي (حسن شاهه) پنهنجي مامي 'خواجه جهان' کي گرفتار ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو، ته جيئن سندس سچو خزانو هٿ ڪري، باغي معبر ڏانهن ڀڄي وڃي. پر هن جي مامي کي بروقت خبر پهچي ويئي، جنهن يڪدم هن کي گرفتار ڪري ورتو ۽ هن ۽ هن جي رازدار اميرن کي بادشاهه ڏانهن موڪلي ڏنو. بادشاهه انهن اميرن کي ته مارائي ڇڏيو، باقي وزير جي پاڻيجي کي وزير ڏانهن واپس موڪلي ڏنائين، جنهن هن کي قتل ڪرائي ڇڏيو.

ڳالهه

جڏهن وزير جي پائيجي کي واپس وزير وٽ آندو ويو، ته هن کيس قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو هن وٽ (وزير جي

(١) شهر ظهار يا ڌار — ”آئين اڪبريءَ“ ۾ هن شهر جو بيان آيل آهي ته هي شهر راجا ڀوج جي راڄ ڌاني هوندو هو. هن وقت ڌار هڪ ننڍڙي رياست آهي ۽ چڱي آدمشماري اٿس. مسلمانن جي وقت ۾ هيءُ هڪ وڏو شهر هوندو هو، ۽ اڄا تائين به هن ۾ ڪن ڳاڙهي پٿر جون مسجدون مرمت جي قابل موجود آهن. - مترجم

ڀاڻيجي وٽ) هڪ ٻانهي هوندي آهي، جنهن تي هو عاشق هوندو هو، ۽ درخواست ڪيائين ته انهيءَ ٻانهيءَ کي سندس سامهون گهرايو وڃي. پوءِ ان ٻانهيءَ جي هٿان هڪ پاڻ وٽ ڪاڍائين، ۽ پاڻ به هڪ پان ناهي، هن کي ڏنائين، ۽ کيس گلي سان لڳائي، ڪاڻس موڪلائي ڪيائين. ان کان پوءِ هن کي هاٿيءَ جي اڳيان اڇلايو ويو، ۽ سندس ڪل لهرائي، ان ۾ ٻهه ڀريو ويو. جڏهن رات ٿي، تڏهن اها ٻانهي ٻاهر نڪتي ۽ سندس قتل ٿيڻ واريءَ جڳهه جي ڀرسان، هڪ کوهه ۾ ٽپو ڏئي مري ويئي. ٻئي ڏينهن هن کي مرده ڏنو ويو، ۽ هن کي اتان ڪڍي، ٻنهي کي هڪڙيءَ قبر ۾ دفن ڪيو ويو. ان قبر کي گور عاشقان (عاشقن جي قبر) ڪري سڏيندا آهن.

ان کان پوءِ اسان ظهار جي شهر مان ڪوچ ڪري اچي اجين (١) ۾ پهتاسين. هيءُ هڪ سهڻو شهر آهي، جنهن ۾ وڏيون وڏيون عمارتون آهن، ۽ ملڪ ناصرالدين بن عين الملڪ، جوڪو هڪ وڏو فاضل، عالم ۽ شريف النفس انسان هوندو هو، به هن شهر ۾ رهندو هو. هو سنداپور جي ڀيٽ (گوا) جي فتح وقت شهيد ٿي ويو هو. مون سندس قبر جي زيارت ڪئي هئي، جنهن جو بيان ڪري آيو آهيان. فقيه ۽ طبيب جمال الدين مغربي غرناطي به هن شهر ۾ رهندو هو.

(١) اجين — هي هندستان ۾ هڪ قديمي شهر آهي، جيڪو سپرا نديءَ جي ڪناري تي ٻڌل آهي. هيءَ مالوه جو قديم دارالخلافه هوندو هو، پر هاڻي گواليار جي رياست ۾ آهي. پراڻي شهر جا کنڊرات اڃا تائين به نئين اجين جي ڀرسان اٽڪل هڪ ميل جي ايراضيءَ ۾ موجود آهن، جنهن مان ثابت آهي ته هي تمام وڏو شهر هوندو هو. سنه ١٦٥٨ع ۾ اورنگزيب ۽ دارا شڪوه جي لڙائي به هن شهر جي ويجهو لڳي هئي. سنه ١٧٩٢ع ۾ 'هولڪر' هن شهر کي ساڙيو هو ۽ سنه ١٨١٠ع تائين هيءُ شهر سنڌيا جو پايه تخت ڪيو ويو، پر پوءِ 'گواليار' دارالحڪومت رهيو.

— مترجم

پوءِ اسان اچِي مان هليِ اچي، دولت آباد ۾ پهتاسين، جو تمام وڏو شهر آهي ۽ دهليءَ جو مقابلو ٿو ڪري. هن جا ٽي حصا آهن: هڪ حصي کي دولت آباد ٿا چون، جنهن ۾ بادشاه ۽ ان جو لشڪر موجود آهي، ٻئي حصي کي ڪٽڪ، چوندا آهن، ۽ ٽئين حصي کي، جيڪو هڪ قلعو آهي، ديوگير چوندا آهن. هي قلعو تمام مضبوط آهي، ايتري قدر جو سندس جهڙو ٻيو مضبوط قلعو سڄي ملڪ ۾ ڪونه آهي. بادشاه جو استاد خان اعظم قتلو خان به هن ئي قلعي ۾ رهندو آهي. ساگر ۽ تلنگانا به هن جي ماتحت آهن ۽ سندس علائقو ٽن مهينن جي پنڌ تائين پکڙيل آهي. هن جي طرفان هر جڳهه نائب ۽ حاڪم رهندا آهن. ديوگير جو قلعو، زمين جي سطح کان مٿي هڪ ٽڪر تي ٺهيل آهي، جنهن جي کوٽائي ڪرائي، ان جي چوٽيءَ تي هي قلعو ٺهرايو ويو آهي.

هن قلعي تي چمڙي جي ڏاڪڻين جي ذريعي چڙهي ويندا آهن ۽ رات جو اهي ڏاڪڻيون مٿي چڪي وٺندا آهن. هن قلعي جا محافظ پنهنجي اهل اولاد سميت ان ۾ رهندا آهن. هن قلعي ۾ هڪڙا غار ٺهيل آهن، جن ۾ وڏن ڏوهارين کي قيد ڪندا آهن. هنن غارن ۾ وري ايڏا ته وڏا ڪئا رهندا آهن، جن کان ٻلي به ڊڄندي آهي ۽ اٽڪل ۽ چالاڪيءَ کان سواءِ انهن کي ڦاسائي نه سگهندي آهي.

'ملڪ خطاب' افغان مون کي ٻڌايو ته هڪ دفعي هن قلعي جي هڪ غار ۾ هو قيد ڪيو ويو هو، جنهن کي ڪئن جو غار ڪري چوندا آهن: "پوءِ رات جو اهي ڪئا گڏجي، اچي مون تي حملو ڪندا هئا ۽ مان سڄي رات انهن سان لڙائي ڪندي گذاريندو هوس. هڪ رات مان سمهيو پيو هوس ته ڪنهن خواب ۾ مون کي چيو ته سورت اخلاص هڪ لک دفعا پڙهه ته الله تعاليٰ توکي هتان ڇڏائيندو. پوءِ مون ايترا ڀيرا سورة اخلاص پڙهي، ته منهنجي آزاديءَ جو حڪم اچي پهتو. منهنجي

آزاديءَ جو سبب هي هو، جو منهنجي پير واري غار ۾ ملڪ مل قيد هو، تہ سندس آگريون ۽ اکيون اهي ڪٽا ڪاڍي ويا هئا، جنهنڪري هو مري ويو هو. بادشاه کي جڏهن اها خبر پئي، تڏهن چيائين خطاب کي تہ وڃي ڪيو ستان هن کي بہ ڪٽا ڪاڍي وجن!"

هن ٻي قلعي ۾ ناصرالدين بن ملڪ مل ۽ قاضي جلال الدين، جڏهن بادشاه کين شڪست ڏني هئي، اچي پناه ورتي هئي. دولت آباد جا اصل باشندا مرهٽا آهن، جن جون عورتون تمام سهڻيون ٿينديون آهن ۽ سندن نڪ ۽ ڀرون خاص طرح سان بي مثال ٿيندا آهن. اهي محبت ڪندڙ ۽ جماع ۾ لذت ڏيندڙ بہ مشهور آهن. هن شهر ۾ گهڻو ڪري هندو واپار ڪندا آهن ۽ جواهرات جي سوداگري بہ ڪندا آهن، تنهنڪري ڏاڍا مالدار آهن. انهن کي شاه (ساهوڪار) ڪري چوندا آهن، جيئن مصر ۾ واپارين کي "مڪارم" چوندا آهن. دولت آباد ۾ انب ۽ انار جام ٿيندا آهن ۽ سال ۾ ٻہ دفعا ڦر جهليندا آهن. هن ملڪ جي آمدني بہ سندس آباديءَ ۽ ڪشادگيءَ سبب ٻين علائقن کان وڌيڪ آهي. هڪ هندوءَ مون کي ٻڌايو تہ هن سڄي علائقي جو ٺيڪو هڪ هندو واپاريءَ سترهن ڪروڙ دينارن ۾ ڪنيو هو، پر هو اهو پورو ڪري نہ سگهيو ۽ ان ڏانهن بقاياڻون رهجي ويون، تنهنڪري هن جو سڄو مال ضبط ڪيو ويو ۽ سندس کل لهرائي ويئي.

ڳائڻ وڄائڻ جي بازار

دولت آباد ۾ ڳائڻ ۽ وڄائڻ وارن جي هڪ بازار آهي، جنهن کي طرب آباد ڪري سڏيندا آهن. هيءَ بازار تمام ڪشادي ۽ خوبصورت آهي، جنهن ۾ ڪيترائي دڪان آهن. هر هڪ دڪان جو هڪ دروازو سندس مالڪ جي گهر ڏانهن کلندو آهي، ۽ ٻئي طرف، انهيءَ دروازي کان سواء، انهيءَ گهر کي

پيو به دروازو ٺهيل آهي. دڪانن ۾ ڏاڍا عمدا فرش هوندا آهن، ۽ ٽيڪ وچ تي هڪ هندوري جهڙي پينگهه ٽنگيل هوندي آهي، جنهن ۾ ڳاني واري صورت وينل يا ليٽيل هوندي آهي، ۽ سندس ٻانهيون انهيءَ پينگهه کي پيون لوڏينديون آهن؛ اهي پينگهون به تمام سينگاريل هونديون آهن.

بازار جي وچ ۾ هڪ وڏو گنبذ ٺهيل آهي، جيڪو فرش فروش سان تمام گهڻو سينگاريل رهندو آهي، ۽ ان ۾ هنن ڳائيندڙن جو چوڌري هر خميس جي ڏينهن عصر جي نماز کان پوءِ اچي ويهندو آهي. هن جا غلام ۽ خادم به اتي حاضر هوندا آهن. پوءِ هر هڪ ڳاني واري هن جي سامهون اچي، واري واري سان ڳائيندي وڄائيندي آهي. اها محفل مغرب تائين هلندي آهي، جنهن کان پوءِ هو اٿي، پنهنجي گهر هليو ويندو آهي. هن بازار ۾ مسجدون به آهن ۽ اتي رمضان شريف ۾ تراويح جي جماعت به ٿيندي آهي.

گهڻو ڪري هندو راجا، جيڪي هيءَ بازار گهمڻ ايندا آهن، سي ان گنبذ ۾ اچي ترسندا آهن، ۽ ڳاني واريون اچي، انهن جي سامهون ڳائينديون آهن. ڪي مسلمان بادشاهه به ائين ڪندا آهن.

پوءِ اسان دولت آباد جي شهر مان ڪوچ ڪري اچي نذر بار (١) پهتاسين. هي هڪ ننڍڙو شهر آهي، جنهن ۾ گهڻو

(١) نذر بار- هن وقت هن شهر کي نندو بار ڪري سڏيندا آهن، ۽ خانديش جي پرسان تاپتي نديءَ جي پرسان ڏاکڻي ڪناري تي آهي. 'تاريخ فرشته' موجب جڏهن ملڪ ڪافور ديول ديويءَ جي وٺڻ لاءِ ويو هو، ته ان وقت هن سلطان پور ۽ نذربار به شهر آباد ڪيا هئا. موجوده وقت ۾ هيءُ ڪو اهڙو وڏو شهر ڪونهي، پر ڪنهن زماني ۾ ضرور هي هڪ وڏو شهر ۽ تجارت گاهه هوندو هو. سنه ١٦٦٦ع ۾ هت ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ وارن هڪ ڪوٺي کولي هئي، جيڪا پوءِ احمدآباد ۾ ڪٽي ويا. باجي راءِ جي وقت ۾ ئي هيءُ شهر غير آباد ٿي ويو. هن ۾ اڃا تائين به ڪي جهونيون مسجدون ۽ عمارتون موجود آهن. — مترجم

ڪري مرهٽا رهندا آهن. هو دستڪاريءَ ۾ مشهور آهن ۽ انهن مان ڪي سٺا طبيب ۽ منجم به آهن. شريف خاندان جا مرهٽا، برهمڻ ۽ کتري آهن. هنن جي غذا ساوين ڀاڄين ۽ سرنهن جو تيل آهي، ۽ هو گوشت کي ته اصل ويجهو به ڪين وڃن. هو ڪنهن به جانور کي ايذاءُ نه پهچائيندا آهن ۽ نه وري انهن کي ذبح ڪندا آهن. جيئن جنابت کان پوءِ غسل ضروري ٿيندو آهي، تيئن هو ڪاڌي کائڻ کان اڳ ۾ غسل ضروري ڪندا آهن. ۽ پنهنجي ويجهن عزيزن مان اهل مائٽي نه ڪندا آهن، بلڪ شادين ۾ ستن پيڙهين جي مائٽيءَ جو ضرور فرق ڪندا آهن. هو شراب به ڪونه پين ۽ شراب پيئڻ کي عيب ڪري سمجهندا آهن.

هندستان ۾ مسلمان به شراب پيئڻ کي سخت عيب سمجهندا آهن. ۽ جيڪڏهن ڪو مسلمان شراب پيئندو آهي ته هن کي اسي دوا لڳائي، اٺن مهينن تائين ٿهه خاني ۾ قيد ڪندا آهن ۽ ڪاڌي جي وقت کان سواءِ هن کي ڪڏهن به ڪونه ڪڍندا آهن.

ان کان پوءِ اسان اتان هلي اچي ساغر (ساگر) * ۾ پهتاسين. هيءَ هڪ وڏو شهر آهي ۽ ان نالي واري درياءَ ساگر تي ٻڌل آهي. هن درياءَ جي ڪناري تي نار چڙهيل آهن، جن تي انب، ڪيلي ۽ ڪمند جا ڪيترائي باغ آهن. هن شهر جا رهاڪو ڏاڍا ديندار ۽ نيڪ آهن. هنن باغن ۾ خانقاهه ۽ اوطاقون ٺهرائي ڇڏيون آهن، جن ۾ مسافر اچي رهندا آهن. جيڪو به شخص خانقاهه ٺهرائيندو آهي ته ان سان گڏ باغ ضرور پوکائيندو آهي ۽ پنهنجي اولاد کي ان جو متولي ڪري ويندو آهي، پر جيڪڏهن اولاد نه هجيس ته ان جو متولي قاضي ٿيندو آهي.

هن شهر ۾ عمارتون تمام گهڻيون آهن، ۽ ڪيترائي ماڻهو هتان جي ماڻهن سان ملڻ ۽ گهمڻ ڦرڻ ايندا آهن، ڇو ته هت

* ساگر- هن نالي وارو هن وقت ڪو به اهڙو مشهور شهر هندستان ۾ ڪونه رهيو آهي. — مترجم

ڪنهن به قسم جو خرچ يا محصول ڪونه ورتو ويندو آهي. اهو ئي سبب آهي ته هت تمام گهڻا مسافر ايندا آهن. پوءِ اسان ساگر مان هلي، اچي ڪنبات ۾ پهتاسين. هي شهر سمنڊ جي هڪ ڪاريءَ تي ٻڌل آهي، جيڪا هڪ واديءَ جي شڪل جهڙي ٿيندي آهي ۽ ان ۾ جهاز اندر اچي سگهندا آهن. هن ۾ مدوجزر (چنڊ جي ڪشش جي ڪري، پاڻيءَ جو لهڻ ۽ چڙهڻ، جنهن کي هنديءَ ۾ جوار ڀاٽا چوندا آهن) به ٿيندو رهندو آهي.

پاڻيءَ جي لهڻ وقت، مون ڪيترائي ننڍا جهاز گپ ۾ گپيل ڏٺا، ۽ جڏهن سمنڊ جو پاڻي چڙهيو، تڏهن اهي وري تري رهيا هئا. هيءُ شهر، پڻ سڀني شهرن کان مضبوط ۽ خوبصورت ٻڌل آهي. هن ۾ تمام سٺيون عمارتون ۽ مسجدون آهن، ۽ گهڻو ڪري، هتان جا رهاڪو پرڏيهي سوداگر آهن، جيڪي گهڻو ڪري عاليشان گهر ۽ وڏيون وڏيون مسجدون ٺهرائڻ ۾ هڪٻئي کان گوءِ کڻي وڃڻ جي ڪوشش ڪندا آهن.

سڀني کان وڏو عاليشان گهر انهيءَ شريف سامريءَ جو آهي، جنهن مون کي حلوي جي ٿالي ٻڌائڻ وقت بادشاه جي اڳيان شرمندو ڪرڻ ٿي گهريو. ان گهر ۾ جيڪو ڪاٺ استعمال ڪيو ويو آهي، تنهن کان وڌيڪ مضبوط ۽ ٿلهو ڪاٺ مون ٻئي ڪنهن به گهر ۾ استعمال ٿيل ڪونه ڏٺو. هن گهر جو دروازو به ايترو وڏو آهي، جيترا شهر جا ٻيا دروازا آهن، ۽ ان جي پرسان هڪ وڏي مسجد آهي، جنهن کي سامريءَ جي مسجد ڪري چوندا آهن. ملڪ التجار گازرونيءَ جو گهر به تمام عاليشان آهي ۽ ان جي پرسان به مسجد ٺهيل آهي. ازانسواءِ شمس الدين ڪلاه دوز، يعني ٽوپيون ٺاهيندڙ، جو گهر به تمام وڏو آهي.

جڏهن قاضي جلال جي بغاوت ٿي هئي، تڏهن شمس الدين، ناخدا الياس، جيڪو پهريائين هن ملڪ جو هندو هو، ۽ ملڪ الحڪماءُ، هن شهر ۾ اچي پناه ورتي هئي، ۽ شهر جي چوڌاري خندق

ڪوٺائڻ شروع ڪئي هئائون، جو هت شهر پناه ڪاني هئي. جڏهن ناڪامياب ٿيا ۽ بادشاه جو لشڪر اچي شهر ۾ داخل ٿيو، تڏهن ٿيئي ڄڻا وڃي هڪ گهر ۾ لڪا ۽ گرفتاريءَ جي ڊپ کان ارادو ڪيائون ته هڪٻئي کي ڪٺار سان پورو ڪري ڇڏين ۽ اهڙيءَ طرح سان انهن مان ٻه ڄڻا ته مري ويا، پر ملڪ الحڪماءُ ڪونه مئو.

هن ئي شهر ۾ نجم الدين جيلاني هڪ وڏو واپاري هوندو هو، جيڪو شڪل ۾ سوچارو ۽ وڏو مالدار هو. هن به هڪ وڏو گهر ۽ مسجد ٺهرائي هئي. بادشاه هن کي پاڻ وٽ گهرائي، ڪيس ڪنڀات جو حاڪم مقرر ڪري، طبل ۽ علم به بخشيو هو، ۽ اهو ئي سبب هو، جو ملڪ الحڪماءُ باغي ٿيو هو ۽ آخر پنهنجي جان ۽ مال تان هٿ ڌوئڻا پيس. جڏهن اسان ڪنڀات ۾ پهتاسين، تڏهن اتي جو حاڪم مقبل تلنگي هو. بادشاه هن جو ڏاڍو قدر ڪندو هو. شيخ زادو اصفهاني هن جي صحبت ۾ رهندو هو ۽ هن جي طرفان مُلڪ جا معاملا شيخ جي سپرد هوندا هئا. هي شيخ امور سلطنت مان تمام گهڻو واقف هوندو هو، تنهنڪري هو ڏاڍو مالدار ٿي ويو هو ۽ پنهنجي دولت آهستي آهستي پنهنجي ملڪ ڏانهن موڪليندو رهندو هو. آخر هو ڀڄي وڃڻ لاءِ ڪا ترڪيب سوچڻ لڳو، ته بادشاه کي خبر پئجي وئي.

ڪنهن وڃي بادشاه کي ٻڌايو ته هو ڀڄي وڃڻ ٿو چاهي، تنهنڪري بادشاه مقبل کي لکيو ته هن کي ٽپال (١) جي ذريعي دارالخلافه ڏانهن موڪلي ڏيو. مقبل هن کي موڪلي ڏنو. جڏهن

(١) شيخ کي 'ٽپال' ۾ موڪلڻ:- هن کان اڳ هندستان ۾ ٽپال جي عنوان ۾ ابن بطوطه لکي آيو آهي ته رستي تي اهڙيون چونڪيون ٺهيل هونديون هيون، جتي ٽپال پهچائيندڙ ماڻهو، تيار بيٺا هوندا هئا. ان ۾ جلد گهوڙيل ماڻهوءَ کي به کٽ تي کڻي، ڀڄندا ويندا هئا، وغيره.
— مترجم

هي بادشاه جي روبرو وچي حاضر ٿيو، تڏهن هن تي ڀهرو مقرر
ڪيو ويو هن ملڪ جو دستور آهي ته جڏهن ڪنهن تي ڀهرو
مقرر ڪيو ويندو آهي ته ان جو بچڻ محال آهي. هن ڀهريدار
سان سازش ڪري هن کي تمام گهڻو سامان ڏيڻو ڪيو. پوءِ ٻيئي
ڄڻا ڀڄي نڪتا. هڪ معتبر ماڻهوءَ مون کي ٻڌايو ته مون هن کي
شهر قلهات (قلات) جي مسجد ۾ ڏٺو هو، ۽ پوءِ هو اتان پنهنجي
وطن هليو ويو ۽ وچي پنهنجو سمورو مال هٿ ڪيائين ۽ جان
به بچايائين.

ڪَاڻو

جڏهن ملڪ مقبل اسان جي دعوت پنهنجي گهر ۾ ڪئي،
تڏهن اتي هڪ مزي جي ڳالهه ٿي. ڇا ٿيو جو شهر جو قاضي،
جيڪو هڪ اک کان ڪاڻو هو، تنهن جي سامهون شريف بغدادي
ويٺو هو. هو شڪل ۾ هوبهو قاضيءَ جهڙو پئي لڳو، پر ڪاٻيءَ
اک کان ڪاڻو هو. شريف، قاضيءَ ڏانهن ڏسي، پئي هن تي
کليو. قاضي تنهن تي هن کي ڇڙٻ ڏيڻ لڳو. شريف به ترڪي
به ترڪي جواب ڏنس ته ”ان ۾ ناراض ٿيڻ جي ڪهڙي ڳالهه
آهي؟ مان توکان وڌيڪ خوبصورت آهيان.“ قاضيءَ پڇيس ته سو
وري ڪيئن؟ تنهن تي جواب ڏنائينس ته منهنجي ڪاٻي اک
ڪاڻي، پر تنهنجي ته ساڄي اک ڪاڻي آهي. هي ٻڌي امير ۽
سڀ حاضرين اچي کل ۾ پيا ۽ قاضي ڏاڍو شرمندو ٿيو، پر هن
کي ڪوبه جواب ڏيڻ نه سگهيو، ڇو ته هندستان ۾ شريفن (سيدن)
جي تمام گهڻي تعظيم ۽ عزت ڪندا آهن.

هن شهر ۾ هڪ بزرگ الحاج ناصر باربڪر جو رهاڪو
جامع مسجد جي هڪ قبي (حجري) ۾ رهندو آهي. اسان هن جي
زيارت لاءِ هن وٽ ويا هئاسين، ۽ ماني به هن سان گڏجي کاڌي

هٿيسين. جڏهن قاضي جلال ڪنيات ۾ داخل ٿي، اچي بغاوت ڪئي هئي، تڏهن هن بزرگ وٽ اچي حاضر ٿيو هو. بادشاه کي ڪنهن وچي ٻڌايو ته هن بزرگ، قاضي جلال لاءِ دعاگهري آهي، تنهنڪري هي ويچارو بزرگ، بادشاه جي اچڻ جو ٻڌي، ڀڄي ويو هو ته ڪٿي هن جو حال به شيخ حيدريءَ جهڙو نه ٿئي!

هن شهر ۾ ٻيو بزرگ خواجه اسحاق نالي هڪ تاجر آهي، جنهن جي خانقاه ۾ هر مسافر کي کاڌو ملندو آهي ۽ فقيرن ۽ مسڪينن کي روڪ پئسا به ڏنا ويندا آهن ۽ چئن ٿا ته هن جي اپتري خرچ هوندي به هن جي مال ۾ روز بروز واڌارو ٿيندو ٿو وڃي. پوءِ اسان هن شهر مان ڪوچ ڪري ڪاويءَ(۱) ۾ پهتاسين، جيڪو سمنڊ جي هڪ کاريءَ جي ڪناري تي آهي ۽ هت به پاڻيءَ جو لاهه ۽ چاڙهه ٿيندو آهي ۽ راءِ جالينسي، هندو راجا جي علائقي ۾ آهي، جنهن جو بيان اڳتي ڪنداسين. پوءِ اسان اتان ڪوچ ڪري اچي، 'قندار' جي شهر ۾ پهتاسين، جو هندن جو هڪ تمام وڏو شهر آهي ۽ سمنڊ جي ڪناري تي ٻڌل آهي.

اتي جي راجا جو بيان

قندار جي هندو راجا جو نالو جالينسي آهي. هي اسلامي حڪومت جي ماتحت آهي ۽ هر سال هندستان جي بادشاه جي ڍل ڀريندو آهي. اسان جڏهن قندار ۾ پهتاسين تڏهن هي اسان جي استقبال لاءِ ٻاهر آيو ۽ اسان جي ڏاڍي عزت ڪيائين. هن

(۱) ڪاوي (گاوي) ۽ قندار- هي ٻئي بندر هن وقت ٿي ويا آهن. قندار، هي افغانستان وارو قندار ڪونهي، پر هندستان ۾ هڪ بندر جو نالو هو، جيڪو نربدا نديءَ جي منهن وٽ هوندو هو. - مترجم

پنھنجو محل اسان لاءِ خالي ڪري ڇڏيو ھو، جنھن ۾ اسان وڃي لٿاسين. پوءِ وڏا وڏا مسلمان امير ھن جي طرفان اسان جي استقبال لاءِ آيا، جن ۾ خواجه بھره جا ٻه پٽ ۽ ناخدا ابراھيم ٻه ھو؛ ھن شخص جا ڇھه جھاز خاص سندس ملڪيت آھن. پوءِ اسان ھن شھر مان سمنڊ ۾ سفر شروع ڪيو.

باب اٺون

فصل ٻهريون

اسان جي سمنڊ رستي سفر جو بيان

اسان ناخدا ابراهيم جي جهاز ”جاگير“ (١) نالي تي چڙهياسين ۽ تحفي جي گهوڙن مان ستر گهوڙا به اسان ان تي چاڙهيا. تحفي جا ٻيا رهيل گهوڙا ۽ نوڪر چاڪر، ابراهيم جي ڀاءُ جي جهاز تي، جنهن جو نالو ”منورت“ هو، سوار ٿيا. راءِ جالينسي اسان کي هڪ ٻيو جهاز ڏنو، جنهن ۾ ظهيرالدين جا گهوڙا، سنبل ۽ ان جا نوڪر چاڪر چڙهيا. جالينسي اسان جي لاءِ پاڻي، زاد راهه ۽ گهوڙن جي چاري جو پڻ بندوبست ڪيو ۽ پنهنجي پٽ کي ”عڪيري“ نالي جهاز ۾ چاڙهي اسان سان گڏ موڪليائين. اهو جهاز غوراب جي شڪل جهڙو هو، پر ان کان گهڻو ڪشادو هو. ان ۾ مضبوط ٿنڀا هئا. لڙائيءَ جي وقت ان تي ڇت چاڙهي ڇڏيندا هئا ته انهيءَ ٿنڀائينءَ ڇت کي تير يا پٿر لڳي نه سگهندا هئا.

جهاز جاگير جنهن ۾ اسان چڙهيا هئاسين، تنهن ۾ پنجاهه تير انداز ۽ پنجاهه جنگي حبشي هئا، جيڪي هن سمنڊ جا امير ليکيا ويندا آهن، ۽ جيڪڏهين انهن مان ڪو هڪ به ڪنهن جهاز تي سوار هوندو آهي، ته هندو چور ۽ باغي ان کي ڪجهه

(١) هت اصل متن ۾ جاڪر لکيل آهي، اصل هنديءَ ۾ جاگير صحيح آهي.

۾ نہ ڇوندا آهن. ان سان ٻن ڏينهن جي سفر ڪان پوءِ هڪ بيرم (١) نالي ٻيٽ تي اچي لٿاسين. هيءُ ٻيٽ بلڪل خالي لڳو پيو هو، ۽ خشڪيءَ کان پوءِ صرف چار ميل پري هو. اسان اتي ترسي حوض مان پاڻي ڪنيو.

ان جي غير آباد هجڻ جو سبب اهو ٿو ڇيو وڃي تہ مسلمانن هتي جي هندن تي حملو ڪيو هو. ان وقت کان پوءِ وري هندن وٽي ان کي آباد نہ ڪيو. ملڪ التجار، جنهن جو بيان ڪري آيا آهيون، هن کي آباد ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو ۽ ان کي شهر پناهہ ڏياري، ان جي مٿان منجنيقون رکائي، مسلمانن کي ان ۾ آباد ڪيو هئائين. پوءِ اسان اتان هلي، ٻئي ڏينهن اچي قوقہ (٢) (گهوگها) ۾ پهتاسين. هيءُ هڪ وڏو عاليشان شهر آهي، جنهن ۾ تمام وڏيون بازاريون آهن. اسان شهر کان چار ميل پري اچي لنگر انداز ٿيا هئاسين، ڇو تہ اهو جزر جو وقت هو؛ تنهنڪري، پاڻي لهي ويو هو.

پوءِ اسان ننڍين ٻيڙين ۾ چڙهي شهر ڏانهن وياسين. جڏهن شهر کان اڃا هڪ ميل پري هئاسين تہ ٻيڙيون پاڻيءَ جي نہ هئڻ سبب گپ ۾ کپي پيون. مان پنهنجي ٻن ماڻهن جي مدد سان شهر ڏانهن روانو ٿيس. ماڻهو ڊپ ڏياري رهيا هئا تہ جيڪڏهن پاڻي چڙهي ويو تہ ڏاڍا مشڪل ۾ پوندؤ ۽ مان تہ تـري نہ ڪونہ ڄاڻندو هوس. آخر اچي شهر ۾ پهتس ۽ بازاريون گهمي، هڪ مسجد ۾، جيڪا حضرت خضر ۽ حضرت الياس ڏانهن منسوب

(١) بيرم - هڪ ميل کن ڊگهو ٻيٽ آهي. هت انگريزن سنہ ١٨٦٥ع کان هڪ لائيٽ هائوس نهرائي ڇڏيو آهي، جنهن تي سمنڊ جي سطح کان هڪ سو فوٽ مٿي بتيون ٻرنديون هونديون آهن— ڏسو نقشو هندستان ابن بطوط جو سير. — مترجم

(٢) قوقہ - ڪاٺياواڙ ۾ بمبئي کان ٩٣ ميل پري هڪ ٻيٽ آهي، هتي جا ماڻهو جهازن تي خلاصي يا لشڪر ۾ ڀرتي ٿيل آهن، ۽ گهڻو ڪري جهازرانيءَ جا شوقين آهن. — مترجم

هئي، وچـي مغرب جـي نماز پڙهيم. ان مسجد ۾ مون حيدري فقيرن جي هڪ جماعت ڏٺي، جن جـو شيخ بہ هنن سان گڏ هو. پوءِ مان جهاز ڏانهن واپس هليو آيس.

هتي جو راجا

هتي جي راجا جو نالو دنڪول آهي، ۽ ڪو نالـي ۾ بادشاه جو مطيع آهي، پر حقيقت ۾ هو نافرمان آهي. پوءِ اسان هن شهر مان هلي، ٽن ڏينهن کان پوءِ اچي سندابور (١) جي ٻيٽ ۾ پهتاسين. هن ٻيٽ ۾ ڇٽيهہ ڳوٺ آهن. هن جي اردگرد سمنڊ جي هڪ کاري آهي، جنهن ۾ پاڻيءَ جي لاهہ وقت تہ پاڻي مٺو هوندو آهي، پر چاڙهہ وقت لوڻ جهڙو کارو هوندو آهي. هن ٻيٽ جي وچ ۾ ٻہ شهر آهن، جن مان هڪ تمام پراڻو هندن جو آباد ڪيل آهي، ۽ ٻيو مسلمانن انهيءَ وقت آباد ڪيو هو، جڏهن هنن هن ٻيٽ کي پهريون دفعو فتح ڪيو هو. ان ۾ هڪ جامع مسجد، بغداد جي مسجدن جي نموني تي، ٺهيل آهي، جيڪا ناخدا حسن سلطان جمال الدين محمد هنوريءَ جي والد ٺهرائي هئي. هن ٻيٽ کي ٻئي دفعي فتح ڪرڻ جي موقعي تي مان بہ موجود هوس، جنهن جو اڳتي بيان ڪندس. هن ٻيٽ مان هلي، اسان هڪ ننڍڙي ٻيٽ تي اچي لٿاسين، جيڪو خشڪيءَ جي بلڪل ويجهو هو. ان ۾ هڪ مندر، هڪ باغ ۽ هڪ حوض هو، اتي مون هڪ جوڳي ڏٺو هو.

ان جوڳيءَ جي ڳالهہ

جڏهن اسان هيٺ ٻيٽ تي اچي لٿاسين، تڏهن اسان هڪ جوڳيءَ کي ڏٺو، جيڪو هڪ بتخاني ۾ ٻن بتن جي وچ ۾ پنهنجي آسڻ تي ويٺو هو. ان جي منهن مان معلوم پئي ٿيو تہ

(١) سندابور- هن کي هاڻي گوا ڪري سڏين. — مترجم

هن ڏاڍي رياضت ۽ جفاڪشي ڪئي آهي. اسان هن سان ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن ڪوبه جواب ڪونه ڏنو. اسان جاچ ڪئي ته هن وٽ ڪائڻ پيئڻ لاءِ به ڪجهه آهي يا نه، پر اسان کي ڪجهه به نظر نه آيو. ان وقت هن هڪدم وني دانهن ڪئي، ته هڪدم هڪ ناريل وڻ مان ڇڄي اچي هن جي سامهون ڪريو. هن اهو ناريل کڻي اسان کي ڏنو. اسان کي ڏاڍو عجب لڳو ۽ هن کي دينار ۽ درهم ڏيڻ لڳاسين، جي هن نه ورتا. پوءِ هن کي ڪاڏي جون شيون آڇيوسين، پر هن اهي به نه ورتيون.

هن جي سامهون هڪ اٺ جي ڏاس جو چوغو پيو هو، جيڪو مون کڻي اٿلائي ڏٺو، ته هن اهو مون کي ڏيئي ڇڏيو. مون وٽ زيلع جي هڪ تسبيح هئي، جيڪا هن غور سان پئي ڏٺي. مون اها تسبيح هن کي ڏيئي ڇڏي، جنهن کي هن هٿ ۾ وٺي سنگهيو، ۽ پوءِ پاڻ وٽ رکي، آسمان ڏانهن اشارو ڪيائين. پوءِ وري قبلي ڏانهن اشارو ڪيائين. منهنجا ساٿي ڪجهه به سمجهي نه سگهيا ته هن ڇا ٿي چاهيو، پر مان سمجهي ويس ته هو مسلمان آهي ۽ هن پيٽ جي رهاڪن جي سبب کان پنهنجي مذهب کي مخفي رکيو ٿو اچي ۽ ناريل کائي پنهنجو گذران ڪندو ٿو رهي.

جڏهن اسان هن کان موڪلايو ٿي، تڏهن مون سندس هٿ تي چمي ڏني، جنهنڪري منهنجا دوست ناراض ٿيڻ لڳا. يڪدم هو سمجهي ويو ۽ منهنجو به هٿ وٺي چميائين. پوءِ مشڪي اسان کي وڃڻ جو اشارو ڪيائين. ويندي وقت مان سيني جي پٽيان هوس. هن منهنجي ڪپڙي کان جهلي ٿورو ڇڪيو. مون مڙي پٺيان ڏٺو، ته هن مون کي ڏهه دينار ڏنا.

جڏهن اسان ٻاهر آياسين، تڏهن منهنجي ساٿين مون کان پڇيو ته هن جوڳيءَ تنهنجي ڪپڙن کان ڇو پئي ڇڪيو! تنهن تي مون ٻڌايومان ته هن مون کي ڏهه دينار ڏنا آهن. انهن دينارن مان ٽي دينار مون ظهيرالدين کي ڏنا ۽ ٽي دينار سنبل کي ڏنم.

۽ ان وقت ٻڌايومان تہ اھو شخص (جوڳي) مسلمان آھي ڇوتہ جڏھن ھن آسمان ڏانھن آڱر ڪئي، تنھن مان سندس مطلب ھو تہ مان خدا تعاليٰ تي ايمان رکان ٿو ۽ جڏھن قبلي ڏانھن اشارو ڪيائين تہ اُن مان سندس پيغمبر تي ايمان رکڻ جو مطلب ھو. ازانسواءِ ھن جو مون کان تسبيح وٺڻ ھن ڳالھہ جي تصديق آھي. جڏھن مون ھن کي اھو ٻڌايو، تڏھن ھو پيٽي واپس موٽي ويا تہ اتي جوڳيءَ کي ڪونہ ڏٺائون.

پوءِ اسان انھيءَ وقت اتان روانا ٿياسين ۽ ٻئي ڏينھن صبح جو اچي ھنور (١) ۾ پھتاسين. ھيءُ شھر سمنڊ جي ھڪ وڏيءَ ڪاريءَ تي، جنھن ۾ جھاز وڃي سگھن ٿا، ٻڌل آھي، ۽ سمنڊ کان اڌ ميل جي مفاصلي تي آھي. برسات جي موسم ۾ سمنڊ ڏاڍو چڙھندو آھي، ۽ ان ۾ طوفان ايندو آھي. ان وقت ڇئن مھينن تائين مڇيءَ جي شڪار ڪندڙن کان سواءِ ٻيو ڪوبہ شخص سمنڊ ڏانھن ڪونہ ويندو آھي.

جڏھن اسان ھنور ۾ پھتاسين، تڏھن ھڪ جوڳي اسان وٽ آيو ۽ اچي مون کي ڇھہ دينار ڏيئي چيائين تہ "جنھن برھمڻ کي تو تسبيح ڏني ھئي، تنھن ھي ڇھہ دينار موڪليا اٿئي." مون ھن کان اھي دينار ورتا ۽ انھن مان ھن کي ھڪ دينار ڏيڻ لڳس، پر ھن وٺڻ کان انڪار ڪيو ۽ ھليو ويو. مون پنھنجي سائين سان اھا ڳالھہ ڪئي ۽ چيومان تہ جي چاھيو تہ

---

(١) ھنور:- ھي شھر بمبئي جي ڏکڻ طرف سمنڊ ۾ ٻہ ميل اندر ھڪ ڪاريءَ تي ٻڌل آھي. ۽ چڱو بندر آھي. سورھين صديءَ جي شروع ۾ پورچوگيزن ھت ھڪ قلعو ٺھرايو ھو. پر بيجانگر جي راجا سان لڙائيءَ وقت ان کي ساڙي ڇڏيو ھئائون. ان کان پوءِ ھن تي بيدنور جي راجا قبضو ڪيو، جنھن کان حيدر عليءَ جي قبضي ۾ آيو ۽ ٽيپو سلطان جي آخري شڪست کان پوءِ، ھي شھر ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي قبضي ۾ آيو.
— مترجم

پنهنجو حصو وٺي سگهو ٿا، پر هنن چيو ته "نه" ۽ ان وقت مون کي پڌايائون ته جيڪي ڇهه دينار تو اسان کي ڏنا هئا، انهن ۾ ڇهه دينار پنهنجي کيسي مان ملائي، جنهن جاءِ تي جوڳي ويٺو هو، اتي رکي آيا هئاسين. اهو ٻڌي مون کي اچا ٻه وڌيڪ حيرت ٿي ۽ اهي دينار مون پاڻ وٽ احتياط سان رکي ڇڏيا.

هنور شهر جا باشندا شافعي مذهب جا آهن ۽ ديندار، نيڪبخت ۽ بحري طاقت کان مشهور آهن، پر سنداپور (گوا) جي فتح ٿيڻ کان پوءِ، زماني هنن کي پست ڪري ڇڏيو، ان جو اڳتي بيان ڪندس.

شيخ محمد ناگوري هن شهر جي عابدن مان هڪ آهي، جنهن پنهنجي خانقاهه ۾ اسان جي دعوت ڪئي هئي. هو پنهنجي ماني پاڻ پچائيندو هو، جيئن غلامن ۽ ٻانهين جا ناپاڪ هٿ ان کي نه لڳن. فقيه اسماعيل جيڪو پڙهائيندو آهي ۽ هن شهر جو رهاڪو آهي، سو ڏاڍو پرهيزگار، خوش خلق ۽ فياض آهي. هن شهر جو قاضي نورالدين علي آهي، ۽ خطيب جو نالو مون کي هينئر ياد نه رهيو آهي.

هن شهر ۽ سڄي ساحل جون عورتون سبيل ڪپڙو ڪونه ڍڪينديون آهن، بلڪ اڻ سبيل ڪپڙو پهرينديون آهن. ڇا ڪنديون آهن جو چادر جي هڪ پلاند سان سڄو بدن ڍڪي، ٻئي پلاند سان ڇاتي ۽ مٿو ڍڪي ڇڏينديون آهن. هي عورتون سهڻيون ۽ پارسا ٿينديون آهن ۽ نڪ ۾ سون جون نٿون پائينديون آهن.

انهن جي خاصيت اها آهي، جو انهن مان هرڪا عورت حافظ قرآن آهي. هن شهرن ۾ تيرهن ڇوڪرين جا ۽ تيرهن ڇوڪرن جا مڪتب آهن. هن شهر کان سواءِ اها ڳالهه مون ٻئي هنڌ ڪٿي به ڪانه ڏٺي. هتي جا ماڻهو رڳو سمنڊ جي واپار تي گذران ڪندا آهن ۽ کيتي ڪونه ڪندا آهن. مليبار (ملبار) جا ماڻهو

هتي جي بادشاه جمال الدين کي سال ۾ ڪجهہ مقرر ڏل ڏيندا آهن، ڇاڪاڻ تہ هن وٽ زبردست بحري طاقت ۽ ڇهہ هزار پيادل ۽ سوارن جو لشڪر آهي، جنهن کان هو ڊڄندا آهن.

هنور جي بادشاه جو بيان

هتي جي بادشاه جو نالو جمال الدين محمد بن حسن آهي، ۽ هو ڏاڍو نيڪ بخت انسان ۽ طاقت ور آهي. هو هڪ هندو راجا جي ماتحت آهي، جنهن جو نالو آهي هريب. ان جو بيان مان انشاالله تعاليٰ اڳتي ڪندس. هي سلطان جمال الدين هميشه جماعت سان نماز پڙهندو هو. هن جي عادت هئي تہ صبح ٿيڻ کان اڳ ۾ مسجد ڏانهن هليو ويندو هو، جتي صبح ٿيڻ تائين ويهي قرآن شريف جي تلاوت ڪندو هو. پوءِ فجر جي نماز پڙهي، شهر کان نڪري ويندو هو ۽ ٽيرن مهل واپس مسجد ۾ اچي ٻہ رڪعتون نماز پڙهي، پوءِ پنهنجي محل ڏانهن هليو ويندو هو. هو ايام بيض ۾ روزا بہ رکندو هو.

جڏهن مان هن وٽ وڃي رهيو هوس، تڏهن هو مون کي افطار جي وقت گهرائيندو هو، فقيہ علي ۽ فقيہ اسماعيل اڳيئي اتي موجود هوندا هئا. پوءِ زمين تي چار ننڍيون ڪرسيون رکيون وينديون هيون، جن مان هڪ تي هو ويهندو هو ۽ باقي ڪرسين تي اسان مان هر هڪ ويهندو هو.

هن جي کاڌي جو نمونو

هن جي کاڌي جو طريقو هي هو تہ پهريائين ٿالهي جو هڪ دسترخوان جنهن کي خوىچو چوندا آهن، آڻيندا آهن، جنهن تي هڪ ٿالهي جو طباق آڻي رکندا آهن. ان طباق کي 'طالم' ڪري چوندا آهن. ان کان پوءِ هڪ خوبصورت ٻانهي ريشمي

ڪڙا پوري، پاڻ سان ڪاڏي جون ديڳڙيون ۽ ٽامي جا وڏا چمچا آڻيندي آهي ۽ ڇانورن جو هڪ چمچو ڪري طباق ۾ وجهندي ويندي آهي. پوءِ ان جي مٿان گيهه وجهي، انهيءَ طباق ۾ ٿي پاسي ڪان مرچن، ادرڪ، ليمي ۽ انب جا آچار رکندي آهي، جن کي هر هڪ لقمي ڪان پوءِ کائيندا رهندا آهن. جڏهن اهي ڇانور ختم ٿي ويندا آهن، تڏهن وري ٻيو چمچو ڇانورن مان ڀري طباق ۾ وجهي، ان جي مٿان سرڪي ۾ رڌل مرغيءَ جو گوشت رکندي آهي، جنهن سان ڇانور کاڌا ويندا آهن.

هن ڇانورن جي ختم ٿيڻ تي وري ٽيون چمچو ڀري وجهندي آهي، ۽ ان جي مٿان وري ٻيءَ طرح رڌل مرغيءَ جو گوشت رکندي آهي، ۽ ان کان پوءِ هر هڪ چمچي سان گڏ نموني نموني جي رڌل مڇي وجهندي ويندي آهي، پوءِ گيهه ۾ رڌل ساڳي ڀاڄي آڻيندي آهي، جا به ڇانورن سان کاڌي ويندي آهي.

جڏهن اهي سڀ کاڌا پورا ٿي ويندا آهن، تڏهن ڪوشان (١) ايندو آهي، جنهن تي کاڌو ختم ٿيندو آهي. جڏهن هيءَ لسي ايندي آهي، تڏهن سمجهو آهي ته هاڻي سڀ طعام ختم ٿي ويا. ان کان پوءِ گرم پاڻي پيئندا آهن، ڇو ته برسات جي موسم ۾ ٿڌو پاڻي نقصانڪار ٿيندو آهي.

هن بادشاه وٽ مان ٻيو دفعو ٻارهن مهينا وڃي رهيو هوس ته ايترن ڏينهن ۾ ڪڏهن به مون ڪڻڪ جي ماني ڪانه کاڌي، ڇو ته هتي جي ماڻهن جو کاڌو رڳو ڇانور آهن. اهڙيءَ طرح مان جڏهن مالديپ، سيلان، ملبار ۽ معبر جي ٻيٽن ۽ ملڪن ۾ ٽن سالن تائين وڃي رهيو هوس، ته اتي به ڇانورن کان سواءِ ٻيو مون ڪجهه به ڪونه کاڌو، ايتري قدر جو اهي ڇانور مون کي نڙيءَ ۾ ڦاسي پوندا هئا، ۽ پاڻيءَ سان انهن کي گهندو رهندو هوس.

(١) ڪوشان - جميل ڪير يا ڏونئري مان ٺهيل لسي. - مترجم

هي بادشاهه ريشمي باريڪ ڪپهه جا ڪپڙا پائيندو آهي، ۽ چيلهه تي چادر ٻڌي، ٻه لحاف هڪڙي جي مٿان ڪري ڍڪيندو آهي. هو وارن کي ويڙهي، مٿان پٽڪو ٻڌي چڙهندو آهي ۽ جڏهن سوار ٿي نڪرندو آهي، تڏهن قباءِ (ڊگهي دستار) پهري، ان جي مٿان لحاف ٻه وجهي چڙهندو آهي. ان جي اڳيان ماڻهو نغارا ۽ طبل وڄائيندا هلندا آهن. هن دفعي اسان هنور ۾ ٽي ڏينهن ترسياسين ۽ ويندي وقت هن اسان جي سفر جو سامان وغيره ڏنو. اتان هلي ٽن ڏينهن کان پوءِ اچي مليبار (ملبار) جي حد ۾ پهتاسين. هيءَ اهو ملڪ آهي جتي ڪارا مرچ پيدا ٿيندا آهن. ان جي ڊيگهه ٻن مهينن جو رستو آهي، جيڪو درياءَ جو ڪنارو ٿي ڪنارو ڏيئي سندا پور (گوا) کان ڪولم تائين هليو ٿو وڃي.

هن رستي جي ٻنهي طرف وڻ آهن ۽ هر هڪ اڌ ميل کان پوءِ هڪ دڪان جي ٺهيل جاءِ آهي، جنهن ۾ دڪان ۽ چپوترا ٺهيل آهن، جتي هرڪو هندو يا مسلمان مسافر آرام ڪندو آهي. هر ڪنهن جاءِ جي ڀرسان وري هڪ کوهه هوندو آهي، جتي هڪ هندو پاڻي پيارينندو رهندو آهي. هو هندن کي برتن ۾ پاڻي پياريندو آهي ۽ مسلمانن کي ٻڪ ۾، جيڪو هو پنهنجي ٻنهي هٿن سان وات تي جهلي بيهندا آهن ۽ اهو هندو ان ۾ پاڻي وجهندو رهندو آهي، جڏهن بند ڪرڻ جو ارشاد ملندو اٿس، تڏهن پاڻي وجهڻ بند ڪندو آهي.

مليبار ۾ اهو رواج آهي ته مسلمانن کي گهر ۾ اچڻ ڪونه ڏيندا آهن ۽ نه ٿي وري انهن کي پنهنجي ڪنهن برتن ۾ کاڌو ڏيندا آهن. پر اتفاق سان جيڪڏهن ڪنهن کي کاڌو ڏين به ڪٿي، ته پوءِ ان کي ڀڃي ڇڏيندا آهن يا ڪنهن مسلمان کي ڏيئي ڇڏيندا آهن، ۽ جنهن جاءِ تي ڪو مسلمان ڪونه رهندو آهي، اتي هو مسلمان لاءِ کاڌو تيار ڪري، اهو ڪيوڙي

جي ٻن ٽي رڪي، ٻوڙ ٻ، ان ۾ وجهي، ڪَسُ ڏيندا آهن، ۽ جيڪي ٻچڻدو آهي، سو ڪٽڻ ۽ پڪين ڪي وجهي ڇڏيندا آهن.

هن رستي جي سڀني منزلن تي مسلمانن جا گهر آهن، جن وٽ مسلمان مسافر وڃي ترسندا آهن، ۽ هر هڪ شيءِ خريد ڪري انهن لاءِ کاڌو تيار ڪندا آهن. جيڪڏهن مسلمانن جا گهر نه هجن ها ته جيڪر مسلمانن لاءِ هن ملڪ ۾ سفر ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پوي ها. هن ٻن مهنن جي رستي ۾ هڪ چپي جيتري زمين به اهڙي ڪانه آهي، جيڪا آباد نه آهي. هت هر هڪ ماڻهوءَ جو گهر الڳ الڳ آهي، جنهن جي چوڌاري باغ رکيل هوندو آهي. ۽ ان جي چوطرف ڪاٺ جي پٽ ڏنل هوندي آهي. اهڙي طرح سان اهو سڄو رستو هنن باغن جي وچ مان لنگهي ٿو. جڏهن هڪ باغ پورو ٿيندو آهي، تڏهن ان جي پٽ تي ڪاٺ جي ڏاڪڻ رکيل هوندي آهي، جنهن تان چڙهي ٻئي باغ ۾ پهچبو آهي. اهڙيءَ طرح سان ٻن مهينن جو سفر آهي.

هن ملڪ ۾ بادشاهه کان سواءِ ٻيو ڪو به ماڻهو گهوڙي يا ڪنهن ٻئي جانور تي سواري ڪونه ڪندو آهي. گهڻو ڪري ماڻهو ڏوليءَ تي چڙهندا آهن، جنهن کي مزدور يا غلام کڻي هلندا آهن. نه ته هر شخص پنڌ سفر ڪندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ وٽ واپار جو سامان وغيره يا ٻيو ڪو مال متاع وڌيڪ هوندو آهي، ته ان کي مزدور ڀاڙي تي ڪرتا پوندا آهن، جيڪي اهو سامان پٺيءَ تي کڻي هلندا آهن. ڪي سوداگر اهڙا به ڏسڻ ۾ ايندا آهن، جن سان سامان کڻڻ وارا سو سو ماڻهو به هوندا آهن. هر هڪ مزدور کي هٿ ۾ هڪ ٿلهي لٺ ٿيندي آهي، جنهن جي هيٺين پاسي لوهه جي هڪ ڪلي ۽ مٿين پاسي هڪ لوهه جو آنڪڙو ٿيندو آهي. جڏهن هو ٿڪجي پوندو آهي ۽ ترسڻ لاءِ ويجهو ڪو به دڪان وغيره ڪونه هوندو اٿس، تڏهن اها لٺ زمين ۾ کوڙي، ان تي سامان جي ڀري لڙڪائي ڇڏيندو آهي ۽

ماهه پٺيءَ، اهو سامان ڪٽي وري اتي بند پوندو آهي.

مون هن رستي جهڙو امن ۽ امان ٻئي ڪنهن به رستي تي ڪونه ڏٺو. هن ملڪ ۾ رکيو هڪ ناريل جي چوريءَ تي انهيءَ چور کي ماري ڇڏيندا آهن. جيڪڏهن ڪوبه ميوو زمين تي ڪري پوندو آهي ته ان کي ڪوبه هٿ ڪونه لڳائيندو آهي، ۽ آخر ان جو مالڪ اچي اهو کڻي ويندو آهي. چون ٿا ته هڪ هندوءَ هڪ ناريل کڻي ورتو هو، ته حاڪم کي خبر پئجي وئي، جنهن هڪ ڪاٺ جي ٿنڀي کي زمين ۾ کوڙائي، ان جي مٿان جيڪا لوهه جي ڇهنبدار سيخ هئي، تنهن مان هڪ تختو لنگهائي، ان تي کڻي هن کي اونڌو ليٽايائين، ته اها سيخ هن جي پيٽ مان آر پار لنگهي، وچ سندس پٺيءَ کان نڪتي. پوءِ ٻين ماڻهن کي سبق سيکارڻ لاءِ هن کي اتي ئي اهڙيءَ طرح ٽنگيل ڇڏي ڏنائين.

اهڙي قسم جا ٿنڀا رستي ۾ گهڻن ئي هنڌن تي کتل آهن، جيئن مسافرن کي ان جو مطلب سمجهه ۾ اچي سگهي. رات جي وقت اسان کي ڪيترائي هندو رستي تي ملندا هئا ۽ اسان جي لنگهي وڃڻ کان پوءِ هلڻ شروع ڪندا هئا. هن ملڪ ۾ مسلمانن جي تمام گهڻي عزت ڪئي ويندي آهي، پر ايترو ضرور ٿيندو آهي، جو نه هنن سان گڏ کاڌو ويندو آهي ۽ نه هنن کي گهر ۾ اچڻ ڏنو ويندو آهي.

مليبار جي ملڪ ۾ ڪل ٻارهن راجا آهن، جن مان سڀني کان وڏي راجا جو لشڪر پندرهن هزار آهي ۽ سڀ کان ننڍي راجا رٽ ٽي هزار لشڪر آهي. انهن جي وچ ۾ ڪڏهن به تڪرار ڪو نه ٿيندو آهي ۽ نه وري ڪو ڏاڍو راجا پاڻ کي ضعيف راجا جي ملڪ تي قبضو ڪرڻ چاهيندو آهي. جڏهن هڪ راجا جو علائقو پورو ٿيندو آهي ۽ ٻئي راجا جو علائقو شروع ٿيندو آهي، تڏهن انهيءَ جاءِ تي هڪ ڪاٺ جو دروازو ٺهيل هوندو آهي،

جنهن تي اڳيان اينديڙ علائقي جي راجا جو ڌالو لڳل هوندو آهي، جنهن جو مطلب آهي ته اهو فلاڻي راجا جي امان يا پناهه جو دروازو آهي. جيڪڏهن ڪوبه هندو يا مسلمان ڪنهن علائقي ۾ ڪو ڏوهه ڪري ۽ راجا جي دروازي ۾ داخل ٿي ويندو آهي، ته ان کي ڪنهن به قسم جو ڊپ نه رهندو آهي - پوءِ جيتوڻيڪ اهو راجا ڪيترو ڏاڍو يا وڏي لشڪر وارو سلطان هجي، ته به ان ضعيف راجا کي اچي مجبور ڪري نٿو سگهي ته ڏوهي سندس حوالي ڪيو وڃي.

هنن راجائن جي تخت جا وارث پٽ ڪونه ٿي سگهندا آهن، پر سندن ڀائيٽا تخت جا وارث ٿيندا آهن. هن ملڪ جو دستور، الشلم سوڊان ملڪ جي مسوفه قوم کان سواءِ، ٻئي هنڌ مون ڪٿي به ڪونه ڏٺو. هن جو بيان مان اڳتي ڪندس. جيڪڏهن ملبار جي ڪنهن راجا کي ڪنهن به دڪاندار جي خريد و فروخت بند ڪرڻي هوندي آهي، ته سندس غلام وڻن جون ٽاريون آڻي ان دڪان تي ٽنگي ڇڏيندا آهن، پوءِ جيستائين اهي ٽاريون اتي هونديون آهن، ان وقت تائين ڪوبه ان دڪان تي خريد فروخت ڪري نه سگهندو آهي.

ڪارن مرچن جو بيان

ڪارن مرچن جو ٻوٽو انگور جي ول جي شڪل جهڙو ٿيندو آهي، جنهن کي ناريل جي وڻ جي ڀرسان ٻوڪي ڇڏيندا آهن. پوءِ اهو ٻوٽو ناريل جي وڻ تي ول وانگر چڙهي ويندو آهي. ان کي شاخون ڪونه ٿينديون آهن، جيئن انگور کي ٿينديون آهن، ۽ ان جا پن گهوڙي جي ڪنن جي شڪل جهڙا ٿيندا آهن. ڪن جا پن دليق (هڪ قسم جي گاهه) جهڙي پنن جهڙا ٿيندا آهن. ان جو ميوو ننڍن ننڍن ڇڳن ۾ لڳندو آهي، جنهن کي خريف جي موسم ۾ چني، زمين تي گوڻين ۾ اس تي

سڪائيندا آهن، جيئن ڪشمش ناهڻ لاءِ انگورن کي سڪايو ويندو آهي. ان کي وقت به وقت اٿلائيندا پٿلائيندا رهندا آهن ۽ جڏهن صفا خشڪ ٿي ويندا آهن ۽ رنگ ڪارو ٿي ويندو اٿن، تڏهن سوداگرن کي وڪڻي ڇڏيندا آهن.

اسان جي ملڪ جي ماڻهن جو خيال آهي ته انهن کي باهه تي پچائيندا آهن، تڏهن انهن ۾ سختي پيدا ٿيندي آهي، پر اهو غلط آهي. ان ۾ سختي اس ۾ سڪڻ جي ڪري پيدا ٿيندي آهي. قالقوط (ڪاليڪٽ) جي شهر ۾ مون ڏٺو ته انهن کي ماپي سان سٽي رهيا هئا، جيئن اسان جي ملڪ ۾ جوئر ميندا آهن. ملبار جو سڀ کان پهريون شهر جنهن ۾ اسين داخل ٿياسين سو هو ابي سرور (۱). هي هڪ ننڍڙو شهر آهي، جيڪو هڪ وڏي سمنڊ جي ڪاريءَ جي ڪناري تي ٻڌل آهي. هت ناريل جا وڻ تمام گهڻا آهن. هت مسلمانن ۾ سڀ کان وڏو ماڻهو شيخ جمعو آهي، جيڪو 'ابي ستہ' جي نالي سان مشهور آهي. هي شخص ڏاڍو سخي آهي ۽ پنهنجو سڀڪجهه فقيرن ۽ مسڪينن تي خرچ ڪري ڇڏيو اٿائين.

اتان ٻن ڏينهن جي سفر کان پوءِ اچي فاڪنور (۲) جي شهر ۾ پهتاسين. هيءُ شهر به هڪ کاريءَ تي ٻڌل آهي. هت ڪمند جي پوک تمام گهڻي عمدي ٿيندي آهي، جنهن جو مثال

(۱) ابي سرور - هن شهر جو هن وقت پتو نٿو پوي ته ڪٿي آهي. - مترجم

(۲) فاڪنور - هن وقت هن شهر کي بدڪور ڪري سڏيندا آهن، جيڪو مدراس ۾ آهي. جڏهن ابن بطوطه اتي ويو هو، تڏهن هن شهر کي بيجا نگر جي راجائن فتح ڪيو هو، ۽ جڏهن دکن جي مسلمانن بيجا نگر جي راجا کي سنه ۱۵۶۵ع ۾ مغلوب ڪيو، تڏهن هي علائقو بيدنور جي راجا جي قبضي ۾ اچي ويو. هن نئين شهر کي جيڪو پراڻي بدڪور يا فاڪنور کان ۵ ميلن جي مفاصلي تي آهي، هنگوڪٽه ڪري چوندا آهن. هي شهر سيلا نديءَ جي منهن وٽ آهي. هت اڃا به چانور، ڪپڙي، ناريل ۽ لوڻ جو واپار هلندو آهي. — مترجم

هن ملڪ جي ڪنهن ٻي ٻئي هنڌ ملي نٿو سگهي. هن شهر ۾ ڪيترائي مسلمان موجود آهن، جن مان سڀني کان وڏو حسين سلاط ليکيو ويندو آهي، جنهن هتي هڪ جامع مسجد ٻه ٺهرائي آهي. هت قاضي ۽ خطيب ٻه رهندا آهن.

هتي جي راجا جو بيان

هن شهر جي هندو راجا جو نالو باسديو آهي، جنهن وٽ ٽيهه جنگي جهاز آهن ۽ انهن سڀني جو وڏو عملدار ٻولا نالي هڪ مسلمان آهي. هو ٻهريائين ساموندي لٽيرو هوندو هو، ۽ سوداگرن کي ڦريندو رهندو هو. جڏهن اسان هن شهر جي پرسان اچي لنگرانداز ٿياسين، تڏهن راجا اسان ڏانهن پنهنجي پٽ کي موڪليو، جيڪو اسان وٽ جهاز ۾ بطور رهينه (١) (گروي) اچي رهيو هو. ان کان پوءِ اسين شهر ۾ وياسين، جتي راجا ٽن ڏينهن تائين اسان جي مهماني ڪئي. هيءَ مهماني، هندستان جي بادشاه جي عزت افزائيءَ، پنهنجي مهمانوازيءَ ۽ اسان جي جهازن مان خريد فروخت جي فائدي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪئي ويئي هئي.

هن شهر جو دستور آهي ته جيڪو به جهاز هتي پهچندو آهي، تنهن کي اتي ترسي، راجا کي ڪجهه تحفي طور ڏيڻو پوندو آهي، جنهن کي حق بندر چوندا آهن. پر جيڪڏهن ڪو جهاز ائين نه ڪندو آهي، تنهن کي راجا جا جهاز زبردستيءَ بندر تي

(١) رهينه - اڳئين وقت ۾ هن ملڪ ۾ امن امان ڪجهه گهٽ هو، جياڪاڻ ته بادشاهه ٻه ڪڏهن شاهوڪار واپارين کي پنهنجي پالتو ڌاڙن هٿان ڦرائيندا رهندا هئا، تنهنڪري واپاري ڊڄندا هئا، ۽ انهن وٽ نه ويندا هئا. انهن کي پڪ ڏيارڻ لاءِ راجا پنهنجن پٽن کي هنن وٽ ڏياري موڪليندا هئا، جيڪي وڃي هنن جي ماڻهن وٽ هنن جي جهازن ۾ ضامن طور رهندا هئا، ۽ هنن جي صحيح سلامت موٽڻ تي واپس ويندا هئا. — مترجم

وٺي ايندا آهن ۽ جيستائين هو اهو حق ادا نه ڪندا آهن، تيستائين ان کي وڃڻ نه ڏيندا آهن. پوءِ اتان ڏينهن جي سفر ڪان پوءِ اچي، مجرور (١) (منگلور) جي شهر ۾ پهتاسين. هي شهر تمام وڏو آهي ۽ هڪ ڪاريءَ تي، جنهن کي 'دنب' ڪري چوندا آهن، پڌل آهي. ملبار جي ملڪ ۾ هيءَ ڪاري وڏي ۾ وڏي آهي. هن شهر ۾ 'فارس' ۽ 'يمن' جا وڏا وڏا واپاري ايندا آهن. هتي سنڍ ۽ ڪارا مرچ تمام گهڻي انداز ۾ پيدا ٿيندا آهن.

هتي جي بادشاه جو بيان

هتي جو راجا هن ملڪ ۾ وڏي ۾ وڏو راجا آهي، ۽ سندس نالو رامديو آهي. هن شهر ۾ اٽڪل چار هزار کن مسلمان رهندا آهن، جيڪي شهر کان ٻاهر رهندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن انهن مسلمانن ۽ شهر وارن جي وچ ۾ لڙائي لڳندي آهي، ته راجا وچ ۾ پئجي صلح ڪرائي ڇڏيندو آهي، ڇاڪاڻ ته هو واپارين جو هميشه محتاج رهندو آهي. هن شهر ۾ هڪ شافعي قاضي رهندو آهي، جنهن جو نالو بدرالدين معبري آهي، جيڪو تعليم به ڏيندو آهي.

اهو قاضي اسان جي جهاز ۾ آيو ۽ اسان کي اچي چيائين ته اسان جي شهر ۾ هلي رهو. اسان چيس ته جيستائين راجا پنهنجو پٽ بطور ضمانت اسان وٽ نه موڪليندو، جيئن فاڪنور جي راجا موڪليو هو، تيستائين اسان جهاز تان نه لهنداسون. تنهن تي هن جواب ڏنو ته فاڪنور ۾ مسلمان تمام ٿورا آهن،

(١) مجرور- هن کي هاڻي منگلور ڪري چوندا آهن. هن شهر تي اهو نالو شايد منگل ديوي جي نالي تي، جنهن جو مندر هن شهر جي ويجهو آهي، رکيو ويو آهي. هي شهر به مدراس ۾ آهي، ۽ تمام آباد، خوبصورت ۽ صفائيءَ وارو آهي. 'ڪرڳ' ۽ ميسور جي قهوه به هن بندر تان ٻاهر ويندو آهي. — مترجم

مديني منور ۾ رهيو آهيان، ۽ مڪي معظم ۾ امير بدانمي ۽ مديني منور ۾ منصور بن جماز سان مليو آهيان، ان کان سواءِ هندستان ۽ چين جو سفر پڻ ڪري آيو آهيان. پوءِ اسان 'هيلي' مان هلي اچي 'جرفتن' (١)، ۾ پهتاسين، جيڪو هيلي کان صرف ٽي فرسخ پري آهي. اتي هڪ فقيهه سان مليس، جيڪو بغداد جو رهاڪو هو. ۽ 'صرصري' ڪري سڏبو هو. صرصري بغداد ۽ ڪوفي جي رستي تي، بغداد کان ڏهن ميلن جي مفاصلي تي هڪ شهر آهي. هن شهر ۾ هن جو هڪ ڀاءُ رهندو هو، جو ڏاڍو مالدار هو، ۽ صغير اولاد ڇڏي مري ويو هو. جڏهن مان اتان رواني ٿيس، تڏهن هو به انهن کي وٺي بغداد وڃي رهيو هو.

هندستان جي ماڻهن جو به سوڊان جي ملڪ وارو ساڳيو دستور آهي ته جڏهن ڪو مسافر مري ويندو آهي، تڏهن چاهي سندس هزارن جو مال هجي، آهو ڪنهن مسلمان وٽ امانت طور هوندو آهي، ۽ جيستائين ڪو شرعي وارث نه اچي، تيستائين ڪوبه ان مان ڪجهه صرف ڪري نه سگهندو آهي.

هتي جي بادشاهه جو بيان

هن شهر جي راجا جو نالو ڪويل آهي، جو ملبار جي وڏن راجائن مان هڪ ليکيو ويندو آهي. هن وٽ ڪيترائي جهاز آهن، جيڪي عمان، فارس ۽ يمن جي ملڪن ڏانهن (واپار لاءِ) ويندا آهن. ده فتن (٢) ۽ بدفتن جن جو اسان هيٺر بيان ٿا ڪريون، پڻ هن جا شهر آهن. ان کان پوءِ جرفتن کان ده فتن پهتاسين. هيءُ هڪ وڏو شهر آهي، جيڪو هڪ کاريءَ تي ٻڌل

(١) جرفتن- هن وقت ملبار جي ضلعي ۾ هي هڪ ننڍو ڳوٺ آهي. — مترجم

(٢) ده دفتن- هنٽر صاحب جي لکڻ موجب هيءُ بندر، 'ٽيلي چري' بندر جي ويجهو موجود هو. ٽيلي چري ملبار جي اتر ۾ هڪ وڏو بندر آهي. — مترجم

مديني منور ۾ رهيو آهيان، ۽ مڪي معظم ۾ امير بدانمي ۽ مديني منور ۾ منصور بن جماز سان مليو آهيان، ان کان سواءِ هندستان ۽ چين جو سفر پڻ ڪري آيو آهيان. پوءِ اسان 'هيلي' مان هلي اچي 'جرفتن' (١)، ۾ پهتاسين، جيڪو هيلي کان صرف ٽي فرسخ پري آهي. اتي هڪ فقيهه سان مليس، جيڪو بغداد جو رهاڪو هو. ۽ 'صرصري' ڪري سڏبو هو. صرصري بغداد ۽ ڪوفي جي رستي تي، بغداد کان ڏهن ميلن جي مفاصلي تي هڪ شهر آهي. هن شهر ۾ هن جو هڪ ڀاءُ رهندو هو، جو ڏاڍو مالدار هو، ۽ صغير اولاد ڇڏي مري ويو هو. جڏهن مان اتان روانو ٿيس، تڏهن هو به انهن کي وٺي بغداد وڃي رهيو هو.

هندستان جي ماڻهن جو به سوڊان جي ملڪ وارو ساڳيو دستور آهي ته جڏهن ڪو مسافر مري ويندو آهي، تڏهن ڇاهي سندس هزارن جو مال هجي، آهو ڪنهن مسلمان وٽ امانت طور هوندو آهي، ۽ جيستائين ڪو شرعي وارث نه اچي، تيستائين ڪوبه ان مان ڪجهه، صرف ڪري نه سگهندو آهي.

هِلّي جي بادشاه جو بيان

هن شهر جي راجا جو نالو ڪويل آهي، جو ملبار جي وڏن راجائن مان هڪ ليکيو ويندو آهي. هن وٽ ڪيترائي جهاز آهن، جيڪي عمان، فارس ۽ يمن جي ملڪن ڏانهن (واپار لاءِ) ويندا آهن. ده فتن (٢) ۽ بدفتن جن جو اسان هينئر بيان ٿا ڪريون، پڻ هن جا شهر آهن. ان کان پوءِ جرفتن کان ده فتن پهتاسين. هيءُ هڪ وڏو شهر آهي، جيڪو هڪ ڪاريءَ تي ٻڌل

(١) جرفتن- هن وقت ملبار جي ضلعي ۾ هي هڪ ننڍو ڳوٺ آهي. — مترجم

(٢) ده دفتن- هنٽر صاحب جي لکڻ موجب هيءُ بندر، 'ٽيلي چري' بندر جي ويجهو موجود هو. ٽيلي چري ملبار جي اتر ۾ هڪ وڏو بندر آهي، — مترجم

آهي. هن ۾ باغ تمام گهڻا آهن، جن ۾ ناريل، ڪارا مرچ، سوپاريون ۽ پان پيدا ٿيندا آهن.

هتي قلقاص (۱) به گهڻي پيدا ٿيندي آهي، جنهن کي گوشت سان گڏ پچائيندا آهن. ڪيلو نه هتي ايترو گهڻو پيدا ٿيندو آهي جيترو مون ڪنهن به ٻئي ملڪ ۾ نه ڏٺو. هن شهر ۾ هڪ وڏي باڻين (حوض) آهي، جنهن جي ڊيگهه پنج سؤ قدم ۽ ويڪر ٽي سو قدم ٿيندي. اها سڄي ڳاڙهي پٿر کي تراشي ٺاهي وئي آهي، ان جي ڪنارن تي اٺاويهه وڏا وڏا قبا ٺهيل آهن ۽ هرهڪ قبي ۾ پٿر جون چار ويهڻ جون جايون ٺهيل آهن. هرهڪ قبي تي باڻين (حوض) جي هيٺان ڏاڪڻيون ٺهيون چڙهن ۽ ان جي وچ تي هڪ وڏو قبو ٺهيل آهي، جنهن کي ٽي طبقا آهن. هرهڪ طبقي ۾ چار ويهڻ جون جايون آهن. چون ٿا ته راجا ڪويل جي پيءُ هيءَ باڻين ٺهرائي هئي.

انهيءَ باڻين جي سامهون وري هڪ جامع مسجد آهي، جنهن مان هيٺ باڻين ۾ ڏاڪڻيون ٺهيون وڃن. ماڻهو انهن ڏاڪڻين تان لهي هيٺ باڻين ۾ وڃي وضو ۽ غسل ڪندا آهن. فقيهه حسين مون کي ٻڌايو ته هيءَ باڻين ۽ جامع مسجد، راجا ڪويل جي هڪ ڏاڏي ٺهرائي هئي، جيڪو مسلمان ٿيو هو. هن جي اسلام ۾ اچڻ جي متعلق به هڪ عجيب قصو مشهور آهي، جيڪو بيان هيٺ ٿا ڪريون.

جامع مسجد جي سامهون، عجيب شان وارو وڻ

مون به ڏٺو آهي ته جامع مسجد جي سامهون هڪ وڏو وڻ بيٺل آهي، جنهن جا پن انجير جي پنن جهڙا آهن، پر انهن کان ڪجهه قدر وڏيڪ نرم آهن. هن وڻ جي چوڌاري پيت ڏنل

(۱) قلقاص - هيءَ هڪ قسم جي سائي ڀاڄي آهي. — مترجم

آهي. اتي هڪ محراب به ٺهيل آهي، جنهن ۾ مون به رڪعتون نفل پڙهيو هو. هن وڻ کي ”درخت شهادت“ سڏيندا آهن ۽ ڳالهه ڪندا آهن ته خريف جي موسم ۾ هن وڻ جو هڪ پن پهرياڻين زرد ٿي، پوءِ ڳاڙهو ٿي ويندو آهي. ان کان پوءِ اهو پن هيٺ ڪري پوندو آهي، جنهن تي قدرت جي قلم سان ”لا اله الا الله محمد الرسول الله“ لکيل هوندو آهي.

فقيهه حسين ۽ معتبر ماڻهن جي هڪ جماعت کان مون ٻڌو ته هنن اهو پن ڏٺو آهي، ۽ ان تي لکيل ڪلمو به پڙهيو آهي. جڏهن اهو پن هيٺ ڪري پوندو آهي، تڏهن ان جو اڌ مسلمان کڻي ويندا آهن ۽ باقي اڌ راجا جي خزاني ۾ رکيو ويندو آهي، ۽ ان مان ڪيترن مريضن کي شفا حاصل ٿيندي آهي. هن ٿي پن جي ذريعي سان، اهو ڪويل راجا مسلمان ٿيو هو، جنهن مسجد ۽ باڊيءَ ٺهرايون هيون. هو عربي اکر پڙهي سگهندو هو، تنهنڪري جڏهن هن پن تي لکيل ڪلمو پڙهيو، تڏهن مسلمان ٿي ويو ۽ وري مسلمان به پڪو ٿيو. هيءَ روايت سلسليوار هلندي ٿي اچي. فقيهه حسين وڌيڪ ٻڌايو ته ان راجا کان پوءِ سندس هڪ پٽ مرتد ٿي ويو هو، جنهن هن وڻ کي پاڙان پٽائي، ان جو نشان به ڪونه ڇڏيو هو، پر هي وڻ وري ڄمي پيو ۽ اڳي کان به وڌيڪ سرسبز ٿيو ۽ وڌيو. پر اهو راجا جلدي مري ويو.

ان کان پوءِ اسان بدفتن (۱) جي شهر ۾ وياسين. هيءَ هڪ وڏو شهر آهي، جيڪو پڻ هڪ وڏيءَ کاريءَ تي ٻڌل آهي. هن شهر کان ٻاهر سمنڊ جي ڀرسان هڪ مسجد ٺهيل آهي، جنهن ۾ مسلمان مسافر اچي ترسندا آهن. هن شهر جو بندرگاه ڏاڍو سهڻو آهي ۽ پاڻي به تمام مٺو اٿس. هتي سوپاريون تمام گهڻي انداز ۾ پيدا ٿينديون آهن، جيڪي هندستان ۽ چين ڏانهن موڪليون وينديون آهن. هت جا باشندا اڪثر ڪري برهمڻ آهن، جن

(۱) هن شهر جو پتو نٿو پوي ته هاڻي ڪٿي آهي. — مترجم

جي هندو تمام گھڻي عزت ڪندا آھن، پر ھو مسلمانن جا سخت دشمن آھن. ھيءُ ھي سبب آھي، جو ھن شھر ۾ ڪوبہ مسلمان ڪونہ ٿو رھي.

ڳالھہ

چون ٿا تہ ھنن ھن مسجد کي انھيءَ لاءِ برباد ڪرڻ کان سواءِ ڇڏي ڏنو آھي، جو اتي جي ھڪ برھمڻ ھن مسجد جي ڇت ڪيرائي، ڪٺي وڃي ان مان پنھنجي گھر جي ڇت ٺاھي ھڻائين، تہ ھن جي گھر ۾ اھڙي تہ باھہ لڳي، جو ان ۾ پاڻ، سندس اھل اولاد ۽ مال متاع سڀڪجھہ سڙي خاڪ ٿي ويو. ان حادثي کان پوءِ ھتي جا ماڻھو انھيءَ مسجد جي تعظيم ڪرڻ لڳا ۽ پوءِ ڪنھن بہ ان جي بي ادبي نہ ڪئي، بلڪ ان جي ٻاھران مسافرن جي پاڻي پيئڻ لاءِ ھڪ حوض بہ ٺھرائي ڇڏيائون ۽ ان جي درن تي ڄاريون ھڻائي ڇڏيائون، جيئن ڪي ان جي اندر نہ وڃي سگھن.

پوءِ اتان ھلي، اسان اچي فندرينا جي شھر ۾ پھتاسين. ھيءَ ھڪ وڏو شھر آھي ۽ منجھس بازارون ۽ باغ تمام گھڻا آھن. ھن ۾ مسلمانن جا ٽي محلا آھن ۽ ھرھڪ محلي ۾ مسجد ٺھيل آھي. سمنڊ جي ڪناري تي ھڪ جامع مسجد ٺھيل آھي، جنھن ۾ سمنڊ جي طرف کان ويھڻ جون جايون ٺھيل آھن- اتي عجيب نظارو لڳو پيو آھي. ان جو قاضي ۽ خطيب عمان جو رھاڪو آھي، جنھن جو ڀاءُ، جيڪو ھڪ وڏو فاضل شخص آھي، پڻ ھتي ئي رھندو آھي. ھت گرميءَ ۾ چين جا جھاز اچي ترسندا آھن. ان کان پوءِ اسان قالقوط* (ڪئليڪٽ) ڏانھن روانا ٿياسين. ھي ملبار جي ملڪ ۾ تمام وڏو بندر آھي، جتي چين، جاوا، سيلان، مھل (مالديپ)، يمن ۽ فارس جا سوداگر، بلڪ سڄيءَ دنيا جا

---

* قالقوط- جو مطلب ڪئليڪٽ آھي، جيڪو مدراس ۾ ملبار ضلعي جو ھڪ شھر آھي. - مترجم

واپاري اچي گڏ ٿيندا آهن. هيءُ بندرگاه دنيا جي وڏن بندرن مان هڪ آهي.

هنّي جو راجا

هنّي جو راجا هندو آهي، جنهن کي سامري ڪري چوندا آهن. هو عمر ۾ گهڻو وڏو آهي ۽ اهڙيءَ طرح ڏاڙهي ڪوڙائيندو آهي، جهڙيءَ طرح سان هنّي رهندڙ روم جي ملڪ جي هڪ جماعت جا ماڻهو ڪوڙائيندا آهن. هنّي جي امير التجار جو نالو ابراهيم شاه بندر آهي، جيڪو بحرين جو رهاڪو آهي ۽ هڪ وڏو عالم ۽ سخي مرد آهي. هن وٽ هر طرف جا سوداگر اچي گڏ ٿي، سندس دسترخوان تي ماني کائيندا آهن، هنّي جو قاضي فخرالدين عثمان پڻ هڪ وڏو سخي مرد آهي ۽ خانقاه جو شيخ، شهاب الدين گازروني آهي، جيڪي ماڻهو چين ۽ هندستان ۾ شيخ ابو اسحاق گازرونيءَ جي باس باسيندا آهن، سي هن کي اچي اهو نذر ڏيندا آهن.

نا خدا 'مثقال' پڻ هن شهر ۾ رهندو آهي، جيڪو هڪ وڏو مالدار ۽ مشهوريءَ وارو ماڻهو آهي، جنهن جا جهاز هندستان، چين، يمن ۽ فارس ۾ واپار ڪندا آهن. جڏهن اسان هن شهر کي ويجهو پهتاسين، تڏهن شيخ شهاب الدين، ابراهيم شاه بندر، وڏا وڏا سوداگر ۽ بادشاه جو نائب جنهن کي 'قلاج' ڪري سڏيندا هئا، اسان جي استقبال لاءِ آيا، ۽ هنن سان گڏ جهازن ۾ نوبت، نغارا ۽ علم پڻ هئا. ان ڪري اسان هڪ وڏي جلوس سان ان بندرگاه ۾ داخل ٿياسين.

هيءُ بندر تمام وڏو ۽ ڪشادو آهي ۽ هن جهڙو بندر مون هن ملڪ ۾ ٻئي هنڌ ڪٿي به ڪونه ڏٺو. اسان اچي اتي لنگر انداز ٿياسين. ان وقت چين جي ملڪ جا تيرهن جهاز اتي ترسيل هئا. اسان جهاز تان لهي، شهر ۾ هڪ گهر مسواڙ

ٿي وٺي رهياسين ۽ ٽن مهينن تائين چين ڏانهن وڃڻ لاءِ مناسب
موسم جو انتظار ڪندا رهياسين، ايتري وقت تائين امان جي
مهماني راجا جي طرفان ايندي رهندي هئي. چين جي سفر ۾ جيستائين
چين جا جهاز ساڻ نه هجن، تيستائين سفر ڪري نٿو سگهجي،
جنهن جو اڳتي بيان ٿا ڪريون.

فصل ٻيو

چين جا جهاز

چين جي جهازن جا ٻه قسم ٿيندا آهن، وڏن جهازن کي 'جنوڪ' جنهن جو واحد ٿيندو 'جنڪ' (۱)، وچولي درجي واري کي 'زو' ۽ ننڍي جهاز کي 'ڪڪم' ڪري سڏيندا آهن. وڏن جهازن کي ٻارهن قلعا (مستول) ٿيندا آهن ۽ ننڍن کي فقط ٽي. انهن جا قلعا (مستول) خيزران (بيد) جي ڪاٺ جا ٺهيل هوندا آهن. انهن جا بادبان وري ڳوڙهين وانگر اڻيل ٿيندا آهن، جن کي ڪڏهن به هيٺ نه لاهيندا آهن ۽ انهن کي رڳو هوا جي رخ تي ڦيرائيندا رهندا آهن. جهاز جي لنگر انداز ٿيڻ وقت پڻ اهي بادبان اتيئي بيٺا، هوا ۾ ڦڙ ڦڙ ڪندا رهندا آهن. هر هڪ جهاز ۾ هڪ هزار ماڻهو هوندا آهن، جن مان ڇهه سؤ ته جهاز کي هلائيندا رهندا آهن ۽ باقي چار سؤ سپاهي هوندا آهن. انهن سپاهين مان ڪي تيرانداز ۽ جرخيا هوندا آهن، جيڪي نفط (۲) ٻري هڻندا آهن.

(۱) جنڪ — اڄ به چين ۾ جهاز کي جنڪ ڪري چوندا آهن. - مترجم

(۲) نفط - "بارود يا روغن سياه و سفيد، جيڪو شردان جي زمين مان نڪرندو آهي." (لغات ڪشوري، صفحو ٥٤٠) هي اهي ماڻهو هئا، جيڪي اهو تيل (روغن)، جيڪو گرم ٿيندو آهي، پچڪارين ۾ ٻري دشمن جي لشڪر تي ڦٽي ڪندا هئا. محمد بن قاسم جي لشڪر ۾ پڻ اهڙا ماڻهو موجود هئا، جن راجا ڏاهر جي هاٿيءَ تي نفط ڦٽي ڪيو هو، جو ڀاڄيءَ ڏانهن ڀڄي، وڃي راجا ڏاهر کي ڳپ ۾ ڪيرايو هئائين. (تاريخ سنڌ، مصنف مولانا عبدالحليم شرر لکنوي.) - مترجم

هر هڪ وڏي جهاز جي هيٺان ٽي ننڍا جهاز ٻڌندا آهن، جن مان هڪ وڏي جهاز جي اڌ جيترو، ٻيو ان جي ٽئين حصي جيترو ۽ ٽيون ان جي چوٿين حصي جيترو. هي جهاز چين جي هڪ شهر زيتون ۾ يا چين ڪلان ۾ ٺاهيا ويندا آهن، ۽ انهن جي ٺاهڻ جو هي طريقو آهي: ٻهريائين ڪاٺ جون ٻه ٻٽيون ٺاهي، انهن کي ڪاٺ جي ٿلهن ٿلهن ٻنڌن سان ملائيندا آهن: انهن ڪاٺ جي ٻنڌن ۾ ٽي ٽي گز ڊگهيون ڪليون هڻندا آهن، جڏهن اهي ٻٽيون تيار ڪري، اهڙيءَ طرح سان ڳنڍيون وينديون آهن، تڏهن انهن ٻٽين جي مٿان وري فرش ٺاهي ڇڏيندا آهن، جيڪو جهاز جو سڀ کان هيٺيون فرش ٿيندو آهي: پوءِ ان کي ڪٺي سمنڊ ۾ وجهندا آهن: ۽ هڪ پڄرو پاڻيءَ ۾ پاسي تي پيو هوندو آهي، جتي هو اچي غسل ۽ رفع حاجات وغيره ڪندا آهن: ۽ انهيءَ ڪاٺ جي پاسن تي انهيءَ جا ونجهه ٿيندا آهن جي ٿنين وانگر ڊگها هوندا آهن، انهن مان هر هڪ کي ڏهه يا پندرهن ماڻهو ٻيرن تي بيهي هلائيندا آهن.

هر هڪ جهاز کي چار ڇتيون ٿينديون آهن، جن ۾ گهر، مصاري (١) (ڪمرا) ۽ سوداگرن لاءِ دريون ٺهيل آهن. هي مصاري ٻه رهڻ لاءِ چڱن گهر هوندا آهن، جن ۾ پاڻخانو پڻ هوندو آهي، ان کي دروازو پڻ ٿيندو آهي، جنهن ۾ تالو به لڳي سگهندو آهي، جو ماڻهو مصريو وٺندو آهي، سو اهو دروازو بند ڪري ڇڏيندو آهي ۽ پاڻ سان عورتون به رکي سگهندو آهي. بعضي مصري جي رهڻ واري کي جهاز وارا يا ٻيا ماڻهو سڃاڻي به نه سگهندا آهن، جيستائين انهن جي ملاقات ڪنهن شهر ۾ جتي جهاز لنگر هڻي، نه ٿئي. هي بحري ماڻهو (ملاح) پنهنجي اهل اولاد سميت جهاز ۾ رهندا آهن ۽ ڪاٺ جا حوض ٺاهي

(١) 'مصري' جو جمع آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڪئبن، جيڪي اڄڪله، جي جهازن ۾ عام آهن. - مترجم

انهن ۾ ياچيون ۽ ادرڪ وغيره ٻوڪي ڇڏيندا آهن.

جهاز جو وڪيل (ڪپتان) هڪ وڏي امير جهڙو شان رکندو آهي. جڏهن هو خشڪيءَ تي وېندو آهي، تڏهن تيرانداز ۽ حبشي ماڻهو هٿيار کڻي هن جي اڳيان هلندا آهن ۽ نوبت نغيرين ۽ نقارن وارا به وڄت ڪندا ساڻس گڏ هلندا آهن. جڏهن هو ڪنهن منزل تي پهچندا آهن ۽ اتي ترسڻو هوندو اٿن ته پنهنجا نيزا ان جاءِ جي ٻنهي طرف کوڙي ڇڏيندا آهن، ۽ جيستائين اتي ترسيل هوندا آهن، اهي اتي کتل هوندا آهن. چين جا ڪي ماڻهو ڪيترن ئي جهازن جا مالڪ هوندا آهن ۽ پنهنجا وڪيل (ڪپتان) انهن تي رکندا آهن. چين جي ماڻهن کان وڌيڪ شاهوڪار سڄيءَ دنيا ۾ ڪنهن به ملڪ ۾ ڪونه آهن.

اسان جو چين جي سفر تي سنبرڻ ۽ تباهيءَ جو اچڻ

جڏهن چين ڏانهن سفر شروع ڪرڻ جو وقت آيو، تڏهن راجا سامري اسان جي لاءِ انهن تيرهن جنڪ جهازن مان هڪ جهاز تيار ڪرايو، جنهن جو وڪيل (ڪپتان) سليمان صفوي شامي هو. منهنجي ساڻس واقفيت هئي، تنهنڪري چيومانس ته "مون کي هڪ الڳ مصربي جي ضرورت آهي، جنهن ۾ ٻيو ڪوبه شامل نه هجي، ڇو ته مون وٽ ڪجهه ٻانهيون آهن، جن کان سواءِ مان سفر ڪري ڪين سگهندس." هن جواب ڏنو ته "چين جي واپارين سڀئي مصربا اڳواٽ بڪ ڪرائي ڇڏيا آهن، جن جو هتي اوٽ موٽ جو ڀاڙو به ڏيئي ڇڏيو آهي. پر منهنجي ناٺيءَ وٽ هڪ مصربو آهي، جيڪو مان توکي ڏيئي سگهندس، پر ان ۾ پائخانو ڪونه آهي، جنهن جو به مان توکي ڪجهه بندوبست ڪري ڏيندس."

پوءِ مون پنهنجي ماڻهن کي حڪم ڏنو ته منهنجو سامان

ڪٽي هلڻ، جي منهنجي غلامن ۽ ٻانهين سميت وچـي جهاز ۾ چڙهيا. اهو خميس جو ڏينهن هو. مون ارادو ڪيو هو ته ٻئي ڏينهن جمعي جي نماز پڙهي، پوءِ وچي جهاز ۾ چڙهندس. ظهيرالدين ۽ سنبل به وچي جهاز ۾ چڙهيا هئا، جن وٽ سفارت جو سڀ سامان ۽ جانور (گهوڙا وغيره) به ساڻ هئا. جمعي جي صبح جو منهنجو غلام هلال اچي مون کي چوڻ لڳو ته "جيڪو مصريو اسان ياڙي ڪيو آهي، سو تمام تنگ آهي، تنهنڪري اسان جي ڪم جو نہ آهي."

مون ناخدا کي سچي ماجرا ٻڌائي، جنهن جواب ڏنو تہ "مجبوري آهي ۽ انهيءَ کان وڌيڪ انتظام ٿي نہ سگهندو، پر جيڪڏهين ڪڪم يعني سڀ کان نندي جهاز ۾ مصريو گهرجيو، تہ بهترين کان بهترين توهان کي ملي سگهندو." مون سندس ڳالهہ منظور ڪندي، پنهنجي ساٿين کي چيو تہ، منهنجي سامان ۽ ٻانهين کي جنڪ جهاز مان لاهي، انهيءَ ڪڪم جهاز ۾ وٺي وڃن، ۽ تاڪيد ڪيومان تہ جمعي جي نماز کان اڳ وڃي اتي پنهنجي جاءِ وٺجو. هن سمنڊ جو قاعدو آهي تہ عصر جي وقت کان پوءِ هن ۾ تلاطم ٿيندو آهي، جنهنڪري ان وقت ڪوبہ جهاز تي چڙهي ڪين سگهندو آهي.

سڀ جنڪ جهاز اٿي هليا هئا. باقـي اهو جنڪ جهاز، جنهن ۾ سفارت جا تحفا هئا، ترسيل هو. هڪ ٻيو جنڪ جهاز، جنهن جو فندرين ۾ ترسڻ جـو ارادو هـو ۽ هڪ اهو ڪڪم جنهن ۾ مون گهر ورتو هو، پڻ پوئتي رهجي ويـا هئا. ڇنڇر جي رات اسان سمنڊ جي ڪناري تي ترسـي پياسين، ڇو تہ ڪڪم مان لهي ڪو ڪناري تي اچي نٿي سگهيو ۽ نہ وري اسـان ان تي چڙهي ٿي سگهياسين. مـون وٽ بستري کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ڪونہ هو.

صبح جو جنڪ جهاز ۽ ڪڪم جهاز ٻئي بندرگاهہ کان

ڏڪجي، وچي ڀري پيا هئا، ۽ اهو جنگ جهاز جيڪو ٻُڏي رهيو هو، سو موج سان ٽڪر کائي ڀڄي پيو هو. ان جون ڪي سواريون ٻُڏي ويون، ته ڪي بچيون. هڪ سوداگر جي ٻانهي به انهن ۾ شامل هئي، جنهن سان هن کي ڏاڍي محبت هوندي هئي. هن اعلان ڪيو ته جيڪو انهيءَ ٻانهيءَ کي زنده ڪڍي ايندو، تنهن کي هو ڏهه هزار دينار انعام ڏيندو. اها ٻانهي جهاز جي ٻنهين حصي ۾ هڪ تختي کي چنبڙي پيئي هئي، جتان هن کي هڪ هرمز جو خلاصي ڪڍي آيو. هن ڏهه هزار دينار وٺڻ کان انڪار ڪندي چيو ته "مون هيءُ ڪم خدا واسطي ڪيو آهي."

رات جو سمنڊ جي موج انهيءَ جنگ جهاز سان به ٽڪر کاڌو، جنهن ۾ سفارت جا تحفا هئا. نتيجو اهو نڪتو، جو جهاز ڀڄي پيو ۽ ان جا سڀ ماڻهو مري ويا. صبح جو اسان سيني کي ڪناري تي پيل ڏٺو. ظهيرالدين جو متو ڦاٽي پيو هو ۽ سندس مغز به نڪري آيو هو. سنبل جي وري ڪن ۾ اهڙي ته سيخ چُڀي ويئي هئي، جو ٻئي پاسي کان آرپار نڪري آئي هيس. اسان سندن جنازي نماز پڙهي، ڪين انهي ئي دفنائي ڇڏيو.

ڪاليڪٽ جو راجا به ڌوتي ٻڌي، هڪڙي ننڍي پڳڙي مٿي تي پائي، پيرن اگهاڙو اچي رهيو هو ۽ هڪ غلام سندس مٿان ڇٽ کنيو ٿي آيو. سندس اڳيان باهه ٻرندي پئي آئي ۽ سندس سپاهي ماڻهن تي مارڪُٽ ڪري رهيا هئا، ته مٿان سمنڊ جي ڪناري تي پيل ڪا شيءِ کڻن. مليبار جي ملڪ جو رواج آهي ته اهڙو مال سرڪاري خزاني ۾ ويندو آهي. پر خاص ڪاليڪٽ جو اهو رواج آهي ته اهو سڀ مال جهاز وارن جي ملڪيت ٿيندو آهي. انهيءَ ڪري هيءُ شهر ڏاڍو آباد آهي ۽ هت جهازن جي آمدرفت تمام گهڻي رهندي آهي.

ڪڪم جي جهاز رانن جڏهن جنگ جهاز جو اهو حال

ڏنو، تڏهن هو جهاز جا بادبان چاڙهي اٿي راهي ٿيا. ان ۾ منهنجو سمورو سامان، ٻانهيون ۽ غلام به هليا ويا ۽ مان اڪيلو ڪناري تي رهجي ويس. مون وٽ فقط اهي ڏهه دينار وڃي رهيا هئا، جيڪي جوڳيءَ مون کي ڏنا هئا ۽ هڪ بسترو هوم. ساٿين مون کي چيو ته اهو ڪڪر، ڪنهن به صورت ۾ ڪولم جي بندر تي ضرور وڃي پهچندو. تنهنڪري مون خشڪيءَ جي رستي ڪولم وڃڻ جو ارادو ڪيو.

خشڪيءَ يا پاڻيءَ جي رستي مان ڪولم ڏهه منزلون پري آهي. مون نهر جي رستي سفر ڪيو ۽ هڪ مسلمان مزور پاڻ سان ڪنيم، جيڪو منهنجو بسترو کڻي هلندو هو. نهر ۾ سفر ڪرڻ وارا رات جو خشڪيءَ جي ڪنهن ويجهو ڳوٺ ۾ وڃي ترسندا آهن ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو وري اچي ٻيڙيءَ ۾ چڙهندا آهن. اسان به اهڙيءَ طرح ڪندا رهياسين. ٻيڙيءَ ۾ اڪيلو مزور ڪان سواءِ ٻيو ڪوبه مسلمان ڪونه هو. اهو مزور منزل تي پهچي، وڃي هندن سان گڏ شراب پيئندو هو ۽ اچي مون سان وڙهندو هو، جنهنڪري منهنجي طبيعت ڏاڍي خراب ٿيندي هئي. پوءِ اسان اهڙيءَ طرح سفر ڪندي، پنجين ڏينهن اچي ڪنجيڪريءَ (١) ۾ پهتاسين. هيءُ شهر جبل جي چوٽيءَ تي آهي، جنهن ۾ يهودي رهندا آهن؛ هنن کي پنهنجو الڳ امير آهي ۽ ڪولم جي راجا جي ڍل ڀريندا آهن.

(١) ملبار جي ماڻهن هن وقت هن شهر کي ڊنگ لور ڪري چوندا آهن — مترجم

دارچيني ۽ ٻقم

هن نهر جي ڪناري تي دارچيني ۽ ٻقم (۱) جا وڻ بيٺل آهن ۽ انهن وڻن جون ڪاٺيون ٻارڻ جي ڪم اينديون آهن. ٻوءِ ڏهين ڏينهن اسان اچي ڪولم (۲) ۾ پهتاسين.

مليبار جي ملڪ ۾ هيءُ شهر سڀ کان خوبصورت ليکيو ويندو آهي ۽ منجهس تمام سٺيون بازاريون آهن. هتي جي سوداگرن کي ”صولي“ ڪري چوندا آهن، جي ڏاڍا مالدار ٿيندا آهن. ڪي سوداگر ته جهازن جا جهاز (مال جا ڀريل) خريد ڪري، پنهنجي گهرن ۾ واپار لاءِ رکائي ڇڏيندا آهن. مسلمان سوداگر به هن شهر ۾ ڪافي تعداد ۾ موجود آهن، جن مان سڀ کان وڏو علاءُالدين آوجي، عراق جي شهر آوڌ جو رهواسي آهي. هو رافضي آهي ۽ منڌس سڀ ساٿي پڻ انهيءَ طريقي جا آهن ۽ ان طريقي جي تبليغ به ڪندا رهندا آهن.

هن شهر جو قاضي قزوين جي شهر جو هڪ فاضل شخص آهي. مسلمانن ۾ تمام وڏو ماڻهو محمد شاهه بندر آهي، جنهن جو ڀاءُ تقيءُالدين هڪ وڏو فاضل شخص آهي. هن شهر جي جامع مسجد، جيڪا خواجه مهزب ٺهرائي هئي، پڻ عجيب آهي. مليبار جي شهرن ۾ هيءُ شهر چين کي سڀ کان ويجهو آهي، انهيءَ ڪري چين جا ڪيترائي ماڻهو سفر سانگي هتي ايندا رهندا آهن. هن شهر ۾ مسلمانن جي ڏاڍي عزت ڪئي ويندي آهي.

---

(۱) ”مخزن الادويه“ ۾ لکيل آهي ته هيءُ هڪ وڏو وڻ ٿيندو آهي، جيڪو مليبار، زنزيبار ۽ سيلان ۾ ٿيندو آهي. ان جا پن بادام جي پنن جهڙا، ۽ گل پيلي رنگ جا ۽ ميوو گول ۽ ڳاڙهو ٿيندو آهي. ان جي ميوي کي پيهائي، ان مان رنگ ڪڍندا آهن. — مترجم

(۲) هيءُ شهر هاڻي تراونڪور جي رياست ۾ آهي.

هتي جو راجا

هتي جي هندو راجا کي ٽيروري ڪري ڇڏيندا آهن. هو مسلمانن جو گهڻو احترام ڪندو آهي ۽ چورن ۽ بدمعاشن سان تمام گهڻي سختي ڪندو آهي. هڪ واقعو مون ڪولم ۾ ڏٺو ته عراقي تيراندازن مان هڪڙي ٻئي کي ماري وڌو ۽ اوجيءَ جي گهر ۾ وڃي پناهه ورتائين. اهو قاتل تمام مالدار شخص هو. مسلمانن ارادو ڪيو ته مقتول کي وڃي دفن ڪن، پر راجا جي نائب کين ائين ڪرڻ کان منع ڪئي ۽ چيائين ته جيستائين قاتل اسان جي حوالي نه ڪيو ويندو تيستائين مقتول دفن ڪري نٿو سگهجي.

پوءِ ان جو جنازو کڻي وڃي اوجيءَ جي دروازي تي رکيائون، جڏهن بدبوءِ اچڻ لڳي تڏهن اوجيءَ قاتل کي وڃي هنن جي حوالي ڪيو ۽ راءِ ڏنائين ته مقتول جي وارثن کي مال ڏيئي راضي ڪيو وڃي ۽ قاتل کي نه ماريو وڃي. پر راجا جي ماڻهن ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ هن کي قصاص ۾ مارائي ڇڏيائون. تنهن کان پوءِ مقتول وڃي دفن ڪيائون.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن ڪولم جو راجا شهر کان ٻاهر سواريءَ تي نڪتو، ته سندس گذر باغن جي وچ مان ٿيو، هن مان گڏ سندس نائي پڻ هو، جيڪو خود ڪنهن راجا جو پٽ هو. هن هڪ وڻ جي هيٺان هڪ پيل انب وڃي کنيو. راجا يڪدم هن ڏانهن ڏسي حڪم ڏنو ته ”هن جا ٻه ٽڪرا ڪري هڪ ٽڪر رستي جي هڪ طرف ۽ ٻيو ٽڪر رستي جي ٻئي طرف رکيو وڃي، ۽ اهڙيءَ طرح سان انب جا به ٻه اڌ ڪري، هڪ رستي جي هڪ طرف ۽ ٻيو وري ٻئي طرف رکائي ڇڏيائين، ته جيئن ڏسڻ وارا هن مان سبق سکن.

هڪ ٻي ڳالهه مشهور آهي ته هڪ دفعي ڪاليڪٽ ۾ راجا جي نائب جي ڀائٽي هڪ مسلمان سوداگر کان سندس

ٽلوار زبردستيءَ ڦري ورتي، جنهن تي انهيءَ سوداگر وڃي سندس چاچي سان هن جي شڪايت ڪئي، جنهن واعدو ڪيس ته مان تنهنجو انصاف ضرور ڪندس. پوءِ هو پنهنجي گهر جي دروازي تي وڃي ويهي رهيو. جڏهين سندس ڀائٽيو اها تلوار ٻڌي اتي آيو، تڏهين پڇيائينس ته اها فلاڻي مسلمان جي تلوار ته نه آهي؟ هن جواب ڏنو ته هائو، پر مون اها هن کان خريد ڪري ورتي آهي. نائب يڪدم حڪم ڏنو ته هن کي گرفتار ڪري انهيءَ ئي تلوار سان سندس سر وڍيو وڃي.

مان ڪولم جي شهر ۾ شيخ فخرالدين جي خانقاهه ۾ وڃي رهيو هوس. هيءُ بزرگ شخص شيخ شهاب الدين گازرونيءَ جو پٽ آهي، جنهن جو ڪالڪٽ جي احوال ۾ بيان ڪري آيو آهيان. ڪڪم جهاز جي ڪابه خبر ملي نه سگهي، پر انهيءَ عرصي ۾ چين جي بادشاهه جي سفارت جيڪا دهليءَ مان واپس آئي هئي ۽ اسان سان گڏ هئي، پر ٻئي جنڪ جهاز ۾ سوار هئي، ڪولم پهچي ويئي. انهن جو جهاز ٽٽي پيو هو. پوءِ چين جي واپارين هنن کي سرد وغيره ڏنئي، اتان پنهنجي ملڪ ڏانهن روانو ڪري ڇڏيو. ان کان سواءِ انهن سان وري چين ۾ منهنجي ملاقات ٿي هئي.

آخر مون ارادو ڪيو ته هتان دهليءَ واپس وڃي، جيڪو حال مون سان ٿي گذريو آهي، سو سمورو وڃي ٿو بادشاهه کي عرض ڪريان. پر مان ان ڳالهه کان ڊڄي ويس ته متان بادشاهه مون کان ائين نه ڪٿي پڇي ته تون اسان جي موڪليل تحفن کان جدا ڇو ٿيو هئين. تنهنڪري مون پڪو ارادو ڪيو ته جيستائين ڪڪم جهاز جي ڪا خبر پوي، تيستائين وڃي ٿو هنوز جي شهر ۾ سلطان جلال الدين وٽ ترسان. جيئن ئي سان ڪالڪٽ ۾ پهتس ته اتي بادشاهه (محمد شاهه تغلق) جا ڪي جهاز بيٺل ڏٺم، جن ۾ هن سيد ابوالحسن پرده دار کي گهڻو ئي

مان ڏيڻي موڪليو هو، ته هرمز (١) ۽ قطيف ۾ وڃي، اتان
جيتري قدر به عرب ملي سگهن، (هندستان ۾) وٺي اچي، ڇو ته
بادشاه عربن مان تمام گهڻي محبت ڪندو هو.

مان سيد ابوالحسن ڏانهن ويس ته معلوم ٿيو ته هن جو
ارادو هو ته گرميءَ جي موسم ڪنليڪٽ ۾ گذاري، پوءِ عربستان
ڏي سفر ڪري. مون ڪانئس صلاح ورتي ته بادشاه ڏانهن واپس
وڃان يا نه، جنهن تي هن به مون کي وڃڻ جي صلاح نه ڏني.
ان کان پوءِ مان وڃي ڪنليڪٽ جي هڪ جهاز ۾ چڙهيس.
هي انهيءَ موسم جو سڀ کان آخري سفر هو، جنهن ۾ اڌ ڏينهن
اسان سفر ڪندا هئاسين ۽ باقي اڌ ڏينهن لنگر هٽي، بيهي رهندا
هئاسين. رستي ۾ اسان کي ڌاڙن جون چار ٻيڙيون مليون، جن
مان اسان کي ڏاڍو خوف هو، پر هنن اسان کي ڪا به تڪليف
ڪانه ڏني ۽ اسان سلامتيءَ سان هنور جي شهر ۾ پهچي وياسين.

پوءِ مان هنور جي سلطان وٽ لنگهي ويس ۽ وڃي سلام
ڪيومانس. هن مون کي هڪ شخص جي گهر ۾ ترسايو، ڇاڪاڻ
ته مون وٽ ڪو به نوڪر ڪونه هو، ۽ اتي مون کي چوائي
موڪليائين ته مان ساڻس گڏجي نماز پڙهندو رهان. مان به گهڻو
ڪري مسجد ۾ ويٺو هوندو هوس ۽ هر روز هڪ ڪلام الله
ختم ڪندو هوس. پوءِ ٻه ڪلام الله ختم ڪرڻ شروع ڪيم،
جن مان هڪ صبح کان شروع ڪري ظهر جي وقت تائين ختم
ڪندو هوس ۽ ٻيو ظهر کان مغرب تائين. اهڙيءَ طرح سان ٽن
مهينن تائين ڪندو رهيس، ۽ انهيءَ عرصي ۾ چاليهه ڏينهن اعتڪاف
۾ به رهيس.

اسان جو سنداپور تي ڪاهي وڃڻ
۽ فتحياب ٿيڻ

سلطان جمال الدين ٻاونجاه جهاز تيار ڪيا هئا، ڇو ته هن

(١) هرمز ۽ قطيف عربستان جا شهر آهن. — مترجم

جو ارادو سنداپور تي چڙهائي ڪرڻ جو هو. اتي جي راجا ۽ سندس پٽ جي وچ ۾ ڪجهه اختلاف هو، تنهنڪري راجا جي پٽ سلطان ڏانهن لکي موڪليو ته جيڪڏهن سلطان سنداپور کي فتح ڪندو ته هو مسلمان ٿيندو ۽ پنهنجي ڀيڻ کيس پرڻائي ڏيندو. جڏهن جهاز تيار ٿي ويا، تڏهن منهنجي دل ۾ به آيو ته مان به جهاد جي ثواب ۾ ڇو نه شامل ٿيان. مون ڪلام الله کي کولي، فال (۱) ڏٺي، ته هيءَ آيت نڪتي ته "يذكر فيها اسم الله كثيراً ولينصرن الله من ينصره" - جنهن ۾ فتح جي بشارت هئي.

جڏهن سلطان عصر جي نماز لاءِ مسجد ۾ آيو، ته مون کيس چيو ته "مان به هن سفر ۾ شامل ٿيڻ ٿو چاهيان." تنهن تي هن جواب ڏنو ته "ڏاڍو چڱو، ۽ مان توکي هن جهاد جو امير مقرر ٿو ڪريان." تنهن تي مون ٻڌايو سانس ته ڪلام الله مان به هيءَ فال نڪتي آهي. هي ٻڌي، هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ خود به هلڻ لاءِ تيار ٿي ويو، پر پهريائين هن جو اهڙو ارادو بلڪل ڪونه هو. مان ۽ هو هڪڙي ئي جهاز ۾ سوار هئاسين.

اسان ڇنڇر جي ڏينهن روانا ٿياسين ۽ منگل جي ڏينهن سنداپور پهتاسين. کاريءَ ۾ داخل ٿيندي معلوم ٿيو ته سنداپور جا باشندا لڙائيءَ لاءِ بلڪل تيار بيٺا آهن ۽ منجنيقون به لڳائي ڇڏيون اٿن. رات جو اسان ترسي پياسين. صبح ٿيڻ شرط نوبت ۽ نقارا وڄڻ شروع ٿيا ۽ جهاز لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيا. دشمن جهازن تي منجنيقن جي ذريعي پٿر اڇلائڻ شروع ڪيا. هڪ پٿر ته سلطان

(۱) هن جا ڪيترا ئي نمونا آهن. ڪي ماڻهو ابجد جي حساب تي فالون وجهندا آهن، ۽ ڪي وري پارسي شعرن ذريعي فال وجهندا آهن. گهڻو ڪري ملا ماڻهو فالنامن جا ڪتاب رکي، وقت بوقت انهن جي ذريعي فال وجهندا آهن، وضو ڪرڻ جي ڪوئنري ۾ به شڪي چورن جا نالا وجهي پڙهندا آهن. پوءِ جنهن جي نالي تي ڪوئنرو ڦري، اهو چور ٻڌائيندا آهن. اهڙيءَ طرح سان قرآن شريف کولي، ان مان به، فال نيڪ يا بد، جنهن جو نڪتل آيت تي مدار آهي، ٻڌائيندا آهن. — مترجم

جي پرسان ٻيٺل هڪ ماڻهوءَ کي اچي لڳو. جهاز وارا هٿن ۾ ترارون ۽ ڍالون کڻي پاڻيءَ ۾ ٽپي پيا ۽ بادشاهه پڻ ان ۾ ڏاڍيءَ بهادريءَ سان ٽپي پيو. مون به پاڻ کي کڻي پاڻيءَ ۾ اڇلايو.

اسان وٽ اهڙا جهاز به هئا، جن جا پٺيان حصا کليل هئا ۽ انهن ۾ گهوڙي سوار ويٺل هئا. اهي جهاز اهڙيءَ طرح ٺهيل هئا، جو انهن ۾ اندران ئي اندوان ماڻهو گهوڙي تي سوار ٿي، زره پهري، گهوڙي تي چڙهيل ئي ٻاهر نڪري ايندو. اسان به اهڙيءَ طرح ڪيو. خدا مسلمانن جي مدد ڪئي ۽ اسان تلوارون کڻي شهر ۾ گهڙي پياسين. ڪيترن ئي هندن وڃي راجا جي محل ۾ پناهه ورتي. اسان هنن تي باهه وسائي، آخر هنن کي گرفتار ڪري ورتو. پوءِ سلطان هنن کي امان ڏنو، ۽ سندن عورتون به کين واپس وراڻي ڏنيون. هي ماڻهو اٽڪل ڏهه هزار کن هئا، جن کي شهر جي ٻاهران رهڻ لاءِ جڳهه ڏني ويئي. سلطان محل ۾ وڃي رهيو ۽ ان جي آسپاس واريون جايون پنهنجن ملازمن ۽ اميرن کي ورهائي ڏنيون ۽ مون کي هڪ مڪيءَ نالي ٻانهي ڏنائين. مون وري هن جو نالو مٿائي کڻي مبارڪه رکيو. هن جو مڙس مون کي ندبو (عيوض) ڏيڻ لاءِ تيار ٿيو، پر مون انڪار ڪري ڇڏيو. سلطان مون کي هڪ مصري فرجيه* (چوغو) پڻ ڏنو، جيڪو راجا جي توشه خاني مان مليو هو. مان سندا پور ۾ سلطان وٽ ١٣ جمادي الاول کان وٺي شعبان جي اڌ مهيني تائين رهيس، ۽ پوءِ سفر ڪرڻ جي اجازت گهريم. سلطان مون کان وعدو ورتو ته، مان وري هن وٽ واپس ايندس. پوءِ مان جهاز ۾ سوار ٿي هنور، فاڪنور، منجرور، هيلي، جرفتن، دهه فتن، بدفتن، فندرينا ۽ ڪنليڪٽ، جن جو مان اڳ ۾ بيان ڪري آيو آهيان، کان

* فرجيه - "آئين اڪبريءَ" ۾ هيئن لکيل آهي "فرجيه ۽ بند وکشاده بيش باشد و برخ لکمه افزايند- بيشتر به افير ان جامه پوشند". جنهن جو مطلب چوغو يا لبادو ٿيو. — مترجم

ٽينڊو اچي شاليات (١) جي شهر ۾ پهتس. هي هڪ خوبصورت شهر آهي. ۽ اهو ڪپڙو، جيڪو ان شهر ڏانهن منسوب آهي، هتي ٺهندو آهي. مان هن شهر ۾ ڪيترائي ڏينهن رهس ۽ پوءِ ڪنليڪٽ ڏانهن موٽي آيس. اتي مون کي، منهنجا ٻه غلام، جيڪي هڪ ڪڪم جهاز تي ويٺا هئا، انهن مون کي ٻڌايو ته منهنجي اها ٻانهي جيڪا حامله هئي ۽ جنهن جي لاءِ مون کي تمام گهڻو فڪر رهندو هو، مري ويئي. ۽ جاوا جي راجا سڀ ٻانهيون ۽ مال اسباب اسان کان ڦري ورتو، ۽ منهنجا سائي، ڪجهه جاوا ۾، ڪجهه چين ۾ ۽ ڪجهه بنگال ۾ ٽڙي پکڙي ويا.

اهي خبرون ٻڌي مان هنور هليو ويس، جتان وري سنداپور واپس هليو ويس. مان محرم جي آخري تاريخن ۾ اتي پهتس. ربيع الثاني جي ٻيءَ تاريخ تائين اتي رهيس. اتي جو راجا جنهن کان اسان هي شهر فتح ڪيو هو، ڪتان اچي اتي نڪتو. سڀ هندو وٽي هن وٽ گڏ ٿيا. سلطان جو لشڪر ان وقت ڳوٺن جي طرف ٽڙيو پکڙيو پيو هو، سو هنن اچي سلطان کي گهيرو ڪيو ۽ سڀ آمدورفت بند ڪري ڇڏيائون. مان ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان اتان ڪسڪي ڪنليڪٽ ڏانهن هليو ويس، جتان ذيبة المهد * (مالديپ) جي ٻيٽن جي سفر جو ارادو ڪيم.

مان هنن ٻيٽن جون خبرون ٻڌندو رهندو هوس، ۽ ڪنليڪٽ کان سمنڊ رستي هلي، ڏهين ڏينهن اچي هنن ٻيٽن ۾ لٿاسين. هي ٻيٽ دنيا ڀر ۾ عجيب آهن. ۽ تعداد ۾ اٽڪل ٻه هزار کن ٿيندا. هڪ هڪ سؤ يا انهن کان ڪجهه گهٽ ٻيٽن جي هرهڪ مجموعي کي هڪ گول جي صورت هوندي آهي، جنهن کي فقط هڪ دروازو

(١) هن کي هاڻي "شاليا" ڪري سڏيندا آهن ۽ ڪنليڪٽ جي ڀرسان آهي.
— مترجم

* ذيبة - ديپ جو واحد ۽ معرب آهي. ديب سنسڪرت ۾ ٻيٽ کي چوندا آهن، ۽ مهل يا مال سيني کان وڏي ٻيٽ جو نالو آهي. تنهنڪري هنن لفظن کي اڳي پوءِ ڪري، ان کي مال - ديپ ڪري ٿا چون. - مترجم

ٿيندو آهي، جتان جهاز اندر وڃي سگهندا آهن. جهازن جي رهبريءَ لاءِ هڪ سونهين جي ضرورت ٿيندي آهي، تنهنڪري جيڪڏهن هن ٻيٽن جي باشندن مان ڪو هجي ته سڀيئي ٻيٽ گهمائي سگهي ٿو. هڪ ٻيٽن جو مجموعو ٻئي مجموعي کي ايترو ته نزديڪ آهي، جو جيڪڏهن هڪ مان نڪرجي ته ٻئي جي کجين جا وڻ ڏسڻ ۾ ايندا آهن. پر جيڪڏهن طرفن جي غلطي ٿي وڃي ته اتي پهچڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، ڇو ته هوا جهاز کي ڪٽي وڃي سيلان يا معبر جي ملڪن ۾ ڇڏيندي.

هن ٻيٽ جا سڀ باشندا مسلمان آهن، جيڪي تمام نيڪ بخت ۽ ديانتدار آهن. هنن ٻيٽن ۾ جدا جدا اقليمون آهن ۽ هرهڪ اقليم (ملڪ) تي جدا جدا والي آهي، جنهن کي "ڪردوئي" ڪري چوندا آهن. انهن اقليمن جا نالا هي آهن: 'پالپور' (١)، 'ڪنلوس'، 'مهل' (مال)، جنهن جي نالي سان سڄو ٻيٽ مشهور آهي، ۽ ان ۾ اتي جو بادشاه پڻ رهندو آهي. 'تلاديب'، 'ڪرايدو'، 'تيم'، 'تلديمتي'، 'هلدمتي'، 'بريدو'، 'ڪندڪل'، 'ملوڪ' ۽ 'سويد'. اهي ٻيٽ هڪٻئي کان ڪجهه پري آهن. هنن ٻيٽن ۾ سويد اقليم کان سواءِ ٻئي هنڌ ڪٿي به ٻوڪ ڪانه ٿيندي آهي.

سويد ۾ هڪ قسم جو اناج ٿيندو آهي، جيڪو انلي (ڪنگڻي چانورن) جي شڪل جهڙو ٿيندو آهي، جنهن کي اتان مهل (مال) جي ٻيٽ ۾ کڻي ويندا آهن. هتان جا باشندا هڪ قسم جي مڇي کائيندا آهن، جيڪا ليرون (مڇيءَ جو قسم) جي شڪل جهڙي ٿيندي آهي، ان کي اتي جا ماڻهو قلب الماس (٢)

(١) اصل متن ۾ "بالبور" لکيل آهي. پر اصل ۾ "پالپور" هوندو، جو عربيءَ ۾ "پ" جو حرف ڪونه آهي. — مترجم

(٢) هيءَ هڪ قسم جي خاص مڇي آهي، جنهن کي ابن بطوطه 'ليرون' جي مشابهه ٿو لکي ۽ ڇاڪاڻ ته ان جو گوشت ڳاڙهو آهي، تنهنڪري قلب (دل) جي رنگ سان سندس ماس کي مشابهت ڏيئي، هن تي اهو نالو ڪٽي رکيو هوندائون. — مترجم

ڪري چوندا آهن. هن ٻجيءَ جو گوشت ڳاڙهو ٿيندو آهي، جنهن جي بوءِ اهڙي آهي، جهڙي چوپائي مال جي گوشت جي. ان کي ڦاسائي، ان جا چار ٽڪرا ڪري، ٿورو پچائي، پوءِ ڪچيءَ جي ڦرهن جي ٿهيل تختي تي رکي، ان کي ٽوڙيندا آهن. ان کان پوءِ ان کي هلڪي باهہ تي ٽنگي ڇڏيندا آهن. جڏهن بلڪل خشڪ ٿي ويندي، تڏهن ان کي کائيندا آهن. ان کي هندستان، چين ۽ يمن ڏ به ڪٽي ويندا آهن.

فصل ٽيون

هنيءَ جا وڻ

هن ٻيٽ ۾ ناريل جا وڻ گهڻي انداز ۾ ٿيندا آهن. تنهنڪري هتي ناريل جام ٿيندو آهي. جنهن کي هتي جا ماڻهو مڇيءَ سان کائيندا آهن. ناريل جو وڻ به عجيب ٿيندو آهي. سال ۾ ٻارهن دفعا ڦر جهليندو آهي. يعني هر مهيني سندس ڦر تيار ٿيندو رهندو آهي. اهي وڻ ڪي ننڍا، ڪي وڏا، ڪي خشڪ، ڪي ساوا ٿيندا آهن. ناريل مان وري کير، تيل ۽ ماکي ناهي ويندي آهي. جنهن جو بيان پهرئين حصي ۾ تفصيل سان ڪري آيو آهيان. ناريل جي ماکيءَ مان حلوو ناهي، ناريل جي گوري سان گڏ کاڌو ويندو آهي. ناريل جي مٺين سيني شين ۽ انهيءَ مڇيءَ ۾ جنهن جو بيان مٿي ڪري آيو آهيان، عجيب قوت باه ٿيندي آهي ۽ هن ٻيٽ جا ماڻهو به هن ڪم ۾ عجائبات ظاهر ڪندا آهن. خود منهنجي نڪاح ۾ اتي چار زالون هيون ۽ ٻانهيون تنهن کان سواءِ هيم، جن سان رات ڏينهن هم بستري ٿيندو رهندو هوس، ۽ ڏيڍ سال تائين اتي رهندي، مون اهو دستور جاري رکيو.

هن ٻيٽ ۾ نانپاتيون، نارنگيون، ليمان ۽ قلقاس (ماني پاڇي عجو قسم) به ٿيندا آهن. قلقاس جي پاڙن کي ڪيدي، ان جو اٽو پيهي، ان مان اطريه (سيون) ناهي، ناريل جي کير ۾ رڌيندا آهن، جيڪو ڏاڍو مزيدار کاڌو ٿيندو آهي. مون کي به هي کاڌو ڏاڍو وڻندو هو ۽ اهو گهڻو ڪري کائيندو هوس.

هنن ٻيٽن جا باشندا ۽ انهن جي رهائش

هن ٻيٽ جا ماڻهو نيڪوڪار، دينداز، پرهيزگار ۽ ايماندار ٿيندا آهن. هو حلال جي روزي ڪائيندا آهن، تنهنڪري هنن جي دعا هميشه قبول ٿيندي آهي. جيڪڏهن ڪو به ماڻهو هنن ڏانهن ڏسندو آهي ته چوندا آهن، ”الله منهنجو رب آهي، محمد صہ منهنجو نبي آهي، ۽ مان هڪ غريب جاهل آهيان.“ هو بدن ۾ ضعيف ۽ هيڻان ٿيندا آهن. لڙائي جهڳڙي مان هو ڪين چاڙن، ۽ سندن هٿيار فقط سندن دعا آهي. هڪ دفعي سون هڪ چور جي هٿ ڪپڙ جو حڪم ڏنو، ته اني ويٺان مان ڪيترا ڏي بيهوش ٿي ويا هئا.

هندستان جا چور ۽ ڌاڙو، هنن کي ڪو نقصان ڪونه پهچائيندا آهن، ڇو ته هنن کي تجربو ٿي ويو آهي ته جيڪو به هنن جو مال ٿو چورائي يا زبردستيءَ ٿو ڦري، ته يڪدم ان تي مصيبت ٿي نازل ٿئي. جڏهن هندن جا جهاز هن طرف ايندا آهن، تڏهن هنن کان سواءِ ٻيو جيڪو به ماڻهو ماندو اٿن، تنهن کي يڪدم پڪڙي ويندا آهن، باقي هن ٻيٽ جي باشندن کي ڪجهه به ڪين چوندا آهن. جيڪڏهن ڪو هندو انهن جو رڳو هڪ ليمون به چورائيندو آهي، ته سندن سردار عذاب الاهيءَ جي خوف کان هن کي سخت سزا ڏيندو آهي. جيڪڏهن هنن کي اهو خوف نه هجي ها، ته پوءِ هنن ويچارن جو خدا حافظ هجي ها، ڇو ته هي ماڻهو بدن جا ضعيف ٿيي ڪري، اصل سندن مقابلو ڪري ڪين سگهن ها.

هر هڪ ٻيٽ ۾ مسجدون آهن، جيڪي گهڻو ڪري ڪاٺ جون ٺهيل آهن. هي ماڻهو هميشه پاڪ ۽ صاف رهندا آهن. ۽ هر روز ٻه دفعا غسل ڪندا آهن، ڇو ته اتي گرمي تمام گهڻي ٿيندي آهي، تنهنڪري پگهر گهڻو نڪرندو آهي. هو خوشبوءِ ۽

عطرن جو استعمال تمام گهڻو ڪندا آهن. مقدشو (١) ۾ان جيڪو غاليہ (٢) ايندو آهي، سو لڳائيندا آهن. هتي ۾ رواج آهي ته صبح جو نماز کان پوءِ هر هڪ عورت پنهنجي مڙس يا پٽ وٽ سرمي داني، گلاب ۽ غاليو کڻي ايندي آهي ۽ هو جي اکين ۾ سرمون پائي، گلاب ۽ غاليي سان هن جو بدن ۽ منهن مهڪيندي آهي، جنهنڪري هن جي بگڙيل چهري تي رونق ۽ بدن ۾ سينگار اچي ويندو آهي.

هو فقط هڪ چادر، سلوار جي بجاءِ، چيلهہ تي ٻڌندا آهن ۽ پٺيءَ تي هڪڙو ڪپڙو رکندا آهن، جيڪو احرام جي شڪل جهڙو ٿيندو آهي. انهن سان ڪي مٿي تي عمامو (پٽڪو) رکندا آهن ۽ ڪي انهيءَ جي بدران رڳو رومال ٻڌي ڇڏيندا آهن. جيڪڏهن انهن مان ڪو ماڻهو، خطيب يا قاضيءَ سان رستي ۾ ملندو آهي، ته ڪاهن تان ڪپڙو لاهي، پٺي اگهاڙي ڪري، هن کي گهر تائين پهچائي ايندو آهي.

هتي جو اهو به دستور آهي ته جيڪڏهن ڪنهن جو نڪاح ٿيندو آهي ۽ پنهنجي زال جي گهر ويندو آهي، تڏهن سندس زال جي گهر جي ٻاهرئين دروازي کان اندرئين دروازي تائين ڪپڙو وڇايو ويندو آهي ۽ هن جي ساڄي ۽ کاٻي پاسي ڪوڏين جون ڏيريون ٺاهيون وينديون آهن. سندس زال وري اندرئين دروازي وٽ سندس انتظار ڪندي آهي. پوءِ جڏهن اهو گهوٽ هن وٽ پهچندو آهي، تڏهن هو سندس پيرن تي ڪپڙو رکندي آهي، جيڪو گهوٽ يا خادم کڻي ويندا آهن. وري جڏهن ڪا زال پنهنجي گهوٽ جي گهر ۾ ايندي آهي ته به اهڙيءَ طرح فرش وڇائي، ڪوڏين

(١) مقدشو- عربستان ۾ عدن جي طرف هڪ علائقي جو نالو. - مترجم

(٢) غاليو- "مخزن" ۾ لکيل آهي ته هي هڪ قسم جي عطر وانگر خوشبوءِ آهي، جيڪا عنبر، لوبان ۽ ٻين ڪي خوشبودار گڏي ٺاهيندا آهن.
- مترجم

جون ڏيريون ڏاهيون ويندڙيون آهن. ان وقت به زال پنهنجي مڙس جي پيرن تي ڪپڙو رکندي آهي.

هتن جا گهر ڪاٺ جا ٺهيل هوندا آهن، ۽ سندن گهرن جا فرش زمين جي سطح کان ڪجهه اوچا رکيل هوندا آهن. ڇاڪاڻ ته اتي جي زمين هميشه سرطوب رهندي آهي، تنهنڪري سمي وغيره کان بچڻ لاءِ ٽي گز ڊگها پٿر تراشي، انهن جي قطار ڏاهي، انهن جي پٺيان ناريل جو ڪاٺ وڇائيندا آهن، جنهن تي وري ڪاٺ جون پٽيون ڪڙيون ڪري بيهاريندا آهن. هو پنهنجي گهرن ٺاهڻ وقت ڪمال درجي جي صنعت ڪندا آهن. هو ڏيڍيءَ تي هڪ ڪوٺو ٺاهيندا آهن، جنهن کي "مالم" چوندا آهن. ان جو هڪ دروازو ڏيڍيءَ طرف هوندو آهي، ته ٻيو گهر جي طرف. ان جي دروازي تي ناريل جي ڪوپي جو ٺهيل هڪ ڏول رکيل هوندو آهي. ان ڏول ۾ ٻه گز ڊگهي رسي به ٻڌل هوندي آهي. ان ڏول کي 'وانج' ڪري چوندا آهن، جنهن سان کوه مان پاڻي ڀري پيئندا آهن.. چڱو ته هتي کوه گهڻا اونها ڪونه ٿيندا آهن.

هتان جا سڀ ماڻهو اگهاڙين پيرين گهمندا آهن. هو وڏ گهراڻا هجن يا ڪم ذات، پر پنهنجا گهر ۽ گهٽيون بلڪل صاف رکندا آهن، جن ۾ ٻهاري ڏنل ۽ ٻنهي طرفن کان وڻ رکيل هوندا آهن، جن جي ڇانوَ ۾ هلڻ وارو ائين سمجهندو آهي ته ڄڻڪ ڪو باغ مان پيو وڃي. انهيءَ صفائيءَ کان پوءِ به گهر ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ ۾ هر شخص انهيءَ رکيل مٽ مان پاڻي ڪڍي، پنهنجا پير ڌوئي، ناريل جي وارن مان ٺهيل تلهيءَ ٻهاري سان، جيڪو اتي پيو هوندو آهي، پنهنجي پيرن کي چڱيءَ طرح سان رگڙيندو آهي. مسجد ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ ۾ به ائين ڪندا آهن.

هن ملڪ ۾ اهو به دستور آهي ته جڏهن ڪو جهاز هتي ايندو آهي تڏهن هتي جا ماڻهو ننڍيون ٻيڙيون، جن کي ڪندره

ڪري چوندا آهن، ۽ ويهي جهاز وارن جو استقبال ڪندا آهن. پوءِ پان ۽ ناريل جا گورا به ساڻ کڻي ويندا آهن ۽ جنهن شخص کي وڻين، تنهن کي ڏيندا آهن. پوءِ اهو شخص ان جو مهمان سمجهيو ويندو آهي. پوءِ هن جو سامان پنهنجي گهر کڻي ويندا آهن، ڄڻ ته هو ڪو سندن ويجهو عزيز آهي. جيڪڏهن اهو مسافر نڪاح ڪرڻ گهرندو آهي ته سندس نڪاح به ڪري ڇڏيندا آهن ۽ جڏهن هو واپس ويندو آهي ته ان زال کي طلاق ڏئي ويندو آهي، ڇو ته هن ٻيٽ جون زالون پنهنجي ملڪ کان ٻاهر ڪونه وڃن. پر جيڪڏهن ڪو نڪاح ڪرڻ نه چاهيندو آهي ته سندس ميزبان جي زال ان مسافر لاءِ ماني ڪندي آهي ۽ سندس خدمت به اهائي زال ڪندي آهي. جڏهن هو سفر تي ويندو آهي ته اها عورت رستي لاءِ ماني به ٻڌي ڏيندي آهي ۽ ان جي بدلي ۾ جيڪي ٿورو گهڻو هو کيس ڏيندو آهي، سو وٺي ڏاڍي خوش ٿيندي آهي. جيڪڏهن ڪو ڪجهه به نه ڏئي ته ان مان جيڪو فائدو خزاني کي ٿئي، تنهن کي ئي ڪافي سمجهندا آهن.

خزاني کي ”بندر“ چوندا آهن. جهاز جي مال جو ڪجهه حصو هڪ مقرر رقم جي عيوض خواه اهو مال جو حصو ان قيمت جو هجي يا ان کان وڌيڪ، بندر جي لاءِ خريد ڪيو ويندو آهي ۽ ان کي ’شروع بندر‘ ڪري چوندا آهن. سڀ ڪنهن ٻيٽ ۾ بندر جي لاءِ ڪاٺ جو نهيل گهر ٿيندو آهي جنهن کي ’بجه قبا‘ ڪري چوندا آهن. ان ۾ والي، جنهن کي ”ڪردوري“ چوندا آهن، سڀ سامان گڏ ڪري رکندو آهي؛ پوءِ اتي ئي ان جي خريد فروخت ٿيندي آهي.

هنن ٻيٽن جا باشندا مرغين جي عيوض مٽيءَ جا برتن خريد ڪندا آهن. اهڙيءَ طرح سان هڪ ڪنيءَ جي قيمت پنج، يا ڇهه مرغيون هوندي آهي جهاز هنن ٻيٽن مان مڇيءَ جو گوشت، ناريل، چادرون، دايان (ڪپڙي جو قسم)، سٽ جا عماما (پٽڪا)، ٽامي جا برتن، ڪوڏيون ۽ ڪنبر يعني ناريل جون سڄون ٻاهر

ڪٽي ويندا آهن. ناريل جون ڇلون ڪلون لاهي، سمنڊ جي ڪناري تي پاڻيءَ ۾ پُسائي، پوءِ انهن کي سوٽن سان ڪُٽيندا آهن. ان بعد عورتون ان کي ڪتي ان مان جهازن جي لاءِ رسيون ناهينديون آهن، جيڪي هندستان، چين ۽ ٻين ۾ وڪامڻ لاءِ وينديون آهن. هيءَ رسي قنب (هڪ گاهه جو قسم) جي رسيءَ کان مٿي تي ٿئي، تنهنڪري انهن ۾ لوهه جون ڪليون استعمال ڪونه ڪندا آهن. ڇو ته لوهه جون ڪليون پٿر سان ٽڪرائجي ڀڄي پونديون آهن. پر رسين سان جڪڙيل تختن کي، خواهه جهاز کي ڪيترو به ٽڪر لڳي، نقصان پهچي نٿو سگهي.

هنن ٻيٽن ۾ ڪوڏيون (خريد فروخت لاءِ) هلنديون آهن. ڪوڏي هڪ جانور آهي، جنهن کي سمنڊ مان ڪڍي، ڪناري تي هڪ غار ۾ گڏ ڪندا آهن. جڏهن اهو سڪي ويندو آهي، تڏهن ان جي سفيد هڏي وڃي بچندي آهي. هڪ سؤ ڪوڏين کي 'سباهه'، ست سؤ ڪوڏين کي 'فال'، ٻارهن هزارن ڪوڏين کي 'ڪي' ۽ هڪ لک ڪوڏين کي 'بستو' ڪري چوندا آهن. اهڙا چار بستو هڪ طلائي دينار جي عيوض وڪڻندا آهن؛ پر ڪڏهن ته اهڙيون سستيون ٿينديون آهن، جو ڏهه بستو به ڏيئي ڇڏيندا آهن. بنگالي جا ماڻهو وري انهن جي عيوض چانور ڏيندا آهن. بنگالي جي ملڪ ۾ به ڪوڏيون هلنديون آهن. يمن جا ماڻهو پڻ ڪوڏيون خريد ڪندا آهن ۽ پنهنجن جهازن تي اهي ريتيءَ جي بجاءِ وجهائي ڇڏيندا آهن. سوڊان جي ملڪ ۾ به اهي ڪوڏيون هلنديون آهن، ۽ 'مالي' ۽ 'جوجو' جي ملڪ ۾ ته هڪ طلائي دينار جي عيوض ٻارهن سؤ پنجاهه ڪوڏيون وڪامنديون آهن.

هتي جون عورتون

هنن ٻيٽن جون عورتون پنهنجو مٿو ڪين ڍڪين، ايتري قدر جو سندن ملڪه پڻ مٿو ڪانه ڍڪي. هو وارن کي ڦٽي

ڏينديون آهن، ۽ وارن جو جوڙو مٿي جي هڪ پاسي ٻڌي ڇڏينديون آهن. انهن مان ڪيتريون فقط چادر ڍڪينديون آهن، جنهن سان دن ڪان وٺي هيٺ پيرن تائين جسم ڍڪي ڇڏينديون آهن ۽ باقي سڄو بدن اگهاڙو رکنديون آهن. هو بازارين ۽ گهٽين ۾ ٻه اهڙيءَ طرح سان گهمنديون رهنديون آهن. جڏهن مان اتي جو قاضي مقرر ٿيو هئس، تڏهن مون ڏاڍي ڪوشش ڪئي ته هنن کان اهو رواج ڇڏايان ۽ هنن کي لباس پهرڻ جو حڪم ٻه ڏنم، پر مان ڪامياب ٿي نه سگهيس. آخر مون حڪم ڏنو ته مون وٽ ڪابه عورت مقدمي جي حاضريءَ وقت ننگي بدن نه اچي، ۽ انهيءَ کان وڌيڪ مان ڪجهه ڪري نه سگهيس.

ڪي عورتون ساڙهيءَ جي مٿان ننڍڙين ۽ سوڙهين ٻانهن سان ننڍڙي چولي ٻه پائينديون آهن. منهنجون ٻانهين جو لباس دهليءَ جي باشندن جهڙو هوندو هو ۽ هو پنهنجو مٿو ٻه ڍڪينديون هيون. پر اتي جون عورتون انهيءَ کي عيب ڪري سمجهنديون هيون. انهن جو زيور ڪنگڻ آهي، جنهن سان هو پيٽي ٻانهون ڪرائيءَ کان وٺي نوڙت تائين پري ڇڏينديون آهن. اهي ڪنگڻ چانديءَ جا ٺهيل هوندا آهن، ڇو ته بادشاه ۽ ان جي عزيزن جي عورتن کان سواء ٻي ڪابه عورت سون جا ڪنگڻ پهري نٿي سگهي. هو پيرن ۾ ڇيريون پائنديون آهن، جنهن کي پايل ڪري چوندا آهن. هن ٻيٽ ۾ هڪ عجيب رسم آهي ته هتي جون عورتون فقط پنج دينار يا اجا ٻه گهٽ رقم وٺي، ڪاڏي ۽ ڪپڙي تي گهرن ۾ پورهيو ڪنديون آهن؛ ۽ انهيءَ کي عيب ڪين سمجهنديون آهن ته ان جي قيمت پيشگي وٺي پاڻ گروي ڪري ڇڏين. جيڪڏهن هو هڪ گهر ڇڏي ٻئي گهر ۾ وڃڻ چاهينديون آهن ته جيڪو گهر انهن کي حاصل ڪرڻ گهرندو آهي، سو پهرئين گهر واري کي اهي دينار جن جي عيوض هوءَ گروي هوندي آهي، يعني (پيشگي رقم) پري ڏيندو آهي ۽ آئينده لاء

اها رقم هن عورت تي قرض سمجهيو ويندو آهي. اهڙي قسم جون عورتون گهڻو ڪري 'ڪنبر' يعني ناريل جو رسيون ڪتڻ جو ڪم ڪنديون آهن.

هن ٻيٽ ۾ نڪاح تمام آسانيءَ سان ٿي سگهندو آهي، ڇو ته حق مهر تمام ٿورو آهي ۽ هي عورتون حسن معاشرت جي ڪري مشهور آهن. گهڻو ڪري ماڻهو سندن مهر مقرر ڪندا آهن ۽ اهڙيءَ صورت ۾ ڪين واجبي مهر ڏياريو ويندو آهي. جڏهن ڪو جهاز هتي ايندو آهي ته جهاز وارا هتي جي عورتن سان نڪاح ڪندا آهن ۽ واپس وڃڻ وقت انهن عورتن کي طلاق ڏيئي ويندا آهن. هي هڪ قسم جو متعو ٿيندو آهي. هي عورتون پنهنجي ملڪ کان ٻاهر بلڪل ڪونه وڃن.

هتي جي عورت پنهنجي خاوند جي رڳو هڪ ٻي خدمت ڪانه ڪندي آهي، بلڪ اها ٿي هن لاءِ کاڌو آڻيندي ۽ (برتن) کڻي ويندي آهي، سندس هٿ ڌئاريندي آهي، وضوءَ جي لاءِ پاڻي آڻيندي آهي ۽ سمهڻ وقت کيس زور به ڏيندي آهي. هتي عورتون پنهنجي خاوند سان ڪڏهن به ڪين کائين. نه رڳو ايترو پر خاوند کي خبر به ڪين پوندي آهي ته هوءَ ڇا ٿي کائي. مون به اتي ڪيترين عورتن سان نڪاح ڪيو هو، جن مان ڪن تي زوربار آڏڻ کان پوءِ هنن مون سان کائڻ منظور به ڪيو هو، پر ڪن ته اصل نه کاڌو. مون ڏاڍي ڪوشش ڪئي ته هنن کي کائيندي ڏسان پر ناڪام رهيس.

هنن ٻيٽن ۾ اسلام پکڙڻ جو سبب
۽
هڪ خوفناڪ جن جي ڳالهه جنهن سڀني
شهرن کي تباهه ڪيو هو

هنن ٻيٽن جي ڪن معتبر ماڻهن جهڙوڪ فقيهه عيسيٰ يمني،

فقيهه معلم علي ۽ قاضي عبدالله وغيره مون کي ٻڌائيندا هئا ته، اصل ۾ هن ٻيٽ جا ماڻهو بت پرست هوندا هئا، ۽ هر مهيني سمنڊ جي طرف کان هڪ جن ايندو هو، جنهن جي شڪل اهڙي هوندي هئي جو ڄڻ ڪو جهاز آهي ۽ ان ۾ ٻتيون ٻرون ٻرن. هتي جي ماڻهن جو دستور هو ته هڪ ڪنواريءَ ڇوڪريءَ کي ٺاهي سينگاري هڪ بت خاني ۾ جيڪو سمنڊ جي ڪناري تي هوندو هو، وٺي ڇڏي ايندا هئا ۽ صبح جو ان ڇوڪريءَ کي مئل ڏسندا هئا. نه رڳو ايترو پر سندس عصمت به لٽيل هوندي هئي. هو هر مهيني پاڻ ۾ ڪڻا وجهندا هئا ۽ جنهن جو نالو نڪرندو هو، تنهن کي پنهنجي ڌيءَ موڪلڻي پوندي هئي.

هڪ دفعي هنن ٻيٽن ۾ هڪ مغربي البرڪات بربريءَ نالي، مسافري ڪندي اچي نڪتو. هيءُ شخص قرآن شريف جو حافظ هو، ۽ مهل (مال) جي ٻيٽ ۾ هڪ پوڙهيءَ زال جي گهر ۾ اچي ترسيو. هڪ ڏينهن جيئن ئي هو گهر ۾ گهڙيو تيئن ڏٺائين ته اها پوڙهي زال ۽ ان جا مائٽ روئي پٽي رهيا آهن، ڄڻ ته ڪو ماتم ٿي ڪيائون. هن حال احوال پڇين، پر هن کي ڪجهه به سمجهه ۾ نه آيو. آخر ترجمان گهرايو ويو، جنهن هن کي سچو حال ٻڌائيندي چيو ته هن پوڙهيءَ زال جو نالو ڪڻي ۾ آيو آهي ۽ هن کي رڳو اها هڪڙي ڌيءَ آهي، جنهن کي هاڻي جن ماري ڇڏيندو. انتي ابوالبرڪات انهيءَ زال کي چيو ته تنهنجي ڌيءَ جي بدران مان ويندس.

هو ڪجهه ٻچي هو، تنهنڪري ڏاڙهي ۽ مڇون ڪونه رکندو هو ۽ حسب دستور هن کي وٺي وڃي انهيءَ بت خاني ۾ ڇڏي آيا. هن اتي ڇا ڪيو، جو وضو ڪري، ڪلام الله ڪڍي ويهي، پڙهڻ لڳو. جڏهن جن ظاهر ٿيو ۽ هن کي ڪلام الله پڙهندي ڏٺائين، تڏهن سمنڊ ڏانهن واپس هليو ويو. صبح ٿيو ته به مغربي ساڳئي حال ۾ رهيو. جڏهن پوڙهي زال ۽ ان جا عزيز

حسب معمول هن جو لاش کڻڻ آيا، تڏهن مغربيءَ کي زنده ڏٺائون.

پوءِ هن کي پنهنجي بادشاه وٽ، جنهن جو نالو 'شنورازه' هو، وٺي ويا، ۽ هن کي سمورو حال وچي ٻڌايائون. بادشاه کي اهو ڏاڍو عجب لڳو. اتي مغربيءَ هن کي مسلمان ٿيڻ جي ترغيب ڏني، جنهن تي هن جواب ڏنس ته ايندڙ مهيني تائين ترس، ۽ جيڪڏهن ايندڙ مهيني ۾ توهان اهڙيءَ طرح سلامت رهئين ته پوءِ مان مسلمان ٿيندس. ان کان پوءِ مغربي اتي ترسي پيو ۽ اچا مهينو به پورو ڪونه ٿيو هو، ته بادشاه جي دل ۾ اسلام لاءِ محبت پيدا ٿي. پوءِ هو پاڻ، پنهنجي خاندان ۽ اميرن سميت، مسلمان ٿيو.

جڏهن مهينو پورو ٿيو، تڏهن مغربيءَ کي وري وچي انهيءَ بتخاني ۾ ڇڏي آيا. 'جن' هن دفعي به سندس ويجهو ڪونه آيو ۽ هو صبح تائين ويٺو قرآن شريف پڙهندو رهيو. جڏهن بادشاه ۽ عوام اتي آيا، تڏهن مغربيءَ کي تلاوت قرآن ۾ محو ڏٺائون. هنن انهيءَ دم سڀ بتخانا ڀڃي ڇڏيا ۽ ٻيٽ جا سڀ ماڻهو مسلمان ٿي ويا. انهن پوءِ ٻين ٻيٽن جي ماڻهن کي به مسلمان ڪري ڇڏيو. هي ماڻهو مغربيءَ جي تمام گهڻي تعظيم ۽ تڪريم ڪندا هئا ۽ هن جي ڪري هي سڀ ماڻهو به امام مالڪ جي مذهب جا پيروي ڪندڙ ٿي رهيا.

هي ماڻهو اڃا تائين به 'مغرب' جي ماڻهن جي تمام گهڻي عزت ڪندا آهن. هنن ان وقت هڪ مسجد به تعمير ڪرائي هئي، جيڪا اڃا به ان شخص جي نالي سان مشهور آهي ۽ انهيءَ مسجد جي محراب تي هي ڪتبو اڪريل آهي: "سلطان احمد شنورازه ابوالبرڪات مغربيءَ جي هٿ تي مسلمان ٿيو." ان بادشاه پوءِ هنن ٻيٽن جي آمدنيءَ جو ٽيون حصو مسافرن جي لاءِ مقرر ڪري ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته هن جي مسلمان ٿيڻ جو سبب به هڪ مسافر هو، ۽ اڃا تائين به اهو دستور هليو ٿو اچي.

انهيءَ 'جن' جي سبب کان ڪيترا ئي ٻيٽ غيرآباد ٿي ويا هئا ۽ جڏهن مان انهن ٻيٽن ۾ ويس ته هڪ رات مون ڏٺو ته ماڻهو تڪبيرون ۽ ڪلما وڏي آواز سان پڙهي رهيا هئا، ٻار مٿن تي ڪلام الله کنيو بيٺا هئا ۽ زالون وري ٿالهيون ۽ ٽامي جا برتن وڄائي رهيون هيون. مون ڪائن انهيءَ جو سبب پڇيو، ته جواب ڏنائون ته "سمنڊ ڏانهن نهار." مون ڏٺو ته هڪ وڏو جهاز جنهن ۾ چراغ ۽ مشعلون ٻري رهيون هيون، اچي رهيو هو. هنن چيو ته اهو 'جن' مهيني ۾ هڪ دفعو ايندو آهي ۽ اسان اهڙيءَ طرح ڪندا آهيون ته واپس هليو ويندو آهي ۽ ڪوبه نقصان ڪونه ڪندو آهي.

هنن ٻيٽن جي حڪمران ملڪه

هيءَ به هڪ عجيب ڳالهه آهي ته هنن ٻيٽن جي حڪمران خديجه نالي هڪ عورت آهي. هوءَ سلطان جلال الدين عمر بن سلطان صلاح الدين صالح بنگاليءَ جي ڌيءَ آهي. هن جو ڏاڏو بادشاه هو. پوءِ سندس پيءُ بادشاه ٿيو. جڏهن هن جو پيءُ مري ويو، تڏهن سندس ڀاءُ شهاب الدين بادشاه ٿيو، جيڪو اڃا صغير هو، تنهنڪري وزير عبدالله بن محمد خضري، هن جي ماءُ سان نڪاح ڪري، سلطنت جي سمورن ڪمن ڪارين ۾ خود مختار ٿي ويو. تنهن کان پوءِ هن وزير جمال الدين جي مرڻ کان پوءِ هن ملڪه خديجه سان پڻ نڪاح ڪيو هو، جنهن جو اڳتي بيان ڪنداسين.

جڏهن شهاب الدين بلوغت کي پهتو، تڏهن وزير عبدالله کي سندس عهدي تان هٽائي، سوبد جي ٻيٽ ڏانهن جلا وطن ڪري ڇڏيائين ۽ پاڻ مستقل بادشاه ٿي، پنهنجي غلام 'ڪلڪي' کي ڪٿي وزير ڪيائين. ٽن سالن کان پوءِ ان کي به جلا وطن ڪري ڇڏيائين.

ڳالهه ڪندا آهن ته هي شهاب الدين، پنهنجي اميرن ۽ مصاحبن

جي گهرن ۾ رات جو گهڙي پوندو هو، تنهنڪري هن کي معزول
ڪري هلرمتيءَ جي ٻيٽ ۾ موڪليو ويو، جتي هڪ ساٿيءَ کي
موڪلي کيس قتل ڪرايو ويو.

هاڻي شاهي خاندان ۾ فقط ٽي ڌيئون وڃي رهيون، جـي
هيون: خديجه، مريم ۽ فاطمه. ساڻن خديجه کي پنهنجي ملڪه
منتخب ڪيو. جيڪا سندن خطيب جمال الدين جـي نڪاح ۾
هئي، جنهن چا ڪيو جو پنهنجي پٽ محمد کي پنهنجي جاءِ تي
خطيب مقرر ڪري، پاڻ بادشاهه بڻجي، حڪومت جي سڄي ڪاروبار
تي قابض ٿي ويو. پر تنهن هوندي به سڀئي حڪم ملڪه خديجه
جي نالي سان جاري ٿيندا هئا. هن ٻيٽ ۾ سڀ حڪمناما کجيءَ
جي پنن تي، هڪ لوهه جي ڏنگي ڪپ سان لکندا آهن ۽ ڪاغذ
تي فقط ڪلام الله ۽ ٻيون ڪتاب لکندا آهن. خطيب اهي جمعي
يا ٻئي ڪنهن ڏينهن پڙهي ٻڌائيندو آهي، جنهن جي شـروعات
هن طرح ڪندو آهي: ”او خدا! پنهنجي ٻانهيءَ جي مدد ڪر،
جنهن کي تو سندس علم جي طفيل سڄي عالم جي ماڻهن کان بلند
مرتبي ڪيو آهي ۽ ان کي سڀني مسلمانن جي لاءِ ذريعو رحمت جو
بڻايو آهي. اها ڪير آهي! سلطانه خديجه سلطان جلال الدين جي
ڌيءَ، جيڪو سلطان صلاح الدين جو پٽ هو.“

هن ملڪ ۾ اهو به دستور آهي ته جيڪڏهن ڪو مسافر
هتي ايندو آهي، تڏهن شاهي محل ۾ ٻه ڪپڙا ساڻ کڻي ايندو
آهي. جن سان هڪ ملڪه کي سلام ڪرڻ وقت سندس پيرن تي
رکندو آهي ۽ ٻيو جمال الدين وزير کي سلام ڪرڻ وقت سندس
پيرن تي رکندو آهي. هن ملڪ جو لشڪر اٽڪل هڪ هزار کن
سپاهين جو آهي، جيڪي گهڻو ڪري غير ملڪي آهن ۽ انهن
۾ ڪي ٿورا هن ملڪ جا باشندا به آهن. هو هر روز شاهي محل
۾ ايندا آهن ۽ سلام ڪري وري هليا ويندا آهن. هنن کي پگهار
جي عيوض چانور ملندا آهن، جيڪي هنن کي هر مهيني سرڪاري

خزاني مان ڏنا ويندا آهن. جڏهن مهينو پورو ٿيندو آهي تڏهن لشڪر وارا شاهي محل ۾ ايندا آهن ۽ سلام ڪان پوءِ وزير کي چوندا آهن ته، اسان جا سلام وڃي ملڪ کي پهچاءِ ۽ ٻڌائينس ته اسان پنهنجي پگهار گهرڻ آيا آهيون. پوءِ وزير حڪم ڏيندو ته هنن جو مقرر ماهيانو کين ڏنو وڃي. اهڙيءَ طرح قاضي ۽ سڀ وزير به هر روز ايندا هئا. غلام انهن جا سلام ملڪ تائين پهچائيندا هئا ۽ پوءِ هو موٽي ويندا هئا.

وزير، ان جون خلعتون ۽ ٻيا عهديدار

هتي جي وزير اعظم کي، جيڪو ملڪ جو نائب پڻ آهي، ”ڪاڪي“ ڪري چوندا آهن. قاضيءَ کي ”فند يار قالوا“ چوندا آهن. قاضيءَ جو عهدو سڀني کان وڏو آهي ۽ هن جو حڪم بادشاه کان به وڌيڪ هلندو آهي، جو هميشه شاهي محل ۾ هڪ مسند تي ويهندو آهي. ۽ قاضيءَ جي ٽن ڏينهن جي ڏل، سلطان احمد شنورازه جي وقت کان وٺي، معاف رهندي ٿي اچي. خطيب کي ”هنديجري“، ديوان کي ”فاملداري“، صاحب اشغال (فوجدار) کي مافاڪلوا، حاڪم کي ”فيتايڪ“، ۽ امير البحر کي ”مانايڪ“ ڪري چوندا آهن، ۽ اهي سڀ عهديدار وزير سڏبا آهن. هن ملڪ ۾ قيد خانا ڪونه ٿين، پر جيڪڏهن گهڻا قيدي گڏ ٿي وڃن ته، انهن کي ڪاٺ جي جاين ۾ جيڪي سوداگرن جي مال رکڻ لاءِ ٺهيل آهن، بند ڪري ڇڏيندا آهن. جيڪڏهن ڪو هڪ قيدي هوندو آهي ته ان کي اهڙيءَ طرح ڪاٺ ۾ وجهي ڇڏيندا آهن، جهڙيءَ طرح اسان جي ملڪ ۾ رومي قيدين کي بند ڪيو ويندو آهي.

مان هتي ٻيلن ۾ ڪيئن آيس

پهريائين مان ڪنلوس جي ٻيٽ ۾ پهتو هوس، جيڪو

ڏاڍو سهڻو بيٽ آهي ۽ منجهس مسجدون تمام گهڻيون آهن. اتي مان هڪ نيڪ انسان جي گهر ۾ وچي ترسيو هوس، جتي فقيهه علي ۽، جيڪو هڪ وڏو فاضل هو، منهنجي مهماني ڪئي. هن جا پٽ طالب العلم آهن، هن بيٽ ۾ مون کي ”ظفار“ جو باشندو مليو، جنهن جو نالو محمد هو. هن پڻ منهنجي مهماني ڪئي ۽ مون کي ٻڌايائين ته جيڪڏهن تون مهل (مال) جي بيٽ وڃين ته وزير توکي اتي ضرور رکندو، ڇو ته اڄڪلهه هن وٽ ڪوبه قاضي ڪونه آهي.

منهنجو ارادو هو ته هيءَ بيٽ ڏسندو معبر، سرانديپ ۽ بنگاله کان ٿيندو، چين هليو وڃان، ۽ هتي ناخدا عمر هنوريءَ جي جهاز ۾ آيو هئس، جيڪو هڪ حاجي ۽ فاضل شخص هو. هو ’ڪنلوس‘ جي بيٽ ۾ ڏهه ڏينهن ترسيو، پوءِ هن هڪ ’ڪنوره‘ ٻيڙي ياڙي ڪئي، جنهن ۾ ملڪ ۽ وزير لاءِ تحفا ڪڻي ٿي ويو. مون هن سان گڏ وڃڻ جو ارادو ظاهر ڪيو، جنهن تي هن چيو ته تنهنجي ماڻهن جي لاءِ جڳهه جو انتظام ٿي ڪونه سگهندو، باقي جيڪڏهن تون اڪيلو هلڻ گهرين ته هليو هل. مون اڪيلو وڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ هو هليو ويو. پر مخالف هوا جي تڪليف جي ڪري، هو چوٿين ڏينهن وري موٽي آيو ۽ اچي مون سان عذر ڪرڻ لڳو. آخر هو مون کي ۽ منهنجي ساٿين کي وٺي هليو.

اسان صبح کان ٻن پهرن تائين سفر ڪندا هئاسين ۽ ٻپهر ڪنهن بيٽ تي لهي، سڄي رات اتي ترسندا هئاسين. پوءِ ٻئي ڏينهن سفر ڪندا هئاسين. اهڙي طرح هلندي هلندي، اسان چوٿين ڏينهن اچي ”ليم“ جي بيٽ تي پهتاسين. اتي جو والي جلال الدين هو، جنهن مون کي سلام ڪيو ۽ منهنجي مهماني ڪئي. جڏهن مون وٽ آيو، تڏهن هن سان گڏ چار ماڻهو هئا، جن مان ٻن جي ڪلهن تي هڪ لٺ هئي، جنهن ۾ چار مرغيون ٽنگيل

هيون. پڻ ان ماڻهن جي ڪلهن تي پڻ هڪ لٺ هئي، جنهن ۾
وري ڏهه ناريل ٽنگيل هئا. مون کي ڏاڍو عجب لڳو ته هيءُ
ڪهڙي نه خسيس شيءِ آندي اٿن. پر پوءِ معلوم ٿيو ته هيءُ
هن ملڪ ۾ تمام وڏي مان ۽ شان رکڻ جي نشاني سمجهي
ٿي وڃي.

ان کان پوءِ ڇهين ڏينهن اسان عثمان جي پيٽ ۾ پهتاسين.
هيءُ شخص وڏو فاضل ۽ نيڪ بخت هو. هن اسان جي مهماني
به ڪئي. اٺين ڏينهن اسين وزير جي پيٽ ۾ پهتاسين، جنهن کي
”تلمدي“ چوندا آهن ۽ ڏهين ڏينهن اچي مهل (مال)
جي پيٽ ۾ پهتاسين، جتي ملڪ ۽ ان جو وزير رهندا هئا. اسان
اتي اچي لنگر هنيو. هتي جو دستور آهي ته اجازت کان سواءِ
ڪوبه شخص جهاز تان لهي نٿو سگهي. جڏهن اجازت اچي ويئي
تڏهن مون ڪنهن مسجد ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو، پر خادمن
چيو ته پهريائين توکي وزير وٽ وڃڻو پوندو.

مون ناخدا کي اڳئي سمجهائي ڇڏيو هو ته جيڪڏهن
توکان منهنجي باري ۾ ڪجهه پڇن، ته تون لاعلمي ظاهر ڪجانءِ،
ڇو ته مون کي ڊپ هو ته ڪٿي مون کي هن پيٽ ۾ ترسائي
نه ڇڏين. پر مون کي اها خبر ئي نه رهي ته منهنجي پهچڻ کان
اڳ ۾ ئي، ڪنهن فضول شخص هنن کي اهو لکي موڪليو هو
ته هيءُ فلاڻو شخص آهي ۽ دهليءَ ۾ قاضي رهي چڪو آهي.
جڏهن اسان شاهي محل ۾ پهتاسين، تڏهن ٽئين دروازي واريءَ
جاءِ ۾ ترسي پياسين.

قاضي عيسيٰ يمني مون وٽ آيو ۽ اچي مون کي سلام
ڪيائين. پوءِ مون وزير کي سلام ڪيو. ناخدا ابراهيم پاڻ سان
ڏهه ڪپڙا کڻي آيو هو، جن مان هڪ ملڪ جي تعظيم ڪرڻ
وقت سندس پيرن تي وڌائين. پوءِ وزير جي تعظيم ڪري، ان
جي پيرن تي پڻ ڪپڙو رکيائين. اهڙيءَ طرح جڏهن واري واري

مان ڪپڙا وجهي پورا ڪيائين، تڏهن ڪانئس مون بابت پڇيو ويو، جنهن تي هن چيو ته "مون کي ڪا به خبر ڪانه آهي." پوءِ هن مون ڏانهن پان ۽ گلاب جو پاڻي موڪليو، جو هن ملڪ ۾ وڏي تعظيم سمجهي ويندي آهي. پوءِ مان شاهي محل ۾ ٽي ڏينهن ترسي پيس. ان کان پوءِ مون لاءِ کاڌو آيو. وڏي ٿالهيءَ جي وچ ۾ چانور پيل هئا، جنهن جي چوڌاري ڪيترائي پيالا هئا، جن ۾ خليع گوشت (١)، ڪڪڙ جو گوشت، گيهه ۽ مڇي وغيره هئا.

ٽئي ڏينهن مان ناخدا ۽ قاضي عيسيٰ يمنيءَ سان گڏ، هڪ خانقاه جي زيارت لاءِ ٻيٽ جي هڪ هنڌ ويس، هيءَ خانقاه شيخ نجيب جو تهرائيل آهي. رات جو اسان اتان واپس آياسين ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو سوير وزير مون ڏانهن خلعت ۽ مهماني موڪلي، جنهن ۾ چانور، گيهه، خليع گوشت ۽ ناريل جي ماکي خاص شيون هيون. ناريل جي ماکيءَ کي هتي جا ماڻهو "قوباني" ڪري سڏيندا آهن، جنهن جي معنيٰ آهي کنڊ جو پاڻي. ان کان سواءِ خرچ لاءِ مون ڏانهن هڪ لک ڪوڏيون به موڪليون هئائين.

ڏهين ڏينهن کان پوءِ سيلان جي ٻيٽ مان هڪ جهاز آيو، جنهن ۾ عرب ۽ عجم جا فقير پڻ هئا، جيڪي مون کي سڃاڻندا هئا. هنن وزير جي نوڪرن کي سڄي ڳالهه ٻڌائي ڇڏي. ان کان پوءِ هو منهنجي عزت اڳي کان وڌيڪ ڪرڻ لڳو. رمضان جي چنڊ واريءَ رات وزير مون کي پاڻ وٽ گهرايو. مان ويس ته اتي سڀ امير ۽ وزير موجود هئا. کاڌو آيو ته دسترخوان تي پڻ ڪيترائي ماڻهو موجود هئا. وزير مون کي پنهنجي پر ۾ ڪٺي ويهاريو ۽ هن وٽ قاضي عيسيٰ يمني، وزير "فاملداري" ۽ وزير "ڪربهري" يعني سپهه سالار به موجود هئا. پوءِ چانور، ڪڪڙ، گيهه، مڇي، خليع گوشت ۽ ڪيلي جي ڀاڄي آڻي دسترخوان تي رکيون ويون. کاڌي کان پوءِ هتي جا ماڻهو ناريل جي ماکي،

(١) خليع گوشت- پڪل گوشت جو قسم يا نمونو. — مترجم

جنهن ۾ خوشبوءِ ملايل هونديون آهن، پيئندا آهن، جيڪا ڪاڙهي
کي هضم ڪندي آهي.

رمضان جي ٽائين تاريخ وزير جو ٽاٽي سري ويو. ان ڇوڪريءَ
جو پهريون ڀرس سلطان شهاب الدين هو ۽ ان کان پوءِ هن شخص
سان نڪاح ٿيو هو، پر هيءَ ڇوڪري اڃا تائين بلوغت کي نه
پهتي هئي. هن جي پيءُ هن کي پنهنجي گهر موڪلي ڏنو ۽ اهو
گهر رهڻ لاءِ ڏيئي ڇڏيائين. هيءُ گهر ڏاڍو سهڻو هو. مون وزير
کان اجازت گهري ته جيڪي فقير سيلان کان واپس آيا آهن،
تن جي مان مهماني ڪرڻ ٿو گهران. وزير يڪدم اجازت ڏني
۽ پنج ڪربون، جيڪي هن ملڪ ۾ گهريءَ قيمت واريون هونديون
آهن، چو ته اهي معبر، ملبار ۽ مقدش مان آنديون وينديون آهن،
موڪليائين. ازانسواءِ چانور، گيهه ۽ گرم مصالحا به مون کي
موڪلي ڏنائين. اهي سڀ شيون مون امير البحر سليمان جي گهر
موڪلي ڏنيون، جنهن تمام عمدو کاڌو تيار ڪرايو ۽ ڪجهه
پنهنجي طرفان به ان ۾ وڌيڪ شامل ڪيو هئائين. وزير مون
کي ڪلم ۽ ٽامي جا برتن به موڪلي ڏنا هئا.

دستور موجب اسان شاهي محل ۾ وزير سان گڏ روزو
افطار ڪيو. مون وزير کي عرض ڪيو ته هو فقيرن کي هن
مهمانيءَ ۾ شامل ٿيڻ جي اجازت ڏئي. هن اجازت ڏيندي چيو
ته "مان به ايندس." جنهن تي مون سندس شڪرانا ادا ڪيا ۽
پنهنجي گهر هليو آيس. ڪجهه وقت کان پوءِ وزير، پنهنجي ٻين
وزيرن سان گڏ، اچي نڪتو ۽ ڪاٺ جي هڪ اوچي حجري ۾
اچي ويٺو. جيڪو به امير يا وزير آيو ٿي، سو وزير اعظم کي
سلام ڪندو، دستور موجب سندس پيرن تي ڪپڙو وجهندو ٿي
ويو. اهڙيءَ طرح سان هڪ سؤ ڪپڙا گڏ ٿي ويا، جيڪي فقيرن
کي ڏنا ويا. پوءِ کاڌو آيو ۽ سڀني گڏجي کاڌو. ان کان سواءِ
قارين تمام سهڻي آواز ۾ ڪلام الله پڙهيو ۽ تنهن کان پوءِ سماع

۽ رقص شروع ٿيو، جنهن لاءِ ٻاهه ٻاري ويٺي. فقير ان ٻاهه ۾ ٽپي ٽپي پيا ۽ پيرن سان ٿانڊن کي لتاڙيائون ٿي؛ ڪي وري اهي ڪٽي اهڙي طرح وات ۾ وجهڻ لڳا ته ڪو حلوو هو، ايتري قدر جو اهي ٿانڊا وسامجي ٿي ويا.

وزير جا مون تي ڪي احسان

جڏهن رات ختم ٿي، تڏهن وزير پنهنجي گهر ڏانهن واپس ويو ۽ مان هن سان گڏ ويس. اسان بيت المال جي هڪڙي باغ وٽان ٿي لنگهياسين ته وزير مون کي چيو ته هي باغ مون توکي ڏنو ۽ هن ۾ تنهنجي لاءِ هڪ گهر به ٺهرائيندس. مون هن جو شڪريو ادا ڪيو ۽ هن لاءِ دعا گهريم. ٻئي ڏينهن هن منهنجي لاءِ هڪ ٻانهي موڪلي ۽ چوائي موڪليائين ته جيڪڏهن هيءَ ٻانهي توکي پسند اچي ته رکجانءِ، نه ته هڪ ٻي مرهٽي ٻانهي توڏانهن موڪلي ڏيندس. مون کي مرهٽي ٻانهيون تمام گهڻيون وڻنديون هيون، انهڪري مون چيو ته مون کي مرهٽي ٻانهي موڪلي ڏيو ۽ وزير مون کي اها موڪلي ڏني، جنهن جو نالو ”گلستان“ هو ۽ پارسي ٻولي ڳالهائي سگهندي هئي. مان هن ٻيٽ وارن جي ٻولي سمجهي ڪونه سگهندو هوس. ٻئي ڏينهن وري مون کي معبري ٻانهي موڪليائين، جنهن جو نالو ’عنبري‘ هو.

ٽينءَ رات عشا جي نماز کان پوءِ وزير پنهنجي چند مصاحبن سان گڏ منهنجي گهر آيو ۽ هن سان گڏ ٻه ننڍيءَ عمر وارا غلام هئا. مون هن کي سلام ڪيو. هن مون کان حال احوال پڇيو، جنهن جي جواب ۾ مون کيس دعا ڪئي. ان کان پوءِ هڪ غلام منهنجي اڳيان هڪ ’بقشة‘ جيڪا سنية (ڳوٿري) جي شڪل جهڙي هئي، آڻي رکي. هن انهيءَ مان ريشمي ڪپڙن ۾ ڍڪيل هڪ دابلو ڪڍيو، جنهن ۾ موتي زيورات پيل هئا. هن اهو سمورو مال منهنجي حوالي ڪندي چيو ته هي شيون جيڪڏهن توکي

ٻانهين سان گڏ موڪلي ڏنان ها، ته هو (ٻانهيون) سمجهن ها ته اهو مال هنن جو آهي ۽ اسان جي آقا اهو اسان کي عطا ڪيو آهي. هاڻي هيءُ مال تنهنجو آهي ۽ تون پنهنجي طرفان هنن کي ڏيئي ڇڏ. سون هن جي حق ۾ دعا گهري ۽ سندس شڪرانا ادا ڪيا، ڇو ته هو شڪريي جو مستحق هو. خدا هن تي رحمت ڪري.

فصل چوٿون

وزير جو رخ بدلجڻ ۽ منهنجو اتان هليو وڃڻ جو ارادو ڪرڻ

وزير سليمان 'مانايڪ' (اميرالبحر) مون ڏانهن پيغام موڪليو ته مان سندس ڌيءُ سان نڪاح ڪريان. مون وزير جمال الدين کان ان جي اجازت گهري، ته هن ناراضگي ظاهر ڪئي ۽ چوائي موڪليائين ته مان خود پنهنجي ڌيءُ، جيڪا سلطان شهاب الدين جي بيواه آهي، توکي ڏيڻ ٿو گهران ۽ سندس عدت پوري ٿيڻ کان پوءِ توسان ان جو نڪاح ڪرائيندس. مون ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو، ڇو ته مان هن کي منحوس سمجهندو هوس. هن جا ٻه مڙس ته اڳيئي مري چڪا هئا ۽ هن وقت مون کي به بخار اچڻ لڳو هو.

هن ٻيٽ ۾ جيڪو به نئون مسافر ايندو آهي، تنهن کي بخار اچڻ ته ضروري آهي. تنهنڪري مون سفر ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪيو. مون ڪي زيور ڪوڏين جي عيوض وڪڻي ڇڏيا ۽ بنگاله وڃڻ لاءِ هڪ جهاز به ڀاڙي ڪري ڇڏيم. جڏهن مان وزير کان موڪلائڻ لاءِ ويس، تڏهين قاضيءَ اچي مون کي وزير جو نياپو ڏنو ته جيڪڏهن تون سفر ڪرڻ ٿو گهرين ته جيڪي ڪجهه، اسان توکي ڏنو آهي، سو واپس ڪر. مون جواب ڏنو ته "ڪي زيور وڪڻي مون ڪوڏيون خريد ڪيون آهن، سي ڀلي کڻي وڃو." قاضي وري مون وٽ موٽي آيو ۽ چيائين ته "وزير

ڏو چوي تہ اسان توکي سون ڏنو هو، تنهنڪري ڪوڏيون اسان نہ وٺنداسين." تنهن تي مون جواب ڏنو تہ "مان ڪوڏيون وڪڻي وري توهان کي سون وٺي ڏيو ڏيان." پوءِ مان سوداگرن ڏانهن لنگهي ويس تہ ڪوڏيون مون ڪان وٺو. وزير اڳيئي آنهن کي چوائي موڪليو هو تہ هن شخص ڪان ڪوڏيون هرگز نہ وٺجو. هن مان وزير جو ارادو هو تہ مان نہ وڃان. پوءِ هن مون ڏانهن پنهنجو هڪ مصاحب موڪليو ۽ ان جي معرفت چوائي موڪليائين تہ جيڪڏهن اسان وٽ ترسندين تہ جيڪي بہ گهرندين سو تنهنجي لاءِ حاضر ڪنداسين.

مون دل ۾ خيال ڪيو تہ هن وقت مان انهن جي حڪومت ۾ آهيان ۽ جيڪڏهن خوشيءَ سان رهڻ منظور ڪندس تہ اهو انهيءَ ڪان بهتر آهي، جو رهڻ لاءِ مجبور ڪيو وڃان. تنهنڪري مون ان مصاحب کي چيو تہ چڱو مان ترسي ٿو پوان. هن وڃي وزير کي ٻڌايو، جو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ هڪدم مون کي پاڻ وٽ گهرايائين. جڏهن مان هن وٽ ويس، تڏهن منهنجي تعظيم لاءِ هو اٿي بيٺو ۽ مون سان ڀاڪر پائي، ملندي، چيائين تہ "اسان توکي پنهنجي قريب آڻڻ ٿا گهرون، پر تون ڇو اسان ڪان دور ٿيڻ ٿو چاهين؟" تنهن تي مون ڪجهہ عذر ڪيو، جو هن منظور ڪيو.

ان بعد مون هن کي چيو تہ "جيڪڏهن مون کي هتي ترسائڻ ٿو گهرين تہ منهنجا ڪي شرط آهن." وزير جواب ڏنو تہ "تنهنجا سڀ شرط منظور آهن. ٻڌاءِ اهي ڪهڙا آهن؟" مون چيو تہ "مان پيدل هلي نٿو سگهان، ۽ هن ملڪ جو دستور آهي تہ وزير ڪان سواءِ، ٻئي ڪنهن بہ شخص کي گهوڙي تي سوار ٿيڻ جي اجازت نہ آهي." جنهن تي وزير مون کي هڪ گهوڙي ڏياري. جڏهن مان ان گهوڙي تي سوار ٿيندو هوس، تڏهن عام ماڻهن جا ٻار مون کي تماشو ٻڌائڻ لاءِ اچي منهنجي

ڀٽيان ڀونڊا هئا. مان اها شڪايت وٺي وزير سان ڪئي، جنهن 'دلقرة' (ڍنڍورو) گهمارايو ته ڪوبه شخص منهنجي پٺيان نه هلي. هي دلقرة هڪ وڏو پتل يا ٽامي جو ٺهيل ٿالهه آهي، جنهن تي هڪ لوهه جي ميخ هڻندا ته ان جو آواز تمام پري پڌڻ ۾ ايندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن شخص کي ڪو اعلان ڪرڻو هوندو آهي ته هو اهڙيءَ طرح ڍنڍورو گهمارائيندو آهي.

پوءِ وزير مون کي چيو ته "جيڪڏهن تون ڏوليءَ ۾ سوار ٿيڻ چاهين ته اها به موجود آهي، نه ته گهوڙو يا گهوڙي پنهنجي مان جيڪو تون پسند ڪرين، سو پلي رک." مون هڪ گهوڙي پسند ڪئي، جيڪا انهي وقت حاضر ڪئي ويئي ۽ ان سان گڏ خلعت به ڪٺي آيا. ان کان پوءِ مون وزير کي چيو ته "هي ڪوڏيون مان ڪيڏانهن ڪريان؟" هن جواب ڏنو ته "پنهنجي ساٿين مان ڪنهن کي ڪٺي بنگاله موڪل ته اتي وٺي اهي وڪٽي اچي." مون چيو ته "چڱو." پوءِ انهي ئي وقت مون پنهنجي هڪ رفيق ابو محمد بن فرحان کي بنگاله روانو ڪيو ۽ ان سان گڏ حاجي عليءَ نالي هڪ شخص کي پڻ موڪليو.

اتفاق اهڙو ٿيو، جو سمنڊ ۾ طوفان اچي ويو. تنهنڪري جيڪي ڪجهه به هنن وٽ هو، سو سمنڊ ۾ ڦٽي ڪري ڇڏيائون. ايتري قدر جو ڪاڏي پيتي جون شيون، پاڻي، مستول ۽ مشڪ وغيره به اڇلائي ڇڏيائون، ۽ سڄا سارا سورهن ڏينهن بغير بادبانن ۽ لنگر جي سمنڊ ۾ هئا. ان کان پوءِ سيلان جي ٻيٽ تي وڃي پهتا. هو اهو سمورو وقت بک ۽ اڃ جي سخت تڪليف سهندا رهيا. هڪ سال کان پوءِ ابو محمد، حضرت آدم جي قدم جي زيارت ڪري واپس موٽي آيو ۽ پوءِ وري به مون سان گڏ ٻئي دفعي زيارت ڪيائين.

منهنجي هنن سان عهد ڪرڻ

جڏهن رمضان جو مهينو پورو ٿيو، تڏهن وزير مون ڏانهن

هڪ خلعت موڪلي. ان بعد اسان عيدگاه ڏانهن وياسين. وزير جي گهر کان عيدگاه تائين سڄو رستو سينگاريو ويو هو، ان تي ڪپڙا وڇائي ان جي ساڄي ۽ کابي ڪوڏين جا ڍير لڳايا ويا هئا. رستي ۾ جتي به ڪنهن امير جو گهر هو، اتي ان جي درواري تي ناريل، سوپاري ۽ ڪيلي جا وڻ لڳايا ويا هئا ۽ هڪ وڻ کان ٻئي وڻ تائين رسيون ٻڌي انهن ۾ سبز ناريل ٽنگايا ويا هئا، ۽ هرهڪ گهر جو مالڪ وري پنهنجي دروازي تي بيٺو هو ۽ وزير جڏهين اتان لنگهيو ٿي، تڏهن ريشمي يا سوٽي ڪپڙو سندس پيرن تي وجهندو ٿي ويو.

رستي تي جيڪي ڪپڙا ۽ ڪوڏيون پيل هيون، سي سڀ غلامن پئي کنيون. وزير پيادو ٿي هليو ۽ هن کي 'مرڪز' جو ٺهيل مصري چوغو ۽ مٿي تي وڏو پٽڪو ٻڌل ۽ حمائل جي بدران هڪ ريشمي چادر پيل هئس. هن جي مٿان چار ڇٽ هئا. ۽ پيرن ۾ جتي هئس. ٻيا سڀ ماڻهو اگهاڙن پيرن پئي هليا. هن جي اڳيان نوبت، نقارا ۽ نفيريون وڄنديون پئي هليون ۽ لشڪر به اڳيان پئي هليس. سڀ ماڻهو تڪبيرون پڙهندا ٿي هليا. عيدگاه ۾ وزير جي پٽ نماز کان پوءِ خطبو پڙهيو. ان کان پوءِ وزير وڃي محفل ۾ ويٺو ۽ سڀني وزيرن ۽ اميرن سندس تعظيم بجا آڻيندي، دستور موجب سندس پيرن تي ڪپڙا وڌا. هن کان اڳ ۾ ڪي وزير ڪڏهين به محفي تي سوار ڪونه ٿيو هو، ڇو ته بادشاه کان سواءِ ٻيو ڪو به محفي تي سوار ٿي نٿو سگهي.

پوءِ اهو محفو کڻي هليا ۽ اسان وري گهوڙي تي سوار ٿي، محل ڏانهن وياسين. اتي وزير هڪ مٿانهينءَ جاءِ تي وڃي ويٺو ۽ ان وٽ امير ۽ وزير به اچي ويٺا. پوءِ غلام تلوارون، ڍالون ۽ لٺيون کڻي بيهي ويا. ان بعد کاڌو آيو، تنهن کان پوءِ پان ۽ سوپاريون آنداؤن. آخر ۾ هڪ ٿالهيءَ ۾ مقاصري صندل پيل

هو، آڻي رکيائون ۽ جڏهن ڪا جماعت ڪاڏو ڪانئي بس پئي ڪري ته انهن تي اهو صندل مليو ٿي ويو.

ان ڏينهن مون ٻين ڪاٺي جي قسمن ۾ هڪ 'سر ڏين' جي قسم جي لوٽيل مڇي ڏٺي، جيڪا ڪچي هئي. هيءَ مڇي ڪولم مان ڪنهن سوکڙيءَ طور موڪلي هئي، ڇو ته ملبار جي ملڪ ۾ هيءَ مڇي جام ٿيندي آهي. وزير اها مڇي مون کي ڏيندي چيو ته ”هيءَ کاءُ.“ مون جواب ڏنو ته ”هيءَ ته ڪچي آهي. تنهنڪري ڪيئن کائجي.“ پر وزير ضد ڪري چيو ته ”نه پڪل آهي.“ تنهن تي مون جواب ڏنو ماڻس ته ”مون کي هن جي مڇي خبر آهي، ڇاڪاڻ ته اها منهنجي ملڪ ۾ به گهڻي انداز ٿيندي آهي.“

منهنجي شادي ڪرڻ، ۽ منهنجو قاضي مقرر ٿيڻ

شوال جي ٻي تاريخ وزير سليمان (اميرالبحر) سان سندس ڌيءَ جي سڱ جي باري ۾ منهنجي ڳالهه ٻولهه ٿي، جنهن چيو ته اڄ ئي نڪاح ٿي وڃڻ گهرجي. مون وزير کي چوائي موڪليو ته سندس محل ۾ هن جي روبرو نڪاح پڙهيو وڃي، جيڪو وزير منظور ڪيو. اتي دستور موجب پان ۽ صندل آندو ويو ۽ ماڻهو به اچي گڏ ٿيا، پر وزير سليمان کي دير ٿي وئي. هن پنهنجي جلد اچڻ جو چوائي موڪليو، پر تڏهين به نه آيو. اسان ٻيو دفعو هن ڏانهن ماڻهو موڪليو ته هن چوائي موڪليو ته سندس ڌيءَ جي طبيعت ٺيڪ نه آهي. وزير مون کي ڪن ۾ چيو ته ”اصل ۾ سندس ڌيءُ نڪاح ڪرڻ کان انڪار ٿي ڪري، ڇاڪاڻ ته هوءَ پنهنجي نفس جي مالڪياڻي آهي. پر جنهن صورت ۾ ماڻهو گڏ ٿي ويا آهن، تنهنڪري جي تنهنجي مرضي هجي ته ملڪ جي ٻيءُ جي بيوه مان جنهن جي ڌي سان منهنجي پٽ جو نڪاح ٿيو آهي، ڪٿي ڏيا تنهنجو نڪاح ڪريون.“ منهنجي هائو ڪرڻ

ٿي وزير انهيءَ وقت قاضي ۽ گواهن کي گهرايو ۽ نڪاح ٿي ويو، جنهن ۾ منهنجي طرفان وزير مهر جي ادائگي ڪري ڇڏي. هوءَ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ منهنجي گهر آئي. هوءَ نهايت نيڪ بخت ۽ سليقي شعار زال هئي ۽ پهرئين ٿي ڏينهن هن منهنجي بدن تي خوشبوءِ ملي، منهنجي ڪپڙن کي خوشبوءِ جو واس ڏنو. هوءَ هميشه کلمک رهندي هئي ۽ ڪڏهن به ان جي منهن مان رنج معلوم نه ٿيو.

هن نڪاح کان پوءِ وزير مون کي قاضي ٿيڻ لاءِ مجبور ڪيو، جنهن جو سبب هي هو، جو اتي جو قاضي ترڪي جي ملڪيت جي ورهاست وقت ان ملڪيت جو ڏهون حصو پاڻ ڪٽيندو هو. مون هن ڳالهه تي اعتراض ڪندي، کيس چيو ته ”تنهنجو اهو حق آهي، جيڪو وارث خوشيءَ سان توکي ڏين.“ ازانسواءِ هو چڱيءَ طرح سان ڪم به هلائي ڪين سگهندو هو.

جڏهن مان قاضي ٿيس تڏهين شرعي ڪمن جي لاءِ تمام گهڻو تاڪيد ڪيم، هن ٻيٽ ۾ اسان جي ملڪ وانگر گهڻا جهيڙا جهڳڙا ڪونه ٿين. هن ملڪ جو هڪ دستور هو ته طلاق کان پوءِ به عورتون ان وقت تائين پنهنجي اڳئين مڙس جي گهر ۾ رهنديون هيون، جيستائين ڪو ٻيو ساڻن نڪاح نه ڪري. مون اهڙا پنجويهه، ماڻهو پنهنجي روبرو گهرائي، انهن کي درا هڻائي، سندن شهرت ڪرائي، ۽ عورتن کي سندن گهرن مان ڪڍرائي ڇڏيو. نماز جي پابنديءَ ۾ سختي ڪيم ۽ حڪم ڪيم ته جمعي جي نماز جي اذان کان پوءِ جيڪو به ماڻهو بازار يا گهٽيءَ ۾ ڏسو، تنهن کي هڪدم گرفتار ڪيو وڃي. پوءِ امامن ۽ بانگن جون پگهارون مقرر ڪيم ۽ سڀني ٻيٽن ۾ اهڙيءَ طرح حڪم جاري ڪيم. عورتن کي به ڪپڙن پهرڻ جو حڪم ڏنم، پر ڪامياب ٿي نه سگهيس.

وزير عبدالله بن محمد الحضرميءَ، جنهن کي سلطان شهاب الدين "سويد" جي ٻيٽ ۾ جلاوطن ڪري موڪليو هو، جو اچڻ، ۽ منهنجي ۽ هن جي وچ ۾ اڻبڻت ٿيڻ

هن وزير عبدالله جي زال جي ڌيءَ منهنجي نڪاح ۾ هئي، تنهنڪري مان ساڻس تمام گهڻي محبت رکندو هوس. جڏهن وزير جمال الدين هن کي مهل (مال) جي ٻيٽ ۾ واپس گهرايو، تڏهن مون هن ڏانهن تحفا موڪليا هئا، ۽ ساڻس استقبال لاءِ وڃي، محل تائين ساڻس گڏ ويو هوس. وزير مون کي سلام ڪيو، ۽ هن کي هڪڙي سهڻي گهر ۾ ترسايائين، جتي هن وٽ مان ايندو ويندو هوس. اتفاق سان رمضان شريف جي مهيني ۾ مان اعتڪاف ۾ ويٺس ته سڀ ماڻهو مون سان ملڻ لاءِ آيا. وزير عبدالله نه آيو، ۽ پوءِ جڏهن وزير جمال الدين آيو، تڏهن ان سان گڏجي آيو. ان ڪري مون کي ڏاڍو رنج ٿيو. جڏهن مان اعتڪاف مان ٻاهر آيس، تڏهن منهنجي زال، جيڪا جمال الدين سنجريءَ جي ڌيءَ هئي، جو ماسو، جنهن جو سنڀاليندڙ وزير عبدالله هو، مون وٽ شڪايت ڪئي آيو، ته اسان جي ڪجهه ملڪيت اڃا به هن وٽ (وزير عبدالله وٽ) رهيل آهي ۽ ڇاڪاڻ ته هاڻي اسين بالغ ٿي ويا آهيون، تنهنڪري اها اسان کي ڏياري وڃي.

مون هيءُ قاعدو مقرر ڪري ڇڏيو هو ته ڪو به متولي گهرائڻ وقت، هن کي هڪ ڪاغذ جو ٽڪر موڪليندو هوس، جنهن ۾ لکيل هوندو هو ته "جنهن وقت اهو ڪاغذ توکي ملي، تنهن وقت هڪدم اچي حاضر ٿي." پوءِ جيڪڏهن هو اُتين حاضر نه ٿيندو هو، ته ان کي سزا ڏيندو هوس. اهڙيءَ طرح سان هن ڏانهن پڻ مون اهڙو ڪاغذ موڪليو، جنهن تي هو ڏاڍو ڪاوڙيو ۽ منهنجو دشمن ٿي پيو. پر هن اها ڳالهه دل ۾ رکي، ۽

پنهنجي طرفان هڪ وڪيل ڏياري موڪليو. مون کي اها به خبر پيئي ته هو مون کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو ٿو رهي.

ماڻهو به هن جي اهڙي ئي تعظيم ڪندا هئا، جهڙي وزير جي. هن ٻيٽ ۾ تعظيم جو قاعدو آهي ته تعظيم ڪرڻ وارو پنهنجي ڏسٽي آڱر زمين تي رکي، اها چمي ڪٺي مٿي تي رکندو آهي. پر مون ٻڌو هو ڏياريو هو ته ”ڪو به شخص وزير کان سواء ٻئي ڪنهن به شخص جي اهڙي تعظيم نه ڪري، ۽ ڪو به شخص جيڪڏهن وزير عبدالله جي اهڙي تعظيم ڪندو ته ان کي سزا ڏني ويندي.“ هن کي به حڪم موڪليم ته پنهنجي سامهون اهڙي تعظيم ڪنهن کي به ڪرڻ نه ڏي. ان کان پوء دشمني اڃا کان به وڌي ويئي.

ان بعد مون ٻئي هڪ وڏي وزير جي ڌيء سان بي شادي ڪئي. ان وڏي وزير جو ڏاڏو سلطان داؤد، سلطان احمد شنورازه جو ڏوهٽو هو، ۽ ان کان پوء مون سلطان شهاب الدين جي بيوه سان به نڪاح ڪري ڇڏيو. مون ان باغ ۾، جيڪو وزير مون کي ڏنو هو، ٽي گهر ٺهرايا ۽ منهنجي چوٿين زال، جيڪا وزير عبدالله جي زال جي ڌيء هئي، پنهنجي گهر ۾ الڳ رهندي هئي. هيء زال مون کي سڀني کان وڌيڪ پياري هوندي هئي. جڏهن مون اهي سڀ مائٽيون ڪيون، تڏهن وزير ۽ ان ٻيٽ جا سڀ ماڻهو مون کان ڊڄڻ لڳا ۽ وزير سان منهنجون شڪايتون ڪرڻ ۽ مون تي چغليون هڻڻ لڳا. هن ڳالهه ۾ سڀ کان وڌيڪ ٻهرو وزير عبدالله ورتو ۽ آخر اسان جي وچ ۾ بغض پيدا ڪرائي ڇڏيائين.

منهنجي هتان کان جدائي ۽ ان جو سبب

هڪ دفعي اهڙو اتفاق ٿيو، جو وزير جي زال هن سان سلطان جلال الدين جي غلامن مان هڪ غلام جي شڪايت ڪئي

تہ هو سلطان جي هڪ ٻانهيءَ وٽ ويندو آهي ۽ هن سان زنا ڪندو آهي. وزير يڪدم شاهد موڪليا، جي وڃي ان ٻانهيءَ جي گهر ۾ گهڙيا تہ ڏٺائون تہ غلام ۽ ٻانهي هڪ ئي بستري تي آرام ڪري رهيا هئا. هنن کي گرفتار ڪيو ويو. جڏهن صبح ٿيو ۽ مون کي اها خبر پيئي، تڏهن شاهي محل ۾ وڃي پنهنجي پلنگ تي ويهي رهيس.

مون ان غلام ۽ ٻانهيءَ جي باري ۾ ڪابہ ڳالهہ ڪانہ پڇي. پوءِ مون وٽ هڪ خاص ماڻهو آيو ۽ اچي مون کان پڇيائين تہ وزير صاحب چوي ٿو تہ توهان ڪنهن ڪم سان آيا آهيو؟ مون جواب ڏنومانس تہ نہ. اصل ۾ هن جي پڇڻ جو مطلب هو تہ مان ان غلام ۽ ٻانهيءَ جي ڪيس جي باري ۾ ڪجهہ چوان، ڇو تہ منهنجو دستور هو تہ جيستائين مان حڪم نہ ڏيان، تيستائين ڪنهن بہ ڪيس جو فيصلو ٿيڻ نہ ڏيندو هوس. پر چاڪاڻ تہ مان ناراض هوس، تنهنڪري فقط اٿون ڇئي پنهنجي گهر ڏانهن واپس آيس ۽ پنهنجي ڪچهريءَ ۾ وڃي ويٺس. پوءِ وزير مون ڏانهن هڪ ٻئي وزير هٿان چوائي موڪليو تہ ڪالهہ رات هيءَ واقعو ٿي گذريو آهي، ان ۾ جيڪو بہ شرعي حڪم هجي، سو ٻڌايو. مون هن کي چيو تہ هن ڪيس جو فيصلو شاهي محل ۾ ٿيڻ گهرجي. مان بہ اوڏانهن ويس. ماڻهو اچي گڏ ٿيا هئا. مون حڪم ڏنو تہ ٻنهي کي هڪ پاسي وٺي وڃي درا هڻو، ان بعد عورت کي ڇڏي ڏيو ۽ غلام کي قيد ڪرڻ جو حڪم ڏيئي گهر هليو آيس.

وزير مون ڏانهن ڪي وڏا وڏا ماڻهو موڪليا جن اچي سفارش ڪئي تہ هن غلام کي بہ ڇڏيو وڃي. جنهن تي مون چيومان تہ وزير هڪ انهيءَ بدڪار غلام جي سفارش ٿو ڪري، جنهن پنهنجي مالڪ جي عزت جو بہ خيال نہ ڪيو ۽ اجها ڪالهہ جي ڳالهہ آهي، جو توهان سلطان شهاب الدين کي رکيو

انهيءَ ڪري تخت تان لاهي قتل ڪري ڇڏيو هو، جو هو پنهنجي هڪ غلام جي گهر ۾ گهڙي ويو هو. مون يڪدم حڪم ڏنو ته غلام کي ٻيڊ هڻيا وڃن. جيڪي دري کان وڌيڪ سخت ٿيندا آهن، ۽ سندس ڪنڌ ۾ رسي وجهائي، سڄي پيٽ ۾ سندس تشهير ڪرايم. امير وڃي وزير کي ٻڌايو، جو ٻڌي غصي کان ڪڏهن اٿيو ٿي ته ڪڏهن ويٺو ٿي ۽ انهيءَ وقت پنهنجي سڀني وزيرن ۽ فوج جي سردارن کي گڏ ڪري، مون کي ٻه اتي گهرايائين.

مان اوڏانهن ويس ۽ دستور موجب، ان جي تعظيم نه ڪري، فقط السلام عليڪم چئي ويهي رهيس. پوءِ مون سڀني حاضرين کي چيو ته ”توهان سڀئي شاهد هجو ته مان اج کان مون قاضيءَ جي عهدي تان استعيفا ڏني ۽ پنهنجي پاڻ کي معزول ڪيو ڪريان، ڇو ته منهنجو حڪم هلي نٿو سگهي.“ تنهن تي وزير ڪجهه چيو، پر مان سندس مقابلي ۾ هڪ مٿانهين جاءِ تي وڃي ويٺس ۽ سخت لفظن ۾ ڪيس ان جو جواب ڏنم. ايتري ۾ مغرب جي اذان آئي ۽ وزير هيٺ ڇونڊي پنهنجي محلي ۾ هليو ويو ته ”مان هن جو بادشاهه آهيان. مون هن شخص کي انهيءَ لاءِ گهرايو هو ته هن تي مان پنهنجو غصو ظاهر ڪريان، پر الٽو هو مون تي غصو ڇنڊي ويو.“ هتي جا ماڻهو منهنجي انهيءَ ڪري ٻه گهڻي عزت ڪندا هئا جو کين معلوم هو ته مان هندستان جي بادشاهه جو مقرب آهيان، جيتوڻيڪ هنن جو پيٽ هن کان گهڻو پري هو، پر تڏهن به هو ڊڄندا هئا. وزير پنهنجي گهر وڃي مون ڏانهن اڳين معزول ٿيل قاضيءَ کي موڪليو، جيڪو ڏاڍو زبان دراز هو.

هن اچي مون کي چيو ته وزير چيو آهي ته تو پريءَ دربار ۾ منهنجي تعظيم ڇو نه ڪئي. مون جواب ڏنو مانس ته جيستائين منهنجي دل صاف هئي، تيستائين تعظيم ڪندو رهيس؛ جڏهن اها صفائي نه رهي، تڏهن تعظيم نه ڪير ۽ فقط مسلمانن وارو معمولي

سلام ڪيم.

اهو قاضي وري ٻئي دفعي اچي مون کي چوڻ لڳو ته جيڪڏهن تنهنجو مطلب هن ٻيٽ مان هلڻ وڃڻ جو هجي ته پنهنجو قرض ۽ عورتن جو مهر ادا ڪري پوءِ هليو وڃ. مون چيو ته چڱو. پوءِ مان گهر ڏانهن ويس ۽ وڃي سڀ قرض ادا ڪيم. انهن ئي ڏينهن ۾ وزير مون ڏانهن گهر لاءِ ڪي گلم غاليچا، برتن ۽ ٻيو سامان موڪليو هو. ٻيو به جيڪي گهرندو هوس، سو موڪلي ڏيندو هو، ڇاڪاڻ ته مون سان محبت رکندو هو، پر هيئنر هن جي دل صاف نه هئي. اصل ۾ هو مون کان ڊڄڻ لڳو هو. جڏهن هن کي معلوم ٿيو ته مون پنهنجو سڀ قرض به ادا ڪري ڇڏيو آهي، تڏهن وري سفر جي اجازت ڏيڻ ۾ دير ڪيائين. مون گهڻا ئي قسم کنيا ته مان هتي هرگز ڪونه ترسندس، ۽ پنهنجو سڀ سامان کڻي هڪ مسجد ۾ هليو ويس. مون هڪ زال کي طلاق ڏني، ٻي حامله هئي، تنهنڪري نون مهينن ۾ ميعاد مقرر ڪيم ته جيڪڏهن انهيءَ عرصي ۾ مان نه آيس ته پوءِ هوءَ آزاد آهي. سلطان شهاب الدين جي بيوه کي پاڻ سان کنيم ته هن کي هن جي پيءُ وٽ، جيڪو ملوڪ جي ٻيٽ ۾ رهندو هو، ڇڏيندو ويندس، ۽ پنهنجيءَ پهرينءَ زال کي، جنهن جي ڌيءُ ملڪه جي ڀيڻ هئي، پڻ ساڻ کنيم.

وزير سپهه سالار ۽ وزير امير البحر سان مون انجام ۽ اقرار ڪيا ته مان معبر جي ملڪ ۾ وڃان ٿو، جتي جو بادشاه منهنجو سنديو آهي ۽ مان ان جو لشڪر هنن ٻيٽن ۾ آڻي هڪ دفعو وري هيءُ ٻيٽ سندس زير حڪومت آڻيندس ۽ پوءِ مان سندس نائب ٿي رهندس. اسان پنهنجي نشاني مقرر ڪئي ته جنهن وقت اسان جهازن تي سفيد جهنڊا کڙا ڪريون، تنهن وقت هو وڃي ٻيٽ ۾ بغاوت مچائين، اها ڳالهه منهنجي دل ۾ ان وقت تائين ڪانه هئي، جنهن وقت تائين اسان جي کلم کلا مخالفت نه ٿي هئي.

وزير مون کان ڏاڍو ڊڄندو هو ۽ چوندو رهندو هو ته هي شخص منهنجي زندگيءَ ۾ يا موت کان پوءِ ضرور وزير ٿيندو. هو گهڻو ڪري منهنجي باري ۾ ڇچا ڪاڇا ڪندو رهندو هو ۽ چوندو هو ته ”مون ٻڌو آهي ته هتي بغاوت ڪرڻ لاءِ هندستان جي بادشاهه هن ڏانهن مال موڪليو آهي.“ هو منهنجي هتان هلڻ وڃڻ کان ٻه ٽي ڏينهن، ته ڪٿي معبر مان لشڪر وٺي، هن ٻيٽ کي فتح ڪرڻ لاءِ وري نه واپس موٽي اچي.

هن مون ڏانهن نياپو موڪليو ته جيستائين تنهنجي لاءِ جهاز جو انتظام ٿي وڃي، تيستائين ترسي پئو ۽ هوڏانهن ملڪ ۾ شڪايت ڪئي، ته منهنجي ماءُ کي ٻيٽ کان ٻاهر وڃڻ نه گهرجي. پر مون ترسڻ کان انڪار ڪيو، تنهنڪري هو ڪجهه به ڪري نه سگهيا. پر هنن چوائي موڪليو ته هن جا زيورات بيت المال جو حق آهي، تنهنڪري واپس ڪري؛ ورنه جيڪڏهن سندس شاهد هجن ته سلطان جلال الدين اهي زيور کيس بخشش ڪري ڇڏيا هئا، ته پوءِ ڀلي پاڻ سان کڻي وڃي. جيتوڻيڪ اهي زيور تمام پيش قيمت هئا، تڏهن به هن آهي واپس ڏيئي ڇڏيا. پوءِ مون وٽ وزير ۽ امير آيا، ان وقت مان مسجد ۾ هليو ويس. هنن اچي مون کي درخواست ڪئي ته مان واپس هلان. تنهن تي مون چيومان ته ”مان قسم کڻي چڪو آهيان، تنهنڪري لاچار آهيان.“ هنن جواب ڏنو ته ”اهو قسم ته هيئن به لهي سگهي ٿو ته تون هڪ دفعو هتان هليو وڃ ۽ پوءِ ڪنهن ٻئي ٻيٽ مان ٿي واپس هليو اچ.“ مون چيو ته ”چڱو ڀلا ائين منظور آهي.“

سفر واريءَ رات مان وزير کان موڪلائڻ لاءِ هن وٽ ويس ته هو مون کي ڀاڪر پائي مليو ۽ روئڻ لڳو، ايتري قدر جو سندس ڳوڙها منهنجي پيرن تي ڪرڻ لڳا. انهيءَ ڏينهن هو سڄي رات پنهنجي سر ٻيٽ جي حفاظت ڪندو رهيو ته ڪٿي

منهنجا سهرا ۽ ساٿي مون مان ملي ڪري بغاوت نہ مچائين. پوءِ مان اتان هلي وزير، عليءَ، جي پيٽ ۾ پهتس، جتي پهچندي ڏٺي، منهنجي زال کي اچي سخت سور پيو، تنهنڪري هن واپس وڃڻ جي خواهش ڏيکاري. مون هن کي طلاق ڏيئي، اتي ڇڏي ڏنو ۽ وزير کي هن مضمون جو هڪ خط لکيم تہ مون انهيءَ زال کي بہ طلاق ڏني، جنهن لاءِ معياد مقرر ڪري آيو هوس. مون پاڻ سان فقط آها پاڻهي کنئي جنهن مان مون کي ڏاڍو پيار هوندو هو. ان کان پوءِ اقليم مان ٿيندا سفر ڪندا رهياسين.

هڪ پستان واري عورت

هن پيٽن مان هڪ پيٽ ۾ مون هڪ پستان واري عورت ڏٺي، جنهن کي بہ ڏيئرون هيون. انهن مان هڪڙي هڪ پستان واري هئي ۽ ٻيءَ جا بہ پستان تہ هئا پر هڪ پستان ننڍو هوس. مون کي هيءَ ڏسي ڏاڍو عجب لڳو. هڪڙو پيٽ وري تمام ننڍو ڏٺوسين، جنهن ۾ فقط هڪ گهر هو. ان گهر جو مالڪ ڪم ڪار ڪندو هو، ۽ هن کي زال ۽ ٻارڙا بہ هئا. هن اتي ناريل جا وڻ پوکيا هئا ۽ هڪ ننڍي ٻيڙي پڻ هيس، جنهن تي چڙهي هو مڇيون ڦاسائيندو هو ۽ ڪيڏانهن وڃڻو هوندو هوس تہ ان ۾ سفر ڪندو هو.

هن پيٽ ۾ ڪيلي جا وڻ بہ هئا ۽ اتي خشڪيءَ جي پکين مان، سواءِ ٻن ڪانگن جي ٻيو ڪوبہ پکي ڪونہ هو. اهي ٻئي ڪانگ اسان جي جهاز کي ڏسي، ان جي پرسان اچي چوڌاري ڦرڻ لڳا. مان ان شخص جي پر امن زندگي بسر ڪرڻ تي رشڪ ڪرڻ لڳس ۽ دل ۾ چيم تہ جيڪڏهن هيءَ پيٽ مون کي ملي وڃي تہ جيڪر مان ان ۾ گوشہ نشين ٿي ويهي رهان ۽ اتي ئي مري وڃان.

پوءِ اسان 'ملوڪ' جي ٻيٽ ۾ پهتاسين، جتي ناخدا ابراهيم جو جهاز بيٺو هو، جنهن ۾ چڙهي سون معبر ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو. ناخدا سان گڏ منهنجا ساٿي ٻه هئا، جن گڏجي منهنجي دعوت ڪئي. وزير هن ٻيٽ ۾ اڳيئي لکي موڪليو هو ته جڏهن مان هن ٻيٽ ۾ پهچان، تڏهن مون کي هڪ سؤ ويهه بسترو ڪوڏيون، ٽيهه پيالا ماکي، پان، سوپاريون، ۽ مڇي هر روز ڏني وڃي. مان هن ٻيٽ تي ستر ڏينهن رهيس ۽ اتي ٻن عورتن سان نڪاح ڪيم. هيءُ ٻيٽ ايتري قدر ته سرسبز آهي، جو وڻ مان ٽاري ڀڃي ڪٽي زمين يا ٻيٽ ۾ هڻجي ته ان ۾ به پن نڪري ايندا ۽ هڪ وڻ ٿي ويندو.

هتي ڏاڙهون ٻارهن ئي مهينا ڦر ڏيندو آهي. هن ٻيٽ جي ماڻهن کي ڊپ هو ته ڪٿي ناخدا ابراهيم هنن کي ڦري نه وڃي، تنهنڪري هنن چيو ته جهاز وارن جا سڀ هٿيار هنن وٽ رکيا وڃن ۽ هو وڃڻ وقت واپس وٺي وڃن. هن ڳالهه تي جهڳڙو ٿي پيو ۽ پوءِ وري اسان محل (مال) جي ٻيٽ ڏانهن واپس وياسون، پر ٻيٽ ۾ داخل ڪونه ٿياسون. مون هٿيارن جي باري ۾ وزير کي هڪ خط لکي موڪليو. وزير جواب موڪليو ته هٿيار ضرور رکيا ويندا، تنهنڪري اسان 'ملوڪ' جي ٻيٽ ڏانهن واپس هليا آياسون، جتان پندرهين ربيع الثاني سن ٧٤٥ هجري جي روانا ٿياسين.

انهيءَ سال شعبان جي مهيني ۾ وزير جمال الدين مري ويو. خدا ان تي رحمت ڪري. ملڪه حامله هئي، تنهن کي هن جي مرڻ کان پوءِ ٻار ٿيو ۽ وزير عبدالله هن سان شادي ڪئي.

جڏهن اسان اتان روانا ٿياسين، تڏهن اسان سان ڪوبه سونهون ڪونه هو. هنن ٻيٽن کان معبر فقط ٽن ڏينهن جي مفاصلي تي آهي. پر اسان پورا نوَ ڏينهن سفر ڪندا رهياسون ۽ نائين ڏينهن

ميلان جي پيٽ ۾ وڃي نڪتاسين. سرانديپ جو جبل، جنهن جي چوٽي آسمان مان گسندي پئي نظر آئي، پري کان اڳين ڏي ڏٺو، جڏهن ته کو ڏونهين جو ٿنڀو هو. جڏهن اسان اتي پهتاسون، تڏهن جهاز وارن چيو ته هيءُ بندرگاهه انهيءَ راجا جو ڪونهي، جتي واپاري ماڻهو بنا خوف يا خطري جي وڃي ٽپا سگهن، پر هيءُ شهر هڪ ٻاڪن جي سردار جو آهي، جنهن جا جهاز سمنڊ ۾ ڦريون ڪندا آهن.

اسان اتي لنگر هڻڻ کان پئي ڊناسين، پر هوا تيز ٿي ويئي هئي، تنهنڪري ٻڏڻ جو خوف هو. اتي مون نا خدا ابراهيم کي چيو ته مون کي ڪناري تي لاهي ڇڏيو. مان ڪافر راجا وٽ وڃي، توهان جي لاءِ امن گهري اچان. هنن مون کي ڪناري تي لاهي ڇڏيو. مون ڏانهن ڪيترائي ڪافر آيا ۽ پڇڻ لڳا ته ”تون ڪير آهين؟“ مون چيومان ته ”مان معبر جي بادشاه جو شريڪ آهيان ۽ راجا سان ملڻ آيو آهيان.“ اهو به ٻڌايومان ته ”هن جهاز ۾ راجا جي لاءِ تحفا پڻ آيو آهيان.“ هنن وڃي بادشاه کي اها خبر ڪئي، جنهن مون کي گهرائي موڪليو ۽ مان بطاله جي شهر ۾ هن سان ملڻ لاءِ ويس. هيءُ شهر هن راجا جو تختگاه آهي، ۽ هڪ ننڍڙو شهر آهي، جنهن جي چوڌاري ڪاٺ جي شهر پناه آهي، جنهن جا برج به ڪاٺ جا ئي ٺهيل آهن. سمنڊ جي ڪناري تي قرفه (دارچيني) جي ڪاٺين جا ڍير لڳا پيا آهن. هي ڪاٺيون سمنڊ رستي لڙهي، هت اچي پونديون آهن، جن کي معبر ۽ مليبار جا ماڻهو قيمت ادا ڪرڻ کان سواءِ کڻي ويندا آهن. پر ان جي عيوض راجا کي ڪپڙا وغيره نذراني طور ڏيندا رهندا آهن. معبر ۽ هن ملڪ جي وچ ۾ فقط هڪ ڏينهن ۽ هڪ رات جو رستو آهي. هن ملڪ ۾ بقم (١) جو

(١) هن ڪاٺ مان ڳاڙهو رنگ نڪرندو آهي — ”لغات ڪشوري“ صفحو ٧١.
— مترجم

ڪاٺ ٻہ گهٽي انداز ۾ ٿيندو آهي. ازانسواء عود هندي، جنهن
کي ڪلخي چوندا آهن، ٻڻ جهجهو ٿيندو آهي، ٻر اهو قاقلہ ٠
٠ قمار جي عود کان گهٽ درجي جو ٿيندو آهي.

باب ناؤون

فصل پهريون

سيلان جو راجا

هن راجا جو نالو 'ابري چڪر ورتي' آهي. هن راجا جي سامونڊي طاقت تمام مضبوط آهي. هن ڏينهن مان معبر ۾ هوس، ته هن جا هڪ سؤ ننڍا ۽ وڏا جهاز اتي موجود ڏٺم. انهيءَ وقت معبر جي بادشاهه جا اٺ جهاز ٻڻ يمن ڏانهن وڃڻ لاءِ تيار هئا. بادشاهه حڪم ڏنو ته مقابلي لاءِ تيار ٿي وڃو. يڪدم ٻيا ماڻهو به پنهنجي ٻيڙين جي مدد لاءِ گڏ ٿي ويا. جڏهن راجا جي جهازن ڏٺو ته ڪين وجهه ملي نه سگهيو، تڏهن چوڻ لڳا ته "اسان به يمن ڏانهن وڃي رهيا آهيون ۽ هت انهيءَ لاءِ آيا هئاسين ته سلطان جي جهازن جي حمايت سان اوڏانهن وڃون."

مان جڏهن هن راجا وٽ ويس تڏهن منهنجي تعظيم ڪرڻ لاءِ اٿي بيٺو ۽ مون کي پنهنجي پير ۾ ويهاريائين. پوءِ مون سان فرمائيءَ ۽ مهربانيءَ سان گفتگو ڪرڻ لڳو ۽ اُئين به چيائين ته "تنهنجا ساٿي بنا ڪنهن ڊپ جي پلي جهاز تان لهن، ۽ جيستائين رهندا منهنجا مهمان هوندا، ڇو ته معبر جي بادشاهه ۽ منهنجي گهاٽي دوستي آهي." مان هن وٽ ٽي ڏينهن رهيس. هو هر روز منهنجي پهرئين ڏينهن کان وڌيڪ تعظيم ۽ تڪريم ڪرڻ لڳو. هو پارسي زبان به سمجهي سگهندو هو. مون جڏهن هن کي سيني ملڪن ۽ شهرن جون ڳالهيون ٻڌايون تڏهن هو ڏاڍو خوش ٿيو. هڪ ڏينهن مان هن وٽ ويس ته ڏٺم ته سندس اڳيان

سٺن سٺن موتين جو ڍير لڳو پيو هو، ڇاڪاڻ ته هن جي علائقي ۾ ٽوٻا سمنڊ مان موتي ڪڍندا آهن. اتي پرکڻ وارا به ويٺا هئا، جيڪي سٺا موتي جدا ڪندا ٿي ويا. هن چيو ته ”تو به ڪٿي موتي نڪرندي ڏٺا آهن؟“ مون جواب ڏنو ته هائو، قيس ۽ ڪش جي ٻيٽن ۾، جتي حاڪم ابن السواملي آهي. هن چيو ته ”برابر مون به اهڙين ٻڌو آهي.“ پوءِ ڪي داڻا ڪڍي چيائين ته ”ڇا! هنن جيڏا وڏا موتي به اتي ليندا آهن؟“ مون جواب ڏنو ته ”نه، آهي ننڍا ٿيندا آهن.“ اهو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چيائين ته ”هي داڻا مان توکي ڏيو ڏيان.“ تنهن کان پوءِ مون کي چيائين ته ”تون ڪنهن به قسم جو حجاب نه ڪر ۽ جيڪي ڪجهه به توکي گهرجي سو هڪدم مون کان گهري وٺ.“ مون جواب ڏنو ته ”منهنجو هتي اچڻ جو مطلب هو ته قدم شريف جي زيارت ڪريان.“ سيلان ۾ آدم کي باوا ۽ حوا کي ماما چوندا آهن. راجا چيو ته ”اها ڪا مشڪل ڳالهه ڪانه آهي ۽ مان توکي ماڻهو ڏيندس، جيڪي توکي اتي پهچائيندا.“ مون چيومانس ته ”جنهن جهاز ۾ مان آيو آهيان، تنهن کي معبر ڏانهن وڃڻو آهي ۽ متان مون کي دير ٿي وڃي، تنهنڪري تون مون کي پنهنجي جهازن ۾ اتي پهچائي ڇڏجانءِ.“ تنهن تي چيائين ته ”چڱو.“

مون جڏهن جهاز جي مالڪ سان اها ڳالهه ڪئي، تڏهن هن چيو ته ”مان توکان سواءِ ڪونه ويندس ۽ تون جيڪڏهين هڪ سال جي عرصي ۾ به واپس ايندين، ته به مان ترسيو پيو هوندس.“ مون اهو راجا کي ٻڌايو ته هن جواب ڏنو ته ”جيستائين تون موٽي اچين، تيستائين سڀ جهاز وارا منهنجا مهمان ٿي رهندا.“ پوءِ راجا مون کي هڪ ڏولي ۽ ڪي غلام ڏنا، جيڪي مون کي ڪلهي اٿي هليا. ازانسواءِ چار جوڳي، جيڪي هر سال قدم شريف جي زيارت لاءِ وڃي رهيا هئا، ٽي برهمڻ، ڏهه پنهنجا ڪم ڪار وارا ماڻهو ۽ پندرهن ماڻهو رستي جو راشن کڻي هلڻ وارا

پندرهن ماڻهو پڻ مون سان گڏ موڪليائين.

هن رستي تي پاڻي تمام گهڻو ملي سگهندو آهي. پهرئين ڏينهن اسان هڪ درياءَ تي پهتاسين، جتان بيڙ جي ڪاٺين مان نهيل ٻيڙيءَ جي وسيلي پار اڪرياسين. اتان هلي اسان اچي 'مناو منڊلي' ۾ پهتاسين. هي هڪ چڱو سهڻو شهر آهي ۽ هن راجا جي عملداريءَ جي حد تي ٻڌل آهي. اتي راجا جي عملدارن اسان جي ڏاڍي سٺي دعوت ڪئي. دعوت ۾ هو جهنگلي ڳئون جا ڳاٻا، جن کي هو اتي جي جهنگلن مان شڪار ڪري، زنده پڪڙي ايندا آهن، ۽ چانور، گيهه، مڇي، مرغيون ۽ کير موجود ڪري ڏيندا آهن.

هن شهر ۾ سواءِ هڪ خراسانيءَ جي ٻيو ڪوبه مسلمان ڪونه هو، جيڪو بيمار تي، رستي ۾ ئي ترسي پيو هو. اهو پڻ اسان سان گڏجي اتي هليو. پوءِ اسان سلاوات جي بندر ۾ پهتاسين، جيڪو هڪ ننڍڙو شهر آهي، جتان هلي هڪ جهنگل ۾ پهتاسين. اتي پاڻي تمام گهڻو هو ۽ هاٿي به رهندا هئا. هي هاٿي پرديسين ۽ زيارت لاءِ ويندڙن کي ڪابه تڪليف نٿا رسائين. اها سڀ شيخ عبدالله بن خفيف جي برڪت آهي. هن ئي شيخ شروع شروع ۾ اهو دستور کوليو ڪيو هو، نه ته اتي جا ڪافر مسلمانن کي ان رستي سان وڃڻ کان روڪيندا هئا ۽ انهن کي طرح طرح جون تڪليفون ڏيندا هئا.

اهي ڪافر نه مسلمانن سان گڏ کائيندا هئا، ۽ نه وري انهن کي ڪا شيءِ وڪڻندا هئا. پوءِ جڏهن انهيءَ شيخ جا ساٿي هڪ هاٿيءَ جي ٻچي کي ماري کائڻ لڳا، تڏهن شيخ ان مان ڪجهه به نه کاڌو. نتيجي ۾ رات جو هاٿي انهن سڀني کي ماري ويا، پر شيخ کي ڪجهه به تڪليف نه پهچايائون، اٿلندو هڪ هاٿي هن کي پنهنجي پٺي تي چاڙهي، وڃي هڪ آباديءَ ۾ ڇڏي آيو. ان وقت کان وٺي ڪافر مسلمانن جي تعظيم ڪرڻ لڳا ۽ هنن کي پنهنجي گهر ۾ ترسائڻ ۽ هنن سان گڏ

ڪاٽڻ لڳا، نه رڳو ايترو پر هنن کي پنهنجي اهل و عيال ۽
ٻارن ٻچن ۾ به اطمينان سان ڇڏي ڏيندا آهن ۽ ٻن جو ڪوبه
فڪر ڪونه ٿيندو اٿن. هو اڃا تائين به، شيخ عبدالله خفيف جي
تمام گهڻي تعظيم ڪندا آهن ۽ هن کي شيخ ڪبير ڪري
سڏيندا آهن.

ان کان پوءِ اسان ڪنڪار جي شهر ۾ پهتاسين. هي
شهر هن ملڪ (سيلان) ۾ سڀ کان وڏي راجا جو دارالخلافه
آهي ۽ ٻن جبلن جي وچ تي هڪ خندق ۾، درياءَ جي ڪناري
تي ٻڌل آهي. ان درياءَ جو نالو درياءُ ياقوت آهي، ڇاڪاڻ ته
ان مان ياقوت ايندا آهن. شهر جي ٻاهران شيخ عثمان شيرازي
(جيڪو شاوش جي نالي سان مشهور آهي) جي مسجد آهي.
هن شهر جو راجا ۽ ان جا باشندا هن جي قبر تي زيارت لاءِ
ايندا آهن ۽ هن جي تعظيم ڪندا آهن. هو قدم ڏانهن وڃڻ
وارن جو رهبر هوندو آهي. آخر جڏهن سندس هٿ ۽ پير ڪپيا
ويا، تڏهن سندس پٽ، پوٽا ۽ غلام به، اهوئي ڪم ڪندا رهيا.
هن جا هٿ ۽ پير انهيءَ ڪري ڪپيا ويا هئا، جو هن هڪ
ڳئون ذبح ڪئي هئي، جنهن لاءِ هندن جو قاعدو ٺهرايل هو ته
يا ته ان شخص کي به ذبح ڪري ڇڏيندا هئا يا ان ڳئون جي
کل ۾ وجهي، ڪيس زنده جلائي ڇڏيندا هئا، پر شيخ عثمان سان
رعايت سيني کي منظور هئي، تنهنڪري هن جو فقط هڪ
هٿ ۽ هڪ پير وڍي سندس گذاري لاءِ ڪن زمين جي ڏيل
معاف ڪري ڇڏيائون.

اتي جو بادشاهه

هن شهر جي راجا کي 'ڪنار' (ڪنور) ڪري چوندا
آهن. هن وٽ هڪ اڇي رنگ جو هاٿي آهي، جنهن جهڙو اڇو
هاٿي، ان کان سواءِ، دنيا ۾ مون ڪونه ڏٺو. هيءُ راجا هرڪنهن

وڏي ڏينهن ان تي سوار ٿيندو آهي ۽ ان جي مٿي تي وڏن وڏن ياقوتن جو هار پهرائيندو آهي. اتفاق سان هن راجا جا عملدار هن کان باغي ٿي بيهي رهيا، تنهنڪري هن جون اکيون ڪڍي، هن جي پٽ کي ڪٺي پنهنجو راجا بنايائون ۽ هاڻي اهو راجا انڌو آهي.

ياقوت

اهو ياقوت جنهن کي 'بهرمان' ڪري چوندا آهن، هن شهر ۾ لڀندو آهي. ڪي ياقوت پاڻيءَ سان نڪرندا آهن ته ڪي وري کوٽي ڪڍندا آهن. سيلان جي ٻيٽ ۾ گهڻو ڪري هرهنڌ ياقوت لڀندو آهي. جيڪي ماڻهو ياقوت ڪڍندا آهن، سي هڪ زمين جو ٽڪر خريد ڪري، ان ۾ ياقوت کوليندا آهن ۽ جتي به اڇو شاندار پٿر ملندو ائن سو گڏ ڪندا ويندا آهن، ڇاڪاڻ ته ان جي اندران ياقوت نڪرندو آهي. پوءِ هو اهو پٿر سنگتراشن وٽ کڻي ويندا آهن، جو ان کي تراشي اندران ياقوت ڪڍي ونندو آهي.

ڪي ياقوت ڳاڙها، ڪي پيلا ۽ ڪي وري نيري رنگ جا ٿيندا آهن. نيري رنگ واري ياقوت کي 'نيلم' چوندا آهن. هتي دستور آهي ته جيڪو ياقوت، هڪ سؤ 'فنم' جي قيمت کان وڌيڪ ٿيندو آهي ته راجا ان جي قيمت ادا ڪري، اهو خريد ڪندو آهي، پر جيڪڏهن ان قيمت کان گهٽ وارو ٿيو ته اهو ياقوت جو مالڪ پاڻ وٽ رکندو آهي. هڪ سو فنم ڇهن سونن دينارن جي برابر ٿيندا آهن.

سيلان جون عورتون رنگ رنگ جي ياقوتن جا هار پهرينديون آهن ۽ هٿن ۽ پيرن ۾ به ان جا ڪنگڻ ۽ پازيب پائينديون آهن. راجا جون ٻانهيون وري ياقوتن جي ڄاري ٺاهي مٿي تي رکنديون آهن. اڇي هاٿيءَ جي مٿي تي جيڪي ياقوت پهريل آهن تن مان ست ياقوت ته مرغيءَ جي بيضن کان به وڏا آهن. مان راجا

ٻري چڪروئيءَ وٽ هڪ ياقوت جي پيالي ڏني هئي، جيڪا هٿ جي تريءَ جيتري هئي ۽ ان ۾ عود جو تيل رکيل هو. مان ان تي عجب ڪائڻ لڳس ته هن (راجا) چيو ته اسان وٽ انهيءَ کان به وڏا ياقوت آهن.

پوءِ اسان ڪنڪار ڪان هلي اچي هڪ غار وٽ پهتاسين، جنهن کي استاد محمود لوريءَ جو غار ڪري سڏيندا آهن. هو هڪ ولي شخص هوندو هو، جنهن هيءَ غار جبل تي هڪ ننڍڙي چشمي جي ڀرسان ٺاهيو هو. اتان هلي اسان اچي هڪ درياءَ تي پهتاسين، جنهن کي 'خوربوزنه' يعني ٻاندرن جو درياءُ ڪري سڏيندا آهن.

ٻاندر

هن جبل تي ٻاندر تمام گهڻي انداز ۾ آهن. هنن جو رنگ سياهيءَ ڏي مائل آهي ۽ پڇ ڊگها اٿن. نر ٻاندر کي ڏاڙهي به ٿيندي آهي. شيخ عثمان، سندس پٽ ۽ ٻين ڪيترن ماڻهن ڪان ٻڌم ته هڪ ٻاندر انهن جو سردار ٿيندو آهي، جنهن کي هو پنهنجو بادشاهه ڪري مڃيندا آهن. ان سردار جي مٿي تي وڻن جي پنن مان ٺهيل هڪ ٽوپي پهريل هوندي آهي. هو هٿ ۾ لٺ کڻي هلندو آهي ۽ سندس ساڄي پاسي ۽ کاٻي به ٻه ٻاندر هلندا آهن، جن جي هٿن ۾ پڻ لٺيون هونديون آهن. جڏهن ٻاندر سردار ويهندو آهي، تڏهن اهي چار ڄڻا ٻاندر سندس پٺيان بيهي ويندا آهن. پوءِ هن جي ٻاندري ۽ ٻچا اچي سندس سامهون ويهي رهندا آهن. ٻيا ٻاندر وري اچي ٿوري مفاصلي تي ويهي رهندا آهن. ان کان پوءِ چئن ٻاندرن (باڊي گارڊن) مان هڪ ڪجهه چوندو آهي، جو ٻڌي سڀ ٻاندر ڪنهن پاسي هليا ويندا آهن ۽ هرهڪ ٻاندر پاڻ مان ليمون، ڪيلو يا ڪا ٻي شيءِ کڻي موٽندو آهي. اهي شيون ٻاندر سردار، ان جي ٻاندري ۽ ٻچا ۽ چار ٻاندر کائيندا آهن.

هڪ جوڳيءَ مون سان ڳالهه ڪئي تہ هڪ دفعي مون انهن باندرن کي ڏٺو تہ هو هڪ ٻئي باندر کي لٺين سان ماري رهيا هئا ۽ ان مار بعد سندس وار پٽي رهيا هئا.

هڪ معتبر ماڻهوءَ اسان کي ٻڌايو تہ جيڪڏهن انهن باندرن مان ڪنهن کي جيڪڏهن ڪا ڇوڪري ملي وڃي ۽ هوءَ پنهنجو بچاءُ ڪري نہ سگهي تہ اهو باندر ماڻس جماع ڪندو آهي. هن ٻيٽ جي هڪ ماڻهوءَ اسان کي ٻڌايو تہ سندس گهر ۾ هڪ باندر هوندو هو. هڪ دفعي سندس ڇوڪري ڪنهن ڪم سان هڪ ڪوٺيءَ ۾ ويئي تہ باندر بہ اندر گهڙي ويو. ڇوڪريءَ گهڻيون ئي دانهون ڪيون ۽ مدد لاءِ پڪاريائين، پر باندر اصل نہ ڇڏيس. آخر جڏهن هو اندر ويا تہ ڏٺائون تہ ويچاري ڇوڪري هن جي ٻنهي ٽنگن جي وچ ۾ پيئي هئي.

ان کان پوءِ اسان هيزران درياءَ تي پهتاسين. هيءُ اهو درياءُ آهي، جنهن مان شيخ عبدالله خفيف کي بہ ياقوت مليا هئا، جيڪي هن ٻيٽ جي راجا جي حوالي ڪيا هئا. اهو سمورو بيان مان پهرئين سفر واري جلد ۾ ڪري آيو آهيان. پوءِ اسان هڪ هنڌ پهتاسين، جنهن کي 'پوڙهيءَ جو گهر' ڪري ٿي سڏيائون ۽ اهو آباديءَ جو آخري هنڌ هو، جتان هلي اسان 'بابا طاهر'، جيڪو ولي الله هو، جي غار وٽ پهتاسين. ان کان پوءِ اسان 'سبيڪ' جي غار ڏانهن روانا ٿياسين. سبيڪ هڪ هندو راجا هوندو هو، جو دنيا ترڪ ڪري، عبادت جي لاءِ هتي اچي رهيو هو.

اڏامندڙ جوور

هن هنڌ اسان اڏامندڙ جوور ڏٺي، جنهن کي 'زلو' ڪري ٿي سڏيائون. اها جوور پاڻيءَ جي پرسان، ڪنهن وڻ تي يا انيءَ جيڪو گاه ٿيندو آهي، ان تي ويٺي هوندي آهي. جڏهن ڪو

انسان ان جي پرسان لنگهندو آهي، تڏهن يڪدم ٽپو ڏيئي ان ڪي چنبڙي ويندي آهي ۽ جنهن جاء تي چهٽندي آهي، تنهن جاء تان ڪيترو ئي رت پي ويندي آهي. اتي ماڻهو پاڻ سان ليمون تيار رکندا آهن ۽ يڪدم ان جي مٿان ليمي جي رس نچوڙي وجهندا آهن ته اها هيٺ ڪري پوندي آهي ۽ ڪاٽ جي چڙي جيڪا تيار هوندي اٿن، تنهن سان ان جاء کي يڪدم صاف ڪري ڇڏيندا آهن.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ زاهد شخص جيئن ئي انهيءَ هنڌان پئي لنگهيو، تيئن هن کي هڪ جوُر چنبڙي ويئي ۽ ان جي سڄي چمڙي لاهي ڇڏيائين. هن ويچاري وٽ ليمون ڪونه هو، تنهن ڪري اها جوُر هن جو سمورو رت پي ويئي ۽ اهو ويچارو مري ويو. هن شخص جو نالو 'بابا خوزي' هو، جنهن جي نالي سان هتي هڪ غار مشهور آهي. ان کان پوء 'سبع غارات' ڏاهن وياسين. جتان 'عقبه اسڪندر' ۽ 'غار اصفهاني' کان ٿيندا، هڪ چشمي ڏانهن وياسين. اتي هڪ غير آباد قلعو آهي جنهن جي هيٺان هڪ درياءُ ٿو وهي، جنهن کي 'غوط گاه عرفان' ڪري چوندا آهن. انهيءَ هنڌ نارنج نالي هڪ غار آهي ۽ اتي ئي هڪ ٻيو غار پڻ آهي، جنهن کي 'راجا جو غار' ڪري چوندا آهن. ان جي پرسان جبل (سرانديپ) جو دروازو آهي.

فصل ٻيو

سرانديپ جو جبل

هيءُ جبل دنيا جي بلند ترين جبلن مان هڪ آهي. اسان سمنڊ مان ان کي ڏٺو هو، حالانڪ اهو ڪناري کان نون منزلن جي مفاصلي تي هو. جڏهن اسان جبل تي مٿي چڙهياسين، تڏهن ڪڪر اسان کي هيٺ پيا نظر آيا ۽ جبل جي پاڙ ۾ اسان جي وچ ۾ پيا هليا. هن جبل ۾ ڪيترائي اهڙا وڻ موجود آهن، جن جا پن، جيڪي رنگ برنگي ٿيندا آهن، ڪڏهن به ڪونہ ڇڻندا آهن. اتي سرخ گلاب جا گل هٿ جي ترريءَ جيترا آهن، جن لاءِ ماڻهن جو خيال آهي تہ انهن تي قدرت جي قلم سان محمد جو نالو لکيل آهي.

هن جبل تان قدم شريف تائين وڃڻ لاءِ ٻہ رستا آهن، جن مان هڪ کي 'بابا جو رستو' ۽ ٻئي کي 'ماما جو رستو' ڪري سڏيندا آهن، يعني آدم ۽ حوا جا رستا. ماما جو رستو آسان آهي جتان زيارتي موٽندا آهن. جيڪڏهن ڪو شخص ان رستي کان ويندو آهي، تہ سمجهيو ويندو آهي تہ ڄڻ هن زيارت ئي ڪانہ ڪئي. پر بابا جو رستو ڏاڍو اٽانگو ۽ پيچيده آهي، جنهن تي چڙهڻ ڏاڍو مشڪل ڪم آهي. جبل جي هيٺان جتي ان جو دروازو آهي، اتي هڪ غار آهي، جنهن کي 'سڪندر' جي نالي سان منسوب ڪيو ويندو آهي، ۽ اتي هڪ پاڻيءَ جو چشمو بہ آهي.

اڳين زماني جي ماڻهن هن جبل ۾ ڏاڪڻيون پڻ کوٽائي، ٺهرائي ڇڏيون آهن. انهن جي وسيلي مٿي چڙهي سگهبو آهي. انهن ڏاڪڻين ۾ وري لوهي ڪلا کوڙي، انهن سان زنجيرون

ٻڌي ڇڏيون اٿن، جيئن ڇڙهڻ وارو انهن کي جهليندو متي وڃي سگهي. هي ڪل ڏهه زنجيرون آهن، جن مان ٻه جبل جي هيٺان دروازي وٽ موجود آهن، باقي مٿ انهن کان پوءِ واري واري سان اڳتي ايندڀون آهن. ڏهين زنجير کي 'شهادت' چوندا آهن، ڇاڪاڻ ته انسان اتي پهچي، ڪٿي جو هيٺ نهاريندو آهي ته ان جا حواس باخته ٿي ويندا آهن ۽ هيٺ ڪرڻ جي خوف کان ڪلمون شهادت پڙهڻ شروع ڪندو آهي.

جڏهن هيءَ زنجير پوري ٿيندي آهي تڏهن اڳتي رستو ملندو آهي. ڏهين زنجير کان وٺي 'غار خضر' ٽائين ٽن ميلن جو مفاصلو آهي. اهو غار هڪ ڪشادي ميدان تي آهي، جنهن جي ڀرسان هڪ چشمو پڻ آهي. اهو چشمو به حضرت خضر جي نالي سان سڏبو آهي، جنهن ۾ مڇيون تمام گهڻي انداز ۾ موجود آهن، پر ڪوبه شخص انهن مڇين کي پڪڙي نٿو سگهي. ان جي ڀرسان جيڪو رستو آهي تنهن جي ٻنهي پاسي جبل ۾ ٻه حوض ڪوتائي ڪرائي، نهرايا ويا آهن. سڀ زيارتي غار خضر ۾ جيڪي ڪجهه به هنن وٽ هوندو آهي سو ڇڏي ويندا آهن ۽ پوءِ ٻه ميل مٿي، جتي قدم شريف آهي، ڇڙهندا آهن.

قدم شريف

هي قدم ڏاڏي آدم جي پير جو نشان آهي، جيڪو زمين جي سطح کان مٿي رکيل هڪ سخت ۽ ڪاري رنگ واري پٿر ۾ آهي. اهو پٿر انهيءَ ميدان تي پيل آهي. قدم مبارڪ انهي پٿر تي اڇي پيو هو، جنهن جو ان تي نشان ڄمي ويو هو. قدم جي ديگهه ٻارهن گرانٽ ٿيندي، جنهن مان ڇهني ماڻهو، جيڪي شروع ۾ هتي ايندا هئا، سي آڱوٺي واري جاءِ پٿر مان ڀڃي کڻي ويا هئا ۽ وڃي زيتون جي شهر ۾ هڪ مندر ۾ رکي هئائون. اتي به چين جا ماڻهو سڄي ملڪ مان زيارت لاءِ ويندا آهن.

قدم جي ڀرسان پٿر ۾ نوَ ننڍيا کڏا کوٽيل آهن، جن ۾

هندو زيارتي سون، جواهرات ۽ ياقوت ڦري ويندا آهن. اهو ئي سبب آهي، جو فقير 'غار خضر' تي پهچندي ئي جلدي جلدي سڀني کان اڳي اتي پهچڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، جيئن جيڪي ڪجهه انهن کان ۾ هجي سو کڻي سگهن. اسان جڏهن اتي پهتاسين تڏهن تمام ٿورو سون ۽ جواهرات اتي موجود هئا، جيڪا اسان پنهنجي رهبر کي ڏيئي ڇڏي. هتي دستور آهي ته غار خضر ۾ ٽي ڏينهن ترسڻو پوندو آهي، جتان ٽي ڏينهن برابر صبح ۽ شام قدم جي زيارت لاءِ وڃبو آهي. اسان به ائين ڪيو. جڏهن ٽي ڏينهن پورا ٿيا تڏهن اسان ماما حوا جي رستي سان واپس موٽياسين. اسان جي پهرين منزل 'غار شيث' ۾ ٿي، ۽ پوءِ 'درياءِ سمڪ' تي پهتاسين، ان کان پوءِ 'ڪرمله' جي ڳوٺ ۽ 'جبرگاوان' مان ٿي، 'دل دينوة' جي ڳوٺ ڏانهن روانا ٿياسين، جتان 'ات قلنجه' ۾ پهتاسين. هتي شيخ ابو عبدالله بن خفيف گرميءَ جا ڏينهن گذاريندو هو. هي سڀ ڳوٺ ۽ منزلون جبل ۾ آهن. جبل جي پاڙ وٽ هن رستي ۾ هڪ درخت 'روان' نالي آهي. هيءَ هڪ وڏو وڻ آهي، جنهن جا پن ڪڏهن ڪونه ڇڻن ۽ نه ڪنهن شخص ڪڏهن ان جو پن ڇنو ڏٺو آهي. هن کي 'روان' ان لاءِ چوندا آهن، جو جيڪڏهن ان کي مٿان کان ڏسبو ته اهو اتان کان ڦري ۽ پاڙ وٽ ويجهو معلوم ٿيندو آهي.

هتي ڪيترائي جوڳي ترسيل آهن، جيڪي هن وڻ جي پنن جي ڪرڻ جو انتظار ڪندا رهندا آهن. پر هنن جي اها اميد پوري ٿيندي نظر نٿي اچي. هن وڻ جي پنن بنسبت اهي جوڳي ڪيترين ئي ڪوڙين ڳالهين ناهي پڌائيندا آهن ۽ چوندا آهن ته ڪوبه شخص جيڪڏهن هي پن کائي ته ڪٿي بيف ڪراڙو ڇو نه هجي، هڪ وار وري جوان ٿي پوندو. هن جبل جي هيٺان اهو درياءُ آهي، جنهن مان ياقوت نڪرندا آهن ۽ ان جو پاڻي بلڪل نيرو نظر ايندو آهي.

اتان ھلي اسان ٻن ڏينھن جي سفر بعد اچي 'ديڻ ور' (١) ۾ پھتاسين. ھيءُ سمنڊ جي ڪناري تي ھڪ وڏو شھر آھي، جنھن ۾ سوداگر رھندا آھن. ھتي ھڪ وڏي بت خاني ۾ ھڪ بت رکيل آھي، جنھن جو نالو 'ديڻور' آھي. ان بت خاني ۾ ٽي ھزار کن برھمڻ ۽ جوڳي رھندا آھن. ازانسواءِ پنج سو ھندن جون ڌيئرون ٻڻ ھر روز بت جي سامھون نچڻ ۽ ڳائڻ لاءِ رھنديون آھن. ھن شھر جو سمورو محصول ھن بت خاني لاءِ وقف ٿيل آھي، جنھن مان بت خاني وارن ۽ مسافرن کي کاڌو ڏنو ويندو آھي. ھيءُ بت سچو سون جو ٺھيل آھي، ۽ آدم قد جيترو آھي، جنھن کي اکين جي جاءِ تي ٻه وڏا ياقوت لڳل آھن، جيڪي رات جو قنديلن وانگر روشني ڏيندا آھن.

پوءِ اتان اسان 'ڪالي' جي شھر ۾ پھتاسين. ھي 'ديڻور' کان ڇھن فرسخن جي مفاصلي تي ھڪ ننڍڙو شھر آھي، جنھن ۾ ناخدا ابراھيم نالي ھڪ مسلمان رھندو آھي، جنھن اسان جي مھماني ۾ ڪئي ھئي. ان کان پوءِ اسان ڪلنبو (ڪولمبو) ڏانھن وياسين. سرانديپ ۾ ھي سڀ کان وڏو ۽ سھڻو شھر آھي. ھتي راجا جو وزير، جيڪو حاڪم بحر آھي ۽ جالستي سڏبو آھي، رھندو آھي. ھن سان گڏ پنج سو حبشي ٻڻ رھندا آھن. پوءِ اتان ھلي، ٽن ڏينھن کان پوءِ اچي 'بطالہ' ۾ پھتاسين ۽ اتي جي راجا، جنھن جو اڳ ۾ بيان ڪري آيو آھيان، سان ملياسين. ناخدا ابراھيم کي اتي موجود ڏٺم جيڪو منھن جو انتظار ڪري رھيو ھو.

(١) ھن شھر جو قديم نالو ”ديوان ديره“ لکيل آھي ۽ ھاڻي ھن کي ”دونڊرا“ ڪري چوندا آھن پر اڄڪله ھتي ڪوبہ شھر آباد ڪين آھي ۽ فقط سمنڊ ۾ نڪتل ھڪ راس آھي. سروليم ٽينيٽ پنھنجي ڪتاب سيلان جلد ١ صفحي ١١٣ تي لکي ٿو تہ دونڊرا پھريائين ھڪ تمام وڏو مندر ھوندو ھو، جنھن جي ڪري ھيءُ شھر تمام متبرڪ ڪري ليکيو ويندو ھو، پر آخر سنہ ٨٧٥ع ۾ پورچوگيزن ھن کي لٽي برباد ڪري ڇڏيو.

پوءِ اسان معبر (١) روانا ٿياسين. وات تي هوا تمام تيز ٿي ويئي ۽ پاڻي جهاز ۾ چڙهڻ لڳو. اسان جي جهاز ۾ ڪوبه رئيس (ڪپتان) ڪونه هو، تنهنڪري اسين پٿرن ۾ وڃي نڪتاسين ۽ قريب هو ته جهاز انهن پٿرن سان ٽڪرائجي ڀڄي پوي، پر اسان هڪ ننڍڙيءَ ڪاريءَ ۾ (لڙهي) وڃي پهتاسين. جهاز به آهستي آهستي هيٺ ٿيندو ٿي ويو ۽ موت اسان جي اکين اڳيان نچي رهيو هو. پوءِ ماڻهن وٽ جيڪي ڪجهه هو، سو ڪڍي ڪري ڇڏيائون ۽ لڳا وصيتون ڪرڻ.

اسان جهاز جا دستول به ڪپي ڪٽي ٽڪرا ڪيا. هندوڙانهن جهاز وارن ڪاٺ جي هڪ ٻيڙي ٺاهي ورتي. خشڪي اتان کان ٻه فرسخ پري هئي. مون پڻ انهيءَ ٻيڙيءَ ۾ وڃڻ جو ارادو ڪيو، پر مون سان جيڪي ٻه ٻانهيون ۽ ساٿي هئا تن مون کي چيو ته ”اسان کي ڪيڏانهن ٿو ڇڏي وڃين.“ هنن جي ڳالهه ٻڌي مون تي ڏاڍو اثر ٿيو ۽ چيومان ته توهان ۽ ٻانهي (جنهن کي مان پسند ڪندو هوس) هليا وڃو ۽ مان هتي جهاز ۾ ٿو ترسان. تنهن تي انهيءَ ٻانهيءَ چيو ته ”مان چڱي تارو آهيان ۽ ٻيڙيءَ سان هڪ رسي ٻڌي ان کي جهلي ترندي وينديس.“ پوءِ ’محمد بن فرمان‘، هڪ مصري شخص ۽ هڪ ٻانهي ٻيڙيءَ ۾ وڃي ويٺا ۽ ٻي ٻانهي ترندي ويئي. ٻيا جهاز وارا پڻ ٻيڙيءَ ۾ رسيون ٻڌي ترندا ويا. مون پنهنجو سمورو قيمتي سامان جواهرات ۽ عنبر وغيره انهن سان گڏ موڪلي ڏنو.

هوا بلڪل موافق ٿي لڳي، تنهنڪري هو سڀ صحيح ۽ سالم وڃي ڪناري تي پهتا ٿيا. جهاز جو مالڪ به ڏاڍيءَ تڪليف سان وڃي خشڪيءَ تائين پهتو، پر مان خود جهاز ۾ رهيس. جهاز وارن ٻيون ٻيڙيون ٺاهڻ شروع ڪيون، پر سندن ڪم پوري ٿيڻ کان اڳ ئي رات پئجي ويئي. پاڻي جهاز ۾ چڙهندو رهيو.

(١) معبر:- هن کي هاڻي ڪارو منڊل ۽ ڪرناٽڪ ڪري چوندا آهن.
— مترجم

مان وچي جهاز جي پٺين حصي ۾ وڃي رهيس ۽ صبح تائين اتي ئي رهيس. صبح جي وقت ڪيترائي هندو هڪ ٻيڙي وٺي آيا، جن اسان کي ڪٺي وچي ڪناري تي لاٿو. مون هنن کي ٻڌايو ته ”مان سندن بادشاهه جو عزيز آهيان.“ هو سڀ بادشاهه جي رعيت جا ماڻهو هئا سو هنن يڪدم بادشاهه کي لکي موڪليو.

بادشاهه اتان کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي غزو ۾ آيل هو. مون ٻڌ هن ڏانهن پنهنجو حال لکي موڪليو. پوءِ اهي ماڻهو اسان کي هڪ جهنگل ۾ وٺي ويا ۽ هڪ گدري جهڙو ميوو کڻي آيا، جو (١) مقل جي وڻ ۾ لڳندو آهي.

ان جي ميوي جي اندران هڪ ڪپهه جهڙي شيءِ نڪرندي آهي. جنهن مان ماکيءَ وانگر هڪ پاڻيٺ نڪرندي آهي. ان پاڻيٺ کي ڪڍي ان مان کنڊ جهڙو ”تل“ نالي هڪ حلوو ٺاهيندا آهن، هو هڪ عمدي قسم جي مڇي پڻ کڻي آيا هئا.

اتي اسان ٽي ڏينهن ترسياسين ۽ ٽن ڏينهن بعد بادشاهه جي طرفان قمرالدين نالي هڪ امير چند سوارن ۽ پيادن کي ساڻ وٺي آيو. هنن ڏهه گهوڙا ۽ هڪ ڏولي به آندي هئي. پوءِ مان ۽ منهنجا ساٿي، جهاز جو مالڪ ۽ هڪ ٻانهي (گهوڙن تي) سوار ٿياسين ۽ پنهنجي ٻيءَ ٻانهيءَ کي ڏوليءَ ۾ سوار ڪيم. پوءِ اسان اچي ”هرڪاتوجي“ قلعي ۾ پهتاسين جتي رات گذاري، مون پنهنجون ٻانهيون، غلام ۽ ساٿي اتي ڇڏيا ۽ ٻئي ڏينهن اچي بادشاهه جي ڪئمپ ۾ پهتس.

(١) مقل:- هنديءَ ۾ هن کي ”گوگل“ پارسيءَ ۾ ”بوئي يهودان“ ڪري چوندا آهن، ڇاڪاڻ ته يهودي قوم هن جو گهڻو استعمال ڪندي آهي. هن جو وڻ وڏو ٿيندو آهي، جو گهڻو ڪري عمان حضرموت ۽ ڏکڻ هندستان ۾ ٿيندو آهي. باهه ۾ وجهڻ سان خوشبوءِ ڏيندو آهي ۽ پاڻيءَ ۾ ڳري ويندو آهي (مخزن الادويه). —مترجم

فصل ٽيون

معبر جي ملڪ جو بادشاھ

معبر جو بادشاھ غياث الدين دامغاني آهي، جيڪو پهريائين ملڪ مجيد بن ابي الرجا جي سوارن ۾ نوڪر هو ۽ هي امير وري سلطان محمد تغلق جي خادمن مان هڪ هو. ان بعد هي (غياث الدين دامغاني) سلطان سيد جلال الدين جي پٽ سيد حاجيءَ جي نوڪريءَ ۾ آيو هو، جتان بادشاھ بڻجي ويهي رهيو. هن کي پهريائين سراج الدين ڪري چوندا هئا، پر پوءِ جڏهن بادشاھ ٿيو تڏهن سلطان غياث الدين جو لقب اختيار ڪيائين. هي ملڪ پهريائين دهليءَ جي بادشاھ جي ماتحت هوندو هو، جنهن کان منهنجو سهرو شريف جلال الدين احسن شاھ باغي ٿي ويو هو ۽ پنج سال خود مختيار ٿي حڪومت ڪيائين، ان بعد کيس قتل ڪيو ويو ۽ سندس هڪ امير علاءُ الدين ان جي نالي بادشاھ ٿيو.

هڪ سال کان پوءِ هن ڪنهن هندو راجا تي چڙهائي ڪئي، جتان ڪيترو ئي لٽ جو سامان هٿ ڪري، پنهنجي ملڪ موٽي آيو. وري ٻه ان تي ڪاهي ويو ۽ ڪيترن ئي هندن کي ماري انهن کي شڪست ڏنائين. ان لڙائيءَ ۾ هڪ ڏينهن پاڻي پيئڻ لاءِ جيئن ئي (فولادي) خول مٿي تان لاٿائين تہ هڪدم تير اچي لڳس ۽ مري ويو. ان کان پوءِ سندس ناٺي قطب الدين کي بادشاھ بڻايائون، پر هن جون عادتون چڱيون ڪين هيون، تنهنڪري چاليهن ڏينهن کان پوءِ کيس ماري ڇڏيائون. ان کان پوءِ سلطان غياث الدين بادشاھ ٿيو، جنهن سلطان شريف جلال الدين جي ڌيءَ

سان، جنهن جي پيءُ سان دهليءَ ۾ منهنجو نڪاح ٿيو هو، شادي ڪئي هئي.

منهنجو سلطان غياث الدين وٽ پهچڻ

جڏهن مان ڪنمپ جي پرسان پهتس، تڏهن هن منهنجي استقبال لاءِ هڪ حاجب موڪليو. هو (ان وقت) هڪ ڪاٺ جي برج ۾ ويٺو هو. اتي دستور آهي ته بادشاه جي سامهون ڪوبه شخص بنان موزن پهرڻ جي وڃي نٿو سگهي. مون وٽ موزا ڪونه هئا، تنهنڪري هڪ هندوءَ مون کي پنهنجا موزا ڏنا، جيتوڻيڪ اتي ڪيترائي مسلمان موجود هئا (پر ڪنهن ڪان به ڪين ورتو). مون کي ان هندوءَ جي مروت تي ڏاڍو عجب لڳو. پوءِ مان بادشاه جي سامهون ويس، جنهن مون کي ويهي رهڻ جو حڪم ڏنو ۽ هڪدم قاضي حاجي صدر زمان بهاءُ الدين کي گهرائي، سندس پرسان رهائش لاءِ مون کي ٽي خيما ڏيارياڻين. ازانسواءِ فرش (گلم وغيره) ۽ ڪاڏو يعني چانور ۽ گوشت به موڪلياڻين. هن ملڪ ۾ پڻ اسان جي ملڪ وانگر ڪاڏي ڪان پوءِ کير جي لسي پيئندا آهن.

پوءِ مان بادشاه وٽ ويس ۽ هن کي مالديپ ڏانهن لشڪر موڪلڻ جي صلاح ڏنم. هن ان جو پڪو ارادو ڪري، جهاز به مقرر ڪري ڇڏيا ۽ اتي جي ملڪ جي لاءِ تحفا ۽ اميرن ۽ وزيرن لاءِ خلعتون به تيار ڪرايائين، ۽ مون کي، ملڪ جي ڀيڻ سان نڪاح ڪرڻ لاءِ، وڪيل مقرر ڪندي، حڪم ڏنائين، ته ان ٻيٽ جي محتاجن لاءِ ٽن جهازن ۾ صدقو روانو ڪيو وڃي. پوءِ مون کي چيائين ته تون پنجن ڏينهن ڪان پوءِ وري مون سان ملجانءِ، پر اميرالبحر خواجه سرلڪ چيو ته مالديپ ڏانهن ٽن مهينن تائين سفر ڪرڻ ناممڪن آهي، تنهن تي بادشاه مون کي چيو ته توں پٽن ڏانهن هليو وڃ ۽

جڏهن اهو عرصو ختم ٿيو تڏهن دارالخلافه متراءَ اچي انسان رواني ٿي وچجانءَ. مان ڪجهه وقت هن وٽ ترسيس ۽ انهيءَ عرصي ۾ منهنجيون پاڻهيون ۽ ساٿي به اچي مون سان مليا.

اسان جو سفر زالن ۽ ٻارن جي قتل جو وحشتناڪ نظارو ڏسڻ

جنهن زمين تي اسان سفر ڪري رهيا هئاسين، تنهن ۾ رڳو جهنگل لڳو پيو هو ۽ منجهس وڻ ۽ ٻانس ايتري قدر گهاٽا هئا، جو پيادو هلڻ تمام ڏکيو هو. تنهن لاءِ بادشاه حڪم ڏنو ته لشڪر جو هرهڪ ماڻهو پاڻ سان هڪ هڪ تير کڻي، جنهن سان جهنگل کي ڪپيندو وڃي. اسان جتي به لهندا هئاسين ته اتان هو سپيٺي سوار ٿي جهنگل ۾ هليا ويندا هئا ۽ صبح کان شام تائين وڻ ڪپيندا رهندا هئا. پوءِ هرهڪ جماعت (واري واري سان) ماني کائي وري وڃي ڪپڻ جو ڪم شروع ڪندي هئي ۽ شام تائين ائين ڪندا رهندا هئا. جيڪڏهن جهنگل ۾ ڪو هندو ملندو هو ته ان کي گرفتار ڪري هڪ ڪاٺيءَ جنهن جا ٻئي سنهن تيز گهڙيل هوندا هئا، هن جي پنهي ڪلهن مان لنگهائي ڪيس ڪئمپ ۾ کڻي ايندا هئا ۽ هن سان گڏ هن جي زال ۽ ٻار به هوندا هئا.

هنن جو دستور هوندو هو ته ڪئمپ جي چوڌاري ڪاٺ جي هڪ پٽ ٺاهي ڇڏيندا هئا، جنهن کي چار دروازا هوندا هئا ۽ ان کي "ڪٽ گهر" ڪري چوندا هئا. ان ۾ جيڪو بادشاه جو تنبو هوندو هو، تنهن جي چوڌاري وري ٻيو ڪٽ گهر تيار ڪندا هئا ۽ ان ڪٽ گهر جي ٻاهران انساني قد جي اڌ جيترا اوچا چبوترا ٺاهي، رات جو انهن تي ٻاهه ٻاري روشني ڪندا هئا. ازانسواءِ پيادا ۽ غلام جاڳندا رهندا هئا، ۽ جڏهن رات جي وقت هندو ڪئمپ تي حملو ڪرڻ لاءِ ايندا هئا، تڏهن هرهڪ

ماڻهوءَ جي هٿ ۾ ٻانس جي لڪڻ هوندي هئي سا کڻي ٻاريندو هو ته انهن مان اهڙي ته روشني نڪرندي هئي جو ڄڻ ته ڏينهن ٿي ويو آهي.

پوءِ گهوڙي سوار يڪدم دشمن جي پٺيان نڪري پوندا هئا ۽ شام تائين جيڪي به قيدي پڪڙي ايندا هئا، انهن کي ڇهن جماعتن ۾ ورهائيندا هئا، ۽ هر هڪ جماعت کي ڪٺ گهر جي ڇهني دروازن تي وٺي ويندا هئا. هر هڪ دروازي جي پرسان وري اها ڪاٺي، جيڪا سڀئي قيدي جهنگل مان پنهنجن ڪلهن تي کڻي ايندا هئا، کوڙي ان ۾ هر هڪ قيدي کي پوئيندا ويندا هئا، پوءِ هنن جي زالن جا وار انهيءَ ڪاٺيءَ مان ٻڌي، سڀني ڪچن تي، جيڪي ٻار هوندا هئا تن کي اتي ئي ذبح ڪري ڇڏيندا هئا.

ان بعد، انهن کي اتي ڇڏي، سڀ اچي ڪئمپ ۾ وڻن ڪپڻ جي ڪم ۾ مشغول ٿي ويندا هئا. هي بي رحميءَ جي ۽ قابل نفرت ڪارروائي، مون ڪنهن به ٻئي بادشاه کي ڪندي ڪانه ڏٺي هئي. اهوئي سبب هو جو هن ظلم جي ڪري، هي بادشاه جلد ئي مري ويو. هڪ ڏينهن مان بادشاه جي هڪ طرف ويٺو هوس ۽ ٻئي طرف قاضي هو. اسان ماني کائي رهيا هئاسين، ته هڪ هندو کي، زال ۽ پٽ سوڏو وٺي آيا. هن جي پٽ جي عمر ست سال کن هئي. هن جلادن کي حڪم ڏنو ته هن قيديءَ کي ماري ڇڏيو ۽ ائين به چيائين ته هن جي زال ۽ پٽ کي

ٻه ماريو. پوءِ هنن جون سسيون لاهيون ويون. سون ان وقت پنهنجو منهن ڪٽي ٻئي طرف ڪيو ۽ جڏهن اٿيس تڏهن ڏٺم ته هنن جا سر مٽي ۾ ٻيل هئا. ٻئي ڏينهن پڻ مان ان وٽ موجود هوس ته وري هڪ هندو کي وٺي آيا. بادشاه ڪجهه چيو پر مون نه سمجهيو. يڪدم جلادن تلوارون ڪٽي ڪيون، مان جلدي جلدي اٿي هلڻ لڳس. بادشاه مون کان پڇيو، ”ڪيڏانهن ٿو وڃين؟“ مون جواب ڏنو ته اسر جي نماز پڙهڻ ٿو وڃان. هو سمجهي ويو ۽ کلي ڏنائين. پوءِ هنن جي هٿن ۽ پيرن ڪپڻ جو حڪم ڏنائين، ۽ مان جڏهن واپس آيس تڏهن ڏٺم ته هو مٽيءَ ۽ رت ۾ ڦٿڪي رهيو هو.

ڪافرن سان لڙائي ۽ اسلام جي شاندار فتح

هن بادشاه جي آس پاس ۾، ٻلال ديو نالــي هڪ راجا هوندو هو. هو هڪ وڏي شان وارو راجا هــو ۽ اٽڪل هڪ لک کن لشڪر هوس. هن وٽ ويهه هزار کن مسلمان پڻ هئا، جن مان گهڻو ڪري چور، ڌاڙو ۽ روپوش غلام هئا. ان راجا معبر تي حملو ڪيو. ان وقت بادشاه وٽ فقط ڇهه هزار کن ماڻهن جي فوج هئي، جن جو اڌ تعداد ته تجربيڪار سپاهين جو هو ۽ باقي سڀ فضول ۽ بي سامان ماڻهو هئا. ڪپان، شهر جي ٻاهران مقابلو ٿيو، جنهن ۾ معبر جي لشڪر شڪست کاڌي ۽ سڀ ڀڄي اچي دارالخلافه مترا کان نڪتا.

هوڏانهن راجا 'ڪپان' کي گهيرو ڪيو. هي شهر تمام وڏو ۽ مضبوط هو. تنهنڪري هن ڏهن مهينن تائين گهيرو جاري رکيو، تان جو قلعي وارن وٽ وڃي فقط چوڏهن ڏينهن جو کاڌو رهيو. راجا هنن کي پيغام موڪليو ته ”جيڪڏهن توهان قلعو ڇڏي وڃو ته توهان کي امان آهي.“ پر هنن چيو ته اسان پنهنجي بادشاه کان ان جي اجازت گهرائينداسين، پوءِ اٿين ڪنداسين.

تنهن تي راجا چيو ته ”چڱو، اهڙن ڇوڏهن ڏينهن جي عرصي ۾ اجازت گهرائي وٺو.“ راجا به سلطان غياث الدين کي لکي موڪليو، جنهن جمعي جي ڏينهن اهو خط سپاهين کي ٻڌايو. حاضرين ٻڌي روئڻ لڳا ۽ چيائون ته اسان پنهنجيون جانيون خدا جي راه ۾ وقف ٿا ڪريون، ڇو ته جيڪڏهن راجا اهو شهر ورتو، ته پوءِ يڪدم اسان جي شهر تي چڙهي ايندو، تنهنڪري گرفتار ٿيڻ کان تلوارن جي ڇانو ۾ مرڻ بهتر آهي.

پوءِ هڪ ٻئي سان واعدو ڪيائون ته ڪوبه نه ڀڄندو. ٻئي ڏينهن سڀ ٻاهر نڪتا ۽ پنهنجا پڪا گهوڙن جي ڪنڌن سان ڪٽي ڇڏائون، جنهن مان ظاهر هو ته سرندا سگر پٺ تي نه هٽندا. هنن مان جيڪي تي سو ڪن دلير ۽ بهادر هئا، سي سپاهي کان اڳي اڳتي وڌيا. ميمنه (ساڄي) پاسي سيف الدين بهادر کي ڪڙو ڪيائون، جيڪو هڪ وڏو عالم، پرهيزگار ۽ بهادر شخص هو. ميسره (کابي) پاسي ملڪ محمد سلحدار، ۽ وچ ۾ بادشاه پاڻ هو، جنهن سان هن جي ٽي هزار فوج هئي، باقي ٽي هزار ماڻهو پنهنجي پٺيان بيهاريائون جن تي اميرالدين ڪيخسرو کي سردار مقرر ڪيائون.

شام جي مهل هنن سفر شروع ڪيو، جنهن کان دشمن بلڪل غافل رهيو ۽ سندن گهوڙا ٻڻ چراگاه ۾ چرڻ لاءِ ويا هئا. اوچتو ئي اوچتو اميرالدين هنن تي حملو ڪيو. راجا سمجهيو ته ڪي چور آهن، تنهنڪري بنا ڪنهن تياريءَ جي هنن سان مقابلي ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪتو. مقابلي هلندي بادشاه غياث الدين به اچي پهتو. راجا سخت شڪست کاڌي ۽ ارادو ڪيائين ته سوار ٿي ڀڄي وڃان. ان وقت هن جي عمر اسي سال هئي. ناصرالدين جيڪو غياث الدين جو ڀائٽيو هو تنهن اچي هن کي پڪڙيو ۽ کيس قتل ڪرڻ ٿي چاهيائين ته سندس هڪ غلام ٻڌايس ته هي راجا آهي، تنهنڪري هن کي قيد ڪري پنهنجي چاچي وٽ وٺي آيو. بادشاه ظاهر ۾ ته هن جي ڏاڍي تعظيم ڪئي ۽ خراج ۾ هن کان هاٿي،

گهوڙا ۽ ٻيو سامان ورتائون، ڇاڪاڻ ته هن کي ڇڏي ڏيڻ جو انجام ڏٺو هئائون، پر جڏهن هن وٽ ڪجهه به ڪونه رهيو تڏهن ڪيس مارائي ڇڏيائون ۽ سندس کل لاهرائي، ان ۾ ٻهه ڀرائي، متڙا جي فصيل تي لٽڪرائي ڇڏيائون، جتي مون به هن کي اتي لٽڪيل ڏٺو هو.

هاڻي مان پنهنجي اصل مطلب تي ٿو اچان. مون ڪنمپ مان ڪوچ ڪيو ۽ اچي پٽڻ (١) شهر ۾ پهتس. هيءُ هڪ وڏو شهر آهي، جنهن جو هڪ عجيب بندرگاه آهي. ان جي بندرگاه ۾ ڪاٺ جو هڪ وڏو برج ٺهيل آهي، جيڪو ٿلهن ۽ مضبوط ڪاٺ جي بندن تي ناهيو ويو آهي. ان جي مٿان ڇت آهي ۽ ڪاٺ جي ڏاڪڻ پڻ رکيل آهي. جڏهن دشمن جو خوف ٿيندو آهي ۽ جهاز بندر ۾ هوندا آهن ته اهي ان جي پرمان آٺي پاڻ جهاز وارا، برج تي چڙهي، دشمن کان بي خوف ٿي وڃي ويهي رهندا آهن.

هن شهر ۾ هڪ مسجد پٿر جي ٺهيل آهي، جنهن ۾ انگور ۽ ڏاڙهون جام ٿيندا آهن. اتي مان شيخ صالح محمد نشاپوريءَ سان مليس، جيڪو انهن مجذوب فقيرن مان آهي، جيڪي ڪلهن تائين وار رکائيندا آهن. هن وٽ سٺ لومڙيون پڻ هيون، جيڪي فقيرن سان گڏ کائيندڙيون هيون ۽ انهن سان گڏ ويٺيون هونديون هيون. هن سان ويهارو کن ٻيا به فقير هئا، جن مان هڪ وٽ هڪڙي هرڻي هئي جيڪا شينهن جي پرمان وڃي ويهندي هئي، ته شينهن کيس ڪجهه به ڪونه چوندو هو.

(١) اصل متن ۾ فتن آهي پر اصل پٽن آهي، ڇو ته عربيءَ ۾ پ حرف ڪونهي، تنهن جي بجاءِ ف ڪم آندل آهي. هي ڪاويري نديءَ جي منهن وٽ هڪ وڏو بندرگاه هوندو هو، جنهن جي باري ۾ پتجي ٿو ته سنه ١٣٠٠ع جي لڳ ڀڳ درياءَ جي چاڙهه سبب برباد ٿي ويو هو، پر معلوم ٿو ٿئي ته ان جي بربادي ابن بطوطه جي زماني کان پوءِ ٿي، ڇاڪاڻ ته سنه ١٣٤٥ع يا سنه ١٣٤٦ع ڌاري اهو شهر موجود هو.

مان پٽڻ جي شهر ۾ ترسيل هوس ته سلطان غياث الدين جي لاءِ هڪ جوڳيءَ قوت باهه جو گوليون تيار ڪيون هيون، جنهن ۾ هڪ جزو ڪشتو فولاد پڻ هو؛ ان کي هو وزن کان وڌيڪ کائي ويو؛ تنهنڪري بيمار ٿي پيو؛ ۽ جڏهين پٽڻ ۾ آيو تڏهين مان ساڻس ملڻ ويس ۽ ڪجهه تحفا نذراني طور به پيش ڪيامانس؛ پوءِ هو پٽڻ ۾ ڪجهه وقت ترسيو ۽ اميرالبحر (خواجا سرور) کي گهرائي چيائين ته جيڪي جهاز امان مالديپ جي پٽڻ ڏانهن موڪلڻ لاءِ مقرر ڪيا آهن تن کي ٻئي ڪنهن ڪم تي نه لڳائجانءِ، ۽ ارادو ڪيائين ته مون کي منهنجن تحفن جي قيمت ادا ڪري ڇڏي، پر مون ونس کان انڪار ڪيو؛ مان پنهنجي ان انڪار تي پوءِ ڏاڍو پشيمان ٿيس، ڇاڪاڻ ته جلدي بادشاه مري ويو ۽ مون کي ڪجهه به حاصل ڪونه ٿيو.

بادشاه پٽڻ ۾ اڌ مهينو ترسي، پنهنجي دارالخلافه "مترا" (١) ڏانهن هليو ويو. ان کان پوءِ مان پڻ اتي اڌ مهينو ترسي، دارالخلافه ڏانهن هليو ويس. هي هڪ وڏو شهر آهي جنهن جون گهٽيون ۽ رستا تمام ڪشادا آهن. شروع شروع ۾ هن شهر کي منهنجي سهري سيد جلال الدين احسن شاهه، پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيو هو ۽ دهليءَ جي نموني تي هن جو بنياد رکائي منجهس سهڻيون سهڻيون عمارتون ٺهرايون هئائين. جڏهن مان اتي ويو هوس، تڏهن وبا جو مرض پکڙيل هو، ايتري قدر جو جڏهن ڪو هن مرض ۾ مبتلا ٿيندو هو ته ٻئي يا ٽئين ڏينهن مري ويندو هو. گهٽي ۾ گهٽ چار ڏينهن دير لڳندي هئي ۽ انهيءَ کان وڌيڪ ڪوبه شخص بيماري ڪونه ڪاٽيندو هو.

مان جڏهن ٻاهر نڪرندو هوس، ته ڪو مريض يا جنازو ضرور نظر ايندو هوم. مون هڪ ٻانهي خريد ڪئي هئي، جيڪا

(١) متراء هن شهر کي هاڻي متبورا ڪري سڏيندا آهن، جو مدراس ۾ آهي ۽ اجا تائين به هڪ وڏو شهر آهي. — مترجم

بلڪل صحيح ۽ سالم هئي، پر ٻئي ڏينهن مري ويئي. هڪ ڏينهن مون وٽ هڪ عورت آئي جنهن جو مڙس سلطان احسن شاهه جو وزير هو. هن سان گڏ هڪ ستن سالن جو ڇوڪرو پڻ هو، جيڪو ڏاڍو ذهين ۽ هوشيار پڻ معلوم پئي ٿيو. هن عورت اچي پنهنجي غريبيءَ جو حال ٻڌايو، جنهن تي ڪيس مون ڪجهه ڏيئي روانو ڪيو. انهيءَ وقت ماءُ ۽ پٽ ٻئي بلڪل تندرست هئا، ٻئي ڏينهن هوءَ موٽي آئي ۽ پنهنجي پٽ جي ڪفن لاءِ ڪجهه گهريائين، جنهن مان معلوم ٿيو ته هو مري ويو. مان ڏسندو هوس ته هر روز سلطان جي محل ۾ سوين عورتون مرنديون رهنديون هيون. اهي عورتون انهن ڇانورن ڇڙڻ لاءِ آنديون وينديون هيون، جيڪي بادشاهه جي ڪاڏي ڪان علاوه ٻين ماڻهن جي ڪاڏي ۾ به صرف ڪيا ويندا هئا. هو جڏهن مرض ۾ مبتلا ٿينديون هيون تڏهن وڃي اس ۾ ليٽنديون هيون ۽ مري وينديون هيون.

بادشاهه جڏهن مترا ۾ آيو، تڏهن سندس ماءُ، زال ۽ پٽ بيمار هئا، تنهنڪري فقط ٽي ڏينهن شهر ۾ ترسي، پوءِ هڪ نهر ڏانهن، جيڪا شهر کان ٽي ميل پري هئي، هليو ويو. اتي هندن جو هڪ مندر پڻ هو. مان به خميس جي ڏينهن وڃي اتي پهتس. مون کي حڪم مليو ته تون وڃي قاضيءَ جي پر واري خيمي ۾ رهه. ان وقت سون ماڻهن جي ڊڪڻ ۽ ڊوڙڻ جا آواز ٻڌا، جن مان ڪي چوندا ٿي ويا ته بادشاهه مري ويو؛ ته ڪي وري چوندا ويا ته سندس پٽ مري ويو. آخر صحيح خبر اها ملي ته بادشاهه جو پٽ مري ويو. ۽ ان کان پوءِ بادشاهه جي ماءُ پڻ خميس جي ڏينهن مري ويئي.

بادشاهه جو فوت ٿيڻ ۽ سندس ڀائٽئي جو تخت تي ويهڻ ۽ منهنجو اتان روانو ٿيڻ

ٽئين خميس جي ڏينهن سلطان غياث الدين به فوت ٿي

ويو. مان اها خبر ٻڌي فساد جي خوف کان شهر ۾ هليو آيس، ته بادشاه جو ڀائٽيو ناصرالدين شهر کان ٻاهر اکري کئمپ ڏاهڻ ايندي مليم. بادشاه هن کي پنهنجو ولي عهد بنائي ويو هو، ڇاڪاڻ ته بادشاه کي ٻيو ڪوبه اولاد ڪونه هو. هن مون کي چيو ته "مون سان گڏ واپس هل." جنهن تي پهرين مون انڪار ڪيو ۽ اها ڳالهه هن پنهنجي دل ۾ رکي ڇڏي. هيءُ ناصرالدين دهليءَ ۾ بادشاه جو ملازم هوندو هو. پوءِ جڏهن سندس چاچو معبر جو بادشاه بڻجي ويٺو. تڏهن هي دهليءَ مان فقيرن جو ويس بدلائي، هتي پڄي آيو هو. هن جي تقدير ۾ ڪو غياث الدين جي مرڻ پڄاڻان بادشاه ٿيڻ لکيل هو.

جڏهن هن جي بيعت ڪئي ويئي، تڏهن شاعرن هن جي تعريف ۾ قصيدا پڙهيا، جن لاءِ هن هنن کي وڏا انعام ڏنا. سڀ کان اڳ قاضي صدرالدين هن جي مبارڪباديءَ جا شعر پڙهيا، جنهن کي پنج سو دينار ۽ خلعت ڏنائين. پوءِ وزير، جنهن کي قاضي چوندا آهن، کي ٻه هزار دينار ۽ مون کي ٽي سو دينار ۽ خلعت ڏنائين. ان بعد فقيرن ۽ مسڪينن کي گهڻي انداز ۾ خيرات ڏني ويئي، ۽ جڏهن خطيب سندس نالي جو خطبو پڙهيو تڏهن مٿس دينار ۽ درهم، جيڪي سون ۽ چانديءَ جي ٿالهين ۾ پيل هئا، نثار ڪيا ويا. ازانسواءِ سلطان غياث الدين جي قبر تي قاضي مقرر ڪيا ويا، جيڪي هر روز قبر تي قرآن شريف ختم ڪندا هئا. پوءِ عشر خوان اچي پڙهندا هئا ۽ ان بعد کاڌو ايندو هو، جيڪو سڀ ماڻهو کائيندا هئا. ان بعد هر هڪ شخص کي سندس مرتبي آهر درهم ڏنا ويندا هئا. ۽ اهڙيءَ طرح سان چاليهه ڏينهن ائين ڪندا رهيا. تنهن کان پوءِ هر سال هن جي وفات جي ڏينهن اهڙيءَ طرح ڪندا هئا، جهڙيءَ طرح وفات واري ڏينهن ڪيو هئائون.

ناصرالدين تخت تي ويهڻ شرط پنهنجي چاچي جي وزير کي

موقوف ڪري، ان جو سمورو مال ھن کان گھريو، ۽ ملڪ بدرالدين کي پنھنجو وزير مقرر ڪيائين. ھيءُ اھو شخص ھو، جنھن کي سنڌس چاچي منھنجي استقبال لاءِ پٽڻ ۾ موڪليو ھو؛ پر ھو جلدي مري ويو، تنھنڪري (خواجه سرور) اميرالبحر کي وزير مقرر ڪيائين ۽ حڪم ڏنائين ته ھن کي خواجه جھان سڏيو وڃي، جيئن ديوي جو وزير سڏيو ويندو آھي ۽ جيڪو وزير کي خواجه جھان نه چوندو، ان تي ھيترو ڏنڊ ڪيو ويندو. ان کان پوءِ ناصرالدين پنھنجي پڦيءَ جي پٽ کي، جنھن سان سلطان غياث الدين جي ڌيءَ پرڻيل ھئي، قتل ڪرائي، ھن جي بيوه سان پاڻ شادي ڪئي. جڏھن ھن کي خبر ملي ته ملڪ مسعود جيل ۾ ھن جي پڦيءَ جي پٽ سان ملاقات ڪئي ھئي ته ان کي به مارائي ڇڏيائين. ملڪ بھادر جيڪو ھڪ وڏو سخي مرد، فاضل ۽ بھادر ھو، تنھن کي به قتل ڪرائي ڇڏيائين.

ھن منھنجي لاءِ حڪم ڪيو ته جيڪي جھاز سنڌس چاچي مالديپ جي پيٽن لاءِ مقرر ڪيا ھئا، سي مون کي ساڻ ڏنا وڃن. انھيءَ عرصي ۾ مون کي به اھو بخار ٿي پيو، جيڪو خون خوار وبا جي ڪري پکڙيل ھو. مون سمجھيو ته، بس، ھاڻي منھنجو زنده رھڻ ڪونھي، پر خدا تعاليٰ منھنجي دل ۾ ھيءُ ڳالھه وڌي جو اڌ سير گدامڙي پاڻيءَ ۾ ڳاري، پي ڇڏيم، جنھن کان مون کي ٽي ڏينھن سانده دست ايندا رھيا ۽ پوءِ تندرست ٿيڻ لڳس. مون ھن شھر کي ڇڏڻ چاھيو ۽ سفر لاءِ بادشاه کان اھڙي اجازت گھريم، جنھن جواب ڏنو ته "تنھنجي مالديپ وڃڻ ۾ فقط ھڪ مھينو وڃي رھيو آھي، تنھنڪري تون ھتي ترسي پؤ ته جيئن سان آخوند عالم جي حڪم جي تعميل ڪري سگھان ۽ جيڪي تو ھتان موڪلڻ جي لاءِ مقرر ڪري ويو آھي، سو تنھنجي سپرد ڪريان." پر مون چيو ته "مان وڌيڪ ترسي نٿو سگھان." پوءِ ھن پٽڻ ۾ پنھنجي عملدارن کي حڪم نامو لکي

موڪليو ته جنهن ٻ جهاز ۾ مان وڃڻ چاهيان، تنهن ۾ مون کي وٺي وڃن.

مان پٽڻ ۾ آيس ته اتي يمن وڃڻ لاءِ اٺ جهاز تيار بيٺا هئا، جنهن مان هڪ جهاز ۾ مون سفر ڪيو. رستي ۾ اسان کي چار (ڌاڪن جا) جهاز مليا، جن سان ٿورو مقابلو ٿيو ۽ هو واپس هليا ويا. پوءِ اسان اچي 'ڪولم' ۾ پهتاسين. اڃا تائين مون ۾ اهو مرض باقي هو، تنهنڪري مان اتي ٽي مهينا ترسي پيس. پوءِ هڪ جهاز ۾ چڙهي، سلطان جمال الدين هنوري ڏانهن روانو ٿيس، ته 'هنور' ۽ فاڪنور جي وچ تي هندن اسان تي حملو ڪيو.

فصل چوٿون

هندو ٻاڪن جو اسان کي ڦرڻ

جڏهن اسان 'هنور ۽ فاڪنور' جي وچ تي هڪ ننڍڙي ٻيٽ تي پهتاسين، تڏهن هندن اسان تي حملو ڪيو. هندن وٽ ٻارهن جنگي جهاز هئا، تنهنڪري هنن جي اسان سان سخت لڙائي ٿي، جنهن ۾ اسان هاريو. جيڪي ڪجهه هو، جو سون ڪنهن اوکيءَ ويل لاءِ لڪائي رکيو هو، سو سڀ ڦري ويا.... ايتري قدر جو جواهرات ۽ ياقوت جيڪي سيلان جي راجا مون کي ڏنا هئا، منهنجا ڪپڙا ۽ ٻيا تبرڪات، جيڪي اولياءالله مون کي عطا ڪيا هئا وغيره، مطلب ته ڪجهه به نه ڇڏيائون ۽ منهنجي بدن تي فقط هڪ پاجامو وڃي بچيو. اهڙيءَ طرح سان سڀني جهاز وارن کي ڦري صاف ڪري، سڀني کي ڪناري تي لاهي ڇڏيائون.

پوءِ مان ڪاليڪٽ ۾ واپس هليو ويس ۽ هڪ مسجد ۾ لنگهي ويس، جتي هڪ فقيه، منهنجي لاءِ ڪپڙو موڪليو، قاضيءَ پٽڪو موڪليو ۽ هڪ سوداگر ڪو ٻيو ڪپڙو ڏياري موڪليم. هتي اچي مون کي معلوم ٿيو ته وزير عبدالله جمال الدين جي وفات بعد ملڪه خديجه سان نڪاح ڪيو هو، ۽ جنهن زال کي مان حامله ڇڏي آيو هوس، تنهن کي پٽ ڄائو هو. منهنجي دل ۾ آيو ته مان به مالديپ جي ٻيٽن ڏانهن وڃان، پر انهيءَ سان گڏ عبدالله جي (پراڻيءَ) دشمنيءَ جو به خيال ٿيم. آخر

ڪلام الله کوليءَ فال ڏٺائين ته هيءَ آيت نڪتي - "تتنزل عليهم الملائکة ان لا تخافو ولا تحزنو!" مان ان کي نيڪ فال سمجهي اوڏانهن روانو ٿيس. ڏهن ڏينهن کان پوءِ مان مالديپ جي ٻيٽن ۾ پهتس، ۽ 'ڪنلوس' جي ٻيٽ تي اچي لٿس.

اتي جو حاڪم عبدالعزيز مقيدشاوي هو، جنهن منهنجي ڏاڍي خاطر تواضع ڪئي ۽ مهماني به موڪليائين. هڪ ٻيڙي پڻ ساڻ ڏنائين، جنهن جي ذريعي مان 'هيلي' جي ٻيٽ ۾ پهتس. اتي هن ٻيٽ جي ملڪه ۽ ان جون ٻانهيون سير ڪرڻ لاءِ ايندڙيون هيون ۽ جهازن ۾ وبهي سمنڊ ۾ وچي راند يون روانديون ڪنديون هيون. هن موقعي تي وزير ۽ امير ملڪه جي لاءِ تحفا پڻ موڪليندا هئا. هن هنڌ ملڪه جي ڀيڻ ۽ ان جو مڙس محمد بن جمال الدين خطيب ۽ سندس (ملڪه جي) ماءُ، جيڪا منهنجي زال هئي، سڀ موجود هئا. خطيب مون سان ملڻ آيو ۽ کاڌو به کڻي آيو.

ڪنهن شخص وڃي عبدالله کي منهنجي اچڻ جي خبر ڪئي، جنهن تي هن پڇيو ته "هو اڪيلو آهي يا هن سان ڪو ٻيو به ڪو آهي؟" هن شخص ٻڌايس ته "هو پنهنجي پٽ کي وٺڻ لاءِ آيو هو." اهو ان وقت ٻن سالن جي عمر جو هو. تنهنڪري سندس ماءُ اچي وزير سان شڪايت ڪئي، جنهن تي وزير جواب ڏنس ته "مان ان کان کيس روڪي نٿو سگهان." پوءِ هن، ٻيٽ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ مون تي سختي ڪئي ۽ پنهنجي محل جي سامهون هڪ ننڍڙي برج ۾ مون کي ترسايائين، جيئن منهنجي هر ڪنهن ڪم جي کيس خبر ملي سگهي. پوءِ هن مون ڏانهن هڪ مڪمل خلعت، پان ۽ عرق گلاب موڪليو. مان سلام وقت سندس پيرن تي رکڻ لاءِ به ريشمي ڪپڙا کڻي آيو هوس، جي هن مون کان گهرائي ورتا.

پوءِ سارو ڏينهن وزير مون وٽ ڪونه آيو، پر منهنجي پٽ کي مون ڏانهن موڪلي ڏنائين. هن کي ڏسڻ کان پوءِ مون

سنڌس اتي هجڻ بهتر ڄاڻي، ڪيس وري پنهنجي ماءُ جي حوالي ڪري ڇڏيو. مان اتي پنج ڏينهن ترسيس، تنهن کان پوءِ مون اتان جلدي ڪوچ ڪرڻ مناسب سمجهيو، جنهن لاءِ مون اجازت گهري. وزير مون کي پاڻ وٽ گهرايو، جنهن تي مان هن وٽ ويس ۽ اهي ٻه ڪپڙا جيڪي مان سنڌس پيرن تي رکڻ لاءِ کڻي آيو هوس، سي هن مون کي ڏنا، جي دستور موجب سلام ڪري مون سنڌس پيرن تي رکيا. هن مون کي پاڻ سان گڏ ويهاريو ۽ مون کان حال احوال پڇيائين. مون هن سان گڏ ماني کاڌي ۽ هڪ ٿي طشت ۾ اسان ٻنهي هٿ ڌوتا. نه ته هي وزير ٻئي ڪنهن جي به تعظيم نه ڪندو هو. پوءِ پاڻ وٽان مان گهر واپس آيس. پوءِ هن مون ڏانهن ڪپڙن جا ٿان ۽ ڪوڏيون موڪليون ۽ مون سان ٻيا به ڪيترائي احسان ڪيائين. پوءِ مان اتان روانو ٿيس ۽ ٽيتاليهه راتيون سمنڊ ۾ سفر ڪرڻ کان پوءِ اچي بنگالي ۾ پهتس.

بنگالو هڪ تمام ڪشادو ملڪ آهي، جنهن ۾ چانورن جي پيداوار تمام گهڻي ٿيندي آهي، ايتري قدر جو ٻئي ڪنهن به ملڪ ۾ مون ايتري پيداوار ڪانه ڏٺي. هي ملڪ اونداهي هجڻ سبب سٺو نه آهي. تنهنڪري خراسان وارا هن کي "دوزخست پراو نعمت" ڪري ڇوندا آهن؛ جنهن جي معني آهي "دوزخ ني نعمت." هتي جي بازارين ۾ هڪ چانديءَ جي دينار جي عيوض پنجويهه دهلوي رتل چانور ٻئي وڪامپا. چانديءَ جو دينار اٺن درهمن جي برابر آهي ۽ درهم ساڳيا چانديءَ جي درهمن جهڙا ٿيندا آهن؛ وري دهليءَ جو رتل مغرب جي ويهن رتلن جي برابر ٿيندو آهي.

چون پيا ته ان سال مهانگائي هئي. محمد مصمودي مغربي جيڪو هڪ ولي الله شخص هو ۽ دهليءَ ۾ منهنجي گهر جي پرسان رهندو هو، مون کي ٻڌائيندو هو ته منهنجي هڪ زال ۽

هڪ نوڪر هوندو هو ۽ اسان ڏٺو ته هڪ مال جو ڪاڏو هڪ ڏي دفعي اٺن درهمن ۾ خريد ڪري ڇڏيندا هئاسين ۽ چرندو هو ته انهن ڏينهن اٺن درهمن ۾ اسي رتل دهلوي چانور ايندا هئا، جن کي صاف ڪرڻ کان پوءِ ان مان پنجاهه رتل چانور ملندا هئا، جيڪي وچي ٿيا ڏهه قنطار. ڪير واري ميڻهن هتي ٽن چانديءَ جي دينارن ۾ وڪامندي آهي. هن ملڪ ۾ گيئون ڪانه ٿئي. ازان سواءِ چڱيون متاريون مرغيون هڪ درهم جون اٿ، ڪبوتر جا ٻچا هڪ درهم جا پندرهن، هڪ موٽو تازو دنبو ٻن درهمن ۾، کنڊ رطل (١) دهلوي چئن درهمن ۾، عرق گلاب جو رطل اٺن درهمن ۾، گيهه رطل چئن درهمن ۾، مٺي تيل جو رطل ٻن درهمن ۾، سوٽي ڪپڙو ٽي وال ڊگهو ٻن درهمن ۾ ۽ هڪ خوب صورت ٻانهي هڪ سوني دينار، جيڪو مغرب جي اڍائي دينارن جي برابر ٿيندو آهي، پيئي وڪامي، انهيءَ ساڳيءَ قيمت ۾ سون پڻ هڪ عاشوره نالي ٻانهي خريد ڪئي هئي، جيڪا ڏاڍي سهڻي هئي، ۽ منهنجي هڪڙي سائيءَ وري هڪ ننڍيءَ عمر وارو "لولو" نالي هڪ غلام صرف ٻن دينارن ۾ خريد ڪيو هو.

بنگالي جو پهريون شهر، جنهن ۾ اسين داخل ٿياسين، 'سدگاون' (٢) هو. هي شهر سمنڊ جي ڪناري تي هڪ وڏو

(١) ابن بطوطه جيڪو رطل دهلويءَ جو بيان ڪري سو ٿيو هڪ مڻ، پر "تاريخ فرشته" موجب موجوده وقت ۾ اهو مڻ موجوده وزن ۾ سادا ٻارهن سير آهي ۽ "مسالڪ الابصار" جو مصنف وري ان جا سادا چوڏهن سير ٿو لکي. ۽ چاندي جو دينار وري اڄڪلهه جي روپئي جي برابر هوندو هو، جنهن حساب سان مهانگائيءَ جي زماني ۾ اتي چانور هڪ روپيه جا سادا ست مڻ وچي ٿيا ۽ سستائيءَ جي زماني ۾ هڪ روپيه جا وچي پڪا پندرهن مڻ ٿيا. اهڙيءَ طرح سان ٻين شين جو به حساب ڪري سگهجي ٿو.
(٢) سدگاوان مان ابن بطوطه جو مطلب ساتگام آهي ۽ نه چٽگانگ هي شهر هوگلي جي ڀرسان بندرگاه هوندو هو. آئين اڪبري ۾ پڻ هوگلي ۽ ساتگام جي وچ ۾ هڪ ميل جو مفاصلو ڏنل آهي. — مترجم

شهر آهي، جتي گنگا ندي ۽ جمنا ندي گڏجي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪن ٿيون. هن شهر جي بندر ۾ ڪيترا ئي جهاز آهن جن جي ذريعي، هتي جا ماڻهو لکنوتيءَ (١) جي باشندن سان مقابلو ڪندا رهندا آهن.

بنگال جو بادشاهه

بنگالي جو بادشاهه فخرالدين آهي جيڪو فخره جي نالي سان وڏيڪ مشهور آهي. هيءُ بادشاهه وڏو فاضل آهي ۽ غير ملڪين، فقيرن ۽ صوفين سان گهڻي محبت رکندو آهي. اصل ۾ هتي جو بادشاهه سلطان ناصرالدين هو، جنهن جو پٽ معزالدين دهلي ۾ بادشاهه هو، جن جي مقابلي ۽ ملاقات جو بيان اڳ ۾ ڪري آيو آهيان. جڏهن اهو (ناصرالدين) مري ويو، تڏهن سندس پٽ شمس الدين بادشاهه ٿيو ۽ ان کان پوءِ شهاب الدين، جنهن کي غياث الدين بهادر پورو مغلوب ڪري پاڻ بادشاهي ڪرڻ لڳو. شهاب الدين وري سلطان غياث الدين تغلق کان مدد گهري، جنهن هن کي قيد ۾ آڻي قابو ڪيو هو. پر سندس پٽ سلطان محمد تغلق وري هن کي ڇڏي ڏنو. جڏهن ملڪ جي ورهاڱي ۾ هن وعده خلافي ڪئي تڏهن بادشاهه هن تي چڙهائي ڪئي، جنهن ۾ هو مارجي ويو ۽ پوءِ سندس ناٺي بادشاهه ٿيو جنهن کي سندس لشڪر قتل ڪري ڇڏيو.

انهن ڏينهن علي شاهه، لکنوتيءَ ۾ بادشاهه بڻجي ويهي رهيو.

(١) لکنوتي- هڪ شهر هن وقت بلڪل اجڙ ٿي ويو آهي، پر ڪنهن زماني ۾ بنگال جي هندو راجائن جو تخت گاهه هوندو هو. سنه ١٢٠٤ع ۾ جڏهن مسلمانن هي شهر فتح ڪيو، تڏهن کان هن شهر کي ئي پنهنجو تخت گاهه بڻائيندا آيا ۽ ٽي سؤ سال کن هن ئي شهر ۾ رهيا. هي شهر اصل ۾ انهيءَ وقت برباد ٿيو، جنهن وقت شاهه شجاع راج محل کي بنگال جو تخت گاهه بنايو. ان کان پوءِ وري هي شهر آباد ٿي نه سگهيو. —مترجم

فخرالدين جڏهن ڏٺو ته سندس آقا ناصرالدين جـي خاندان کان حڪومت نـي وڃي، تڏهن هـن سدگاڻن ۽ بنگالي جـي ملڪ ۾ وڏي بغاوت مچائي. پوءِ هن جي ۽ علي شاهہ جي وچ ۾ سخت لڙائي لڳي. گرميءَ ۽ برسات جي موسم ۾ ناصرالدين جهازن جـي ذريعي لکنوتيءَ تي حملو ڪيو، ڇو ته علي شاهہ کان سندس بحري طاقت وڌيڪ هئي، ۽ جڏهن برسات ختم ٿي، تڏهن وري علي شاهہ بنگالي تي حملو ڪيو، ڇاڪاڻ ته هـن وٽ وري بـري فـوج وڌيڪ هئي.

ڳالهہ

فخرالدين فقيرن ۽ صوفين سـان ايتري قـدر محبت رکندو هو، جو هڪ دفعي هن ”شيدا“ نالي هڪ صوفيءَ کي سدگاون ۾ پنهنجو نائب مقرر ڪري، پاڻ هڪ دشمن جي مقابلي ۾ لڳي ويو. شيدا وري سندس عدم موجودگيءَ ۾ وڏي بغاوت ڪئي ۽ مستقل بادشاهہ ٿيڻ جو ارادو ڪري، بادشاهہ جـي پٽ کي قتل ڪري ڇڏيائين. فخرالدين بہ جلدي اچي دارالخلافہ ۾ پهتو، پر ”شيدا“ ۽ سندس ساٿي سنارگاون ڏانهن ڀڄي ويا، جيڪا هڪ مضبوط جڳهہ هئي. بادشاهہ اتي پنهنجي فوج موڪلي ته اتي جا باشندا ڊڄي ويا ۽ ’شيدا‘ کي پڪڙي شاهہ جي لشڪر ڏانهن ڏياري موڪليائون.

لشڪر وارن بادشاهہ کي لکي موڪليو ته ڇا ڪيو وڃي؟ تنهن تي بادشاهہ حڪم ڪيو ته ”سندس سر ڪپي موڪليو وڃي.“ اهڙيءَ طرح سان سندس سر موڪليو ويو ۽ سندس ڪيترائي فقير قتل ڪيا ويا.

جڏهن مان سدگاون پهتس تڏهن مون اتي جـي بادشاهہ سان ملاقات نہ ڪئي، ڇاڪاڻ ته هن جي ۽ دهليءَ جي بادشاهہ جي پاڻ ۾ اڻبڻت هئي، جنهن لاءِ مون کي خوف ٿيو ته متان ملاقات جو نتيجو خراب نہ ڪري، پوءِ سدگاون کان مان ”ڪامرو“ جي جبلن

ڏانهن روانو ٿيس. هيءُ ملڪ سدگاون ڪان هڪ مهيني جي پنڌ تي آهي. هڪ وڏو جابلو ملڪ آهي، جو چين ۽ تبت جي ملڪن سان وڃي ٿو ملي، جتي مشڪ وارا هرڻ ٿيندا آهن. هن جابلو ملڪ جا باشندا ترڪن جي شڪل جهڙا ٿيندا آهن ۽ اهڙا نه نوڪري ڪرڻ جا اورچ ٿيندا آهن، جو هتي جو هڪ غلام ٻئي ملڪ جي ڪيترن ئي غلامن کان وڌيڪ ڪم ڪري سگهندو آهي. هو جادوگريءَ ۾ پڻ مشهور آهن. انهن جبلن ۾ مان انهيءَ مقصد سان ويو هوس ته اتي هڪ مشهور اولياءُ الله 'شيخ جلال الدين' تبريزيءَ سان وڃي ملاقات ڪريان.

شيخ جلال الدين جو بيان

هي شيخ وڏن اوليائن مان هڪ آهي ۽ ماڻهن ۾ هن جون ڪيتريون ئي ڪرامتون مشهور آهن. هو عمر ۾ به تمام وڏو آهي، ۽ ڳالهه پئي ڪيائين ته "مون خليفي مستعصم باالله عباسيءَ کي بغداد ۾ ڏٺو هو ۽ جنهن وقت هن کي قتل ڪيو ويو، تنهن وقت به مان اتي موجود هوس." هن جي دوستن پوءِ مون کي ٻڌايو هو ته هن هڪ سو پنجاهه ورهين جي عمر پوري ڪري وفات ڪئي هئي. هو چاليهن سالن کان روزا رکندو ايندو هو ۽ ڏهن ڏهن ڏينهن کان پوءِ روزو کوليندو هو. هن وٽ هڪ ڳئون هوندي هئي، جنهن جي کير تي هو گذران ڪندو هو، ۽ سڄي رات ويٺو هوندو هو. هو بدن جو هلڪو ۽ قد جو ڊگهو هوندو هو ۽ ڳل ڪجهه اندر تي پيل هوندا هئس. هن ملڪ جي ڪيترن باشندن سندس هٿ تي اسلام قبول ڪيو هو، تنهنڪري هن جي تمام گهڻي عقيدتمندي هوندي هئي.

سندس ڪرامت

سندس هڪ دوست مون سان ڳالهه ڪئي ته مرڻ کان هڪ ڏينهن اڳ، هن پنهنجي سڀني دوستن کي گهرائي وصيت

ڪئي ته خدا تعاليٰ کان هميشه دعا گهندا رهجو ۽ انشاءالله سڀائي مان توهان کان موڪلائيندس ۽ مون کان پوءِ توهان جو سنڀاليندڙ الله آهي جنهن کان سواءِ ٻيو ڪو معبود ڪونهي آهي.

پوءِ ٽئين ڏينهن ظهر جي نماز جي آخري سجدي ۾ هن دم ڏنو. پوءِ جنهن غار ۾ هو رهندو هو، جنهن جي ڀرسان هڪ ڪوٺيل قبر لڌائون، جنهن تي ڪفن ۽ خوشبوءِ وغيره ٻ سڀ پيل هئي. پوءِ هن کي غسل ۽ ڪفن ڏيئي ان ۾ دفن ڪري ڇڏيائون. رحمة الله تعاليٰ.

سندس ٻي ڪرامت

مان جڏهن شيخ جي زيارت لاءِ پئي ويس، تڏهن شيخ جي جاءِ رهائش کان ٻه منزلون اورتي، سندس چار ساٿي مون کي مليا، جن ڳالهه ڪئي ته "شيخ ڪيترن فقيرن کي چيو هو ته هڪ مغربي سياح اسان وٽ اچي رهيو آهي، تنهن جو وڃي استقبال ڪريو." تنهنڪري اسان شيخ جي حڪم سان آيا آهيون. اصل ۾ هن کي منهنجي باري ۾ ڪابه خبر ڪانه هئي ۽ اهو سڀ ڪجهه هن کي ڪشف جي ذريعي معلوم ٿيو هو. پوءِ مان هنن سان گڏجي اچي شيخ جي خدمت ۾ حاضر ٿيس. مان سندس خانقاه ۾ پهتس، جيڪو سندس غار جي ٻاهران هو ۽ ٻي اتي ڪابه آبادي ڪانه هئي. هن ملڪ جا هندو ۽ مسلمان سڀ هن شيخ جي زيارت لاءِ ايندا هئا ۽ هن جي لاءِ تحفا ۽ نذر آڻيندا هئا، جنهن جي آمدنيءَ مان فقير ۽ مسڪين کائيندا هئا. پر شيخ فقط پنهنجي هڪ ڳئون جي کير تي گذارو ڪندو هو. مان جڏهن سندس خدمت ۾ حاضر ٿيس، تڏهن هو اٿي بيهي، مون کي ڀاڪر پائي مليو ۽ منهنجي وطن ۽ منهنجي سفرن بابت مون کان پڇڻ لڳو. جنهن تي مون کيس سمورو حال احوال ٻڌايو. پوءِ فرمايائين ته "تون عرب جو مسافر

آهين.“ اتي حاضرين مان ڪنهن چيو ته ”هي عجم جو مسافر پڻ
آهي.“ تنهن تي شيخ به فرمايو ته ”هائو هي عجم جو مسافر به
آهي، تنهنڪري هن جي خاطر تواضع ڪئي وڃي.“ پوءِ مون
کي خانقاه ۾ وٺي ويا ۽ ٽي ڏينهن منهنجي مهماني ڪيائون.

شيخ جون ٻيون عجيب ڪرامتون

ٻهرياڻين جڏهن مان شيخ جي زيارت لاءِ ويو هوس تڏهن
شيخ کي مرعز (اوني ڪپڙي جو نالو) جي ڪپڙي جو هڪ
چوغو پهريل ڏٺم، جو مون کي ڏاڍو وڻيو ۽ دل ۾ چيم ته
جيڪڏهن شيخ اهو مون کي ڏيئي ڇڏي ته ڪهڙو نه چڱو ٿئي.
جڏهن وري مان کائنس موڪلائڻ لڳس، تڏهن شيخ غار جي پرسان
بيهي، اهو چوغو بدن تان لاهي، ڪڍي مون کي پهرايو، ۽ پنهنجي
مٿي تان طاقيه (ٽوپ) لاهي اهو به ڪڍي منهنجي مٿي تي رکيائين.
پوءِ فقيرن مون کي ٻڌايو ته شيخ ڪڏهن به چوغو ڪين
ڍڪيندو آهي، پر تنهنجي اچڻ جي خبر ٻڌڻ کان پوءِ اهو چوغو
ڍڪيو هئائين ۽ چيائين ٿي ته مغربي اهو چوغو مون کان گهرندو،
جو وري ڪافر بادشاهه هن کان کسي وٺندو ۽ اهو وري منهنجي
ڀاءُ برهان الدين کي ڏيئي ڇڏيندو. مون جڏهن اها ڳالهه فقيرن جي
واتان ٻڌي، تڏهن پڪو ارادو ڪيم ته شيخ مون کي پنهنجو
لباس عطا ڪيو آهي، سو منهنجي لاءِ هڪ وڏي نعمت آهي ۽
اهو چوغو پائي مان ڪڏهن به ڪنهن مسلمان يا ڪافر بادشاهه
جي سامهون ڪين ويندس.

ان کان پوءِ مان شيخ کان موڪلائي هليو ويس ۽ گهڻي
عرصي کان پوءِ منهنجو چين وڃڻ جو اتفاق ٿيو. اتي ’خنسا‘ جي
شهر ۾ پنهنجن ساٿين سان گڏ گهميس، ته هڪ هنڌ ماڻهن جي
هجوم جي ڪري مان هنن کان جدا ٿي ويس. ان وقت اهو چوغو
مون کي پهريل هو. رستي ۾ اوچتو مون کي وزير ملي ويو، جيڪو

مون کي پاڻ وٽ سڏي، منهنجي هٿ کان وٺي مون کان حال احوال پڇڻ لڳو ۽ ڳالهيون ڪندا بادشاه جي محل تائين پهتاسين. مون هن کان موڪل گهري، پر هن اجازت نه ڏني ۽ مون کي بادشاهه وٽ وٺي ويو. جنهن مون کان مسلمان بادشاهن جون ڳالهيون پڇيون، جن جو مون مناسب جواب ڏنوسانس، پر سندس نظر وڃي منهنجي چوغي تي پيئي ۽ ان جي ڏاڍي تعريف ڪيائين.

وزير مون کي چيو ته اهو چوغو لاهه، ان وقت مجبوراً اهو حڪم مڃڻو پيم. بادشاهه اهو چوغو وٺي رکيو ۽ ان جي عيوض مون کي ڏهه خلعتون، هڪ سنجيل گهوڙو ۽ خرچ لاءِ روڪڙا پيسا عطا ڪيائين. مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ شيخ جي ڳالهه ياد ايندي ئي مون کي ڏاڍو عجب لڳو. ٻئي سال مان چين جي دارالخلافه، خان بالق، ۾ ويس ته شيخ برهان الدين ساغر جي خانقاه ۾ اتفاق سان منهنجو وڃڻ ٿيو. اتي مون ڏٺو ته شيخ ڪو ڪتاب پڙهي رهيو هو ۽ اهو ئي چوغو پهريل هوس. مان عجب ۾ پنجي ويس ۽ چوغي کي اٿلائي پٿلائي ڏسڻ لڳس، تنهن تي شيخ چيو ته "تون هن کي ائين ڇو ڏسي رهيو آهين، سڃاڻو ائيئي ڇا؟ مون جواب ڏنو ته، "هائو هي چوغو 'خنسا' جي بادشاه مون کان ورتو هو."

شيخ فرمايو ته شيخ جلال الدين هي چوغو منهنجي لاءِ تيار ڪيو هو ۽ مون کي خط ۾ لکيو هئائين ته هي چوغو فلاڻي ماڻهوءَ جي معرفت توکي ملندو. پوءِ شيخ اهو خط مون کي ڏيکاريو، جيڪو پڙهي منهنجي عجب جي حد ئي نه رهي. ان کان پوءِ مون سمورو قصو شيخ برهان الدين جي اڳيان بيان ڪيو. تنهن تي شيخ چيو ته منهنجي ڀاءُ شيخ جلال الدين جو مرتبو انهيءَ لاءِ بلند ليکيو ٿو وڃي، جو ان کي دنيا جي سڀني معاملات ۾ دخل آهي. پر هاڻي هو فوت ٿي ويو آهي. وري چوڻ لڳو ته هو هر روز صبح جي نماز مڪه معظم ۾ پڙهندو هو ۽ هر سال حج ڪندو

هو، عرفه ۽ عيد جي ڏينهن ته اهڙيءَ طرح غائب ٿي ويندو هو جو ڪنهن کي خبر به نه پوندي هئي. پوءِ شيخ جلال الدين کان موڪلائي مان شهر 'جنق' (١) ڏانهن روانو ٿيس. هيءُ هڪ وڏو شهر آهي، جنهن جي وچ مان هڪ درياءُ ٿو وهي. اهو درياءُ 'ڪامرو' جي جبلن مان نڪري ٿو ۽ ان کي 'درياءَ ازرق' ڪري چوندا آهن. هن جي رستي سان ماڻهو بنگال ۽ لکنوتيءَ ويندا آهن. هن درياءَ جي ٻنهي پاسي باغ بستان ۽ ڳوٺ نظر ايندا آهن، جهڙيءَ طرح سان مصر جي درياءَ نيل تي هوندا آهن. هتي جا باشندا ڪافر آهن، پر سڀ بادشاهه جي رعيت آهن. تنهنڪري سندن پيدائش جو اڌ ڍل طور ورتو ويندو آهي ۽ تحفا وغيره تنهن کان سواءِ هوندا آهن. اسان ان درياءَ ۾ پندرهن ڏينهن سفر ڪيو. رستي سان ڳوٺ ۽ باغ ايترا ته گهڻا هئا جو ڄڻ ته ڪنهن بازار جي وچ ۾ پئي لنگهياسون.

هن درياءَ ۾ بي‌انداز جهازن جي آمدرفت جاري آهي. هرهڪ جهاز کي نقارو هوندو آهي، جو جڏهن به ٻه جهاز هڪٻئي جي سامهون ايندا آهن، تڏهن ٻئي اهي نقارا وڄائيندا آهن. هي هڪ ٻئي کي سلام جو نمونو آهي. سلطان فخرالدين جو وري حڪم آهي ته "هن درياءَ ۾ فقيرن کان ڪنهن به قسم جو محصول نه ورتو وڃي ۽ جنهن وٽ کاڌي لاءِ ڪجهه نه هجي ان کي کاڌو ڏنو وڃي. جڏهن به ڪو فقير ڪنهن شهر ۾ ايندو آهي ته بادشاهه جي طرفان ان کي اڌ دينار ملندو آهي.

(١) هن نالي سان، هن وقت ڪوبه شهر موجود ڪونهي. هيءُ لفظ شايد خبنق (خ ب ن ق) هوندو، جنهن جو مطلب ٿيندو ڪيمخيا (ڪ م خ ي ا) جتي هن وقت تائين وڏو ميلو لڳندو آهي ۽ نه فقط آسام مان پر پوتان کان به هتي ماڻهو اچي گڏ ٿيندا آهن. - مترجم

اهڙيءَ طرح سان پندرهن ڏينهن جي سفر کان پوءِ اچي سنرگاؤن(١) ۾ پهتاسين. هن ئي شهر جي ساٿين شيدا کي ٻيڙي سلطان جي حوالي ڪيو هو.

خاتمو

[اڳتي ابن بطوطہ جاوا ۽ سوماترا مان ٿيندو، چين تو ويو، جتان وري واپس سوماترا ۾ اچي، چاليهن ڏينهن سفر ڪان پوءِ وري ڪولم تو پهتو. جتان سنہ ٧٤٨ هجري محرم جي مهيني ۾ عربستان جي ظفار شهر ۾ تو پهتو. جتان مسقط، شيراز، يزد ۽ اصفهان وغيره ڪان ٿيندو، بصره ۽ ڪوفہ جو سير ڪندي، شوال سنہ ٧٤٨ هجريءَ ۾ بغداد پهتو تو. اتان شام ڏانهن روانو ٿيو تو. جتان مصر، تيونس، سارڊينيا ۽ اسپين مان ٿيندو، سنہ ٧٥٠ هجري ۾ فاس ۾ پهتو تو، جيڪو انهن ڏينهن مراکو جي گاديءَ جو هنڌ هو. يعني اٽڪل پنجويهہ سال ڪن سفر ڪري پنهنجي وطن واپس وريو. پر هن سفر جي شوقين لاءِ اجا سوڊان جو ملڪ رهجي ويو هو. سو محرم سنہ ٧٥٤ هجريءَ ۾ اتان ٿيندو، سنہ ٧٥٥ هجري جي آخر ۾ اچي پنهنجي وطن ڪان نڪتو. ان ڪان پوءِ ابن بطوطہ بابت ڪجهہ بہ معلوم ٿي نٿو سگهي، سواءِ ان جي جو هن سنہ ٧٧٨ هجريءَ ۾ وفات ڪئي.]

(وڌيڪ معلومات لاءِ ڏسو ديباچو ۽ ٻہ اکر. — مترجم)

(١) ڪنهن زماني ۾ خاص طرح هندن جي زماني ۾ هيءَ شهر مشرقي بينگال جي گاديءَ جو هنڌ هوندو هو ۽ منجهس ڪپڙو تمام عمدو ٺهندو هو، جنهن جي تعريف "آئين اڪبريءَ" ۾ پڻ آيل آهي. هن وقت هتي جا انب ۽ پان مشهور آهن. — مترجم